

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANA BİLİM DALI
SİYASET VE SOSYAL BİLİMLER BİLİM DALI

**TÜRKİYE’DE MODERNLEŞME SÜRECİNDE KENTLEŞME VE
KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI**

Doktora Tezi

FADİME BOZTAŞ

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANA BİLİM DALI
SİYASET VE SOSYAL BİLİMLER BİLİM DALI

**TÜRKİYE’DE MODERNLEŞME SÜRECİNDE KENTLEŞME VE
KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI**

Doktora Tezi

FADİME BOZTAŞ

Danışman: Prof. Dr. Ömer Faruk GENÇKAYA

İstanbul, 2019

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

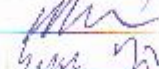
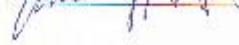
TEZ ONAY BELGESİ

KAMU YÖNETİMİ Anabilim Dalı SİYASET VE SOSYAL BİLİMLER Bilim Dalı
DOKTORA öğrencisi FADİME BOZTAŞ'ın TÜRKİYE'DE MODERNLEŞME
SÜRECİNDİ KENTLEŞME VE KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI adlı tez çalışması,
Enstitümüz Yönetim Kurulunun 2.05.2019 tarih ve 2019-12/9 sayılı kararıyla oluşturulan jüri
tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 21 Mayıs 2019

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1. Tez Danışmanı	Prof. Dr. ÖMER FARUK GENÇKAYA	
2. Jüri Üyesi	Prof. Dr. İCİAL DİNÇER	
3. Jüri Üyesi	Doç. Dr. NİHAL EKİN ERKAN	
4. Jüri Üyesi	Doç. Dr. ERBAY ARIKBOĞA	
5. Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi ERKAN DOĞAN	

GENEL BİLGİLER

İsim Soyisim	: Fadime Boztaş
Ana Bilim Dalı	: Kamu Yönetimi
Program	: Siyaset ve Sosyal Bilimler
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Ömer Faruk Gençkaya
Tez Türü ve Tarihi	: Doktora- 2019
Anahtar Kelimeler	: Modernleşme, Oryantalizm, Dünya-Sistemleri Analizi, Kentleşme, Kentsel Koruma, Koruma Mevzuatı.

TÜRKİYE’DE MODERNLEŞME SÜRECİNDE KENTLEŞME VE KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI

ÖZET

Türkiye’nin kendisine özgü modernleşme serüveni içinde, Türkiye’ye özgü bir kentleşme modeli gelişmiştir. Ancak kültürel miras koruma, bu özgün modelin ve kentleşme uygulamalarını, sürdürülebilir bir parçası olamamıştır. Bu durum kültürel mirasın hızla yok olmasına neden olmuştur. Bu araştırmanın temel sorusu, korumanın, “neden Türkiye’nin kentleşme politikalarının ve uygulamalarının sürdürebilir bir parçası ol(a)madığıdır”. Türk toplumunun siyasal, toplumsal ve ekonomik yapısını oluşturan, aynı zamanda, Türk modernleşmesini yönlendiren ve kentleşme / koruma ilişkisini biçimlendiren dinamikler, Türkiye’nin kendine özgü kentleşme uygulamalarını ortaya çıkaran tarihsel olgular, dünya-sistemleri analizi ve Oryantalizm yaklaşımları çerçevesinde irdelenmiştir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name Surname : Fadime Boztaş

Field : Public Administration
Relations

Programme : Political and Social Sciences
Supervisor : Prof. Dr. Ömer Faruk Gençkaya
Degree Awarded : PhD- 2019
and Date

Keywords : Modernization, Orientalism, World-
Systems Analysis, Urbanization, Urban
Conservation, Conservation Laws

URBANIZATION AND CULTURAL HERITAGE CONSERVATION IN THE PROCESS OF MODERNIZATION IN TURKEY

ABSTRACT

A pattern of urbanization which is specific to Turkey is developed during its unique adventure of modernization. However, conservation of cultural heritage has not been a sustainable part of this original model and urbanization practices. This situation has caused the rapid destruction of cultural heritage. The basic question of this study is why conservation has not become a part of the sustainable urbanization policies and practices of Turkey? The dynamics that formed political, social and economic structures of Turkish society, that motivated the Turkish modernization process and shaped the relationship between urbanization and conservation policies on the one hand, and the historical facts which reveals of Turkey's peculiar urbanization practices on the other has been discussed within the framework of world-systems analysis and Orientalism approaches.

ÖNSÖZ

Kamuya hizmet verdiğim çalışma hayatım boyunca, (Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul Metropolitan Planlama Ofisi, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, Bursa Büyükşehir Belediye) İstanbul ve Bursa Yönetim Planlarını hazırlayan ekipler ile birlikte çalışma şansına sahip oldum. İstanbul ve Bursa'nın, Dünya Miras Listesi'nde yer alan, alanları için hazırlanan planların, alanların koruma normlarına uygun bir biçimde yönetilebilmelerini sağlamak üzere, olmazsa olmaz planlar olarak sahiplenilmeleri için, Sivil Toplum Kuruluşları ile birlikte çalıştım. Ancak, "iyi" niyet ve "idealist koruma" yaklaşımının, bu planların uygulanması için yeterli olmadığını, "sistem" in bu yaklaşımı, neredeyse bünyesinde barındıramayacak bir biçimde, kentleşme / koruma ilişkisini farklı taleplerle yönetiyor olduğunu, yaşayarak öğrendim.

Koruma Amaçlı İmar Planları, Yönetim Planları, adı ne olursa olsun, daha çok plan üretmenin, bu planların uygulanabilmeleri için yöntem önermenin, kentleşme / koruma ilişkisinin, yeniden kurulmasını / tanımlanmasını sağlamaya yet(e)meyeceğini anladım. Meselenin, "korumanın, planlamanın bir parçası olarak gelişip, benimsenememesi" olduğunu fark ettim. "Sistem" değişmeden, korumanın, planların ya da günlük hayatın bir parçası haline gelmesinin mümkün ol(a)mayacağını, tez çalışmamı yaparken bir kez daha anladım.

Sorunun ne olduğunu doğru olarak tespit etmeden, "sorun" na çözüm önermenin anlamsız olacağını düşünerek; sistemi anlamak üzere, "her şeyin teorisi" olarak değerlendirdiğim, Immanuel Wallerstein'in dünya-sistemleri analizini ve bu çözümlemenin, dünya-sisteminin başat söylemini oluşturan Avrupa-merkezliliğin nasıl yaratıldığını anlatmak amacıyla araçsallaştırdığı, Edward Said'in Oryantalizm'ini kullanarak, 16. yüzyıldan başlayarak bir tarihsel analiz ile Türk toplumunun siyasal, toplumsal ve ekonomik yapısını oluşturan dinamikleri çözümlemeye çalıştım. Amaçladığım gibi, tarihsel bir izlek oluşturarak, Türkiye'de korumanın neden kentleşme sürecinin bir parçası ol(a)madığına bir yanıt vermiş olduğumu düşünmekteyim.

İstanbul'a kıyasla, nispeten daha düzenli bir kent olan Ankara'da büyümüş; yirmili yaşların sonunda İstanbul'a yerleşmiş bir kişi olarak, kentin dinamiklerine, karmaşasına alışmam uzun yıllar aldı. İstanbul'un "kurtuluşu" için tek çözüm yolu olarak, şevkle kabul ettiğim proje kapsamında; Beyoğlu, Tarihi Yarımada ve Surlar için hazırlanması planlanmış olan Yönetim Planları ile ilgili olarak Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde çalışmaya başladım. Bu aşamadan sonra, kültür mirası ve koruma konusunda bana çok şey öğreten, isimlerini tek tek sayamayacağım, çok sayıda insanla yolum keşşti. Hepsine, bu süreçte bana sağladıkları katkılar nedeniyle teşekkürü bir borç biliyorum.

Değerli Hocam, Prof. Dr. Ömer Faruk Gençkaya olmasa, yeniden üniversiteye dönerek bu çalışmayı yapma cesareti bulamazdım. Tüm bu süreç boyunca destek ve yol göstericim olduğu için kendisine minnettarım. Değerli katkılarından dolayı çok teşekkür ediyorum. Değerli Hocam, Prof. Dr. İclal Dinçer, her zaman ilham kaynağım ve yol göstericim oldu, kendisine sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Değerli Hocam, Doç. Dr. Nihal Ekin Erkan'a beni yüreklendirdiği, devam etmem için kuvvet verdiği, eleştirileri ile yol gösterdiği için çok teşekkür ediyorum.

Ailemin desteği olmasa ve ben bu ailenin kızı olmasam, bu tez asla yazılamazdı. Sevgili annem, Süheyla Boztaş'a, bana idealist olmayı, sevmeyi, sevdiğini korumayı öğrettiği için sonsuz teşekkür ediyorum. Sevgili babam, Nevzat Boztaş'a, bitmeyen öğrenme aşkı ile bana merak etmeyi, sormayı, bilmediğini öğrenmeyi, araştırmayı öğrettiği, zengin kütüphanesinde bu araştırmanın ana kaynaklarının ilk basımlarını bulduğum için çok teşekkür ediyorum. Sevgili kardeşim, Zeynep Boztaş'a akıl hocam olduğu, güçlü olmamı sağladığı, en büyük destekçim olduğu için sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Bu çalışmayı değerli aileme ithaf ediyorum.

Fadime Boztaş

Ankara, Mayıs 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR.....	ix
1. GİRİŞ.....	1
2. TÜRKİYE’DE MODERNLEŞME SÜRECİNİ DÜNYA-SİSTEMLERİ ANALİZİ BAĞLAMINDA İNCELEMEK İÇİN BİR GİRİŞ.....	16
2.1 Immanuel Wallerstein’nin Dünyayı Anlama Rehberi; Dünya- Sistemleri Analizi.....	16
2.1.1 Dünya-Sistemleri Analizinin Yerleşik Bilgi Sisteminden Ödünç Aldıkları.....	24
2.1.2 Dünya-Sistemleri Analizinin Temel Argümanları.....	27
2.1.3 Kapitalist Bir Ekonomi Olarak, Modern Dünya-Sistemi...30	
2.1.3.1 Dünya-Ekonominin Ortaya Çıkışı.....	30
2.1.3.2 Pazar: Dünya Ekonominin Çevrimsel Ritmi.....	32
2.1.3.3 Sınıf: Coğrafi Bilinç Boyutu.....	34
2.1.3.4 Evrenselcilik: Üretim Sürecinin Tümlleşmesi ve Sermaye Birikiminin Güvencesi Olarak.....	36
2.1.3.5 İdeoloji: Liberal İdeolojinin Görünmez Yüzleri...38	
2.1.3.6 Jeo-kültür: Avrupa-merkezci, Evrenselci, Liberal, Kapitalist Modern Dünya-Ekonomi.....	41
2.1.4 Dünya-Sisteminin Sonu.....	43
2.2 Dünya-Sistemleri Analizinin Avrupa-Merkezci Tezahürünün Tasviri; Edward Said’in “Oryantalizm”i.....	45
2.2.1 Bir Melez Olarak “Edward Said”.....	46
2.2.2 Neden 1978?.....	48
2.2.3 “Oryantalizm” Üzerine.....	49
2.2.3.1 Yöntemsel Boyut.....	49
2.2.3.2 Bir “Çalışma Alanı” Olarak Oryantalizm.....	50
2.2.3.3Dünya-Sistemleri Analiz Bağlamında Oryantalizm.....	53

2.3 Dünya-Sistemleri Analiz ve Oryantalizm Bağlamında, Türkiye’de Modernleşme, Kentleşme ve Kültürel Mirasın Korunması İlişkisi Üzerine Düşünmek.....	56
---	----

3. OSMANLI MİRASI.....62

3.117. Yüzyıla Kadar “Eski Denge”de (İleri) Osmanlı Toplumu.....	66
--	----

3.2 Osmanlı İmparatorluğu’nun “Yeni Denge”sini Oluşturan Dönüşümler.....	69
--	----

3.2.1Dünya-Sisteminde Meydana Gelen Dönüşümler.....	69
---	----

3.2.2 Siyasal ve Toplumsal Dönüşümler.....	72
--	----

3.2.2.1 Toprak Düzeni ve Ordu İlişkisinin Bozulması...	72
--	----

3.2.2.2 Celali İsyanları ve Osmanlı Merkezileşmesi.....	74
---	----

3.2.2.3 Merkezi Feodal Düzenin Oraya Çıkışı; Geç Derebeyleşme ve Kentsel Gelişime Etkileri.....	79
---	----

3.3 18. Yüzyılda Merkez-Çevre İlişkileri.....	84
---	----

3.4 Uzun 19. Yüzyıl.....	86
--------------------------	----

3.4.1 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisinin Dünya-Sistemine Eklemlenmesi.....	87
---	----

3.4.2 19. Yüzyıl Siyasi Yapısını Şekillendiren Fikir Akımları ve Cumhuriyete Miras Bıraktıkları.....	90
--	----

3.4.2.1 Kameralizm.....	90
-------------------------	----

3.4.2.2 Yeni Osmanlıcılık.....	91
--------------------------------	----

3.4.2.3 Jön Türklerin Türk Siyasi Hayatındaki Etkileri (1895- 1908).....	93
--	----

3.4.2.4 İkinci Meşrutiyet Dönemi ve Birinci Dünya Savaşı Yılları (1908- 1923).....	96
--	----

3.5 Osmanlı İmparatorluğu’nun Cumhuriyet’e Miras Kalan Baskın Kenti İstanbul.....	101
---	-----

4. CUMHURİYET DÖNEMİNDE ÇEVRESELLEŞME, KENTLEŞME VE KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI.....108

4.1.İstanbul'un Terk Edilişi (1923-1950).....	111
4.1.1 Geçici Aşkın Devlet.....	113
4.1.1.1 Merkez-Çevre Bütünleşmesi; Korporatizm.....	115
4.1.1.2Türkiye'nin Ekonomik ve Toplumsal Düzeni; Ulus Devletleşme Sürecinin Tarım Politikaları.....	117
4.1.1.3 Geçici Aşkın Devletin Kentleşme ve Korumayı Ele Alış Biçimi.....	119
4.1.1.4 Modern Hareket ile Biçim Değiştiren Kentlerin Yeni Yüzü.....	122
4.2 İstanbul'a Dönüş (1950-1980).....	124
4.2.1 Yeni Devlet Yapısı; Bürokratik Aşkincılık.....	127
4.2.1.1Türkiye'nin Yeni Siyasal ve Ekonomik Düzeni..	130
4.2.1.2 Demokrat Parti'nin Tarım Politikaları	132
4.2.1.3 Demokrat Parti'nin Tarım Politikalarının Kentleşmeye Yansımaları.....	135
4.2.1.4 Merkez-Çevre Bütünleşmesi; Kırsal Yapısal Dönüşümün Kentleşmeye Etkileri.....	137
4.2.1.5 Bürokratik Aşkincılığın Kentleşme ve Korumayı Ele Alış Biçimi.....	139
4.2.1.6 İstanbul'a Dönüş.....	163
4.3 İstanbul'un Yeniden Fethi (1950-1980).....	143
4.3.1Dünya-Sistemi ile Neo-Liberal Uyumlanma; 1980 Darbesi'nin Siyaseti Yeniden Biçimlendirmesi.....	144
4.3.1.1 1980 Darbesi Sonrasında Ekonomik Dönüşüm; 24 Ocak Kararları.....	146
4.3.1.2 Yeni Aşkın Devlet.....	148
4.3.1.3 Merkez-Çevre Bütünleşmesi.....	150
4.3.1.4 1980 Sonrası Uygulanan Ekonomik Politikaların Kentsel Yansımaları; İstanbul'un Yeniden Fethi.....	151
4.3.2 Yasal Düzenlemeler ile Kentleşmenin Neo-liberal Eklemlenmeye Uyumlanması.....	157
4.4 2000 Sonrasında İstanbul'un Dönüşümü.....	159
4.4.1 Neo-liberal Yeniden Yapılanma ve Kentsel Rejime Geçiş Süreci.....	159
4.4.1.1 İstanbul'un Neo-Liberal Kentsel Rejime Geçiş Sağlayan Yasal Düzenlemeler.....	163
4.4.2 Merkez-Çevre Bütünleşmesi.....	172
4.4.2.1 Adalet ve Kalınma Partisi'nin Kentleşme ve Koruma İlişkisini Ele Alış Biçimi.....	174
4.4.2.2 Kentsel Yenileme Projesi Olarak "Sulukule"nin Dönüşümü.....	178

4.4.2.3 21. Yüzyılın İlk On Yılında “Dönüşen” İstanbul.....	181
5. TÜRKİYE’DE KENTLEŞME VE KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI İLİŞKİSİNİ OLUŞTURAN YASAL ÇERÇEVE.....	182
5.1 Koruma Kavramı ve Koruma-Planlama İlişkisi.....	182
5.2 Koruma Kavramının Hukuki Boyutu.....	184
5.3 Kentleşme ve Koruma İlişkisini Biçimlendiren Dinamikler.....	186
5.4 Uluslararası Koruma Kuramının Gelişim Süreci ve Ulusal Koruma Mevzuatına Yansımaları.....	190
5.4.1 19.Yüzyılın İkinci Yarısından, Cumhuriyet’in İlanına Kadar Kentleşme Koruma İlişkisi.....	191
5.4.1.1Tanzimat Dönemi Yasal Düzenlemeleri.....	193
5.4.2 1923-1950 Döneminde, Uluslararası Koruma Kuramının Gelişimi ve Ulusal Koruma Mevzuatına Yansımaları.....	195
5.4.2.1 Atina Tüzüğü ve Atina Sözleşmesi.....	196
5.4.2.2 Türkiye’de Koruma Yaklaşımı.....	200
5.4.3 1950-1980 Döneminde Uluslararası Koruma Kuramının Gelişimi ve Ulusal Koruma Mevzuatına Yansımaları.....	202
5.4.3.1 Venedik Tüzüğü.....	203
5.4.3.2 Türkiye’de Kentleşme ve Koruma İlişkisi ve Mevzuata Yansımaları.....	204
5.4.4 1980-2000 Döneminde, Uluslararası Koruma Kuramının Gelişimi ve Ulusal Koruma Mevzuatına Yansımaları.....	212
5.4.4.1 UNESCO Dünya Mirası Sözleşmesi.....	212
5.4.4.2 Türkiye’de Kentleşme ve Koruma İlişkisi ve Koruma Mevzuatına Yansımaları.....	217
5.4.5 2000 Sonrasında Uluslararası Koruma Kuramının Gelişimi ve Ulusal Koruma Mevzuatına Yansımaları.....	229
5.4.5.1 2000 Sonrasında Uluslararası Koruma Kuramının Gelişimi.....	230
5.4.5.2 Türkiye’de Kentleşme ve Koruma İlişkisi ve Koruma Mevzuatına Yansımaları.....	235
6.SONUÇ.....	251
KAYNAKÇA.....	263

KISALTMALAR

AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Adalet Partisi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
DB	Dünya Bankası
DP	Demokrat Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DS	Dünya-Sistemi
DSA	Dünya-Sistemleri Analizi
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
ICOMOS	Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi
IMF	International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)
KAİP	Koruma Amaçlı İmar Planı
KİPTAŞ	İstanbul Konut İmar Plan Sanayi ve Ticaret A.Ş.
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsü
KTVKK	Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kanunu
KUDEB	Koruma, Uygulama ve Denetim Büroları
MGK	Milli Güvenlik Kurulu
TOKİ	Toplu Konut İdaresi Başkanlığı
UNESCO	Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü

TÜRKİYE’DE MODERNLEŞME SÜRECİNDE KENTLEŞME VE KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI

1.GİRİŞ

Türkiye’nin kendisine özgü modernleşme serüveni, Türkiye’ye özgü bir kentleşme modeli, kentleşme / koruma ilişkisi ve kent / kentli kimliğinin oluşması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Kültürel miras korumanın, bu özgün modelin ve kentleşme uygulamalarının sürdürülebilir bir parçası olarak tanımla(na)mamış olması ise kültürel mirasın hızla yitiriliyor olmasına zemin hazırlamıştır. Türkiye’deki kentleşme sürecinin laboratuvarı olarak incelenebilecek olan İstanbul özelinde, 1923’den günümüze siyasal iktidarın (karar vericinin), kültürel miras koruma ve kentleşme ilişkisine, nasıl yön verdiğinin dönemsel olarak incelenerek değerlendirilmesi, bu çalışmanın *konusudur*.

Kültürel miras korumanın neden kentleşme süreçlerinin sürdürülebilir şekilde içselleştirilmiş bir parçası olamadığının araştırılması; kültürel mirasın korunması ile ilgili var olan sorunların açıklanmasına yardımcı olacaktır. Sorunların konjonktürel, ekonomik, kültürel, ideolojik, siyasal ve yönetsel boyutları ile ortaya konulmasının, kalıcı çözümlerin üretilebilmesi konusunda yardımcı olması *amaçlanmaktadır*.

Cumhuriyetin kurucu ideolojisinin stratejisini oluşturan, “Batı’ya rağmen batılılaşma”, “halk için halka rağmen modernleşme” hedefinin, Doğulu kimliğe ait öğelerin İstanbul’da terk edilerek Ankara’da yeni bir ulus yaratma tahayyüllünü içine alan modernleşme süreci, içselleştirilmiş oryantalizmin mekan üzerinden nasıl kurgulandığının ve bu model kapsamında kültürel miras koruma ile ilgili yaklaşımların nasıl biçimlenmiş olduğunun retrospektif incelenmesi literatüre farklı bir katkı sağlayacaktır. Farklı iktidar dönemlerinin izlediği modernleşme sürecini sorgularken, Türkiye’nin kapitalist dünya-ekonomiye eklemlenme politikalarının, kentleşme ve kültürel miras koruma arasındaki ilişkiyi nasıl tanımladığının incelenmesinin, günümüzdeki koruma politikalarının ve uygulamalarının anlaşılabilmesi için *önemli* olduğu düşünülmektedir.

Gülbenkiyan Komisyonu'nun, "Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Raporu", tarihsel olarak akademik bilginin iktidarın ihtiyaç duyduğu şekilde üretildiğinin, bir anlamda "gücün" ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirildiğinin altını çizmektedir.¹ 1945 sonrasında, yeni etki alanlarını keşfetmek zorunda olan çift kutuplu dünya, akademik dünyayı da dönüştürerek, alan araştırmalarına ve çok disiplinli çalışmaların önünü açmıştır. 1990 sonrasındaysa, büyük anlatının çöktüğü, ideolojik açıklamalar ve kuramsal tartışmaların vakit kaybı olduğunun düşünüldüğü, piyasa aktörlerinin kendi sorunlarına çözüm sunan reçetelerin peşinde, mikro, kompartımanlaşmış, akademik bilgiyi yüceltildiği bir sürece girilmiştir. Ancak hala büyük anlatının bir parçası olan, neo-liberal düzen içinde bilgi üretilirken, bu büyük anlatının sadece bir dizi iktisat politikası olarak yorumlanması hatalı bir başlangıç olacaktır. Bu nedenle, neo-liberalizmin yönettiği kentleşme ve koruma ilişkilerini doğru okumak ve yorumlamak için planlama, siyaset bilimi, ekonomi, sosyoloji, tarih gibi alanlarda üretilmiş olan bilginin, kopukluluktan kurtarılarak, birbiri üzerine eklenmesinin önemi büyüktür. Bu yaklaşımın / yöntemin, koruma gibi tek başına planlamanın konusu ol(a)mayacak bir konuyu irdelemek için uygun bir başlangıç sunacağı düşünülmektedir. Farklı disiplinlerde üretilmiş bilgiler, Türkiye'nin modernizasyon sürecinde, kentleşme ve kültürel miras koruma ilişkisini anlamak üzere bir araya getirilerek; i) Türkiye'nin modernleşme ve kentleşme süreci, dünya-sistemleri analizi çerçevesinde yorumlanmaya çalışılacaktır ve arkasından, ii) Türkiye'nin dünya-sistemine eklenme süreçleri dönemsel olarak incelenecektir.

Kuramsal çerçeve bağlamında; araştırmanın yanıtlamaya çalıştığı temel soru, koruma yaklaşımının, "neden Türkiye'nin kentleşme politikalarının ve uygulamalarının sürdürülebilir bir parçası ol(a)mamış" olmasıdır. Araştırma, daha çok koruma planı, uluslararası koruma normlarına uygun koruma planları (Alan Yönetimi Planları) üreterek bu sorunun çözilemeyeceği tespitinden hareketle, Türkiye'nin kendisine özgü kentleşme uygulamalarını ortaya çıkaran tarihsel olguları incelemektedir. Bu bağlamda, araştırma sorusu Türk toplumunun, siyasal, toplumsal ve ekonomik yapısının oluşturan, aynı zamanda, Türk modernleşmesini yöneten, kentleşme / koruma ilişkisini

¹ Gülbenkiyan Komisyonu, **Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor**, Şirin Tekeli (çev.), 8. Basım, İstanbul: Metis, 2011.

biçimlendiren dinamiklerin anlaşılabilmesi amacıyla, bu ilişkilerin başlangıcı olarak görülen 16. yüzyıldan başlayarak, dünya-sistemleri ve Oryantalizm analizleri çerçevesinde, yanıt aramaktadır.

Türkiye'nin modernleşme ve kentleşme tarihi, İlhan Tekeli'nin tanımıyla; planların aşılabilmesi, kentleşmenin maliyetinin düşürülebilmesi için üretilmiş yaratıcı çözümlerin (gecekondu, imar afları, sermaye biriktirme aracı olarak kent toprağından faydalanma) tarihine dönüşmüştür. Bir başka deyişle, karşı karşıya olunan durum, planlamanın meşru zeminde “yalnız” bırakılması olarak tanımlanabilir.² Araştırılması, derinlemesine incelenmesi gereken ise, bu yalnızlaşmasının nasıl başarıldığı, hangi ilişkiler ile geliştiği, nasıl bir söylem ile takdim edildiğidir. Öncelikle, bu yalnızlaşmayı üreten nedenlerin, farklı bir bakış açısıyla incelenmesi gerekmektedir. Güçlü devlet eliyle yönetilen kentleşme bu süreci nasıl beslemiştir? Türkiye’de sınıfsal bölünme yerine geçmiş olan, modernizasyon sürecinin yaratmış olduğu toplumsal tabakalaşma / ayrışma, kentleşme süreçlerini ne şekilde etkilemektedir? Devlet, toplum ilişkileri, mekan aracılığı ile nasıl yeniden üretilmektedir? Tüm bu soruların yanıtlarını bulmak üzere, bu çalışma; Türkiye modernizminin iç dinamiklerini, tematik (söylem) ve problematik (hegemonya) olarak nasıl geliştirildiğini (tarihsel bloklarının oluşumları, ittifak şartları, enstrümanları, rövanşist karşı söylemin temelleri), incelemek üzere iki yaklaşımdan yararlanmaktadır. Dünya-sistemleri analizinin, modernizmin Avrupa-merkezci, evrenselcilik anlayışının söylemsel olarak nasıl kurulduğunu/başarıldığını açıklayan, teorik zemin olarak faydalandığı, Edward Said’in Oryantalizm modelini kullanacaktır. Said’den ödünç alınacak oryantalizm modeli, tarihsel blokları bir arada tutan çimentonun nasıl karıldığının, nasıl bir tahayyül dünyası üzerinden kentlerin bu bloklar eliyle kimlik dönüşümüne tabi tutulduğunun incelenmesine (hegemonya ve söylem ile oluşturulan yapının anlaşılmasına) yardımcı olacaktır. Türkiye’deki modernizasyon sürecinin gidişatı belirleyen dış dinamiklerse, Wallerstein’in dünya-sistemleri analizi yardımıyla açıklanacaktır.

Said, tematik / içerik tartışmasının temellerini Foucault’nun “söylem” analizi üzerine, problematik / sorunsal tartışmasını da Gramsci’nin hegemonya kavramı üzerine

² İlhan Tekeli, **Modernite Aşılırken Kent Planlaması**, 1. Basım, Ankara: İmge, 2001.

kurmuştur.³ Said, Foucault'nun söylem kavramından, söylem ve iktidar ilişkisini (söylemin iktidar yapılarını yansıtan niteliğini) gösterebilmek için yararlanmıştır. Said'e göre, Batı'nın Doğu üzerindeki hegemonyasını mümkün kılan sözcükler, kavramsallaştırmalar, gerçeklikten tamamen farklı, gerçek olmayan bir şeyi yansıtan söylemidir. Said, bu nedenle post-modernizm ile arasına bir mesafe koyarak, büyük anlatıya, modernizme geri dönmüştür. Böylece, iktidar sahiplerinin evrensel değerlere sahip oldukları iddialarını yeniden değerlendirmek ve evrensel değerler diye bir şeyin var olup olmadığını; var iseler, onları hangi koşullarda ele alabileceğimizi bilmek üzere bir tartışma başlatmıştır. "Delice bir cesaretle, yaşadığı tarihsel, toplumsal sistemin pratiklerini ve haklılaştırmalarını sorgular bir pozisyon almıştır."⁴ Wallerstein'nın dile getirdiği gibi, "Şarkiyatçı olmamız için izlememiz gereken yolu göstermiştir."⁵ Modernliği basitçe Batı ile özdeşleştiren, tarihi de elitlerin marifeti olarak gören Avrupa-merkezci ve pozitivist anlayışı, köklü biçimde sarsan feminist ve sömürgecilik sonrası yaklaşımların önünü açan bir devrimin öncüsü olarak, "evrenselciliğe dair basit kesinliğe son vermiştir."⁶

Wallerstein, Said'in evrenselciliğin basit kesinliğine son veren cesur çalışmasını, dünya-sistemleri analizinin merkezine yerleştirerek, evrenselciliğin, kapitalist dünya-sisteminin iktisadi verimlilik (rakip kültürün normlarını ortadan kaldırarak, tek bir kültürel norm tanımlamak amacıyla) yaratmak ve siyasal güvenlik (çevrenin aydınları aracılığı ile çevreye modernizm taşınması yoluyla) sağlamak üzere nasıl araçsallaştırılmış olduğunun analizini yapmaktadır.⁷ Evrenselcilik, tarihsel kapitalizmin, dünya-sisteminde iktisadi ve siyasal iktidarı elinde tutanlar tarafından yayılan ideolojisi olmuştur. Bu armağanı kabul edenler muasır medeniyete ulaşabilecekler, geri çevirenlerse kaderlerini tersine çevirebilme fırsatından yoksun kalmış olacaklardır.

³ Edward Said, **Orientalism**, Penguin, 1995.

⁴ Immanuel Wallerstein, **Avrupa Evrenselciliği**, Aziz Ufuk Kılıç (çev.), 1. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2010, s. 53-58.

⁵ Immanuel Wallerstein, **Avrupa Evrenselciliği**, Aziz Ufuk Kılıç (çev.), 1. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2010, s. 53-58.

⁶ Immanuel Wallerstein, **Avrupa Evrenselciliği**, Aziz Ufuk Kılıç (çev.), 1. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2010, s. 53-58.

⁷ Immanuel Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm**, Necmiye Alpay (çev.), 5. Basım, İstanbul: Metis, 2009, s. 69-70.

Wallerstein'in, dünya-sistemleri analizi ile ortaya koyduğu tartışma; içinde yaşadığımız dünyayı algılama biçimlerini anlamak için kullandığımız kavramları ve bu kavramların kendilerini, "hegemonik" kavramlar olarak insanların zihin yapılarına nasıl yerleştiriyor oldukları ile ilgilidir.⁸ Wallerstein'in dünya-sistemini anlamaya çalışanlara önerisi; tarihin nasıl yazıldığına bakmak, evrenselcilik ve ilerleme kavramlarının nasıl belli kalıplar dayatarak dünyayı algılama şeklini belirliyor olduğu ve tüm bu düşünce kalıplarının üretilmekte olduğu üniversitesi sistemi içinde, (özellikle Sosyal Bilimler alanında meydana gelen yapısal değişikliklerin), 1945 sonrasında dünya-sisteminin hizmetinde, belli algı kalıplarının yerleştirilmesinde üstlendikleri rol ile ilgili olarak bir kez daha düşünmeleridir.

Wallerstein'in, Marksizm ve diğer analizinden farklı olarak, inceleme birimi ulus devlet yerine "dünya-sistemi"dir⁹ (dünya ekonomi ve dünya imparatorluk olarak, bütün yerküreyi kapsayan bir sistem olarak tarif edilmektedir). Wallerstein'in *Dünya-Sistemleri Analizi*¹⁰, birçok politik ve kültürel yapıyı bir arada kapsayan, belirli kurallar bütününe uyan bir uzaysal / zamansal alanla uğraşmaktadır. Bütün toplumsal sistemi, Braudel'in yöntemine göre, *longue duree* boyunca, sosyoloji, tarih, iktisat ve benzeri alanlarına giren malzemeyi bir bütün olarak analiz etmektedir. Analizin sonucu, içinde yaşamakta olduğumuz, küresel kapitalist sistemin, sürekliliğini sağlamak üzere oluşturduğu sistemik çözümleri, hem kuramsal olarak belli bir epistemolojik çerçeve içinde üretmesi, hem de sistemin varlığını sürdürecektir çözümleri uygulayacak yapısal değişiklikleri sürekli olarak uygulamaya koyabilme kapasitesidir.

⁸ Gülbenkiyan Komisyonu, **Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor**, Şirin Tekeli (çev.), 8. Basım, İstanbul: Metis, 2011.

⁹ Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011, s. 40.

¹⁰ Sistem, aralarında ilişki(ler) bulunan unsurlar ve bu ilişkiler seti ile oluşmuş alt sistemlerin bütünü olarak tanımlanabilir. Sistem analizi ise sistemi oluşturan unsurların birbirleri ile olan ilişkilerini, sistemi nasıl yönettiklerini, değiştirdiklerini inceleme çabası olarak tanımlanabilir. Wallerstein de dünya ölçeğinde sistemin nasıl işlediğini anlama / tanımlama çabasıdır. Wallerstein'in dünya-sistemleri analizi olarak adlandırdığı analiz, tarihsel sistem(ler)i incelemektedir. Sistem(ler)i çalıştıran, işleten unsurlar arasında belli dönemlerde ortaya çıkacak çatışmalar, kriz döneminin bir sonraki dönemin niteliklerini belirleyerek sonlanmasına yardımcı olmaktadır. Wallerstein'in tarihsel analizi şimdiye kadar üç farklı dünya-sisteminin var olduğunu ortaya koymuştur; mini-sistemler, dünya-imparatorluk ve dünya-ekonomi. Dünya-imparatorluk ve dünya-ekonomi tüm küreyi kapladığı ve hukuki olarak tanımlanmış tüm birimlerden büyük olduğu için "dünya-sistemi" olarak incelenmiştir. Wallerstein'in modern "dünya-sistemi" olarak incelediği analiz birimi kapitalist dünya-ekonomidir. Dünya-ekonomi geniş ortak üretim yapılarını, farklı siyasal yapıları bir arada barındıran tarihsel bir sistemdir. 16. yüzyılda Avrupa'da doğmuş, 19. yüzyılda bütün yerküreyi kapsayacak biçimde genişlemiştir. Dünya-ekonomisinin krizi ise modern "dünya-sistemi"nin sonunu hazırlayan bir geçiş dönemi olarak incelenmektedir.

En genel yönleri ile anlatılmaya çalışılan bu iki yaklaşım, çalışmanın kuramsal çerçevesini belirleyecektir. Said'in söylem ve hegemonya kavramlarının araçsallaştırılması ile açıkladığı, Avrupa evrenselciliğinin, Türk modernizmindeki görünümünün 1923'ten günümüze izini sürerek, dünya-sistemine çevreden eklemlenmeye çalışan az gelişmiş, batılı olmayan bir ülkenin, kentleşme ve kültürel miras koruma ile ilgili politikalarını ve uygulamalarını nasıl biçimlendirmiş olduğu ile ilgili farklı bir yaklaşım sunacaktır. Çift katmanlı bir analiz ile hem dünya-sisteminin nasıl işlediği, hem de Türkiye'nin dünya-sisteminin taleplerine yanıt verecek biçimde modernleşme sürecini nasıl yönettiği, kentleşme / koruma ilişkisinin modernleşme sürecinde nasıl biçimlendirildiği anlaşılmaya çalışılacaktır.

Tezin Dayandığı Varsayımlar

1) Türkiye'deki güçlü merkezi yapı, güçlü bir ideoloji kurgulamak ve modernleşme projesini, ideal bir modernlik yaratmış olan Batı'nın yolunu izleyerek gerçekleştirmek üzere, hayatın tüm alanlarına nüfuz edecek bir yol seçmiştir. “Batıya rağmen batılılaşma” ve “halk için halka rağmen” anlayışı, oryantalist söylemin kendisini modernleştirici haline getirmiştir. Mekansal yansımaları da olan bu yaklaşım, kentleşme süreçleri ile iç içe geçmiş, koruma ve kentleşme ilişkisini belirlemiştir.

2) Oryantalist modernizasyonu mümkün kılansa, Osmanlı döneminden başlayarak, münevverin kendi “ben”ini bir değil, iki “öteki” ile tanımlamış olmasıdır.¹¹ Kendi beninin ötekisi olarak; “Batı” ve “Doğu” ikilemini göstermektedir. Bir yanda, “aynaya baktığında kendisinden korkmaktadır, diğer yanda neyi, ne kadar ödünçleyeceği sorusu benliğinde *şizofrenik* bir bölünme yaratmaktadır.” Bene ait olarak tanımlanmamış her şey beni, ben olmaktan çıkaracaktır. Birisine yakın durmak, beni ötekileştirmek, diğerine yakın olmaksa özüne yabancılaşmak anlamına gelecektir.

3) Osmanlı İmparatorluğundan miras alınan güçlü merkeziyetçi yapının, yerel yönetimlere yetki devri yapmak konusundaki çekimserliği, kültürel mirasın korunması ile ilgili olarak yönetsel düzeyde sorunların oluşmasına (*hala*) neden olmaktadır.

¹¹ Uğur Tanyeli, **Rüya, İnşaa, İtiraz**, 2. Basım, İstanbul: Boyut, 2013, s. 37-40.

4) 1923-1950 döneminde, resmi ideolojinin mekan estetiği, geçmişin adeta batılı oryantalist bir tavır ile reddedilmesi ile biçimlenmiştir. Bu anlayışın mekana yansması açık bir biçimde izlenebilmektedir. Planlama, toplumla birlikte, kentleri de modernleştirmenin aracı olmuştur.

5) Kentler, siyasi mücadele alanlarıdır. İktidarların ideolojik tercihlerinin mekana yansması, hem kentleşmenin diğer alanlarda rekabet gücü kalmamış olan sermayenin rant elde etmesini sağlamakta, hem de kentlerin iktidarın tahayyül ettiği kültürel kimliklerin mekansal tezahürü olarak işlev görmelerini sağlamaktadır.

6) Kentleşme iktidarların kaynakları yeniden dağıtmak, toplumsal eşitsizlikleri katlanılabilir kılmak üzere icat edilmiş yöntemler ile biçimlendirdiğinden, koruma yaklaşımı merkezi önemde bir öncelik olamamıştır.

7) Türkiye'nin küresel ekonomiye çevreden eklemlenme sürecinde gerekli unsurlardan yoksun olması, İstanbul'un küreselleşirken endüstri sonrası bir yöneliş yerine, enformel sektörlerin egemen olduğu bir kent olarak sahneye çıkması sonucunu yaratmıştır.

8) Türkiye'nin kendine özgü modernleşme süreci içinde iktidarların, planlamayı aşmak üzere kullandıkları yöntemlerin, planlardan bağımsız gelişmesi; illegal yerleşim alanlarının plan dışı unsurlardan beslenip büyümeleri ve 2000 sonrasında planların meşrulaştırma aracı olarak dahi sisteme dahil etmeden, proje bazlı bir modeli benimsemiş olmaları, sürdürülebilir kentleşme ve kültürel miras koruma için tehdit unsuru haline gelmiştir.

*Bu kapsamda, Batı'daki modernleşme ve kentleşme süreçlerini incelediğimizde; sermaye birikiminin sanayi devrimi için gerekli birikimleri sağlayacak biçimde gerçekleşmiş olduğunu, bu sürece eşlik eden toplumsal çatışmaların ise yurttaşı ortaya çıkararak, modernleşmenin yönünü, demokrasi ve insan haklarına doğru çevirecek bir mücadele alanı yaratmış olduğu görülmektedir. 1923 Türkiye'si ise savaştan yeni çıkmış, her türlü kaynaktan yoksun bir halde, elinde modernleşme kuramının reçetesinden başka bir şey bulunmayan bir *yoklar* ülkesi durumundadır. Sermaye birikimi sağlayamamış olan, diğer batılı olmayan toplumlarda olduğu gibi*

kapitalist sermaye birikim süreci için gerekli olan koşullar “suni olarak yaratacak” ve “güçlü bir merkezi otoritenin” müdahalesi gerekmiştir.¹² Devlet, belli gruplar lehine sermaye birikiminin sağlanabilmesi ve bu süreçten zarar gören toplumsal kesimlerin ikna edilmeleri amacıyla çeşitli mekanizmalar geliştirmek zorunda kalmıştır.

Türkiye’nin modernleşme projesinin görünürlüğü kentsel mekanda yapılan değişimler ile mümkün kılınmıştır. Toplumun modernleşmesi, evrenselci aklın öngördüğü biçimde dönüştürülmesi, mekansal uzantıları da olan bir projedir. Bu mekansal projenin izlerini 1923’den günümüze belli dönemlere odaklanarak sürmek, kentsel mekana yansımaları ve kentsel korumanın gelişiminin izini sürülebilmesi için kolaylaştırıcı olacaktır. İktidarların kentselliği nasıl yönettiği, 1923-1950, 1950-1980, 1980-2000 ve 2000 sonrasına odaklanılarak; Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti, Anavatan Partisi ve Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarlarının politikalarının, kentselliği ve kültürel mirası korumayı biçimlendiren söylem ve uygulamaları dikkate alınarak incelenecektir.

Tanyeli, “iktidarı elinde tutan ideolojik yönelim gerçek anlamda koruma politikalarının oluşturulmasına imkan vermemiştir” görüşünü savunmaktadır. Tanyeli’e göre, toplumsal yeniden yapılanmanın, iki yüzyıldan beri sağlanan ideolojik birikimlerin bir sonucu olarak, *pseudo* (sahte) koruma politikaları, aşılması gereken bir tıkanma ortaya çıkarmıştır ve “ideolojik altyapının arazları”, korumanın meşruiyetini tartışılır hale getirmiştir. Bu nedenle “ideolojik rota, rastlantısal olarak koruma söylemi ile kesişmiştir.”¹³

Tanyeli, ayrışmanın izini sürmek üzere, ideoloji ve koruma ilişkisinde üç temel çelişkiye dikkat çekmektedir.¹⁴ Bunlar, i)ideolojik yaklaşım ve koruma söylemi arasındaki çelişki, ii) batıllaşma / modernizasyon ve koruma söylemi arasındaki çelişki, ve iii) ulusalci söylem ile koruma söylemi arasındaki çelişkidir. Birinci çelişki, korunacak kültürel varlığın ideolojik olarak korunmaya değer olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı ile ilgilidir. Hiyerarşik olarak belirlenen, farazi altın çağ imgesi ile belirlenen koruma değeri, iktidarların kentleşme politikalarına, projelerine ve ideallerine

¹² Erbatur Çavuşoğlu, **Türkiye’de Kentleşmenin Toplumsal Arkeolojisi**, 1. Basım, İstanbul: Ayrıntı, 2014, s. 42.

¹³ Uğur Tanyeli, **Rüya, İnşaa, İtiraz**, 2. Basım, İstanbul: Boyut, 2013, s. 113-117.

¹⁴ Uğur Tanyeli, **Rüya, İnşaa, İtiraz**, 2. Basım, İstanbul: Boyut, 2013, s. 118-122.

uygun bir korunacak kültürel değer belirlemelerine yardımcı olmuştur. İkinci çelişki, batılılaşma ekseninde ortaya çıkmıştır. Doğulu, geri ve geleneksel olanın tasfiyesi belli bir koruma anlayışı ile birlikte, sahte ve sahne görünümünde bir tarihsel çevre yaratmıştır. Üçüncü çelişki, ulusunu arayan yeni Cumhuriyetin, homojen bir toplum tahayyüllü ile şekillenmiştir. Ulusalçılık, Türk Ulusu'nun ideolojik temellerini belirlerken, Bizans, Rum, Ermeni mirasının ne oranda bu yeni kimliğin kültürel mirası olacağı tartışa konusu olmuştur.

Türkiye'de, tüm siyasal iktidarlar bu çelişkileri kendi politik idealleri doğrultusunda yeniden üretmiş, kendi ideolojik yönelimleri doğrultusunda koruma kıstasları belirlemişlerdir. Bu sahte koruma yaklaşımı da toplumun kendi köklerine, mirasına yabancılaşması sonucunu yaratmış ve koruma, kentleşme sahnesinde, rastlantısal, özlenen hoş bir tesadüf gibi arızı bir hale gelmiştir.

Tanyeli'nin, içselleştirilmiş oryantalizm, koruma ilişkisini anlamak üzere önerdiği çelişkilere odaklanmanın, çalışma kapsamında yapılacak dönemsel analitik incelemeyi kolaylaştırıcı bir kılavuz olacağı düşünülmektedir. 1923-1950, 1950-1980, 1980-2000 ve 2000 sonrası siyasi iktidarların korumayı, i) ideolojik olarak, ii) batılılaşma sürecinin bir parçası olarak ve iii) milli unsurları içermesi / dışlaması bakımından nasıl tanımlıyor oldukları; koruma politikalarını oluşturan söylem, yönetsel yapı, mevzuat ve uygulamaya konulmuş olan kentsel dönüşüm ve yenileme projelerine odaklanılarak incelenilecektir.

1923-1950 Dönemi: “İstanbul’un Terk Edilişi”

Bu dönem, kurucu elitin kendi ideallerini topluma empoze etmeleri üzerinden şekillenmiştir; seçmen, lider kadronun idealleri doğrultusunda belirlenen tercihleri, tekrar tekrar onaylamıştır. Milli egemenlik, kurucu elitin sürekli olarak altını çizdiği bir kavram olsa da seçmen üzerindeki baskı bu idealin gerçekleşmesi önünde engel olmuştur.¹⁵ Tarihsel blok, köylü, işçi ve memur gibi kesimleri dışarıda bırakarak, dönemin ekonomik koşullarına uygun olarak, ittifakını kalkınmanın itici gücü olarak gördüğü, büyük toprak sahipleri ve yabancı sermaye ile yapmıştır. Kentleşme

¹⁵ Hasan Bülent Kahraman, **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi II**, 1920-1960, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2010, s. 248

politikasının “kentleşmeme”¹⁶ olduğu dönemde, köylüyü köyde tutarak, kırsal toprağın yeniden dağıtımı üzerinden ikna mekanizmasını işleten bir sistem oluşturulmuştur.

Cumhuriyet Halk Partisi iktidarının, ülke düzeyinde izlediği mekansal stratejilerinin en önemli unsurunun, başkentin Ankara’ya taşınması olduğu söylenebilir. İktidar, İstanbul’u emperyalist ilişkilerin ve bu ilişkilerin yarattığı dışa bağımlı burjuva ya da Levanten yaşantısının simgesi olarak görmüştür.¹⁷ İstanbul’un batılılaşmış olan kesimlerinin mukimleri gayrimüslimler, tahayyül edilen gerçek ulusun unsurları değillerdi ve “yerel olan da İslam’a bağlılığı nedeniyle muteber değildi. Yerel olan tamamen din dışı olmalı, geleneğin kusurlarından arınmalı, ancak bütün erdemlerini taşımalıydı, pozitivizm aşısı ile aşılanmaya hazır olmalıydı.”¹⁸ Bir anlamda, İstanbul aşılması gereken tüm engelleri cisimleştirmiştir. İstanbul’u bırakıp, Ankara’yı başkent yaparken yadsınan da bu görünürlüktü. 1908 İttihat ve Terakki dönemi ideolojisi ile beslenmiş kurucu kadroların kapitalist gelişme ile bir sorunları bulunmamakla birlikte, sorunlu gördükleri konu ulusal burjuvazinin yaratılmamış olmasıdır. Bu kadrolar, ulusal burjuvaziye, Ankara’da yaratacaklardır.¹⁹ Anadolu’nun merkezinde, tüm yozlaşmalardan uzak, gerçek bir ulusal batılılaşma başarılabilecektir.

Bu dönemde ile ilgili olarak dikkate alınması gereken bir diğer husus da uluslararası konjonktürün etkisi ile değişim geçiren Türk siyasetinde altı okla simgelenen yeni bir ideolojik döneme geçiştir. Bu dönemde halkçılık ilkesi yeniden yorumlanarak, “halka rağmen halkçılık” olarak yeniden doğmuştur ve devletçilik uygulamaları başlatılmıştır. Eş zamanlı olarak kent planlamasının kurumsallaşmasının başlamış olması rastlantısal değildir.²⁰ Halka rağmen olmasının amacı halka çağdaş ve kent soylu yaşam biçimini getirmektir. Yeni rejimin kentlerde çok fazla işi vardır ve bunları yapabilmesi için planlama zorunlu koşuldur.

¹⁶ Erbatur Çavuşoğlu, **Türkiye’de Kentleşmenin Toplumsal Arkeolojisi**, 1. Basım, İstanbul: Ayrıntı, 2014, s. 110.

¹⁷ Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, 3. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 1999, s. 142.

¹⁸ Çağlar Keyder (Ed.), **İstanbul, Küresel ile Yerel Arasında**, 4. Basım, İstanbul: Metis, 2013, s. 17.

¹⁹ İlhan Tekeli, **Türkiye’nin Kent Planlama ve Kent Araştırmaları Tarihi Yazıları**, 1. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2011, s. 66.

²⁰ Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, 3. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 1999, s. 145-148.

Resmi ideolojinin mekan estetiği, geçmişin adeta batılı oryantalist bir tavır ile reddedilmesi ile biçimlenmiştir. Bu anlayışın mekana yansıması açık olarak izlenebilmektedir. Planlama toplumla birlikte, kentleri de modernleştirmenin aracı olmuştur. “Yeni,” kendini hep gösterecek biçimde tasarlanmış ve “yeni malzeme” ile gelenekselden iz taşımayacak bir biçimde bu kopuşu görünür kılacak, doğrulayacak bir biçimde inşa edilmiştir. Geçmişin üzerine adeta perde çekilmiştir. “Cumhuriyet yoktan var edildi” *mitini* ispatlamak ister gibi tarihi kentsel doku *kaderine terk edilmiştir*. İçselleştirilmiş oryantalizmin tahayyül ettiği modern Türkiye’nin yansıması kentlerde görülebilecektir ve kentler modern toplumun aynasına dönüşecektir.

Üçlü analiz göstergeleri çerçevesinde; ideoloji / modernizm / milli unsurlar ve koruma çelişkisine bakıldığında, dönemin İstanbul ve koruma politikaları özelinde mekansal yansımaları, “İstanbul’un terk edilmesi” olarak özetlenebilir. Ankara’nın yeni Cumhuriyetin başkenti olması, küllerinden yeniden doğacak ulusun, geçmişini terk etmesidir. Sömürgecilik karşıtı duyguların, etnik arındırmaya tercümesi olarak İstanbul’un, “1914’de 450 bin olan Hristiyan nüfusunun 1927’de 240 bine inmesi,”²¹ bir anlamda İstanbul’un “yerli” nüfusunun, İstanbul’u terk etmesidir. İdealin geçmişte değil, gelecekte aranması ise, korumanın en önemli koşullarından birisi olan kültürel sürekliliğin kesintiye uğramasıdır.

1) 1950-1980 Dönemi: “İstanbul’a Dönüş”

1950 seçimleri, seçmenin önüne, “milli egemenlik” kavramı yerine, “milli irade” kavramı koyarak bir revizyon önererek, bir anlamda, 1839’dan beri iktidarda olan modernleştirici siyasete son vermiştir.²² Bu siyasi başarının arkasındaki önemli nedenlerden birisi, Demokrat Parti’nin, modernleştirici, siyasi elitin içselleştirilmiş oryantalizm etkisi ile yok saydığı, geleneksel, dinsel değerlere sahip çıkarak, Batılı olmayan unsurlar olarak terk edilmesi gereken değerler olarak sessizleştirildiği düşünülen dini, muhafazakar değerlerin siyasi alanda temsilcisi, savunucusu olmasıdır. Cumhuriyetçi aydına göre, Osmanlı geleneğinden kopuş, Osmanlı’nın geri kalmasına neden olan geleneklerden kopuştur. Geçmişten kurtulmak, geri kalmışlıktan kurtuluş

²¹ Çağlar Keyder (Der.), *İstanbul, Küresel ile Yerel Arasında*, 4. Basım, İstanbul: Metis, 2014, s. 18.

²² Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi II*, 1920-1960, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2010, s. 251.

sayılmıştır. Demokrat Parti'nin karşı duruşu içselleştirilmiş oryantalist anlayışa karşı bir duruştur. Modernleşme idealinden vazgeçmeden, ancak modernleşmeyi dinsel ve geleneksel ile bütünleştirerek, “aktif” modernleşmeyi gerçekleştirmeyi hedeflenmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Türkiye’de modernleşme projesinin niteliği değişmiştir. Uluslararası konjonktürün de etkisiyle “halka rağmen, halk için” yaklaşımını sürdürmenin olanağı kalmamıştır. Modernite projesi durdurulmamış, ancak *popülist* eğilimlere duyarlı hale getirilmiştir. Paternalist bir halkçılık anlayışından, halkın kısa erimli taleplerine yanıt vermeye yönelik, *popülizme* geçiş yaşanmıştır.

Bu yeni modernizm projesi tarım sektörünü canlandırırken, tarımda modernizasyon ile dış pazara açılma süreci başlamıştır. Özel sektöre tanınan önceliklere karşın, sanayi sektörü ithal ikameciliğin gölgesinde kalmıştır. Halkın isteklerine duyarlı bir siyasal rejim yerine, patronaj ilişkileri içerisinde, isteklerini duyurabilen bir siyasal yapılanma kemiklemiştir. Hızlı kentleşme, modernleşme projesi açısından birçok sorun yaratmıştır. Bir yandan kentin diğer yandan kente yeni gelenlerin maddi kaynaklarındaki yetersizlik, gecekondu mahallerini ortaya çıkarmıştır. Ayrıca, kente yeni gelenlerin, modernistlerin meşru gördüğü kalıplar dışındaki yaşamları, bu grupların kent yaşamı ile nasıl bütünleşecekleri sorusunu gündeme getirmiştir. Kentlerin formunu, “bir yandan kent rantını ödemekten kaçınan gecekonducular, öte yandan kent rantını en çoğa çıkarmaya çalışan yapsatçılar belirlemiştir.” Türk siyasetindeki *popülizm* bu iki grubun kendi güdülleri ile birlikte var olmasına izin vermiştir.²³

Üçlü analiz göstergeleri kapsamında; ideoloji / modernizm / milli unsurlar ve koruma çelişkisine bakıldığında, dönemin İstanbul ve koruma politikaları özelinde mekansal yansımaları, “İstanbul’a dönüştür”. Hızla büyümekte olan şehir popülist politikalar ile biçimlendirilen bir çehreye bürünmeye başlamıştır. Kentsel toprak sermaye birikim aracı olarak tanımlanmıştır. 6-7 Eylül Olayları ve ardından Rum, Ermeni, Yahudi nüfus bir kez daha kenti terk etmeye zorlanmıştır. Uluslararası koruma normlarına uygun olarak, Cumhuriyet tarihinde ilk kez, resmi bir kurul olarak “Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Koruma Kurulu” göreve başlamış olsa da,

²³ Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, 3. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 1999, s. 148-150.

Demokrat Parti'nin modernleşme anlayışının mekansal yansıması olarak izi sürülebilecek olan, Menderes'in imar faaliyetleri kentin tarihi dokusuna büyük bir zarar vermiştir.

2) 1980-2000 Dönemi: “İstanbul’un Yeniden Fethi”

1980 darbesi ile başlatılabilecek Anavatan Partisi İktidarı döneminin, ayrı bir dönem olarak ele alınmasının nedenleri bulunmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan demografik geçiş ve kentleşme sürecinin belli bir doygunluğa ulaşması, uluslararası konjonktür ve 12 Eylül Müdahalesi ile Türkiye'nin yeni bir sürece girmiş olması bunlar arasında sayılabilir. Bu dönemde, kapitalin mekansal dağılımını etkileyen en önemli neden ekonomik politikalarındaki değişim olmuştur.²⁴ Türkiye bu dönemde iç piyasaya dönük, ithal ikamesi ile kalkınma modelini terk ederek, dışa açık kalkınma modelini benimsemiştir. Bunu sağlamak üzere, altyapı ve iletişim yatırımlarına öncelik vermiştir. Ayrıca küresel ekonominin gerektirdiği yeni kurumların gelişmesi sağlanmıştır.

Bu dönemde de Türkiye’de modernleşme projesinin sürdüğü ancak, devlet eliyle değil de, dünya genelinde modernleşmeden uzaklaşılmasına bağlı olarak, spontane oluşumlarla devam ettirildiği söylenebilir. Batı’dan korunmuş bir *batılılaşıma* yerine, Batı ile bütünleşip, yarışarak gerçekleşecek bir gelişme süreci amaçlanmıştır. Ülke nüfusunun yarısından fazlası şehirlerde yaşamaya başlarken,²⁵ planlama yavaş yavaş sahneden çekilmeye başlamıştır. İmar Planları hazırlama yetkisi, yeterliliğe bakılmadan belediyelere bırakılmıştır. Birbiri ardına ilan edilen turizm alanları, plan bütünlüğünü bozmuştur. Çıkarılan aflar ile sadece gecekondu alanları değil, imar dışı alanlar da yasallaştırılarak, kentsel mekan dönüştürülmüştür.

Bu dönemde bir yandan hızlı kentleşme karşısında bir önceki dönemin kapsamlı paradigmasının yetersiz kalması, öte yandan planlamanın düşünsel dayanağını

²⁴ İlhan Tekeli, **Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi**, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2011, s. 128-131.

²⁵ Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, 3. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 1999, s. 151-152.

oluşturan *modernite* projesinin eleştiriye uğraması, katı planlama anlayışının, stratejik planlar ile yumuşatılmaya ve esnek bir hale getirilmeye çalışılmasına neden olmuştur.²⁶

1980’li yılların serbestleştirme (liberalizasyon) dalgası, kente olan yaklaşımı, kentsel özerkliğe yaklaşımı değiştirmiş, bu değişimin özellikle, İstanbul için önemli sonuçları olmuştur.²⁷ Yerel yönetimlerin, kentin yeniden inşası için kaynak edinmelerinin kolaylaştırılması, o dönemdeki İstanbul anakent belediye başkanı Bedrettin Dalan döneminin imar ve ulaşım faaliyetlerinin ölçeğini değiştirmiştir. İstanbul’un Türkiye’nin vitrini olarak, küresel dünyanın beğenisine sunulması amacıyla yapılan hazırlıklar, yıllardır raflarda bekletilen bir dizi projenin uygulamaya konulması ile başlatılmıştır.

Üçlü analiz göstergeleri kapsamında; ideoloji / modernizm / milli unsurlar ve koruma çelişkisine bakıldığında; dönemin İstanbul ve koruma politikaları özelinde mekansal yansımaları, “İstanbul’un yeniden fethidir”. Hızla büyümekte olan şehir, liberal politikalar ile biçimlendirilen bir çehreye bürünmeye başlamıştır. Yerel yönetimler görece bir özeklik ile şehrin yeni yüzünü; Haliç ve sahil yolları, mahallerin yıkılması ile açılan geniş bulvarlar gibi imar faaliyetleri ile geliştirmeye başlamışlardır. Bununla birlikte, 1994 seçimlerinin İstanbul’u küresel kent yapmayı vaat eden adaylar değil, yoksulluğa karşı çıkan, sosyal adaleti savunan bir programla, Refah Partisi adayı Recep Tayyip Erdoğan kazanmış, “İslamcılığın popüler tarih anlatısının vaat edilmiş toprağı... gözbebeğı”²⁸ olan İstanbul, 1950’li yıllardan beri beklenmekte olan kurtarıcına kavuşmuştur.

3) 2000’ler, “İstanbul’un Dönüşümü”

2000’lerde Adalet ve Kalkınma partisi öncülüğünde ortaya çıkan yeni dönem, tarım, sanayi, kültür ve turizm gibi rekabet gücü düşük sektörlerin, rantı yönelebilmeleri için modernleşme projesi, yıkma / yapma ikilemi üzerinden sürdürülmüştür. Adalet ve Kalkınma Partisi’nin kendi İslami, muhafazakar söylemi ile

²⁶ İlhan Tekeli, **Modernizm, Modernite ve Türkiye’nin Kent Planlama Tarihi**, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2011, s. 131.132.

²⁷ Çağlar Keyder (Ed.), **İstanbul, Küresel ile Yerel Arasında**, 4. Basım, İstanbul: Metis, 2014, s. 25.

²⁸ Tanıl Bora, “Fatih’in İstanbul’u”, Çağlar Keyder (Ed.), **İstanbul, Küresel ile Yerel Arasında**, içinde (60-78), İstanbul: Metis, 2014, s.65.

oluşturduğu politikalar yeni bir tarihsel bloğun oluşmasını sağlamıştır. Bu döneme kadar henüz metalaşmamış olan koruma alanları, kültürel miras alanları ve kamusal alanlar imara açılmıştır.

2000 sonrasında AKP'nin “yeni Osmanlı’cılık olarak tanımlanabilecek kentsel politikaları, Kemalist modernizme rövanşist bir tepki”²⁹ olarak değerlendirilebilir. Cumhuriyetçi elitin yok saydığı geçmişin yeniden çağırılmasıdır. İkinci fetih gerçekleşmiş; yitirilmiş, batılılaşma ile dejenere edilmiş şehir kurtarılmıştır.³⁰ Şimdi sırada yeniden eski kimliğini kazandırmak için yeniden imarı vardır.

Üçlü analiz göstergeleri kapsamında; ideoloji / modernizm / milli unsurlar ve koruma ilişkisine bakıldığında, dönemin İstanbul ve koruma politikaları özelinde mekansal yansımaları, “İstanbul’un Dönüşümüdür”. Rövanşist modernleşmenin, kentsel mekandaki yansıması, neo-liberalizmin itici gücüyle topyekun yeniden imardır. Kentsel dönüşüm projeleri, kentsel yenileme projeleri ve mega projeler iktidarın rövanşist modernleşme anlayışını, kentleşme koruma ilişkisini yeniden tanımlamıştır.

²⁹ Çavuşoğlu, Erbatır, **Türkiye’de Kentleşmenin Toplumsal Arkeolojisi**, 1. Basım. İstanbul: Ayrıntı, 2014, s.61.

³⁰Tanıl Bora, “Fatih’in İstanbul’u”,Çağlar Keyder (Ed.), **İstanbul, Küresel ile Yerel Arasında**, içinde (60-78), İstanbul: Metis, 2014, s.61.

2. TÜRKİYE’DE MODERNLEŞME SÜRECİNİ DÜNYA-SİSTEMLERİ ANALİZİ BAĞLAMINDA İNCELEMELİK İÇİN BİR GİRİŞ

2.1 Immanuel Wallerstein’nin Dünyayı Anlama Rehberi: “Dünya-Sistemleri Analizi”

Bu alt başlık kapsamında analiz, Wallerstein’in bir rehber niteliğinde hazırlamış olduğu “Dünya-Sistemleri Analizi” başlıklı çalışması ve üyeleri arasında bulunduğu “Gulbenkian Komisyonu Raporu” çerçevesinde yapılmıştır.³¹

Wallerstein’in “Dünya-Sistemleri Analizi” ile ortaya koyduğu tartışma; içinde yaşadığımız dünyayı algılama biçimlerini anlamak için kullandığımız kavramları ve bu kavramların kendilerini, hegemonik kavramlar olarak, insanların zihin yapılarına nasıl yerleştiriyor oldukları ile ilgilidir. Wallerstein’in dünya-sistemi anlamaya çalışanlara önerisi; tarihin nasıl yazıldığına bakmak, evrenselcilik ve ilerleme kavramlarının nasıl belli kalıplar dayatarak dünyayı algılama şeklini belirliyor olduğu ve tüm bu düşünce kalıplarının üretilmekte olduğu üniversitesi sistemi içinde, (özellikle Sosyal Bilimler) alanında meydana gelen yapısal değışikliklerin, 1945 sonrasında dünya-sisteminin hizmetinde, belli algı kalıplarının yerleştirilmesinde üstlendikleri rol ile ilgili olarak bir kez daha düşünmeleridir.

Foucault’nun “Kelimeler ve Şeyler”³² çalışması, beşeri bilimlerinin arkeolojisini yaparak, ortaya çıkışlarında gizli kalmış olguların ve kavramsal arka planın aydınlatılmasını amaçlamıştır. Hangi tarihsel a priori zeminin, hangi pozitivist düşünsel unsurunun, yeni fikirlerin, epistemolojik alanların ortaya çıkışını desteklediğini keşfetmeye yönelmiştir. Rönesans’tan beri Batı düşüncesini şekillendiren

³¹ Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011. Çalışma, seminerler dizisi olarak hazırlanmış ve temel kavramlarının anlaşılabilir olması için, “dünya-sistemleri sözlüğü” olarak formüle edilmiş bir kaynak niteliğindedir. Wallerstein, sistemin işleyişini tarif eden birçok kavramı analiz ederek; merkez-çevre, pazar, sınıf, ücret, dünya-imparatorluk, dünya-sistemi, modern kapitalist dünya-ekonomi gibi kavramları teorik bir zemine oturttarak açıklamaktadır. Gulbenkian Komisyonu, Sosyal Bilimleri Açın, Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor, Şirin Tekeli (çev.) 8. Basım, İstanbul: Metis, 2011. Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması için Gulbenkian Komisyonu, 1993 yılında Wallerstein başkanlığında oluşturulmuştur. Farklı disiplinlerden onbir akademisyenden tarafından hazırlanmış olan “Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor” 1995 yılında son biçimini almıştır.

³² Michel Foucault, **Kelimeler ve Şeyler, İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi**, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), 3. Basım, Ankara: İmge, 2006.

“episteme”deki süreksizliği (i. Rönesans Episteme’si- 17. yüz yılın ortalarına kadar, ii. Klasik Episteme- 19. yüz yıla kadar, iii. Modern Episteme), düşüncenin bodrum katlarında, bilinçaltında gezinerek üç deney alanına; hayat, emek ve dile, yani insanın biyolojik, sosyo-ekonomik ve kültürel boyutlarına yönelerek incelemiştir.³³

Benzer epistemolojik platform fikri, Thomas Kuhn’un, “Bilimsel Devrimlerin Yapısı”³⁴ çalışmasında geliştirdiği paradigma kavramında da izlenmektedir. Kuhn, belirli tarihlerde ne tür bilimsel düşünce yöntemleri, stratejileri, seçenekleri mümkündür sorusuna yanıt aramış ve Batı düşüncesinin modernitenin şafağına, ne tür düşünsel devrimler ve değişimler geçirerek geldiğini anlamaya çalışmıştır.

Wallerstein de dünya-sisteminin nasıl işlediğini ortaya koyabilmek için dünya-sisteminin merkezindeki hegemonik yapının, “Batı epistemolojisi”ni nasıl yarattığını inceleyerek, bilginin izini, “bilginin üretildiği atölyeler ve tapınaklar” olarak nitelediği üniversite sistemi içinde sürmüştür. Wallerstein’in dünyayı anlamak için önerdiği yöntemin ilk adımı, bilginin geçerliliğini sorgulamak, bilgi elde etme yöntemlerini yeniden gözden geçirmektir. Temel sorunun dünyayı anlamak, fenomenleri açıklamak için olayları ayrı ayrı isimler verilmiş olmasında ve “kutular” içinde inceleme yapılmasından kaynaklandığını düşünmektedir. Tarih, sosyoloji, siyaset bilimi, iktisat, kültür kutucuklarını, “kendi imgelerimizin kurguları” ile oluşturup, açıklamaların bu kutulardan çıkmasını beklemenin sorunları ele almak için doğru bir başlangıç oluşturamayacağını vurgulamaktadır. Ayrı ayrı kutularda ele alınan olayların, “hepsinin bir diğerini kapsadığını, iç içe geçmiş ve birbirlerini etkilemekte olduğunu, hiçbirinin bir diğerini hesaba katmadan anlaşılamayacağını”³⁵ hatırlatmaktadır.

Wallerstein, bilgiyi sakatlayan yaklaşımın bir diğer boyutunun da, modern dünya-sisteminin içindeki üç önemli dönüm noktasında, “neyin yeni, neyin olmadığı” sorusunu dışarıda bırakılması eğiliminde kaynaklandığını vurgulamaktadır. Wallerstein üç dönem boyunca tarihsel devamlılıkları sorgulamak durumunda olduğumuzu

³³ Daryush Shayegan, **Yaralı Bilinç**, Haldun Bayrı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Metis, 1997, s. 72.

³⁴ Thomas S. Kuhn, **Bilimsel Devrimlerin Yapısı**, Nilüfer Kuyaş (çev.), 9. Basım, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2014.

³⁵ Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011, s. 10.

düşünmektedir;³⁶ i) Modern dünya-sisteminin, “kapitalist bir ekonomi olarak doğduğu 16. yüzyıl”. ii) Dünya-sisteminin daha sonraki iki yüzyıl boyunca “hakim kültürünü - merkezci liberalizm- açıklayan bir dünya-olay olarak”, 1789 Fransız Devrimi. iii) Şimdi içinde yaşıyor olduğumuz, “dünya-sisteminin uzun, sona erme evresini müjdeleyen ve dünya-sistemini bir arada tutan, merkezci liberal jeo-kültürün altını oyan”, 1968 Dünya Devrimi.

Analizinin temelini oluşturan bu iki temel argüman, bilginin ortaya çıkış biçimini sorgulayan bir yaklaşımla, bilginin üretildiği atölyeler olan üniversitelerdeki disiplinlerin ayrı ayrı araştırma kutuları ile “dünyanın anlaşılmasına yardımcı değil, bilakis engel olduğunu”³⁷ ortaya koymak için geliştirilmiştir. Dünya-sistemi yaklaşımının, dünyayı anlamak için kurumsal bilgi yapılarının sınırlarının yıkılması ile ortaya çıkarılacağını varsaydığı gerçeklik; içinde yaşadığımızın toplumsal gerçekliğin ulus devletler olmadığı, “dünya-sistemi” olarak adlandırılan daha geniş bir yapı olduğudur.

Wallerstein, Batı epistemolojisini yaratan tikel hikâyenin başlangıcını, dünya-sistemleri analizinin kabul görmeye başladığı 1970’lerden, 18. yüzyıl ortalarına götürmektedir; kapitalist dünya-ekonominin yaklaşık iki yüzyıllık geçmişinin, sürekli sermaye birikimi ve teknolojik gelişmeyi zorunlu hale getirmiş olduğu, dinsel bilginin hakikati bilme konusundaki iddiasının sorgulandığı, seküler alternatiflerin giderek daha fazla kabul gördüğü, bilme görevinin insanın aklını kullanarak bilebileceğini söyleyen filozoflara verilmesinin uygun görüldüğü zamanlara.

Wallerstein, 18. yüzyıla damgasını vuran olayın, şimdi “bilim ve felsefe arasındaki boşanma”³⁸ olarak adlandırdığımız olay i) hakikate gidecek biricik yolun, deneysel bilim, ispatlanabilir hipotez ve tümevarıma dayalı kuramsallaştırma, ii) Ortaçağ Üniversitelerinden (ilahiyat, tıp, hukuk ve felsefe konularında eğitimi veren) farklı olarak, Fransa, İngiltere, Almanya, Amerika ve İtalya’da, modern üniversite

³⁶ Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011, s. 19.

³⁷ Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011, s. 11.

³⁸ Gulbenkian Komisyonu, Sosyal Bilimleri Açın, Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor, Şirin Tekeli (çev.) 8. Basım, İstanbul: Metis, 2011, s. 15.

sisteminin ortaya çıkması (fakülteler içinde her biri tikel bir disiplinin mevkisi olduğunu ileri süren kürsüler / bölümler oluşması ve öğrencilerin bu bölümler içinde unvan almalarını sağlayacak dersleri takip etmeleri) olduğunu,³⁹ 19. yüzyılın belirleyici olayınınsa, felsefe bölümünün neredeyse her yerde iki ayrı fakülteye (doğal bilimler ve insanı bilimler) ayrılması, olduğunu hatırlatmaktadır.

Wallerstein, 1789 Fransız Devrimi'nin, pek çok alanda olduğu gibi niversite sistemi içinde de bir dönüşüme neden olduğunu düşünmektedir.⁴⁰ Dünya-olay olarak adlandırdığı "Devrim" ile iki önemli devrimci düşüncenin (değişimin istisnai değil, "normal" bir şey ve rejimi meşrulaştıran "yegne gücün halkın egemenliği" olduğu) ortaya çıkarak, mevcut bilimsel çerçevenin açıklamalar yapmakta yetersiz kaldığı, "toplumsal gerçekliğin", değişimin "nedenleri, yönü ve temposunun" araştırılacağı, yeni bir fakülteye / araştırma alanına ihtiyaç yaratmış olduğunu, daha sonra sosyal bilimler olarak adlandıracağımız şeyin temellerinin, böyle bir ihtiyaı takiben atılmış olduğunu hatırlatmaktadır.

Wallerstein sözünü ettiği bu değişimden, sosyal bilimlerin en eski olan tarihin de etkilenmiş olduğunu ve 19. yüzyılda Ranke ile bir devrim yaşanmış olduğunu hatırlatmaktadır. Ranke, tarih "gerçekte nasıl olduysa öyle yazılmalı" sloganı ile icat edilmiş hikyelerle "kişi ve olayları göklere çıkarmak yerine", arşiv belgeleri kullanarak tarih yazma yöntemini önermiştir. Yeni tarih anlayışı tikel bir olayın, kendi tikel tarihselliği içinde incelenmesi gerektiğini savunmuş, bilimsel yasalar oluşturmakla ilgilenilmemiştir. Toplumsal olayların biricikliği üzerine dayandırılan "idiyografik" bir disipline olarak gelişmiştir, tarihçilerin insan eylemselliğine yaptıkları vurgu da tarih disiplininin insan bilimler içindeki yerini belirlemiştir.

Wallerstein'nin, niversite sisteminin içinde Batı epistemolojisinin izini sürdüğü tarihsel analizinde bir sonraki aşamayı belirleyen unsur, "*şimdi*" hakkında bilgiye duyulan ihtiyaç olmuştur. "*şimdi*" ile ilgili bilgiyi kim verecek sorusunu, gündeme gelmiştir. Böylece, sosyal bilimler 19. yüzyılın, ısrarla "modern toplumun 

³⁹ Gulbenkian Komisyonu, Sosyal Bilimleri Açın, Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması zerine Rapor, şirin Tekeli (ev.) 8. Basım, İstanbul: Metis, 2011, s. 15, 16.

⁴⁰ Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (ev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011, s. 19.

alanın ayrışması ile ortaya çıktığını vurgulamakta olan, hakim liberal ideolojisinin mantığına uygun olarak; pazar, devlet ve sivil toplumu incelemek üzere,⁴¹ üç disiplin geliştirmiştir; iktisat, siyaset bilimi ve sosyoloji. Her alanın kendi farklı mantıkları çerçevesinde işlediği ve her birinin ayrı ayrı uygun yöntemlerle incelenmesi gerektiği savunulmuştur. Tekrar aynı soru gündeme gelmiştir, nesnel bilgiye nasıl ulaşılacaktır? Verilen yanıtta, tarihçilerinkinden farklı olarak, hakim olmaya başlayan “nomotetik” görüş çerçevesinde; her üç alanın da, deneysel analiz ve tümevarıma dayalı genellemeler ile ulaşılabilecek bilimsel yasalarla yönetiliyor olduğu olmuştur.

Sosyal bilimciler de tarihçiler gibi Fransa, İngiltere, Almanya, Amerika ve İtalya’da kendi modern toplumlarını anlamak için çalışmışlardır. Kendi toplumlarını incelemiş, kendi aralarında karşılaştırmalar yapmışlardır. Bu yaklaşımı haklı çıkarmak için de gerekli niceliksel verilerin kendi ülkelerinde bulunduğunu, toplumsal yaşamı yöneten yasaları bulmak için çıkış noktasının belirli bir yerde ve zamanda doğru olanın her yerde ve zamanda doğru olacağı fikrinin kabul edilmesi olduğunu savunmuşlardır.

Wallerstein’e göre, bir sonraki aşamada yeni sorun bu beş ülke dışındaki sömürgelerin ve dünyanın geri kalanının anlaşılmasında kendi modern toplumlarını anlamak için kullandıkları dört disiplini; tarih, iktisat, siyaset bilimi ve sosyolojiyi kullanamayacak olmalarının düşünülmesi ile ortaya çıkmıştır. Böylece, dünyanın “modern olmadığı düşünülen”⁴² bölgeleri için yeni bir disiplin doğmuştur; antropoloji, katılımcı gözlem ile alan araştırmasına dayanan, “ilkel” oldukları düşünülen resmi ya da fiilen sömürge altındaki toplumları incelenmesi olarak gelişmiştir.

Wallerstein, modern kapitalist dünyayı anlama konusunda bilgi arayışında bir sonraki aşamanın, “yüksek medeniyet” diye adlandırılan bölgeler için yeni bir çalışma alanı yaratılarak, çözülmeye çalışıldığını, üniversite sistemi içindeki ayrışmanın bir diğer basamağını da bu yeni ihtiyaç tarafından belirlenmiş olduğu vurgulamaktadır. Yüksek Medeniyete sahip bölgelerin (Çin, Hindistan, İran, Arap Dünyası) ortak özellikleri; i)yazı kullanmaları, hakim bir dil ve dünya dini, ii)Geçmişte büyük alanları kaplayan

⁴¹ Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011, s. 23.

⁴² Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011, s. 25.

bürokratik dünya-imparatorluklara sahip olmuş olmaları (bazılarının bu konumlarını hala sürdürüyor olmalarıydı) ve iii) Pan-Avrupa kadar ekonomik ve teknolojik olarak güçlü olmamalarıydı. İlkel olmayan ancak modern de olmayan bu toplumsal yapılar nasıl araştırılacaktı? İsimlerini uzun yıllardır “Avrupalı entelektüel geleneklerinde var olmuş Doğu-Batı (Orient-Occident) ayrımında alan Şarkiyatçılar (Orientalists), zahmetli bir eğitimden geçip bu bilmek istedikleri toplulukların dillerini öğrendikten sonra alan araştırmaları ile değil, metinlerin okunmasına dayanan araştırmalarla, bu toplulukların modern olmamalarının nedenlerini araştırmaya başlamışlardır.”⁴³ Ortaya koyar göründükleri yanıt ise, “onların birleşik kültürünün, tarihlerini dondurmuş olduğu, Batı dünyasının yaptığı gibi moderniteye doğru ilerlemelerini imkansız kılmış”⁴⁴ olduğuydu. Bu nedenle de Pan-Avrupa dünyasının yardımına muhtaçtılar.

Wallerstein dünya-sistemleri analizinde, dünyayı anlama yöntemi olarak, bilgi kutucuklarının, üniversite sistemi içinde nasıl üretildiği, bilgi arayışını neyin tetiklediğini, hasıl olan ihtiyaçların nasıl bir evrenselci bilgi anlayışı yarattığının tarihsel irdelemesini yaparken, belli dönüm noktaları üzerinde durmaktadır. Sosyal bilimlerin “modern dünyaya ait bir girişim”⁴⁵ olduğunu, modern dünyanın yapısı hakkında ampirik olarak bilgi üretme çabasına dayandığını söylemektedir.

Kısaca özetlemek gerekirse, coğrafi keşifler sonucunda, dünyanın bir sonu olduğu, “sınırları” olduğu, keşfedilebilirliği, bilinebilirliği de keşfedilmiştir, dünya “sınırsızlığın sınırlamasından kurtulmuştur.”⁴⁶ Dünyanın bilinebilirliği üzerine şekillenen klasik bilimse, iki varsayım üzerine kurulmuştur; i) “Newton Modeli”: İnsan da Tanrı gibi kesin bilgiye ulaşabilir ve her şey sonsuz bir günde var olur; bugün için doğru olan yarın için de doğrudur görüşünü yerleştirmiştir (klasik bilimin evrenselci yanını kurucu ögesidir). ii) “Kartezyen Dualizm”: Doğa-insan, madde-akıl, fiziksel dünya-manevi dünya arasında köklü farklılıklar bulunduğunu varsaymıştır (bilimin farklı yolları arasındaki ayrımı billurlaştırmıştır). 17. ve 18. yüzyılda gelişmeye

⁴³ Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011, s. 27.

⁴⁴ Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011, s. 27.

⁴⁵ Gulbenkian Komisyonu, Sosyal Bilimleri Açın, Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor, Şirin Tekeli (çev.) 8. Basım, İstanbul: Metis, 2011, s. 11.

⁴⁶ Gulbenkian Komisyonu, Sosyal Bilimleri Açın, Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor, Şirin Tekeli (çev.) 8. Basım, İstanbul: Metis, 2011, s. 11-26.

başlayan doğa bilimlerinin, 19. yüzyılda teolojinin yerini almasıyla, üstünlüğünü tescillemiştir. Ancak, bilim sadece doğa bilimleri olarak tanımlanmıştır. 18. yüzyıl sonu, 19. yüzyıl başında bilginin yaratıldığı kurum olarak üniversite yeniden canlanmış, meslek insanı yetiştiren, bilimsel bilgi üreten alan olarak yeniden tanımlanmıştır. Modern devletin kararlarını dayandıracığı bilgiye ihtiyaç, 18. yüzyılda ortaya çıkmaya başlamış, ancak sınırları kesinleşmemiştir, filozofların sosyal fizikten söz etmekte oldukları bir geçiş süreci yaşanmış, bu sınırların netleşmesine ise Fransız Devrimi yardımcı olmuştur. Devrim ile ortaya çıkan alt üst oluş, yeni bir bilimsel inceleme alanı tanımlamış, sosyal değişim rasyonelleştirilecekse, önce anlamak sonra da yön vermek gerekliliği fark edilmiştir. Değişim baskısına, “sosyal hayatın doğal düzeni” teorileri yanıt verememiştir. Değişime yön veren kuralları anlamak ve sonuçlarını incelemek gerekliliği ortaya çıkmıştır. Yeni bir sosyal düzenin kurulmasına yardımcı olacak bilimin de olabildiğince kesin olması gerektiği düşünülmüştür; sosyal bilimin de Newton fiziği gibi kesin (pozitif) olması gerektiğine karar verilmiştir; Newtoncu fizik spekülatif felsefeye galip gelmiştir. Bir başka grup da değişimi anlamak için tarihe, gerçekte nasıl olmuşsa öyle bir tarihe bakmaya başlamıştır. Geleceği kurgulamak için geçmişini anlaşılması gerektiği düşünülmüştür. Bu yeni dönemde tarih de kralların, vakanüvislerinin tarihi olmaktan çıkıp, gerçekte ne olduysa onu anlatacak, arşivi laboratuvar olarak kullanarak, bilgi üretecektir. Merkantilist aşamalardan geçen toplumların ihtiyaç duyduğu bilgiyi sunmak üzere gelişen bilim zamanla, her zaman, her yerde doğru olan, doğanın ve toplumun evrensel yasalarını aramak olarak tanımlanmıştır. 19. yüzyıl bu bilgi kamplarının bir ülkeden diğerine üniversiteler içinde yerleşmesine tanık olmuştur, 1914’e gelindiğinde pek çok yerde standartlaşmıştır, bu durum 1945’e, pek çok bakımdan da 1960’a kadar devam etmiştir.

Wallerstein 1945 sonrasını sosyal bilimlerin gelişmesi ve modern dünyanın düzeninin anlaşılması için gösterilen çabanın bir başka evresi olarak incelemektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, dünyanın “siyasal yapısında meydana gelen değişiklik”, izleyen yirmi yıl içinde “dünyanın nüfus ve üretim kapasitesine erişmesi” ve bu iki gelişmeye bağlı olarak “dünyanın her yerinde üniversite yapılarının gelişme göstermesi”, sosyal bilimlerin yapısını etkileyen üç önemli değişim olarak ortaya çıkarmıştır. Avrupa dışı halkaların yeniden dünya sahnesine çıkmaları, soğuk savaş

koşulları, acilen ele alınması gereken konular olarak “bundan önceki yüz, yüz eli yılda gelişmiş bilgi yapılarını alt üst ederek,”⁴⁷ bir kez daha sosyal bilimlerin çalışma alanlarının gözden geçirilmelerine neden olmuşlardır.

1945’i izleyen yıllarda Amerika ekonomik üstünlüğünü ispatlamış, önce teknolojik yatırımların artırılması için doğa bilimlerine daha sonra da 1945’e kadar tanımlı olan modern, uygar dünyayı inceleyen (tarih, nomotetik sosyal bilimlere) ve modern olmayan dünyayı inceleyen (antropoloji ve Doğu araştırmaları) yerine, tanımı gereği birçok disiplini bir araya getiren, “bölge araştırmalarını” (kendi içinde ekonomik, kültürel ve tarihi bütünlük arz ettiği düşünülen alanların araştırmalarını), desteklemeye başlamıştır.⁴⁸

Farklı disiplinlerin bir arada çalışmaya başlamaları sosyal bilimlerde örgütsel sonuçlar doğurmuştur; “sosyal bilimlerin kesin sınırlarla ayrıştırılmasının ne kadar problematik olduğunu” göstermiştir, “Doğu araştırmalarının ayrı bir kampta yapılıyor olmasını haklı kılan tüm argümanlar yerle bir edilmiştir.”⁴⁹ Batı ve Batı dışı bölgelerdeki entelektüel ayrışmanın çözülmesi de önemli sonuçlar yaratmıştır. Her şeyden önce Batı için geliştirilmiş şablonlarla, Batı dışı bölgelerin incelenmesi, sosyal bilimlerin nomotetik iddiaları ile nasıl uzlaştırılabilir sorusu ortaya çıkmıştır. Nomotetik talebi karşılar şekilde de “gelişme / kalkınma” kavramı icat edilmiştir. Bir “aşamalar teorisine” dayandırılan kavram, tüm birimlerin (ulusları) aynı temel tarzda ancak farklı tempolara sahip bir şekilde geliştiğini, bu nedenle de farklı göründüklerini, en gelişkin devletin model alınabileceğini ileri sürmüştür. Pratik bir yönü olan bu varsayım ile modernleşme teorisi Batı toplumlarına da uygulanabilmiş, aşama aşama Batı toplumlarının erken bir tarihte gelişmeyi başarmış olması açıklanabilmiştir.

1945-1970 arasında sosyal bilimciler, “bilimin evrenselliği bayrağı altında, bilimin nasıl yapılması gerektiğini tanımlamışlardır.”⁵⁰ Eş zamanlı olarak da bu yeni tür

⁴⁷ Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011, s. 29.

⁴⁸ Gulbenkian Komisyonu, Sosyal Bilimleri Açın, Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor, Şirin Tekeli (çev.) 8. Basım, İstanbul: Metis, 2011, s. 38-40.

⁴⁹ Gulbenkian Komisyonu, Sosyal Bilimleri Açın, Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor, Şirin Tekeli (çev.) 8. Basım, İstanbul: Metis, 2011, s. 41.

⁵⁰ Gulbenkian Komisyonu, Sosyal Bilimleri Açın, Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor, Şirin Tekeli (çev.) 8. Basım, İstanbul: Metis, 2011, s. 54.

bilginin meşruluğu sorgulanmış, bu dönemde belirgin hale gelen başlıca dört tartışma da dünya-sistemleri analizi için sahneyi hazırlamıştır; i) Bağımlılık teorisinin gelişmesi, ii) Marx'ın Asya tipi üretim tarzının kullanışlılığı, iii) Batı Avrupa tarihçileri arasında feodalizimden, kapitalizme geçiş tartışmaları, iv) Bütünsel tarih yazımı ve Annales okulunun zaferi.

2.1.1 Dünya-Sistemleri Analizinin Yerleşik Bilgi Sisteminden Ödünç Aldıkları

Modern dünya-sistemi, Braudel'in dünya-ekonomi ve ECLA (Birleşmiş Milletlerin, Latin Amerika için Ekonomi Komisyonu) tarafından hazırlanmış, merkez-çevre analizlerinin birleşimi ile ortaya çıkmış bir tanımlamadır. Öne sürülen tez, şimdiye kadar karşılaştığımız ilk dünya-ekonominin, modern dünya-ekonomi olmadığını ancak uzun süre ayakta kalabilmiş ve gelişebilmiş olmasının, kapitalist bir ekonomi olmasından kaynaklandığıdır. Yani *kapitalist olan devlet değil, sistemdir*. Bu tez, Dobb'un feodalizmden kapitalizme geçiş hakkındaki ulus bazlı açıklamasını yetersiz kılmıştır, çünkü geçişlerin aynı dünya-sisteminin içinde çeşitli kereler, farklı zamanlarda ve her ulus için farklı bir şekilde meydana gelmiş olduğunu ima etmektedir.

Dünya-sistemleri analizinin, eski yerleşik bilgi sistemi ile bir başka bağlantısı da Karl Polanyi'nin üç ekonomik örgütlenme biçimi olarak üzerinde durmuş olduğu; i) karşılıklı (değiş-tokuşa dayanan), ii) yeniden dağıtımcı (alt katmanlardan yukarı giden malların bir kısmının daha sonra alt katmanlara geri dönmesine dayanan), iii) pazar (değişimin kamusal alanda para ile gerçekleşmesine dayanan) yapıları, dünya-sistemine tekabül edecek biçimde analiz edilmiştir. Dünya-sistemleri analizinde; i) karşılıklı ekonomik yapı, mini sistem, ii) yeniden dağıtımcı sistem, dünya-imparatorluk, iii) pazar, dünya-ekonomi olarak incelenmiştir.

Buna ek olarak analiz, merkeze özgü üretim biçimleri ve çevresel süreçleri arasında, merkeze fayda sağlayan “eşitsiz bir iş bölümü” olduğuna dair bir açıklama getirmiştir. Merkez ve çevre, ayrı ayrı anlamalara sahip kategoriler olarak değil “ilişkisel” bir kavram olarak kullanılmıştır. Merkezi “merkez”, çevreyi “çevre” yapanın bu ilişkisellik olduğu üzerinde durulmuştur. Üretim süreçlerini merkez ve çevreye özgü

kılan unsurunsa üretimin ne dereceye kadar “tekelleşmiş” olduğu ile ilgili olduğu, tekelleşmiş ürünlerin, “serbest pazarda birçok üretici tarafından üretilen ürün karşısında rakipsiz bir pozisyona sahip olarak, merkeze doğru artı değer akışını sağlıyor olduğu üzerinde durulmuştur. Merkez-çevre tartışmasının, uluslararası ticaretin eşitler arasında gerçekleşmiyor olduğunu, artı değer sürekli olarak çevreden merkeze akıyor olduğunu savunan 3. Dünya akademisyenlerine önemli bir katkısı olmuştur.

Dünya-sistemleri analizinin inşa edildiği temeldeki en güçlü yapısal blok “Annales Okulu”dur. Nedeni ise, Wallerstein’in bize yaşadığımız gerçek dünyayı anlamak için en ümit veren tarihsel yöntemin, Annales Okulu tarafından sunduğuna olan inancıdır. Beş yüz yıl gibi uzun bir zamandan beri varlığını belli kuralların yönetiminde sürdürmekte olan küresel kapitalist ekonomiye dayalı bir sistemde yaşıyoruz öyleyse, sistemi anlamak için, “sistem içindeki yapıları, bu sistemin çatısı altında tarihselleştirmeli, değerlendirmeli ve açıklamalıyız” demektir.⁵¹ Bunun için de elimizdeki en güvenilir aracın Braudel’in önerdiği, “longue duree- yapı” kavramı içinde bir değerlendirme yapmak olacağını dile getirmektedir; çünkü Wallerstein’a göre, sistemi yöneten yasalar ancak bu uzun zamanda oluşmuş olan “yapı” anlaşıldığında kavranabileceklerdir.

Annales okulu tarih disiplinin hakim idiyografik geleneğine bir tepki olarak doğmuş, tarih disiplininin bütün toplumsal alanlardaki gelişmenin, bütüncül bir resmine bakmak zorunda olduğunu savunmuştur. Olayın hakimiyetine, epizodik tarih anlayışına karşı, nomotetik sosyal bilimlerle bir araya gelmeyi önermiştir. Yüzyılı aşkın süredir, tarihyazımını “sorun-tarih” biçiminde örgütlemiş, “soruna” yanıt aramanın, “düşünülmüş tarih” ile mümkün olacağını anlatma çabası içinde olmuş, anlatısında kronolojik kurgu yerine, analitik bir yöntem benimsemiştir. Braudel’in toplumsal zaman üçlemesi (yapı, konjonktür, olay) bu analitik incelemenin yapılabilmesini mümkün kılan araçlar olarak kullanılmış, kronolojik incelemenin parçalara ayırmış olduğu anlatıyı, “bütünleştirmiştir”.

⁵¹ Immanuel Wallerstein (Ed.), **Modern Küresel Sistem**, Kürşad Atalar (çev.), 1. Basım, İstanbul: Pınar Yayınları, 2005, s. 7-8.

Annales Okulu kendinden önceki tarihyazımının tarihi neyin oluşturduğu ya da kimin yarattığına ilişkin kavramlarını büyük ölçüde değiştirmiştir. 19. ve 20. yüz yılda çoğu tarihçinin sahip olduğundan çok farklı bir zaman kavrayışı sunmuştur. Ranke ve Marx tarihi, geçmişten geleceğe doğru ilerleyen tek boyutlu bir zaman algısı ile incelemişlerdir, Annales tarihçileri ise “zamanın çok katmanlılığına vurgu” ile bu kavrayışı kökten değiştirmişlerdir; “özgül bir coğrafyadaki, kültürel bölgedeki, toplumsal, ekonomik, siyasal yapılar ile düşünce ve davranış kalıpları arasındaki sıkı bağlar ile ilgilenmişlerdir.”⁵² Tek bir zaman yerine, yalnız farklı uygarlıklar arasında değil, her bir uygarlığın kendi içinde de var olan farklı zamanları görmüşlerdir. Bu düşünce en açık biçimde, her biri kendi hızına sahip üç farklı zamanı birbirinden ayıran Braudel’in “Akdeniz ve Akdeniz Dünyası”⁵³ kitabında geliştirilmiştir; i) zamanın neredeyse durağan olduğu, coğrafi mekan olarak Akdeniz,- “longue duree- yapı”, ii) toplumsal ve ekonomik yapılardaki değişimlerin yavaş ilerlediği zaman- “konjonktür”, iii) siyasal olayların hızla aktığı zaman- “olay”. Bu yöntem ile Braudel’in “toz” olarak nitelendirdiği (öncelikle kısa ömürlü olan ve göze kaçarak, tarihsel olayların altında yatan gerçekleri görmemizi engelleyen) zamansallığı ve “zaman dışı” ebedi hakikat arayışını reddetmiştir. Bu iki kültürün ihmal ettiği bir başka toplumsal zamana dikkat çekmiştir; uzun süreli (ancak ebedi olmayan), tarihsel sistemlerin temelinde yatan asıl yapıların olduğu, “yapısal zaman -longue duree- ve bu yapısal zamanların içindeki çevrimsel süreçlere”⁵⁴ (dünya ekonominin genişlemesi gibi orta vadeli oluşlar) dikkat çekerek yapısal zamanların çokluğu üzerinde durmuştur.

Bu yeni yaklaşım ile çizgisel zaman anlayışının terk edilmesi, çok önemli bir sonucu da beraberinde getirmiştir; evrensel olarak kabul görmüş olan ilerleme kavramına duyulan güven, onunla birlikte de Batı kültürünün üstünlüğüne olan inanç sarsılmıştır.⁵⁵ Annales Okulu, evrenselliğin, tarihsel kapitalizmin ideolojisinin temellerini yerinden sarsacak bir tarihsel okuma önermişti ve 1945 sonrası dönemde

⁵² Iggers G. Georg, **Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme, Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı**, Gül Çağalı Güven (çev.), 5. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s. 51-65.

⁵³ Fernand Braudel, **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), İstanbul: Eren, 1990.

⁵⁴ Iggers G. Georg, **Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme, Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı**, Gül Çağalı Güven (çev.), 5. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s. 51-65.

⁵⁵ Iggers G. Georg, **Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme, Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı**, Gül Çağalı Güven (çev.), 5. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s. 51-65.

yeniden şekillenmekte olan dünya düzeni içinde belli gruplar arasında hızla kabullenilen ve tartışılan bir yöntem olarak benimsenmiştir.

Braudel, “Akdeniz ve Akdeniz Dünyası” adlı çalışmasında analiz birimi olarak Akdeniz’i seçerek, “16. yüzyılda Akdeniz’in bir dünya-ekonomi oluşturuyor” olduğunu öne sürmüş olmasının etkisi dünya-sistemleri analizi için de büyük öneme sahiptir. Öncelikle, ilk kez tekeller ve serbest pazar bölgeleri arasında ayırım yapılmıştır (Marx dahil pek çok iktisatçının kabul etmiş olduğu serbest pazar- kapitalizm ilişkisini reddedilmiş), serbest pazarı kapitalizm karşıtı olarak adlandırılmış ve kapitalizmin gelişmesinin tekellerin sağladığını öne sürülmüştür. İkinci olarak, çoklu toplumsal zaman dünya-sistemleri analizi için merkezi unsur haline gelmiştir. Dünya-sistemleri analizi, Braudel’in çoklu yapısal zaman analizini, tikel bir tarihsel sistemin; tekellerin yapılandırmış olduğu düşünülen kapitalist dünya-ekonominin, doğuşu, gelişimi ve sonunu incelemek için kullanmıştır.

2.1.2 Dünya-Sistemleri Analizinin Temel Argümanları

Her şeyden önce, dünya-sistemleri analizi, analiz birimini değiştirmiştir. Dünya sistemleri analizi ulus devlet olarak tarif edilen standart analiz birimi yerine, dünya-sistemi olarak adlandırılan ve şimdiye kadar üç varyant halinde var olduğu iddia edilen tarihsel sistemleri geçirmişlerdir; mini sistemler ve iki tür dünya sistemleri (dünya-ekonomi ve dünya-imparatorluk). Bunlar bir dünya olarak var olan ancak aslında bütün dünyayı kapsamayan sistemlerdir. Pek çok kültürel ve politik birimi bir arada kapsayan ve belirli kurallara uyan bütünleşmiş bir faaliyetler ve kurumlar alanını temsil eden sistemlerdir.

İkinci olarak, dünya-sistemi, devletler ve devletlerarası sistem, üretici firmalar, hanehalkları, sınıflar, her türden kimlik grupları gibi pek çok kuruma sahip bir yapıdır. Bu kurumların hem sistemin işlemesine hizmet eden hem de sistem içindeki çelişkiler ve çatışmalar harekete geçiren bir matris oluşturmaktadır.

Wallerstein’in dünya-sistemi olarak adlandırdığı bu sistem, “tarihsel bir yaratımdır,” bu nedenle kökenleri araştırılmalı ve işleyiş mekanizması ayrıntıları ile tasvir edilmelidir. Wallerstein, dünya-sistemleri analizinin, “bir yöntem ve bakış açısı

olarak, modern dünya-sisteminin tarihini ve işleyiş mekanizmalarını tarif etmek için geliştirilmiş”⁵⁶ olduğunu dile getirmektedir.

Üçüncü olarak, Tek bir dünya-sistemi var olmuştur;⁵⁷ “gerçek ve nettir”, “tek bir evren olması gibi”, astronominin bu tek evrenin kurallarını açıklaması gibi, dünya sisteminin de kuralları açıklanabilir, görüşü benimsenmiştir. Küçük parçaları inceleyip, kıyas yoluyla bütün sistem için geçerli kurallar belirlenebilir ya da tümevarım yoluyla iddialarda bulunulabilir. Wallerstein iki yöntemde de hata yapılabileceğini kabul etmektedir; aynen astronomların birbirleri ile çelişen açıklamaları olduğu gibi, dünya-sistemleri analistlerinin de birbirleri ile çelişen açıklamalar yapmaları da kaçınılmaz olduğunu, “tamlık, tamamlılıkla karıştırılmamalıdır” hatırlatmasını yaparak, dile getirmektedir.

Araştırmanın odağına sosyal sistem yerleştirildiği için sosyal bilimler arasındaki klasik ayrım dünya-sistemleri analistleri için anlamını yitirmiştir. Antropoloji, sosyoloji, siyaset bilimi, ekonomi, tarih çalışmaları, belli bir devlet anlayışı ve sosyal düzenin fonksiyonel birimlerini açıklamak üzere geliştirilmiş oldukları için belli bir örgütlenme biçimini açıklama konusunda sınırlı bir anlam taşımaktadırlar ancak dünya-sistemleri analizinin amaçladığı gibi “sosyal sistemi” açıklama konusunda hiçbir anlamları yoktur.

Bu nedenle, dünya-sistemleri analizi sosyal bilimlerin, geleneksel sınırlarını reddetmiştir. Sosyal bilimlerin bilgi yapısının, bir sistem olarak var olan ve sürekli değişim içinde olan dünya-sisteminin anlaşılabilmesinin önündeki en önemli engellerden birisi olduğu düşüncesi, dünya-sistemleri analizinde merkezi bir unsurlarından birisi haline gelmiştir.

Dünya-sistemleri analistleri, bütünsel, tek bir analiz çerçevesinde, eskiden sadece iktisatçıların, sosyologların, tarihçilerin analiz alanına girdiği düşünülen malzemeyi, sosyal bilimlerin geleneksel olarak oluşmuş sınırlarını eriterek bir araya getirmişlerdir. Ancak, önerileri çok disiplinli değil, tüm sınırları eriterek “tek disipline”

⁵⁶ Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011, s. 12.

⁵⁷ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi**, Cilt 1, Latif Boyacı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Yarın, 2010, s. 25.

ulaşmak olmuştur. Bu temel argümanın, kolektif olarak ulaşılmış bilginin reddedilmesi anlamı taşımadığına, “evrenselcilik kılığına bürünmüş, tikelciliğe”⁵⁸ karşı olmak anlamı taşıyor olduğuna vurgu yapılmıştır.

Son olarak, dünya-sistemleri analizi için uzay-zaman sürekli olarak, özgür aktörlerinin eylemleri nedeniyle, değişim geçiren bir yapıdadır. Değişim, sistemin ayrılmaz bir parçasıdır. Dünya-sistemleri analizine göre, “değişim sonsuzdur”, sosyal yapılar uzun zaman dilimleri boyunca “kalıcı ve sağlam karaktere sahiptirler ancak bu yapılar, doğar, gelişir ve ölürler.”⁵⁹

Wallerstein’nin, dünya-sistemi sosyal bir sistemdir; sınırları, yapıları, üye grupları, meşruiyet kuralları olan bir sistemdir. Yaşaması onu gerilimler ile bir arada tutan, çatışan güçlere bağlıdır. Bir organizmanın özelliklerine sahiptir; “özelliklerinin bazıları belli açılardan değişecektir, diğer açılardan sabit kalacaktır.”⁶⁰ Dünya-sisteminin beş yüzyıl ayakta kalmasının ve buna rağmen “bir dünya-imparatorluğa dönüşmemesinin nedeni de sistemin bu özelliğidir. Bu özellik kapitalizm adı verilen ekonomik sistemin, politik yönüdür.”⁶¹

Dünya-sistemleri analizi şu an “kapitalist küresel ekonomiye dayalı bir küresel sistemde” yaşıyor olduğumuzu, bu sistemin (hareketlerini yöneten belli kurumlar ve belli bir işleyişi olduğu için bir sistem) yaklaşık beş yüzyıldır ayakta olan, tarihsel (sürekli olarak değişim içinde olduğu için tarihsel) ve daimi suretle evirilmekte olan bir sistem olduğunu iddia etmektedir. Sürdürülebilirliğinin, “sistem içinde yinelenen, çatıları sistem sabitleri tarafından oluşturulmuş, kalıpların devamlılığına bağlı olduğu” var sayılmaktadır.⁶² Dünya-sisteminin içindeki kurumların, halkların ürettiği fikirlerin, kavramların ve bilginin sistemle bir bütün oluşturmakta olduğu iddia edilmektedir. Dünya-sisteminin anlaşılabilmesinin bu bilgi yapılarının tarihselleştirilmesi, değerlendirilmesi ve açıklanabilmesine bağlı olduğu; “Bu yapının tabi olduğu kuralların

⁵⁸ Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011, s. 48.

⁵⁹ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi, Cilt 1**, Latif Boyacı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Yarı, 2010, s. 21.

⁶⁰ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi, Cilt 1**, Latif Boyacı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Yarı, 2010, s. 345.

⁶¹ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi, Cilt 1**, Latif Boyacı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Yarı, 2010, s. 346.

⁶² Immanuel Wallerstein, **Modern Küresel Sistem**, Kürşad Atalar (çev.), 1. Basım, İstanbul: Pınar Yayınları, 2005, s. 7.

nasıl ortaya çıktıklarını ve gerçekliğe dair öğrenebildiklerimizin çatısının nasıl oluşturulduklarını keşfedilmesi”⁶³ gerektiğinin altı çizilmektedir.

2.1.3 Kapitalist Bir Ekonomi Olarak, Modern Dünya-Sistemi

2.1.3.1 Dünya-Ekonominin Ortaya Çıkışı

15. yüzyıl sonu 16. yüzyıl başında, Avrupa ölçekli dünya-ekonomi olarak tanımlanabilecek bütün dünyayı sınırları içine alan (eş zamanlı olarak başka dünya-ekonomiler de mevcuttur, ancak Avrupa’da gelişmekte olan sistem, diğerlerini geride bırakmıştır) kendisinden önceki imparatorluklardan farklı, siyasi olmayan, ekonomik bir varlık olarak ortaya çıkmıştır. Bu tarihlerden önceki dünya-ekonomiler (Çin, İran, Roma, vb.), “haraç toplama merkezleri olarak imparatorluklara dönüşmüşlerdir.”⁶⁴ Ancak modern dünya-ekonominin işleyişi ve kapitalizm teknikleri; daha karlı yatırım için sermaye birikimi talep ederek, politik enerjiyi tekel hakları elde etmek üzere yönlendirerek, devlete ana girişimci olmak yerine, ekonominin düzenlenmesi, pazarın işletilmesi görevini vererek, dünya-ekonomiyi tarih sahnesine taşımıştır.

Dünya-sistemleri analizi bu gelişmenin nedenlerini anlamak üzere önceki üç yüzyıllık sürecin incelenmesini ve bu süreçte gelişmiş olan daha sonra feodalizm olarak adlandırılacak olan sosyal yapının ne olmadığını çok iyi anlaşılması gerektiğini iddia etmektedir.⁶⁵ Feodalizm “doğal ekonomi değildir, kendi başına var olabilme özelliği yoktur”, Batı Avrupa feodalizmi bir “imparatorluğun” çözülme aşamasında ortaya çıkmıştır, Hristiyanlık parametresi ile birleşmiş bir medeniyettir ancak bir dünya-ekonomi değildir. Devletin çok zayıf olduğu bu dönemde, mal halindeki artı değer toprak sahiplerinin elinde birikmektedir. Şehirler zamanla artı değeri paraya çeviren zanaatkarlar sayesinde büyümüştür. Tüccar sınıfı, iki kaynaktan gelerek ortaya

⁶³ Immanuel Wallerstein, **Modern Küresel Sistem**, Kürşad Atalar (çev.), 1. Basım, İstanbul: Pınar Yayınları, 2005, s. 8.

⁶⁴ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi, Cilt 1**, Latif Boyacı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Yarın, 2010, s. 33. 15. yüzyılda, bir dünya-imparatorluk olan Çin ve Avrupa arasında nüfus, toprak genişliği, teknolojik bakımlardan benzerlik, farklılardan daha fazladır ancak Çin imparatorluk yapısını korumayı başarmış, Roma İmparatorluğu gibi yok olmamıştır. Bunun nedeni, feodal sistem ile arpalık bürokrasisi arasındaki farktır. Çin imparatorluk sistemini, sürekli seferleri, güçlü bir ordu ve savunma ile hazineyi boşaltarak koruyabilmiştir. Burjuvazi güçlü geleneksel yapının ve merkezin korunmasına hizmet etmiştir. Çin imparatorluğun siyasi yapısı altında ezilmiş, kapitalizme geçiş için teknolojik olarak yeterlilik sahibi olmuş olsa da bu geçişi gerçekleştirememiştir. Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi, Cilt 1**, Latif Boyacı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Yarın, 2010, s. 70-77.

⁶⁵ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi, Cilt 1**, Latif Boyacı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Yarın, 2010, s. 37.

çıkıştır; i) derebeylerinden bağımsızlaşan aracilar ve köylüler, ii) uzak şehirlerdeki tüccarların temsilcileri.

16. yüzyılın belli bir noktasına kadar küçük ölçekli ticaret ile şehirler ve ekonomik faaliyet genişlemiş (1150-1300 arasında Avrupa’da feodal üretim tarzı çerçevesinde demografik ve ekonomik genişleme yaşanmıştır), optimal üretim seviyesine erişilmiş, derebeyleri ve köylüler arasındaki savaşlar (artı değerın yüzlerce yıl feodal biçimde kullanılmış olması, elde edilen faydayı azaltmış, yükü köylünün omuzlarına yükleyerek toplumsal çatışmaya zemin hazırlamıştır), açlık, kıtlık (iklimsel değışiklik, salgın hastalıklar, toprak verimliliğinin azalması nedeniyle) ile kriz dönemi başlamıştır (1300-1450 arasında genişleme daralma göstermiştir).⁶⁶ Krizin aşılmasının tek yoluysa paylaşılacak pastanın genişlemesidir. 16. yüzyılda meydana gelense bu imkanın elde edilmiş olmasıdır. Kapitalist dünya-ekonomiye geçiş için sahne sadece, sistemin iki anahtar kurum üzerine oturduğu; dünya çapında iş bölüşümü ve belli bölgelerdeki güçlü devlet mekanizmasının oluştuğu, Avrupa’da kurulmuştur.

16. yüzyıl ile ilgili üç gelişme dünya-sistemi açısında merkezi öneme sahiptir;⁶⁷ i) Avrupa’nın Amerika’ya yayılarak, servet birikimi yapabilmesi, ii) yeni kırsal işgücü modelinin ortaya çıkması (periferide peşin satılan mahsulün, merkezde küçük arazi sahibi çiftçiyi- kapitalist gelişmenin ana unsurunu- ortaya çıkarması), iii) güçlü bürokratik devlet yapısının ortaya çıkması- mutlak monarşinin doğuşu. Dünya-ekonominin ortaya çıkışı ve mutlak monarşinin doğuşu eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir. Güçlü devlet yapısı, kapitalist sistemin en temel ekonomik desteği ve siyasal garantisi, yüzyılın en büyük girişimcisi ve tüccarların en başlıca müşterileri olmuşlardır.

Dünya-sistemleri analizi, devletin 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Avrupa dünya-ekonominin en önemli faktörü olduğu görüşünü savunmaktadır;⁶⁸ i) 14. ve 15. yüzyıl sonunda meydana gelmiş olan krizlerin ve şövalyeler çağını bitiren, ateşli

⁶⁶ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi, Cilt 1**, Latif Boyacı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Yarın, 2010, s. 37-39, 78.

⁶⁷ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi, Cilt 1**, Latif Boyacı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Yarın, 2010, s. 138-143.

⁶⁸ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi, Cilt 1**, Latif Boyacı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Yarın, 2010, s. 146-148.

silahlarla donatılmış, sürekli eğitim ve yatırıma ihtiyaç duyan orduların merkezi otoritenin güçlenmesinde büyük katkıları olmuştur. Krallar, soylular sınıfına karşı, ekonomik kalkınmanın ihtiyaç duyduğu, güvenli ortamı yaratmayı başarmışlardır. ii) Elleriindeki toprakları dağıtarak, vergilerle düzenli gelir elde etmenin başka bir yolunu bulmuşlardır. iii) Sürekli ve bağımlı resmi memurlar topluluğu yaratılmıştır. Sürekli ve bağımlı memurların ödemeleri, düzenli gelir ihtiyacı yaratmış, bu da memuriyetlerin satılması ile karşılanmaya çalışılmıştır. Yaratılan kısır döngü zamanla sadece kendi çıkarlarını düşünen bir memur topluluğu oluşturmuştur. Wallerstein'e göre bu kısır döngüyü kırmaksa, "artı değeri halktan çıkarmanın yolunu bulmak ile mümkündür, kimileri devletler bunu başarmış, kimileri başaramamıştır."⁶⁹

2.1.3.2 Pazar: Dünya-Ekonominin Çevrimsel Ritmi

Dünya-ekonomi, yaygın bir işbölümü olan bir sistemdir ancak bu bölünme sadece işlevsel değil aynı zamanda coğrafidir. Sosyal organizasyon ve yapının işlevi, bu bölünme içinde ekonomik görevleri, eşit biçimde dağıtmamak, artı değerın merkeze akışını sağlamaktır.⁷⁰ Dünya-sistemler analizinin temel birimi olan "sistem" merkez ve çevre olarak adlandırılmış "bölgesel" bir ayrışma çerçevesinde analiz edilmektedir. Merkez ve çevre kategorileri arasında tartışılmakta olan "yarı-çevre" ayrı bir kategori olarak değil, "aşama", olarak incelenmiştir. Dünya-sisteminin çevrimsel ritimleri, arasında "geçişlerin gerçekleştiği anlar" olarak tarif edilmiştir.

Dünya-sistemleri analizine göre, şimdi içinde yaşamakta olduğumuz modern dünya-sisteminin kökleri 16. yüzyıldadır, Avrupa ve Amerika'da gelişmiş, bütün yerküreyi kaplamıştır; "şimdi ve geçmişte her zaman, kapitalist dünya-ekonomidir, tanımlayıcı özelliği birleştirici bir politik yapı ile sınırlandırılmış olmasıdır."⁷¹ İçindeki politik birimler, ancak kapitalist sistem içinde var olabilecek işbölümünün, sonsuz bir sermaye birikimine izin veren yapısı ile bir arada tutulmaktadır. Kapitalist dünya-ekonomi birçok kurumun iç içe geçmesi ile oluşmuş bir yapıdır ancak bu işbirliği içinde

⁶⁹ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi, Cilt 1**, Latif Boyacı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Yarın, 2010, s. 148.

⁷⁰ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi, Cilt 1**, Latif Boyacı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Yarın, 2010, s. 347.

⁷¹ Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011, s. 51-54.

çimento görevi gören kurum “pazar”dır. Pazarda rekabet edenler, firmalardır, devletlerdir, hane halklarıdır, sınıflardır, farklı kimlikler ve statü gruplarıdır.

Dünya-sistemleri analizi bu pazarın “kısmen serbest” bir pazar olduğu iddiasındadır. Tamamen serbest bir pazar içindeki rekabetin, sermaye birikiminin maksimuma ulaşmasına izin vermeyecek bir işleyişe sahip olacağı varsayılmaktadır. Dünya-sistemleri analizine göre, sosyal sistem içindeki ilk “siyasal baskı noktası devlettir;”⁷² kültürel homojenleşme ve ulus-devlet yapısı, anahtar grupların ve gizli ittifakların çıkarlarına hizmet ederek, ideolojik maske ve meşruiyet kazandırmaktadır.

Dünya-sistemleri analizine göre, ancak “güçlü bir devlet aygıtının desteği” (patent sistemi, ithalat, ihracat kotalarını belirlenmesi, korumacı tedbirler, güçlü devletlerin, zayıf devletlerinin korumacılığına karşı tepkiler geliştirmesi, yüksek fiyat ödeyerek alıcı olmak, büyük üretici ve küçük üretici a/lehine asimetri yaratmak) ile tekelleşme sermaye birikiminin maksimum olmasına izin verecektir.⁷³ Ancak bu tekelin, sistem içindeki tekel karşıtı yapılar; i) “bir üreticini karı, diğerinin zararı olması”, ii) “kaybeden tarafın politik olarak mücadeleye devam etmesi ve avantajlar elde etme çabası nedeniyle”, “kısmi bir tekel” olduğunun altı çizilmektedir. Kısmi tekelin ömrünün ise, “önde gelen ürün döngüsüne” bağlı olarak belirlenebileceğinin, tekeli bir süre kontrol edenlerin (sermaye birikimi sağlamaya yetecek kadar), önde gelen ürün döngüsü ile yerlerini yeni gelen tekellere bırakarak oyuna devam edecekleri iddia edilmektedir. Dünya-sistemleri analizine göre, pazarların başlıca aktörleri, zaman içinde güçlendikçe politik etkileri giderek artan ve güçlü devlet aygıtına ihtiyaç duydukları için, güçlü devletlerde konumlanan “firmalardır”. Önde gelen ürün döngüsü nedeniyle de zamanla yarı-çevreye (hem merkez hem de çevreye özgü ürünlerin üretildiği bölgeler) oradan da çevreye kayacaklardır. Önde gelen kısmi tekellerin yavaş yavaş çözülüşü, merkezden, çevreye kayışları ise, dünya-ekonominin “çevrimsel ritimleri” ile açıklanmaktadır.

⁷² Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi**, Cilt 1, Latif Boyacı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Yarın, 2010, s. 347.

⁷³ Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011, s. 55-60.

2.1.3.3 Sınıf: Coğrafi Bilinç Boyutu

Wallerstein'e göre, "sınıf sosyal ve politik alanlardaki süreçlerde yer alan tek fonksiyonel birim midir", sorusunu sorarak başladığımızda, iki temel soruyu daha yanıtlamamız gerekmektedir; i) "Bütün tarih hangi dereceye kadar sınıf mücadelesi tarihidir?" ii) Herhangi bir toplumda, "hangi dereceye kadar bir değerler bütünü olabilir?" Birinci soruyla ilişkili ikinci sorusunun sorulabilmesinin bile ancak sınıf mücadelesinin baskın karakterinin reddedilmesi ile mümkün olabileceğinin altını çizerek, sınıfların ve statü gruplarının ortaya çıkışlarının, "dünya-sisteminin öğeleri olarak görülmeleri" gerektiğini hatırlatmaktadır. Wallerstein'e göre, bilincin coğrafi bir boyutta da vardır, "önemli olan sınıfların hangi coğrafi şartlar altında bilinç geliştirdikleridir, siyasi, ekonomik, hatta kültürel bir bütün olarak davrandıklarıdır."⁷⁴

Dünya-sistemleri analizi, dünya-sistemi içindeki işçilerin genelde adlandırıldıkları gibi proleter (hayatlarını sürdürmek için alternatif araçları olmayan, ücretli işçiler) oldukları varsayımının doğru sayılamayacağı fikri üzerinden, sınıf kavramını farklı bağlamlarda değerlendiren bir bakış açısı geliştirmiştir. İşçilerin hanehalkı yapısı içinde kaynakları bir araya getirerek yaşama tarzlarının farklı bir güvenlik ve kimlik duygusu yaratıyor olduğunun altı çizilmektedir. Dünya-sistemleri analizine göre, "sınıflar içinde yer alanlar bireyler değil, hanehalkıdır", hanehalkının kendini konumladığı biricik grubun ise sınıf değil, her ikisi de içine doğulan bir kökene işaret eden; "statü grupları (başkalarının bireyi nasıl algılıyor olduğuna vurgu yapan) ve kimliklerdir (bireylerin kendilerini nasıl algılıyor olduklarına vurgu yapan)." Çeşitli uluslara, ırklara, etnik gruplara, dinsel cemaatlere üye olmak modernitenin gerçek anlamda bir parçasına dönüşmüştür ve hanehalkı içinde de bu gruplara bağlı kalmak konusunda baskı vardır. Hanehalkı yapısı dünya-sistemi içinde koruyucu yapı olarak kullanılmaktadır, ordu, medya, din ve okul ile desteklenmektedir. Dolayısıyla hanehalkı için "iki alternatif kolektif ifade tarzı gelişmektedir; sınıf ve statü grubu."⁷⁵

⁷⁴ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi, Cilt 1**, Latif Boyacı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Yarın, 2010, s. 22 ve s. 348.

⁷⁵ Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011, s. 65-76 ve s. 72-74.

Eğer dünya-sisteminin “tek gerçek sosyal sistem olduğu düşünülecekse”, bu durumda “sınıfların ve statü gruplarının da ortaya çıkışı ve yükselmeleri de bu sosyal sistemin şekillendirdiği unsurlar” olarak düşünülmelidir.⁷⁶ Ancak bu bakış açısının sınıf ve statü gruplarının ele alınışlarına yeni bir boyut ekliyor olduğu da; dünya-sistemi içinde sınıf ve statü gruplarının kendilerini tanımlamalarında, sadece kendileri ile ilgili bilincin değil, “coğrafi bir boyutun” da belirleyici olduğu da hatırlanmalıdır. Dünya-sistemleri analizi, potansiyel olarak hep var olan sınıfların, nasıl sınıf bilincine ulaştıklarının, nasıl ekonomik-siyasi, hatta kültürel alanlarda bir bütün olarak davrandıklarının sorgulanması gerekliliğinin altını çizmektedir.

Wallerstein, gerçek modern dünya-sisteminin çatışma durumunun, “kendisini evrensel olarak algılamayan gruplar ile diğer bütün gruplar arasında” yaşanan bir çatışma olduğunu iddia etmektedir; “Kapitalist sınıf (burjuvazi) kendisinin evrensel sınıf olduğunu ileri sürerek, iki düşmana karşı hedeflerine ulaşmak için siyasal yaşamı düzenlemeye çalışmıştır.” Bir tarafta geleneksel olarak ekonomik işlevlerini kaybetmekle beraber, geleneksel derece ayrımlarını sürdürmeye çalışanlar bulunmaktadır. Bu tür unsurlar sosyal yapıyı sınıfsal olmayan bir yapı olarak tanımlamayı yeğlemişlerdir. Burjuvazi ise bu “ideolojik tavrı karşılamak için kendi sınıf bilincini geliştirmiştir.” Bir diğer rakip de “işçiler” olmuştur. İki kutup tarihsel olarak birbirlerini tanımlamışlardır ancak, burjuvazinin farkına varmış olduğu “taktik hata”, kendi sınıf bilinçlerini sürdürdükleri oranda işçilerin sınıf bilinçlerini de desteklemiş oldukları, sessizleştirdikleri oranda da geleneksel yüksek dereceli sınıfa karşı zayıflıyor oldukları olmuştur. Bu durumda burjuvazi kendisini evrensel sınıf olarak tanımlayarak taktik değiştirmiş; “iddialarına kültürel bir boyut veren ulusal hissiyat geliştirilmiştir.” İşçiler de burjuvazi kendi sınıf bilincini tanımladığı oranda, karşı duruş olarak bir siyasi kimlik tanımlamıştır ancak, taleplerin susturulması için yöntemler bulunmuştur. Ulus devlet sınırları içinde sınıf bilincine ulaşan burjuvazinin ideallerine kültürel roller

⁷⁶ Immanuel Wallerstein, **Modern-Dünya Sistemi, Cilt 1**, Latif Boyacı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Yarın, 2010, s. 348.

verilmiştir. Wallerstein'in analizine göre, tek seçenek değildir ancak, büyük oranda burjuvazi ulus-devlet sınırları içinde sınıf bilincine ulaşmıştır.⁷⁷

Dünya-sistemleri analizi, çevrede ise kapitalist çiftçiler memnuniyetle kendilerini, “evrensel yüksek sınıfın parçası olarak gördüklerini ve evrensel kapitalist sınıfa katılabilmek için de merkez devlet ile işbirliği yaptıkları”⁷⁸ görüşünü savunmaktadır.

2.1.3.4 Evrenselcilik: Üretim Sürecinin Tümleşmesi ve Sermaye Birikiminin Güvencesi Olarak

Wallerstein'in, 1945 sonrasının Batı epistemolojisinin süreksizliği konusunda önemli bir kırılma noktası oluşturduğu ile ilgili vurgusundan söz etmiştik. Bu dönemde ekonomik ve siyasi gücü artan Amerika, yeniden sahneye çıkan aktörleri daha yakından tanımak istemiştir.⁷⁹ Eskiden olduğu gibi “Tao'cu metinlerin incelemesine değil, Çin Komünist Partisi ile ilgili yapılan akademik çalışmalara” ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Acil ele alınması gereken konulara yaklaşım, tanımları gereği birçok disiplini bir araya getiren “alan araştırmalarının” yaygınlaşmasına neden olmuştur. Önceki dönemin yaklaşımı olan, Batı ile Doğu'yu incelemek için farklı disiplinlere (antropoloji ve şarkiyatçılık) ihtiyaç olduğu anlayışı ortadan kalkmıştır. Yeni dönemin tanımlamasıyla, analitik bakımdan Batı ile Doğu aynı olduğu için farklı yaklaşımlara ihtiyaç kalmamıştır. Bu görüşün aldığı ilk biçim olan Modernleşme Teorisi temel olarak, bütün toplumların aynı modernleşme yolunda olduğunu sadece, bazılarının daha ileride olduğunu dile getirmiştir. Kalkınma kavramı da bu modernleşme yolunda geride kalmış olan toplumların yapması gerekenleri tarif etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır.

Tüm akademik disiplinlerin varoluş gerekçesi olan evrensellik iddiası, tarihsel kapitalizmin temel ideolojisi olarak, Batı dışı toplumların sisteme entegrasyonunu kolaylaştıracak armağan olarak; modernleşme, ilerleme, kalkınma vaatlerini bu temel varsayım doğrultusunda meşrulaştırmıştır.

⁷⁷ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi, Cilt 1**, Latif Boyacı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Yarın, 2010, s. 349.

⁷⁸ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi, Cilt 1**, Latif Boyacı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Yarın, 2010, s. 350.

⁷⁹ Gulbenkian Komisyonu, Sosyal Bilimleri Açın, Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor, Şirin Tekeli (çev.) 8. Basım, İstanbul: Metis, 2011, s. 37-50.

Wallerstein’a göre “evrenselcilik”, neyin bilinebilir, nasıl bilinebilir olduğuna dair bir inançlar dizisi olarak, “bilim” de tüm öznel, tikel öğeleri ayıklayarak bir genel önerme olarak, tarif edilebilir.⁸⁰ Evrenselciliğin bu tanımına olan inanç da tarihsel kapitalizmin temel taşı olarak sistemin ideolojik temelini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, üniversiteler bu inancın atölyeleri olarak görev üstlenmişlerdir. Böylece, bir zamanlar, bilimi, Ortaçağ Batı Teolojisi’nden ayıran şey; hakikatin kesin olarak bilinemeyeceğine olan inanç iken, hakikati kültürel ideal olarak ya da epistemolojik olarak evrensellik olarak tanımlayan başka bir inanç modern dünyanın hakikat algısını şekillendirmiş ve evrenselcilik, modern dünyanın afyonu işlevini görmeye başlamıştır.

Çevre ve merkez arasındaki ilişkinin, iktisadi verimliliği (rakip kültürel formları ortadan kaldırarak, verimlilik için zorunlu kültürel normların kabul edilmesi) ve siyasal güvenliği (çevre seçkinlerinin kitlelerden ayrılması, isyan olanağının ortadan kalkması) için zorunlu olarak araçsallaştırmıştır. Batılı olmayan ülkelere bir armağan olarak sunulmuş olan evrenselcilik, aslında dünya düzeyinde üretim süreçlerinin tümleşmesine ve devletlerarası ilişkilerin en düzgün biçimde işlemlerini sağlayarak, sermaye birikimini güvence altına almıştır.

2.1.3.5 İdeoloji: Liberal İdeolojinin Görünmez Yüzleri

Dünya-sistemi jeo-kültürünün ideolojisi, dünya-sistemi içindeki çatışma ve çelişkilerin ortaya çıkardığı dengeler sonucunda sistemik ve tarihsel olarak belirlenmiştir. Dünya-sistemleri analizi bu çelişkileri belirginleştiren iki farklı ancak “ortak yaşamlı” modernite anlayışının, sistemik ve tarihsel olarak galip tarafının, dünya-sisteminin ideolojisi olarak billurlaşmış olduğu görüşündendir. Wallerstein tarihsel ve sistemik olarak, modernitenin iki farklı algısı üzerinden yürütülen ideolojik savaşın safalarının nasıl belirlediğinin, sürekliliğin nasıl sağlandığının izini sürerek, dünya-sistemin jeo-kültürünün ideolojisinin nasıl yerleştiğini açıklama çabasıdır.

Wallerstein, 1950’lere kadar modernitenin iki farklı çağrışıma sahip olduğu görüşündedir;⁸¹ i) maddi, kısa ömürlü, teknolojik, teknoloji ilerledikçe bugünden yarına değişecek olan, insanın doğaya karşı zaferi olarak tanımlanabilecek, “ilerlemeci

⁸⁰ Immanuel Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm**, Necmiye Alpay (çev.), 5. Basım, İstanbul: Metis, 2009, s. 68-73.

⁸¹ Immanuel Wallerstein, **Liberalizmin Sonu**, Erol Öz (çev.), 3. Basım, İstanbul: Metis, 2009, s. 125,127.

modernite”, ii) ideolojik, ebedi- bir kez ulaşıldı mı bir daha asla bırakılmayacak-, ortaçağ dar fikirliliğine, bilgisizliğe, insanoğlunun kendine ya da ayrıcalıklılara karşı, insan aklının özgürleştiriciliğinin, zaferi olarak tanımlanabilecek, izlediği yol, keşif yolu değil, toplumsal çatışma yolu olan “özgürleştirici modernite.”

Wallerstein bu iki farklı modernliğin tarihsel olarak birbirlerine sarmalanmış, “ortak yaşamlı bir çift olarak” modern dünya düzeninin, yani tarihsel kapitalizmin temel kültürel çelişkisini belirlemiş olduğu ve tarihselleştirilerek anlaşılabilmesi için üç dönemde;⁸² i) 16. yüzyıl, 19. yüzyıl arası, ii) 19 ve 20. yüzyıl, iii) 1968 sonrası, incelemesini önermektedir.

Birinci dönemde iki modernlik anlayışı ile ilgili belirgin bir ayrım yoktur ancak Fransız Devrimi “teknolojik modernlik” ile “özgürleştirici modernliğin” aynı şeyler olmadıklarını gün yüzüne çıkarmış, takip eden yüz elli yılda da özgürleşmeci modernliği dizginlerken, teknolojik modernleşmeyi öne çıkaran bir jeo-kültür geliştirilmiştir. Bu başarının anahtarıysa, “liberal ideolojinin kapitalist dünya ekonomisinin amblem ideolojisi olarak kabul edilmesi”⁸³ olmuştur.

Dünya-sistemleri analizine göre ideolojiler, Fransız Devrimi’nin yenilikleri (değişimin normal, egemenin halk olduğu fikri) ile baş etmek üzere geliştirilen uzun vadeli siyasi stratejilerdir. İlk tepki bu yeni fikirlerin ahlaken kabul edilmez bulan muhafazakarlardan gelmiş, liberalizm “modernliğin serpilmesini sağlama arayışında olanların doktrini olarak yükselmiş”, son olarak da “özgürleştirici modernitenin nimetlerine kavuşmak için sabırsızlanan”⁸⁴ sosyalistler üçüncü büyük ideoloji olarak tarih sahnesine çıkmıştır.

Liberaller, bir kez kendilerini merkeze yerleştirdikten sonra, devleti hem karar alma mekanizmaları dışında tutarak, hem de rasyonel reformların merkezine yerleştirerek, “liberalizmi devlet mekanizmasının etkinliğinin pekiştirilmesinin başlıca mazereti haline getirmişlerdir.”⁸⁵ Devlet aygıtının bu çok yönlü işlevselliği ise bir yanda teknolojik modernitenin gelişmesine hizmet ederken, diğer yanda da tehlikeli sınıfların

⁸² Immanuel Wallerstein, **Liberalizmin Sonu**, Erol Öz (çev.), 3. Basım, İstanbul: Metis, 2009, s. 124,125.

⁸³ Immanuel Wallerstein, **Liberalizmin Sonu**, Erol Öz (çev.), 3. Basım, İstanbul: Metis, 2009, s. 127.

⁸⁴ Immanuel Wallerstein, **Liberalizmin Sonu**, Erol Öz (çev.), 3. Basım, İstanbul: Metis, 2009, s. 127.

⁸⁵ Immanuel Wallerstein, **Liberalizmin Sonu**, Erol Öz (çev.), 3. Basım, İstanbul: Metis, 2009, s. 129.

akıllıca bastırılmasına yardımcı olmuştur, “özgürleştirici modernlikten gelen halk egemenliği kavramının aceleci çağrışımlarının kontrol edilebileceği umulmuştur.”⁸⁶

Teknolojik modernleşmenin güçlenmesi için tehlikeli sınıfların sessizleştirilmesi, 19. yüzyılda, kapitalist dünya ekonominin, merkez bölgelerinde, liberal ideolojinin kendisini başlıca üç siyasi hedefe yönlendirmesi ile mümkün olmuştur; oy hakkı, refah devleti, ulusal kimlik.⁸⁷ Artı değerın yeniden dağıtılması ve ücretlerin bir bölümünün devlet kurumları tarafından karşılanması içeren, toplumsal bir ücret olarak refah devleti ile büyük birleştirici kurumlar olan eğitim ve ordu yardımıyla devletlerden, ulus yaratma, ulusu azınlıklar ve dünyanın geri kalanı pahasına birleştirmek, özgürleşmecı modernitenin sınırlarını belirlemiştir. Dünya-sistemleri analizi bu üçlünün, liberal devletin tehlikeli sınıflara sunduğu “umut” olduğu görüşündedir. Özgürleşmecı moderniteyi sessizleştirirken, özgürleşmeye giden yol başlığı altında tehlikeli sınıflara umut paketi olarak, koşulların, kaçınılmaz olarak iyileşeceği varsayan bir tarih teorisi biçiminde sunulmuştur.

Dünya-sistemleri analizine göre, Birinci Dünya Savaşı sonu, merkez-çevre arasındaki siyasi ayrışmanın öne çıktığı yeni bir dönem olarak algılanmalıdır. Yeni tehlikeli sınıflar özgürleşme modernleşmesi talebi ile kendilerini göstermişlerdir (teknolojik modernleşmenin ilk adımı da özgürleşmecı modernleşme olacaktır). Kuzey’e yerleşik egemen katmanlar tehlikeli sınıfları bir kez daha iki modernliğin özdeşliğine ikna etmek üzere yöntemler geliştirmiştir; ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı, ekonomik kalkınma, oy hakkı ve refah devleti gibi konularda dünya ölçeğindeki “yapısal muadiller örnek alınması, birleştirici kimlik olarak da komünist dünyaya karşı birleşme”⁸⁸ önerilmiştir.

Dünya-sistemleri analizi, 1968 Dünya Devrimi’nin, iki modernliğin kavramsal bulanıklaşmasına dünya çapında bir meydan okuma olduğu görüşündedir. Çin’de, Meksika’da, Almanya’da, Japonya’da meydana gelen isyanlar yerel olarak farklılaşsalar da aynı temayı paylaşmaktaydılar; “Özgürleşme modernliği her şeydir ve gerçekleştirilememiştir. Teknoloji modernliği ise aldatıcı bir tuzaktır. Her türden

⁸⁶ Immanuel Wallerstein, **Liberalizmin Sonu**, Erol Öz (çev.), 3. Basım, İstanbul: Metis, 2009, s. 129.

⁸⁷ Immanuel Wallerstein, **Liberalizmin Sonu**, Erol Öz (çev.), 3. Basım, İstanbul: Metis, 2009, s. 129-131.

⁸⁸ Immanuel Wallerstein, **Liberalizmin Sonu**, Erol Öz (çev.), 3. Basım, İstanbul: Metis, 2009, s. 133.

liberaller –liberal liberaller, muhafazakar liberaller ve hepsinden öte sosyalist liberaller (yani eski sol)- güvenilmez ve aslında özgürleşmenin önündeki başat engeldir.” İsyancılar, 1970’lerde her yerde bitmiş olsa da etkisi “liberal ideolojinin jeo-kültür üzerindeki hegemonyasını sarsarak, sağ ve solu liberal merkezden uzaklaştırmıştır.”⁸⁹

Teknolojik modernliğin, dünya-sisteminin ekonomik, toplumsal dayanaklarını tehdit edecek şekilde dönüşmesi ve merkezin egemen katmanlarının siyasi istikrarı sağlama konusunda yeteneklerinin sorgulanmaya başlaması ile 1850-1960 arasında üç temel ideolojinin temel argümanlarının belirleyicisi haline gelmiş olan liberal ideoloji, jeo-kültürün belirleyici ideolojisi olma özelliğini kaybetmiştir.⁹⁰

Dünya-sistemleri analizine göre, Fransız Devriminden beri iki modernleşme biçimini özdeş göstermeye çalışan liberal ideolojinin maskesi düşmüştür ve aralarındaki mücadele izleri kültürel alanda sürülebilir bir çekişmeye dönüşmüştür;⁹¹ i) Yeni bilim, teknoloji modernliğinin klasik biçimi hakkında temel sorunları ortaya koyarak, Newtoncu bilimin geçerliliğini değil, evrenselliğine meydan okumaktadır. ii) Beşeri ve sosyal bilimlerde ise post modernizm hareketi, özgürleşme modernliği lehine teknoloji modernliği reddetme tarzıdır. Liberal ideolojinin söylem üzerindeki hegemonyasını kırabilmenin yollarını aramaktadır.

2.1.3.6 Jeo-kültür: Avrupa-merkezci, Evrenselci, Kapitalist Modern Dünya-Ekonomi

Dünya-sistemleri analizi, “dünya-sistemi jeo-kültürünün kurucu unsurlarından” birisi olan Avrupa-merkezciliğin, sosyal bilimlerin kurumsal tarihi boyunca, “üniversite sistemi içinde üretildiğini”⁹² iddia etmektedir; sosyal bilimler, 1945 yılına kadar ağırlıklı olarak yerleşik bulundukları Batı Avrupa (Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya) ve Amerika’da, Avrupa’nın sorularına cevap olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, konularının seçiminin, teorisinin, metodolojisinin ve epistemolojisinin içinde formüle edildiği çerçevenin kısıtlarını yansıtmaları kaçınılmaz olmuştur.

⁸⁹ Immanuel Wallerstein, **Liberalizmin Sonu**, Erol Öz (çev.), 3. Basım, İstanbul: Metis, 2009, s. 134.

⁹⁰ Immanuel Wallerstein, **Liberalizmin Sonu**, Erol Öz (çev.), 3. Basım, İstanbul: Metis, 2009, s. 135.

⁹¹ Immanuel Wallerstein, **Liberalizmin Sonu**, Erol Öz (çev.), 3. Basım, İstanbul: Metis, 2009, s. 138.

⁹² Immanuel Wallerstein, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu**, Tuncay Birkan (çev.), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2012, s. 184.

Dünya-sistemleri analizi, Avrupa-merkezciliğin beş biçimde sosyal bilimler ve modern dünya-sistemi bilgi yapısının içine işlediğini öne sürmektedir;⁹³ i) tarihyazımında (Avrupa'nın dünya üzerindeki hakimiyetini, Avrupa'ya özgü tarihsel başarılar ile açıklanması biçiminde), ii) evrenselliğe dair dar görüşlülüğünde (16. yüzyıl ve 19. yüzyıl arasında Avrupa'da yaşananların insanlığın geri çevrilemez ilerlemeci başarısının temsilcisi oldukları ve her yerde uygulanabilecek bir kalıp sundukları biçiminde), iii) Batı medeniyeti hakkındaki varsayımında (ilkellik ve medeniyet arasında kurulan karşılıklı ilişki içinde bir dizi toplumsal özelliğe karşılık gelecek biçimde), iv) Şarkiyatçılığında (Batılı olmayan medeniyetlerin özelliklerine ilişkin stilize ve soyut bir önerme biçiminde), v) ilerleme teorisinde (Avrupa Aydınlanmasının temel temalarından biri olarak ilerleme fikrinin dayatılması biçiminde) dayatma girişimlerinde.

Dünya-sistemleri analizi açısından, Avrupa-merkezciliğe karşı öne çıkan savlar da, diğer medeniyetlerin de yıllar önce Avrupa'nın başarmış olduklarını başardıklarını ya da başarıya yolunda olduklarını ancak Avrupa'nın sadece geçici bir süre için öne çıkmış olduğu öne sürerek "Avrupa-merkezcilik karşıtı Avrupa-merkezcilik" yaklaşımı sergilemektedirler. Üzerinde düşünülmesi gereken sav ise Avrupa'nın başarıları olarak öne sürülen olguların yanlış analiz edilerek, "hem bilim hem de siyasi dünya için tehlikeli sonuçlar yaratmış olan yetersiz çıkarımlara maruz bırakıldıklarıdır."⁹⁴

Wallerstein, Avrupa'nın yaptığı her şeyin olumlu olduğu fikrini sorgulanması ile bir başlangıç yapmayı önermektedir. Kapitalist sistemin insanın ilerlemesi için kanıt olduğunu düşünmediğini; "Daha çok sömürücü bir sistemin bu tikel versiyonuna karşı dikilmiş engellerin yıkılması sonucu olduğunu... Çin, Hindistan, Arap dünyası ve diğer bölgelerin kapitalizme ulaşmamış olmalarını, onların bu zehre karşı daha iyi bağışıklık kazanmış olduklarının kanıtı ve onların tarihsel itibarını artıran bir şey olarak"⁹⁵ gördüğünü ifade etmektedir.

⁹³ Immanuel Wallerstein, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu**, Tuncay Birkan (çev.), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2012, s. 185.

⁹⁴ Immanuel Wallerstein, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu**, Tuncay Birkan (çev.), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2012, s. 194-195.

⁹⁵ Immanuel Wallerstein, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu**, Tuncay Birkan (çev.), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2012, s. 198-199.

Wallerstein, “kapitalist ethosun hakim olduğu bir sistem ile kar arayan girişimcilerin var olduğu sistemler arasında dünyalar kadar fark olduğuna” dikkat çekerek;⁹⁶ i) modern dünya-sisteminden önceki diğ er tarihsel sistemlerin her birinde kapitalist tabakalar ne zaman fazla zenginleş se, mevcut kurumlara karışmaya başlasa, diğ er grupların onlara saldırarak, kar odaklı grupları kontrol altına alma ç abasına girdiklerini, birikmiş sermayelerini çoğ unlukla zorla ellerinden alarak, geleneksel, toplumu kenetleyen değ erlere hürmet etmeye zorlamış olduklarını, ii) Batı dünyasında yaşananlarınsa bu virüsün etkisini azaltmak için verilen ç abaları sonuçsuz bırakmış olduğu ve 16. yüzyıldan itibaren sistemin sermaye birikimi ile yönlendirilmeye başlanmasından sonra bütün küreyi kuşatacak biçimde yayılmış olduğunu, ifade etmektedir.

2.1.4 Dünya-Sisteminin Sonu

Wassily Kandinsky’nin, “ve”⁹⁷ gibi garip bir başlık taşıyan; “ya / ya da”nın yüzyılı olan 19. yüzyıldan sonra, 20. yüzyıla damgasını vuran sözcüğün “ve” olduğunu, 20. yüzyılın “ve” konusunda emek harcamak durumunda olduğunu hatırlatan bir denemesi vardır;⁹⁸ “19. yüzyılın, ayırma yoluyla tek anlamlılık yaratarak” dünyanın anlaşılabilir olmasını sağlamaya çalışırken, “20. yüzyılın, yanyanalık, çokluk, bağ lam ve bağlantılılığın sorgulanması, sentez ve çift değ erlilik kurgusunu”, “ve”nin yüzyılı olarak yapmakta olduğunu, iddia etmektedir.

Modernitenin Avrupa-merkezci jeo-kültürünün de “ve” mitosu ile besleniyor ve onu yeniden üretiyor olduğu da düşünülebilir (ne Doğu’lu ne Batı’lı, Doğu’lu “ve” Batı’lı; melez, sentez, yanyana). Sanayi modernliğinin kategorilerinin terk edilip, 20. yüzyılın “düşünümsel modernliği”nin icadı olarak beliren, “sözcük cücesi ‘ve’, görünmezliğ e yakın mütevaziliği ile başka modernitelere aç ılan kapıların anahtarını elinde tutuyor ”⁹⁹ olabilir.

⁹⁶ Immanuel Wallerstein, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu**, Tuncay Birkan (çev.), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2012, s. 199.

⁹⁷ Wassily Kandinsky, **Essays über Kunst und Künstler**, 1955, Zürih.

⁹⁸ Ulrich Beck, **Siyasallığın İcadı**, Nihat Ülner (çev.), 2. Basım, İstanbul: İletişim, 2005, s. 9.

⁹⁹ Ulrich Beck, **Siyasallığın İcadı**, Nihat Ülner (çev.), 2. Basım, İstanbul: İletişim, 2005, s. 12.

Beck’e göre, Avrupa modernliğinin kazanımları olduğu düşünölen;¹⁰⁰ parlamenter demokrasi, hukuk düzeni, insan hakları gibi konuların “toplumun kalıplarına hangi biçimde dököldöğü ele alınmalıdır.” Siyaset ve siyasi kurumlar her zaman icat edilmiştir; Antik çağda Yunan demokrasinin yerel biçimleri, 18. ve 19. yüzyılda ulusal demokrasinin biçimleri icat edilmiştir, günümüzde de küresel demokrasinin biçimleri icat edilmelidir; kuralları uygulayan değil, değiştiren bir siyaset olmalı, yalnızca iktidarın siyaseti olmamalı, biçimlendirici siyaset yapma sanatına dönöşmelidir. Çünkü, “siyasal ve toplumsal alana ait sözlöğün tümü bir anda eskimiştir ve yeniden yazılmak durumundadır”, “ve”nin meydan okumasına bir yanıt bulunmaya çalışılmalıdır.

Beck de Wallerstein gibi sistemin bir kriz içinde olduğunu ve “risk toplumu”¹⁰¹ adını verdiği düzenden çıkış için yeni bir siyasal icat ile siyasallığı dönöştürmek gerektiğini düşünmektedir. Küreselleşmenin sonucu olarak kriz içinde olan toplumun devamlılığının ancak yeni bir icat ile sağlanabileceğini varsaymaktadır. Wallerstein ise bu krizi bir anlamda kapitalist dünya-ekonominin doğal bir sonuç olarak kabullenmekte, bugüne kadar olduğu gibi tarihsel bir dönöşüm geçirerek, bir kez daha dönöşöceğini varsaymaktadır. Wallerstein için krizin ortaya çıkaran nedenleri anlamak, dünyayı anlamak, dünya-sisteminin nasıl çalıştığını keşfetmek, sistemin yeni icatlarını her defasında krizleri aşmak için nasıl ürettiğini anlamak, bu keşif yolculuğunun ilk ayağıdır.

Wallerstein’in dünya-sistemleri analizi, birçok politik ve kültürel yapıyı bir arada kapsayan, belirli kurallar bütününe uyan bir uzaysal / zamansal alanla uğraşmaktadır. Bütün toplumsal sistemi, Braudel’in yöntemine göre, *longue duree* boyunca analiz ederek, sosyoloji, tarih, iktisat, vb. alanlarına giren malzemeyi bir bütün olarak analiz etmektedir. Analizin sonucu ise içinde yaşamakta olduğumuz küresel kapitalist sistemin, devamlılığını sağlamak üzere oluşturdöğü sistemik çözömleri hem teorik olarak belli bir epistemolojik çerçeve içinde üretiyor olduğu, hem de sistemin varlığını devam ettirecek çözömleri uygulayacak yapısal değişiklikleri sürekli olarak

¹⁰⁰ Ulrich Beck, **Siyasallığın İcadı**, Nihat Ölnür (çev.), 2. Basım, İstanbul: İletişim, 2005, s. 17, 18.

¹⁰¹ Ulrich Beck, **Risk Toplumu, Bir Başka Modernliğe Doğru**, Bölet Doğan (çev.) 2. Basım, İstanbul: İthaki Yayınları, 2011.

uygulamaya koyabiliyor olma kapasitesine sahip olduğudur. Peki, bu sonsuz bir değişim ve dönüşümü garanti eden bir kapasite midir? Wallerstein’ının yanıtı kesin bir “hayır”dır, sistemin küresel anlamda bir krize girmiş olduğudur.¹⁰²

Wallerstein, bir kapitalist dünya-ekonomi olan içinde yaşadığımız dünyanın şu anda kırk beş, elli yıldır devam etmekte olan bir krizin içinde olduğunu düşünmektedir. Mevcut düzenin yapısal elemanlarının temelden sarsılacağını ve bunun da önemli ölçüde tedirginlik ve şiddet yaratacağına inanmaktadır. Merkez ve sağ güçler, krizi aşmak için maliyetleri geriye çekme yolunu benimsemişlerdir (refah devleti için yapılan harcamaları azaltarak). Reagan ve Thatcher hükümetleri teoride neo-liberal olarak, politikada Washington Uzlaşması olarak adlandırılan politikaları hayata geçirme konusunda öncülük yapmışlardır. Davos’taki Dünya Ekonomik Forumu duyurular için zemin, IMF ve Dünya Ticaret Örgütü, Washington Uzlaşması’nın baş uygularcıları olmuşlardır. Sol hareketler ise Porto Allegre’den, “başka bir dünya mümkün” çağırısını yapmışlardır. Wallerstein önümüzdeki dönemin bir sistemden diğerine geçiş dönemi olacağını düşünmektedir ancak, bu dönüşümün olağanüstü zor bir süreç olacağının da altını çizmektedir.¹⁰³

2.2 Dünya-Sistemleri Analizinin Avrupa-merkezci Tezahürünün Tasviri; Edward Said’in “Oryantalizm”i

“Doğu, Batı ayrımının ardında, çatışan iki varoluş tarzının, iki ayrı tarihsel deneyin gölgeleri belirlemektedir ... bu iki tarz insanın dünyasının biricik deneyinin iki yüzünü temsil etmektedir gelecek de bu iki dünyanın eleştirel olarak yüzleşmesine bağlı olacaktır.”¹⁰⁴

Said, Batı’nın mevcut siyasi, ekonomik, kültürel tahakkümünün gerisinde çok daha köklü ve karmaşık bir mekanizmanın işlediğini fark etmiş, bu mekanizmanın olabildiğince uzun bir zaman diliminde izini sürerek, yapısını, içeriğini, düzenini ve sonuçlarını etkili bir biçimde gözler önüne sermiştir. Foucault ve Gramsci’den aldığı teorik zemin üzerinde; Batı’nın bir anlamda kendini tarif etmek için “ötekisi” olarak,

¹⁰² Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011, s. 43.

¹⁰³ Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011, s. 136-156.

¹⁰⁴ Daryush Shayegan, **Yaralı Bilinç**, Haldun Bayrı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Metis, 1997, s. 8.

hayali bir coğrafyada ve temsilliyetler ile şekillenen kurgusal bir “Doğu” icat etmiş ve sahip olduğu pozisyonun kendisine bahşetmiş olduğu “güç” ile iktidarını kuşaklar boyunca sürdürmüş olduğunu göstermiştir. Said, Doğu ile ilgili üretilen her bilginin, onu işaretleyen, çevreleyen ve tahakküm altına alan ve Batı’nın sömürüsüne açmaya hizmet eden unsurlar olduğunu ileri sürmüştür. Said’in ısrarlı vurgusu; Doğu hakkında yazarların, konuşanların, seyyahların, siyasetçilerin her birinin bu oryantalist külliyata bir biçimde eklenerek, kuşaklar boyunca devamını sağlamaları nedeniyle, “metinsel”, gerçeklik ile ilgisi olmayan bir “söylem” yaratılmış olduğu üzerinedir. İngiliz Edebiyatı profesörü olarak, kendi alanında ve pek çok farklı disiplinde, pek çok şeyi bir daha asla eskisi gibi olmayacak şekilde değiştiren eseri, “Orientalism”i (Şarkiyatçılık-Oryantalizm), 1978 yılında yayınlamıştır.

Said neden bu konu üzerinde çalışmıştır? Oryantalizm, neden 1978 öncesinde izleri sürülebilen entelektüel bir başkaldırı olmasına rağmen, Said’in çalışması ile kitlelere ulaşabilmiştir? Said’in temel yöntemi ve problematiği nedir? Said’in sosyal bilimlere katkısı ne olmuştur? Bu çalışma kapsamında Said’in analizinden ne şekilde faydalanılacaktır? Bu sorulara yanıt verebildiğimiz ölçüde, Wallerstein’in “Dünya Sistemleri Analizi” ve Said’in “Oryantalizm” tartışmalarının birbirlerini tamamlayan, dünya-sisteminin algılanması önündeki engelleri kaldıran analizler olarak ele alabileceğimiz, Türkiye’nin modernleşme sürecinde merkeze çevreden eklemlenme sürecini belirlemiş olan jeo-kültürel, söylemsel, ekonomik, yapısal unsurların, analiz edilebileceği düşünülmektedir.

2.2.1 Bir Melez Olarak “Edward Said”

Said’i pek çok akademisyeni, bilim insanını, yazarı tanıdığımızdan çok daha iyi tanıyoruz. Çünkü Said, çalışmalarında, çalışmanın konusu olan incelemeye neden yöneldiğini, kendisini nasıl belli soruların cevaplarını bulmak zorunda olan bir özne olarak konumlandığını, anlatabilmek için kendi geçmişinden ayrıntılı bir biçimde söz etmiştir. Kan kanserinin ender görülen bir türü nedeniyle, 1991 yılından beri devam eden tedavisi sırasında, ders veremediğini, araştırmaları için yeterli enerjiye sahip olmadığını dile getirdiği bir dönemde kaleme aldığı otobiyografisinde de en ince detayına kadar anlattığı hayat hikâyesi, hep gözler önünde olmuştur.

Bu, çalışmalarının ilham kaynağı olmuş Gramsci'nin, "eleştirel irdelemenin hareket noktası... kişinin kendisini o ana kadar uzanan tarihsel sürecin bir ürünü olarak bilmesidir"¹⁰⁵ öğüdüne, sıkı sıkıya bağlı olmasından kaynaklanan bir durumdur. Gramsci bir anlamda, Said'e kendi çıkmazının kavramsallaştırabilmesi için bir anahtar sunmuştur; en iyi eleştiri, yazarların, kendilerinin tarihsel sürecin bir ürünü olduklarını anladıklarında yazılır hatırlatmasını yapmıştır. Dolayısıyla, Oryantalizm, "Edward Said" olarak yaşadığı topraklardan sökülüp atılmasıyla, on yıllar süren tahliye ve sürgünlerin kendisi ve diğer Doğulu özneler üzerinde bıraktığı sonsuz izlere dair, Said'in kendi izahatıdır. Said kendisine sonsuz sayıda iz bırakan bir dökümün, derlenmesini yapmıştır.

Said, 1999 yılında yayınladığı, otobiyografisi "Out of Place"¹⁰⁶ (Yersiz Yurtsuz) ile de bir anlamda kendi dökümünü yapmıştır. Said, 1935 yılında Kahire'de (kendisinden önce dünyaya gelen erkek kardeşinin Kudüs'teki bir hastanede ölmesi nedeniyle, annesinin doğumu Kahire'de yapmak istemesi üzerine) dünyaya gelen Filistinli, Protestan bir ailenin oğludur. Annesi, 1935 yılı ile özdeşleşmiş, Galler Prensi Edward'ın adını almış, olduğunu söylemiş. Babası Wadie, Kudüs'te 1895 yılında dünyaya gelmiş, İngilizleştirme politikaları sonunda William olmuştur. Onun babası Abu Asaad, İbrahim soyadını almıştır. Bu nedenle, aile adının okuldayken Wadie İbrahim olarak bilindiğini ve Said adının nereden geldiğini bilmediğini dile getirmektedir. Kendi ifadesiyle "aptal bir İngiliz adının yanında, dedelerin tarafından bile kullanılmamış bir Arap aile adı taşıyan, 'Edward Said' adıyla rahat etmesi elli yılını almıştır."¹⁰⁷

Tüm ailelerin kendi ebeveyn ve çocuklarını yarattıklarını ve hepsine bir hikaye, bir karakter hatta dil verdiklerini söyleyen Said'in, annesi ve babası ile ilgili olarak bu çalışmasına aldıkları, Said'in kendi yaratılış hikayesinin anlaşılması açısından, önemli ipuçları vermektedir.¹⁰⁸ Said babasının, kendi geçmişi ile ilgili hep aynı 10-15 hikayeyi anlattığını, hikayeler arasından öne çıkanların; Wadie'nin Kudüs'ten ölümü hatırlattığı için nefret etmesi, 1911 yılında gittiği Amerika'dan, annesinin yanında olmak için 1920

¹⁰⁵ Edward Said, *Şarkiyatçılık*, Berna Ülner (çev.), 1. Basım, İstanbul: Metis, 1999.s. 35.

¹⁰⁶ Edward Said, *Out of Place*, First Edition, New York: Alfred A. Knopf, 1999.

¹⁰⁷ Edward Said, *Out of Place*, First Edition, New York: Alfred A. Knopf, 1999, s. 3.

¹⁰⁸ Edward Said, *Out of Place*, First Edition, New York: Alfred A. Knopf, 1999, s.6-9.

yılında hukuk eğitimini bırakarak tekrar Kudüs'e dönmesi, hayatı boyunca da bu kararından pişmanlık duymuş olmasıdır. Said, Arapça ve İngilizceden hangisini ilk konuştuğunu, hangisinin kendi dili olduğunu hiç bilemediğini ve bu durumun annesi ile ilgili olduğunu, “benimle hem İngilizce, hem Arapça konuştu ve hayatı boyunca onun bana haftada bir benimde ona cevaben yazdığım tüm mektuplar, İngilizce yazıldı” diye açıklamaktadır. “İki birbirinden dramatik şekilde farklı, koloni döneminde Hristiyan azınlığın üyesi olarak Kahire’de yaşayan Filistinlinin oğlu”, Edward Said, “misyoner etkileri, babamın Amerika hikayeleri, eksantrik İngiliz okulları ile şekillenen hikayede, kendimi ‘yersiz yurtsuz’ hissetmekten başka nasıl hissedebilirdim” diye sormaktadır.¹⁰⁹

2.2.2. Neden 1978?

Sayırsız tartışmaya, geç 20. yüzyıl edebiyat ve kültür incelemelerinde en derin dönüşüme yol açmış “Oryantalizm” başlangıçta yayıncı bulmakta zorlanmıştır. Birçok yayıncı Arap, İsrail, Filistin meselesine ters düşen bir yaklaşımı desteklemek istememiştir. California University Press, Said’e iki yüz dolar telif ücreti önermiş, kitabı en sonunda, 1977 yılı sonunda Pantheon basmayı kabul etmiştir.¹¹⁰

Oryantalizm 1978 yılında yayınlanmış, Ortadoğu çalışmalarına devrim yaratmış ve yeni çalışma alanlarının ortaya çıkmasının önünü açmış, 2003 yılı itibariyle 36 dile çevrilmiş, birçok üniversitede zorunlu ders kitabı olarak okutulan bir kitap olmuştur. Said’e neden bu çalışmaya başladınız diye sorulduğunda iki nedeni olduğunu;¹¹¹ i) ani bir neden olarak, 1973 yılı Arap-İsrail Savaşı- savaş sırasında Mısır Ordusu’nun Kanalı geçerek, tüm diğer ordular gibi savaşabileceğini göstermesi- ve ii) kişisel tarihim- Doğu’nun tasvirinin, kendi hayatımla ilgili bildiklerimden farklı olmasıdır- ben de bunun tarihini yazmak istedim, şeklinde ifade etmektedir. Said’in anlattığı, kendi ifadesiyle, 1947 yılında Filistin’den sürgün edilişi ile yaşadığı bir kişisel trajedi ve kaybın ve ulusal parçalanmanın tarihidir.

¹⁰⁹ Edward Said, **Out of Place**, First Edition, New York: Alfred A. Knopf, 1999, s. 19.

¹¹⁰ Andrew N. Rubin, “Edward Said (1935-2003)”, Aytaç Yıldız (Ed.), **Oryantalizm Tartışma Metinleri**, içinde (17-39), Ankara: Doğu-Batı, 2007, s. 23.

¹¹¹ http://www.youtube.com/watch?v=fVC8EYd_Z_g

Eski bir öğrencisi ve çalışma arkadaşı olan Rubin, 1967 yılı Arap İsrail savaşının kitap için bir dönüm noktası olduğunu ayrıca altını çizmektedir. Rubin, Said'in, Arapların yenilgisi, Batı Şeria, Gazze ve Kudüs'ün işgali üzerine 1968 yılında yazdığı, "Arap Tasvirleri" makalesinin kitabın omurgasını oluşturduğunu dile getirmektedir.¹¹² Said'e göre, Araplar, İsrail'in 1948'deki yaratisı karşısında, üstesinden gelinebilir bir sorun olarak görülmüş; "Filistin gelişip serpilmeyi bekleyen boş bir çöl, mukimler de topraklar üzerinde geçerli bir hak iddiası olmayan sıradan göçebeler olarak tasvir edilmiştir."¹¹³

Aijaz Ahmad de 1978 yılının dünya tarihi açısından önemli bir yıl olduğunu hatırlatmaktadır;¹¹⁴ Cezayir Savaşı (1954), Saygon'nun bağımsızlığı (1975) bir başka belirleyici dönüm noktası olarak Şili'nin kurtuluşu (1975), Afrika kolonilerinde devam etmekte olan bağımsızlık mücadeleleri, İran'da devrim ve karşı devrimin aynı anda gerçekleşmesi ile Humeyni yönetiminin başa geçmesi.

Dünya konjonktürünün böyle bir çalışmayı neredeyse çağırıyor olmasının yanında kendisinden önceki, Avrupa'nın Doğu temsillerinin tartışıldığı üç çalışmanın Oryantalizm'in oluşumunda çok etkili olduğu da söylenebilir;¹¹⁵ 1953– Raymond Schwab, "Le Renaissance Oriental", Avrupa'nın 19. Yüzyıl Doğu deneyimine ilişkin bir çalışma, 1963– Anwar Abdel Malek, "Krizdeki Oryantalizm", Avrupa'nın Doğu temsilinin Marksist bir yorumu, 1969– V.G. Kiernan "Lords of the Human Kind", Avrupa'nın kolonizasyon tarihi ile ilgili bir çalışma.

2.2.3 "Oryantalizm" Üzerine

2.2.3.1 Yöntemsel Boyut

Said çalışmasına, öncelikle bir dönem seçerek ve bu dönem için incelenecek olan malzemeyi / metinleri İngiltere, Fransa ve Amerikan'nın Şark deneyimini, Arap-

¹¹² Andrew N. Rubin, "Edward Said (1935-2003)", Aytaç Yıldız (Ed.), **Oryantalizm Tartışma Metinleri**, içinde (17-39), Ankara: Doğu-Batı, 2007, s. 26.

¹¹³ Andrew N. Rubin, "Edward Said (1935-2003)", Aytaç Yıldız (Ed.), **Oryantalizm Tartışma Metinleri**, içinde (17-39), Ankara: Doğu-Batı, 2007, s. 26.

¹¹⁴ Aijaz Ahmad, "Orientalism and After", **Public Culture**, Vol.6, No.1, Fall 1993, s. 65-76.

¹¹⁵ Andrew N. Rubin, Edward Said (1935-2003), Aytaç Yıldız (Ed.), **Oryantalizm Tartışma Metinleri**, içinde (17-39), Ankara: Doğu-Batı, 2007, s. 24.

İslam deneyimi ile sınırlandırarak başlamış ve iki yöntembilimsel araç kullanmıştır;¹¹⁶ i) yazarın üzerinde çalıştığı malzemeye karşı stratejik konumu, ii) her zaman, her çalışmanın geçmişteki bir bilgiyi temel aldığı ve her çalışmanın kendisini başka çalışmalar ile bağlantılı kıldığı.

Ayrıca, temsilin “dışsallığı” kavramını kullanmıştır. Said’e göre, “her Şarkiyatçı, gizemlerini açıklayabilmek adına Şark adına konuşmaktadır,”¹¹⁷ Şark kendisini anlatamadığı için bunu Batı yapmaktadır. Bu yolla, tekil yazarlar, anonim, bir ortaklaşa metin oluşturmuşlardır. Said de hepsi birbirini tamamlayan, birbirine göndermeler yapan, birbirlerinden alıntılar yapan bir yapıt-yazar dizgesi olan Şarkiyatçılık’ın yarattığı evrenin kapısını aralamaya çalışmıştır.

Yazarların içinde bulundukları kültür tarafından şekillendiklerini ve onu şekillendirdiklerini düşünen Said, Şarkiyatçılığı yayınlandıktan 5 yıl sonra üzerinde çalışmaya başladığı, “Kültür ve Emperyalizm”de de, “benim yöntemim bu romanları yaratıcılık ve hayal gücünün harika ürünleri olarak okumak ancak sonra da bunların kültür ve emperyalizm ilişkisinin bir parçası olduklarını göstermektir”¹¹⁸ demektedir.

2.2.3.2 Bir “Çalışma Alanı” Olarak Oryantalizm

Batılılıktan söz etmeden doğululuktan, doğuluktan söz etmeden batılılıktan söz etmek neredeyse imkansız gibi görünür. Said’in çalışması “Oryantalizm” de varlığını böylesine bir imkansızlığa borçludur. Doğu’nun ve Batı’nın söylemsel iç içe geçmişliğinin, “Doğu’ya ayrı bir bütünlük olarak var olma imkanı tanımamasının yarattığı çıkmazla boğuşan Said, çareyi problemi adlandırmakta bulmuş ve bu imkansızlığın adını oryantalizm koymuş, böylece bir düşünme tarzının isim babası haline gelmiştir.”¹¹⁹

Said, “Batılı historların gözüyle ilgilenmektedir”, Batı’nın Doğu özelindeki ötekilik retoriğinin nasıl inşa ettiğini, Doğu’nun “ötekileşmesinin” Batı’ya sağladığı

¹¹⁶ Edward Said, **Şarkiyatçılık**, Berna Ülner (çev.), 1. Basım, İstanbul: Metis, 1999, s. 25.

¹¹⁷ Edward Said, **Şarkiyatçılık**, Berna Ülner (çev.), 1. Basım, İstanbul: Metis, 1999, s.31.

¹¹⁸ Edward Said, **Culture and Imperialism**, London: Chatto and Windus, 1993, s.xxiv.

¹¹⁹ Nilgün Tütal, “Edward Said’in Oryantalizmi Nasıl Okunuyor?”, **Doğu-Batı**, Sayı 20 (Oryantalizm II), 2002, s. 115-116.

“kolonial çıkarlar” ve Doğu’nun “nesneye indirgenmesinden” söz etmektedir.¹²⁰ Said, dünyanın %84.6’sını sömürgesi haline getirmiş olan Avrupa’nın, “evrenselliğini” nasıl kabul ettirmeye giriştiğini betimlemeye çalışmaktadır; “Doğu hakkındaki Batı bilgisini oryantalizm olarak adlandırmıştır.” Bu adlandırmanın, Doğu’nun denetim altına alınmasına nasıl hizmet ettiğini, “oryantalist bilgi ve söylem aygıtını, sömürgeci siyasal ve ekonomik aygıt ile ilişkilendirerek” betimlemeye çalışmaktadır.

Said, “Oryantalizmin karşısına bir kuram ile çıkmaz, buna karşı yaptığı Batılı bilimin eleştirisidir. Bilginin bileğini bilgi ile bükme ister gibidir.” Ancak, her satırında da “bilginin masum olmadığını” okumaktayızdır.¹²¹ Said’e göre Batı, oryantalizm ile kendi önyargılarından oluşan bir “bilgi alanı” inşa etmiştir. Bu nedenle, Oryantalizm diğer bilgi dalları gibi nesnel ve bağımsız bir araştırma alanı olarak kabul edilemez. Said’e göre, Oryantalizm temelleri, 1321’de Viyana’da toplanan Kilise Şurası ile atılan bir “çalışma alanıdır.” Said’in Oryantalizmin bilimsel bir nesnellik içermediğine, bir bilgi ya da bilim dalı olarak değil, bir çalışma alanı olarak kabul edilebileceğine dair vurgusu, Said’in söyleminin sıradan bir unsuru değildir, tam tersine en önemli unsurudur.

Said’e göre

“Şark, Avrupa’nın sadece komşusu değildir; Avrupa’nın en büyük, en eski sömürge mekanı, uygarlık ile dillerinin kaynağı, kültürel rakibi, en derin, en sık yinelenen ötekisi imgelerinden birisidir. Ayrıca, şark onun karşıt imgesi, düşüncesi, kimliği, deneyimi olarak Avrupa’nın (ya da Batı’nın) tanımlanmasına yardımcı olmuştur... Avrupa’nın maddi uygarlığı ve kültürünün bütünüleyici parçasıdır. Şarkiyatçılık, bu bütünüleyici parçayı, kültür hatta ideoloji düzleminde bir söylem parçası olarak, bu söylemi destekleyen kurumlarla, sözcük dağarcığıyla, araştırmalarla, imge dağarcığıyla, öğretilerle, hatta sömürge bürokrasisi ve biçimiyle birlikte dile getirir ve temsil eder.”¹²²

Said’in Şarkiyatçılık ile kastettiği birbirine bağlı üç şeydir;¹²³ i) Şarkiyatçılık, “akademik bir şeydir; hangi disiplinden olursa olsun, Şark ile ilgili çalışan kişi şarkiyatçıdır yaptığı iş de şarkiyatçılıktır.” Bu tanım, 19. ve 20. yüzyılın kibirli yönetici

¹²⁰ Nilgün Tatal, “Edward Said’in Oryantalizmi Nasıl Okunuyor?”, **Doğu-Batı**, Sayı 20 (Oryantalizm II, 2002, s. 120.

¹²¹ Nilgün Tatal, “Edward Said’in Oryantalizmi Nasıl Okunuyor?”, **Doğu-Batı**, Sayı 20 (Oryantalizm II), 2002, s. 122.

¹²² Edward Said, **Şarkiyatçılık**, Berna Ülner (çev.), 1. Basım, İstanbul: Metis, 1999, s. 11.

¹²³ Edward Said, **Şarkiyatçılık**, Berna Ülner (çev.), 1. Basım, İstanbul: Metis, 1999, s. 12, 13.

tutumunu hatırlatması nedeniyle yeni bir adlandırma ile “bölge araştırmaları” olarak tanımlanmaktadır (ancak bu değişiklik, Şark ve Şark ile ilgili savlarının varlığını sürdürdüğü gerçeğini değiştirmemektedir), ii) Şarkiyatçılık, “Şark ile Garp arasındaki ontolojik ve epistemolojik ayrıma dayanan bir düşünce biçimidir”; romancılar, felsefeciler, siyaset kuramcıları, iktisat kuramcıları vb. gibi yazarlar topluluğu, Doğu ile Batı arasındaki temel ayrımı başlangıç noktası saymışlardır, iii) Şarkiyatçılık bir “söylem” olarak incelenebilir; kabaca 18. yüzyıldan itibaren, Şark ile uğraşan, Şark’a egemen olmakta, Şark’ı yeniden yapılandırmakta, Şark üzerine yetke kurmakta kullanılan bir Batı biçemi olarak incelenebilir, çözümlenebilir.

Said, Şarkiyatçılık’ın Foucault’nun “söylem” kavramı çerçevesinde incelenmeden anlaşılamayacağını düşünmektedir. Said’e göre, Aydınlanma sonrasında, Batı’nın Şark’ı siyasal, sosyolojik, bilimsel, imgesel olarak üretebilmesini sağlayan sistem ancak söylem analizi ile anlaşılabilir.¹²⁴ Avrupa kimliğinin gücünün, kendi ikamesini, ötekisini yaratacak şekilde, Şark’ın bağımsız bir düşünme ve eyleme nesnesi olmasına izin vermeden nasıl, kendi tanımları ile yapılandığı ancak bu söylemin anlaşılması ile mümkün olabilecektir.

Şark ile Batı arasındaki ilişki bir egemenlik ilişkisidir; Şark, Şarklı kılınmaya boyun eğdirilmesi için “Şarklılaştırılmıştır.” Said, kendisine, savıyla ilk karşılaşmada yöneltilebilecek bir eleştiriye kitabın giriş bölümünde, “Şark gerçeklikle ilgisi olmayan bir yaratı değildir, gerçekte ilişkisi olmayan bir yalanlar manzumesi değildir ... mesele Şarkiyatçılık ve onun düşüncelerinin iç tutarlılığı ile ilgilidir, yaratılmış tutarlılık ve düzenli düşünce diziliminin kendi içindeki tutarlılık, ile ilgilidir ve Avrupa iktidarının bir göstergesidir,” diye yanıt vermektedir. Foucault’dan ilhamla, fikirler, kültürler ve tarihlerin araştırılabilmesi için bunların iktidar yapılarının incelenmesi gerektiğini dile getirmektedir. Said’e göre Şarkiyatçılık söyleminin gücü onu olanaklı kılan toplumsal, iktisadi ve siyasal kurumlarla yakın ilişkisindedir. Şarkiyatçılık, “uçuk bir Avrupa hülyası değil, nesillerdir üzerine parasal yatırımlar yapılmış yaratılmış bir bütündür.”

¹²⁴ Edward Said, **Şarkiyatçılık**, Berna Ülner (çev.), 1. Basım, İstanbul: Metis, 1999, s. 13.

Her yatırım, yeni Şarkiyatçılık çalışması, bu bütüne yeni bir önerme olarak eklemlenmiş, Şarkiyatçılık birikimine yeni bir katkı yapmıştır.¹²⁵

Said'in analizinin üzerinde durduğu önemli ayaklardan bir diğeri de Gramsci'nin hegemonya kavramıdır. Avrupalı olmayan kimlikle karşılaştağında, Avrupalı kimliğin üstünlüğü fikri Şarkiyatçılığa iktidarını / üstünlüğünü kazandıran şeydir.¹²⁶ Batı her zaman, giden, keşfeden olmanın verdiği esnek konum üstünlüğüne sahip olarak bu iktidarın söylemini oluşturacak pozisyonda olmuş ve hegemon konumunu bu anlamda değerlendirmiştir.

Şark'ın başına gelen şey başlı başına “siyasal” bir şeydi ancak “ilgiyi yaratan kültürdür”¹²⁷ düpedüz farklı bir dünyaya yönelik, anlama, kimi durumda denetleme, değıştirme, hatta “şekillendirme istencinin dile getirilişı olmaktan öte, bu istencin ta kendisidir.”¹²⁸

Said'e göre, Şarkiyatçılık, tüm bu düşünsel çalışmaların siyasal emperyalizm tarafından yönlendirildiğini öyle bir göstermektedir ki, düşünsel ve tarihsel olarak emperyalizm ve kültür sorunundan kaçınmak imkansız hale gelmektedir. 19. yüzyıl yazarlarının Dickens, Eliot, Ruskin'nın ve diğelerlerinin ırk ve emperyalizm üzerine bir fikirlerinin olmadığı düşünölebilir mi? Kültür gibi her yere sinen bir hegemonya dizgesinin sağlamlığı ve kalıcılığı yazarlar üzerinde bir zorlayıcılık ortaya çıkarmaz mı? Said'in bu sorulara yanıtı kesin bir “evet”tir.¹²⁹ Bu nedenle, onun aradığı cevaplar; tarih, siyaset kuramı, edebiyat, vb Şarkiyatçılığın emperyalist dünya görüşü hizmetine nasıl girdiğı, bir çağdan diğere nasıl aktarıldığı ve insan yapımı olarak tarihsel şarkiyatçılığın nasıl incelenebileceğidir.

2.2.3.3 Dünya-Sistemleri Analizi Bağlamında “Oryantalizm”

Wallerstein'e göre Şarkiyatçılık çalışmaları, dünya-sisteminin jeopolitiğinin değışmesi, özcü ırkçılığın Nazizm nedeniyle itibar kaybetmesi, Asya ve Afrika'nın her yerinde sömürgecilik karşıtı devrimlerin yaşanıyor olması nedeniyle, ancak 1945'den

¹²⁵ Edward Said, *Şarkiyatçılık*, Berna Ülner (çev.), 1. Basım, İstanbul: Metis, 1999, s. 13-16.

¹²⁶ Edward Said, *Şarkiyatçılık*, Berna Ülner (çev.), 1. Basım, İstanbul: Metis, 1999, s. 12, 16.

¹²⁷ Edward Said, *Şarkiyatçılık*, Berna Ülner (çev.), 1. Basım, İstanbul: Metis, 1999, s. 17.

¹²⁸ Edward Said, *Şarkiyatçılık*, Berna Ülner (çev.), 1. Basım, İstanbul: Metis, 1999, s. 22.

¹²⁹ Edward Said, *Şarkiyatçılık*, Berna Ülner (çev.), 1. Basım, İstanbul: Metis, 1999, s. 18 ve s. 23.

sonra ayrıntılı bir eleştiriye tabii tutulmuşlardır.¹³⁰ Malek, Şarkiyatçılık'ın, Şark adında bir araştırma nesnesi, soyut bir varlık, yaratmış olduğunu ilk söyleyen kişidir, 1963 yılında yayınladığı "Orientalism in Crisis"¹³¹ makalesi ile Anvar Abdel Malek, "...bu tipoloji, nesneyi bir ötekine dönüştürür; inceleyen nesne ise öteki ile ilişkisinde ona göre aşkın bir konumdadır ... buna göre bir homoarabicus, bir homoaficanus vardır, bir de normal insan olarak anlaşılan Antik Yunan'dan bu yana geçen dönemin Avrupalısı vardır" diyerek, "ötekinin" söylemsel olarak ne şekilde tahakküm altına alındığını tarif etmiştir.¹³² Malek, "oryantalizm ırkçılığının basit bir önyargıyı değil, belirli bir düşünsel ve bilimsel temaya dayandığını" ifade etmektedir. Bu anlamda oryantalizm kaçınılmaz biçimde "ırkçılığa varan sofistike bir bilgisel, yazınsal ve sanatsal aktivitedir."¹³³ Malek bu yaklaşım ile oryantalizme bilgisel ve düşünsel bir statü vermiş ve bu statüyü doğrudan sömürgecilik ile ilişkilendirmiştir. Ancak, Malek sesini sadece küçük bir entelektüel gruba duyurabilmiştir, bu tartışmanın geniş kitlelere yayılması, Said'in onun çalışmasından 15 yıl sonra yayınladığı "Oryantalizm" çalışması ile olmuştur.¹³⁴

Wallerstein'e göre bunun nedenleri, Said'in 1968 Devriminin başkaldırısını arkasına alması ve Said'in tematik / içerik tartışmasının temellerini Foucault'nun "söylem" analizi üzerine, problematik / sorunsal tartışmasını da Gramsci'nin hegemonya kavramı üzerine kurmuş olmasıdır.¹³⁵ Said, Foucault'nun söylem kavramı ve söylemin iktidar ile ilişkisi, iktidar yapılarını yansıtan niteliğinden faydalanmıştır. Said'e göre, sözcükler, kavramsallaştırmalar, gerçeklikten tamamen farklı, gerçek olmayan bir şeyi yansıtmaktadırlar. Said, bu nedenle post modernizm ile arasına bir mesafe koyarak, büyük anlatıya, modernizme geri dönmüş, böylece; iktidar sahiplerinin evrensel değerlere sahip oldukları iddialarını yeniden değerlendirmek ve evresel değerler diye bir şeyin var olup olmadığı, var iseler, onların hangi koşullarda ele alabileceğimizi bilmek üzere bir tartışma başlatmıştır; "Delice bir cesaretle, yaşadığı

¹³⁰ Immanuel Wallerstein, **Avrupa Evrenselciliği**, Aziz Ufuk Kılıç (çev.), 1. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2010, s. 47-49.

¹³¹ Anwer Abdel Malek, "Orientalism in Crisis", **Diogenes**, 44, 1963.

¹³² Mahmut Mutman, "Şarkiyatçılık/Oryantalizm", Tanıl Bora, Murat Gültekinil (Ed.), **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce- Cilt 3, Modernleşme ve Batıcılık**, içinde (189-212), İstanbul: İletişim, 2002, s. 190.

¹³³ Mahmut Mutman, "Şarkiyatçılık/Oryantalizm", Tanıl Bora, Murat Gültekinil (Ed.), **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce- Cilt 3, Modernleşme ve Batıcılık**, içinde (189-212), İstanbul: İletişim, 2002, s. 190.

¹³⁴ Immanuel Wallerstein, **Avrupa Evrenselciliği**, Aziz Ufuk Kılıç (çev.), 1. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2010, s. 47-49.

¹³⁵ Immanuel Wallerstein, **Avrupa Evrenselciliği**, Aziz Ufuk Kılıç (çev.), 1. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2010, s. 53-58.

tarihsel toplumsal sistemin pratiklerini ve haklılaştırmalarını sorgular bir pozisyon almıştır.” Şarkiyatçı olmamamız için izlememiz gereken yolu göstermiştir bir anlamda;¹³⁶ kutsal metinler yoluyla vahyolunmuş, bilge kişiler vasıtasıyla, doğal oldukları keşfedilmiş bilgi/ler ile doğru oldukları ileri sürülmüş olan evrensel bilginin sorgulanması için yol göstermiştir.

Said’ın kuvvetle saldırdığı Batı epistemolojisi,¹³⁷ Batı’nın kendine özgü olarak 16. yüzyıldan itibaren Avrupa ve Amerika’da ortaya çıkmış olan kapitalist dünya-ekonomisinin, yayılmak ve bunu başarmak için geliştirdiği gerekli askeri ve teknik yetkinliği ve 19. yüzyıl sonu itibarıyla bütün küreyi kapsayacak şekilde yayılmasına imkan tanıyacak yetkeleridir.¹³⁸ Evrenselcilik temellerinde yükselen bu epistemolojik varoluş sonunda Şarkiyatçılık gibi bir bilgi alanı yaratmıştır. Bunun dışında kalabilmek iki ihtiyaç ile baş edebilmemize bağlıdır; algı ve analiz yargılarımızı evrenselleştirme ihtiyacı ve tikelciliği / tikelimiz savunma yönelimi. Bir anlamda, “diyalektik olarak evrenselimizi tikelleştirmek ve tikelimiz evrenselleştirmektir.”¹³⁹

Said, evrensel denilenden kuşku duyarak, “tarihi gasp edenlerin ellerinden alıp, onu yapanların ellerine vermek” için yeni bir yöntem önermiştir;¹⁴⁰ Ortadoğu’ya demokrasi götürmek, “Tanrı Amerika’yı korusun”, “vatan güvenliği için milletçe seferber olmalıyız” gibi hikayeler ile gerçeklerin üzerinin örtülmesinin emperyalizm ile

¹³⁶ Immanuel Wallerstein, **Avrupa Evrenselciliği**, Aziz Ufuk Kılıç (çev.), 1. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2010, s. 60.

¹³⁷ Said’in duruşuna karşı zaman içinde belirginleşen eleştiriler birkaç noktada toplanmıştır; Foucault ve Gramsci’nin mirasını zorlayıcı ve keyfi bir şekilde kullanmış olduğu, ontolojik bir Doğu-Batı ayrımı üzerinden bu ayrımı tekrar ürettiği ve Ortadoğu’daki radikal oluşumların ilham kaynağı olmuş olduğudur. B. Lewis’e göre; bir disiplin olarak Oryantalizm’in, Doğu dilleri, kültürü ve tarihi için sağladığı faydalar görmezden gelinmiş, Said kendine has bir seçicilikle, tezi ile uyumlayacağını düşündüğü belli metinleri incelemesi dışında bırakarak, Batı’da yetişmiş, Batı tarzı eğitim almış birisi olarak Batı’nın kendisine kattıklarına karşı büyük bir ihanet içine girmiştir (Ussame Makdisi, “Edward Said ve Tarihyazımı”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 99, Kış 2003/2004, s. 25).

Mahmut Mutman, Said’in Foucault ile kurduğu ilişkinin problemli bir ilişki olduğu görüşündedir. Kimsenin özel bir niyetle iktidarın hizmetinde olmadığını, iktidar ile bilginin ayrı şeyler olduğunu ancak sürekli ilişki içinde oldukları için emperyal iktidar ile şarkiyatçılık arasında özel bir ilişki olduğunu dile getirmektedir. Emperyal güçler ağına sokulan bilginin ise zorunlu olarak yanlış olmayacağını hatırlatmaktadır. Diğer yandan, Mutman’a göre, Said’i eşsiz kılan şey, onun “kimsenin dikkat etmediği”, “Doğu ile Batı arasındaki ayrımın epistemolojik ve ontolojik yani bilgiye dayanan bir ayrım olduğunu” dile getirmiş olmasıdır. Said’in temel varsayımının, Batı’nın kendi konumunu evrensel kılan, bilgi üzerinden üretilmiş gücünü ırkçı ve ideolojik olmaktan çıkararak, Gramsci’nin deyimi ile inceltilmiş, sofistike, bilimsel, felsefi, kültürel normlara uygun ve norm üreten bir söylem haline geldiğidir (Mahmut Mutman, “Şarkiyatçılık: Kuramsal Bir Not”, **Doğu-Batı**, Sayı 20 (Oryantalizm II), 2002, s. 106-109).

¹³⁸ Immanuel Wallerstein, **Avrupa Evrenselciliği**, Aziz Ufuk Kılıç (çev.), 1. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2010, s. 58.

¹³⁹ Immanuel Wallerstein, **Avrupa Evrenselciliği**, Aziz Ufuk Kılıç (çev.), 1. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2010, s. 58.

¹⁴⁰ Emrah Göker, “Hemderdimiz Edward Said”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 99, Kış 2003/2004, s. 12.

doğrudan ilişkili olduğunu hatırlatmaktadır ve eleştirinin ayaklarının yere basmasını sağlayacağını düşündüğü bir yöntem sunmaktadır. Said, “evrensel bir kurallar setine hapsolmadan, kuşku sanatını kullanmaktadır. Said’e göre aydın, ilişki kurduğu her şeyi sorgulamak, peşinen kabul etmemek zorunluluğu taşıyan, erk karşısında hakikati konuşma zorunluluğunda olan, aynı zamanda bunun sözcülüğünü yapma yükümlülüğü taşıyan, temsilci olarak konuşmak zorunda olan insandır.”¹⁴¹

Amacı “entelektüelleri oryantalizmin prangalarından kurtarmak” olan Said, çalışması ile i) ABD’deki belli başlı merkezlerden “Ortadoğu’ya yönelik yaklaşımlarda gerçek bir devrim yaşanmıştır”, konuyu ele alış şekli değişmiştir. ii) Said’in öne sürdüğü tezler bugün kanıtlanması gerekmeyen “aşık tezler” haline gelmiştir. iii) Şarkiyatçılık kelimesi “yeni bir anlam ifade etmeye başlamıştır”, bir zamanla Doğu ile ilgili bilimsel olduğu varsayılan bilgi bütünü anlamına geldiği varsayılan bu sözcük, bugün “Batı’nın iktidarı ve bilgisi arasındaki ittifakı temsil etmektedir.” iv) Bir zamanlar “marjinal konumda olan Ortadoğulu tarihçiler, kendi ülkelerinin tarihlerini Batılı Şarkiyatçıların ellerinden kurtarmışlardır” v) Said, “modernliği basitçe Batı ile özdeşleştiren, tarihi de elitlerin marifeti olarak gören Avrupa merkezci ve pozitivist anlayışı köklü biçimde sarsan” feminist ve sömürgeci sonrası perspektiflerin önünü açan bir devrimin öncüsü olmuştur. Ancak, unutulmamalıdır ki, Şarkiyatçılık yenilgiye uğramış fakat tam anlamı ile ortadan kaldırılamamıştır.¹⁴²

2.3 Dünya-Sistemleri Analizi ve Oryantalizm Bağlamında, Türkiye’de Modernleşme, Kentleşme ve Kültürel Mirasın Koruması Üzerine Düşünmek

Dünya-sistemleri analizinin “çift katmanlı”, “ortak yaşamli” ve “farklı dünya-zamanlara” ilişkin bir analiz için kullanışlı bir teorik zemin sunacağı düşünülebilir. Genel çerçeveyi oluşturacak olan birinci katman dünya-sisteminin, sistemik ve tarihsel analizi ile beş yüzyıllık tarihi boyunca oluşmuş olan yapısal özelliklerinin nasıl ortaya çıktığının anlaşılmasında yardımcı olacaktır. Batı epistemolojisinin içinde geliştiği üniversite sistemi ile yaratılan evrenselci, Avrupa-merkezci, oryantalist, modern kapitalist dünyaya ait jeo-kültürünün, hegemonik yapısının ve merkez-çevre ayrımına

¹⁴¹ Emrah Göker, “Hemderdimiz Edward Said”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 99, Kış 2003/2004, s. 14.

¹⁴² Ussame Makdisi, “Edward Said ve Tarihyazımı”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 99, Kış 2003/2004, s. 25,26.

dayanan işbölümü ile merkeze artı değer akışı sağlayacak şekilde gelişmiş olan küresel kapitalist sistemin, sistemik ve tarihsel olarak anlaşılmasını sağlayacaktır.

Analizin ikinci katmanını oluşturacak olan, Türkiye'nin modernleşme sürecinde kentleşme ve koruma ilişkisinin irdeleneceği bölümde; dünya-sisteminin ortaya çıktığı 16. yüzyıldan itibaren, Osmanlı İmparatorluğunun geçirmiş olduğu sistemik değişimler ve bu dönüşümlerin, Türkiye Cumhuriyetine bırakmış olduğu idari, ekonomik, kültürel ve entelektüel miras, modernleşme, kentleşme ve koruma ilişkisi bağlamında, anlaşılmaya çalışılacaktır.

Bu çift katmanlı analiz ile;

i) Dünya-imparatorlukların çözülmeye başladığı dönemde ortaya çıkan feodal yapıların analizi karşılaştırmalı olarak yapılabilecektir. Analiz kapsamında, “Osmanlı İmparatorluğunun çözülme döneminde” diğer dünya-imparatorluklar gibi ancak kendisine özgü, cılız bir feodal yapı oluşturmuş olduğu üzerinde durulacaktır.

Batı Avrupa “feodalitesinin çözülme döneminde” daha sonra, kapitalist gelişmenin temel unsurları olarak ortaya çıkmalarını sağladığı; küçük çiftçi, mutlak monarşi, parlamenter sistemin dünya-ekonominin temel unsurlarını merkez bölgelerde ortaya çıkarmış olmalarından farklı olarak, Osmanlı İmparatorluğunun böyle bir gelişmeye engel olan merkezîyetçi, bürokratik yapısı ve toprak düzenindeki etkileri üzerinde durulacaktır.

ii) Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde modern kapitalist dünya-ekonominin temel analiz birimlerinden olan “pazar”ın nasıl işlediği, dünya-sistemleri analizinin varsaydığı, güçlü devlet yapısı ve müdahalelerinin, pazarın işleyişini ve çevreselleşme sürecini ne şekilde biçimlendirdiği anlaşılmaya çalışılacaktır.

iii) Pazarın işleyişi üzerindeki “devlet” etkisinin, sınıf (sosyal tabakalaşma ve hanehalkı), toprak düzeni, siyasi partiler, siyasal söylem, kentleşme ve koruma üzerindeki etkilerinin anlaşılabilmesi için tarihsel ve yapısal bir analiz geliştirilmeye çalışılacaktır.

Kültürel homojenleşme, ulus devlet yapısı ile anahtar grupların ve gizli ittifakların çıkarlarına hizmet ederek, ideolojik maske ve meşruiyet kazandırılan devlet yapısının; toprak ile ilgili düzenlemeler, ithalat / ihracat kotaları, korumacı tedbirler, yüksek fiyat ödeyerek alıcı olmak gibi kısmi tekelleşmenin yaratılmasına yardımcı yöntemler ile küresel modern kapitalist ekonomiye, çevreden eklemlenme sürecindeki rolü ve süreç sonucu şekillenmiş olan kentleşme, koruma ilişkisi irdelenmeye çalışılacaktır.

iv) Dünya-sistemleri analizi çerçevesinde geliştirilmiş olan “sınıf” (sosyal tabaka ve hanehalkı) kavramı etrafında şekillenecek bir tartışma ile Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne miras kalan sosyal tabakalaşmanın Türkiye siyasetinin dinamiklerini, siyasi partilerin oluşumlarını, söylemlerini, kentleşme ve korumaya ilişkin politikalarının şekillenmesine nasıl belirlemiş olduğu anlaşılmaya çalışılacaktır.

Dünya-sistemleri analistleri geleneksel olarak ekonomik işlevini kaybetmekte olan ancak geleneksel derece ayrımını sürdürme endişesi taşıyan tabakaların, sosyal yapıyı sınıfsal olmayan bir yapı olarak tanımlama eğilimde, burjuvazinin ise kendi sınıfsal bilinçlerini bu yapıya karşı geliştirmiş olduğu görüşündedirler. Bu temel varsayım, Türkiye toplumunun sınıfsız, homojen bir toplum ideali üzerinden şekillendirilmesi sonucunda ortaya çıkan sosyal yapısını tanımlamak için de uygun bir analiz zemini oluşturmaktadır.

İkinci olarak, dünya-sistemleri analizinin çevredeki küçük çiftçilerin kendilerini evrensel burjuvazinin bir parçası olarak görerek, devletle işbirliği içinde merkezle ekonomik bağ kurmalarının, merkez-çevre ilişkilerinin devamlılığını ve çevrede toplumsal yapının devamlılığını sağladığı ile ilgili değerlendirmesi de, modernleşme, kentleşme ve koruma ilişkisinin nasıl şekilleniyor olduğunun anlaşılmasında yardımcı olacak bir başka anahtar sunmaktadır.

v) Dünya-sistemleri analizinin “ortak yaşamlı modernite anlayışı”; teknolojik modernite ve özgürleştirme modernite, Türkiye’de Batılılaşma ve modernleşme sürecinin anlaşılması için de önemli bir imkan sunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu ve

Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde farklı öncelikleri temsil eden bu iki anlayış, sonunda teknolojik modernitenin, özgürleştirme modernitenin öncülü olduğu anlayışını yerleştirmeye çalışan söylemin hakim olması ile özgürleştirme moderniteyi sessizleştirerek, tehlikeli sınıfları vaatler ile kontrol altında tutmak üzere bir yöntem geliştirmiştir.

Özgürleştirme modernitenin “aceleci çağrışımlarının kontrol edilebilmesi” için devlet aygıtı, liberal ideolojinin meşrulaştırdığı biçimde, karar alma mekanizmasının dışına itilirken, rasyonel reformlarının merkezine yerleştirilmiştir. Bu vaatlerin izini, toprak düzeni, kentleşme konularında sürmenin, Türkiye’de kentleşme ve koruma ilişkisinin nasıl şekillendirildiğini anlamak konusunda yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Türkiye modernleşmesinin sorunsallaştırılması ile ilgili çalışmaların temel olarak üç ana güzergahta yürütülmüş olduklarını söyleyebiliriz.¹⁴³ İlki, Şerif Mardin, Niyazi Berkes gibi isimler tarafından yürütülmüş olan, modernleşme sürecinin devlet-toplum ilişkileri, devletin gücünün merkezileşmesi üzerindeki etkilerini inceleyen “sosyolojik paradigmadır.” İkincisi Metin Heper’in çalışmaları ile olgunlaşan “bürokrasi ve devlet merkezli paradigmadır”, devleti aşkın bir özne olarak kavramsallaştırarak, kendine özgü doğasının Türk modernleşmesini nasıl şekillendirdiğini inceleyen çalışmalarıdır. Üçüncü grupta ise Korkut Boratav, Çağlar Keyder, Gülten Kazgan tarafından yürütülen “siyasi iktisat temelli yaklaşım”, Türk modernleşme sürecinde yaşanan dönüşümleri siyasi iktisat temelli analiz ile ele alan çalışmalar yer almaktadır. Modernleşme sürecinde değişen siyasi yapı ile üretim ilişkileri yeniden düzenlenmesi arasındaki ilişkiyi incelemek için analizlerini iki ayrı düzlemde yapmışlardır;¹⁴⁴ i) Türkiye’nin kapitalist dünya-ekonomiye çevreselleşerek eklemlenmesi sürecinin, ii) bürokrasinin geleneksel olarak sahip oldukları pozisyonu (toprak düzeni ve artık ürüne el koyma) kaybetmemek için gösterdikleri çabanın, incelenmesi şeklindedir.

¹⁴³ Alper Kaliber, “Türk Modernleşmesini Sorunsallaştıran Üç Ana Paradigma Üzerine”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (Ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- Cilt 3, Modernleşme ve Batıcılık**, içinde (107-125), İstanbul: İletişim, 2002, s. 107.

¹⁴⁴ Alper Kaliber, “Türk Modernleşmesini Sorunsallaştıran Üç Ana Paradigma Üzerine”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (Ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- Cilt 3, Modernleşme ve Batıcılık**, içinde (107-125), İstanbul: İletişim, 2002, s. 118.

Çalışma kapsamında, üç paradigmanın aralarındaki geçişkenliğin izin verdiği ölçüde; i) Osmanlıdan günümüze, küresel ekonomiye çevreselleşerek eklemlenme süreci, ii) bu sürecin merkez-çevre ilişkilerini nasıl şekillendirdiği, iii) kentleşme ve koruma bağlamında, değişen toplumsal yapının iktidar odaklı ittifaklarının, kentleşme ve koruma çelişkisini yasal ve kurumsal olarak nasıl şekillendirmiş olduğu anlaşılmaya çalışılacaktır.

Özetle, dünya-sistemleri analizinin, “bilgi kutucukları” olarak tanımladığı; modernleşme, batılılaşma, devlet yapısı, merkez-çevre, devlet-toplum ilişkileri, toprak reformu, kentleşme ve koruma olgularının, dünya-sistemleri analizi parametreleri çerçevesinde ele alınarak incelenmesi, kentleşme ve koruma ilişkisini, bütünün bir parçası olarak değil, Osmanlı İmparatorluğu’ndan günümüze, tarihsel sürecin sonucu olarak ortaya çıkmış bir olgu olarak incelenmesine imkan sağlayacaktır. Modernleşme, kentleşme ve koruma ilişkisinin, dünya-sistemleri analizi çerçevesinde incelenmesinin, bu kavramları kendi bilgi kutucuklarının sınırlarından kurtaracağı düşünülebilir.

Çalışma kapsamına oryantalizmin ayrı bir alt başlık olarak alınmasını ve detaylı bir şekilde incelenmesinin nedeni, dünya-sistemleri analizinin modern küresel liberal sistemin jeo-kültürünün kurucu unsuru olarak tanımlıyor olduğu oryantalizmin, Türkiye’de modernleşme sürecinin anlaşılmasında önemli bir unsur olduğunun düşünülmesidir.

Dünya-sistemleri analizi, bizlere Batı epistemolojisinin “öteki” hakkındaki bilgiyi nasıl ortaya çıkarmış olduğunu ve Said’in Oryantalizm analizi Doğu’nun, Batı epistemolojisi hegemonyası altında nasıl nesneleştirdiğini anlatırken, aşırı olarak tanımlanabilecek de olan bir önerme ile “Osmanlı-Türk tarihi denilen nesnenin kendisinin oryantalizm tarafında kurulmuş”¹⁴⁵ olduğunu da söylemektedirler.

Evrenselci, Avrupa-merkezci, dünya-sistemi jeo-kültürü, sosyal bilimlerin bilgi kutularının mahiyetini belirleyerek, kendisini Türkiye modernleşme tarihi olarak adlandıracığımız nesnenin de “oryentalist” bilgi bloğu içinde üretilmesini sağlamaktadırlar. Bu nedenle çevreye ait olan, “Türkiye gibi yerlerden oryantalizmden

¹⁴⁵ Mahmut Mutman, “Şarkiyatçılık/Oryantalizm”, Tanıl Bora, Murat Gültekinil (Ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- Cilt 3, Modernleşme ve Batıcılık**, içinde (189-212), İstanbul: İletişim, 2002, s. 197.

bağımsız söz edilememektedir.”¹⁴⁶ Batılı normlar çerçevesinde oluşturulan genellemeler ile sivil toplum yokluğu, despotik merkezîyetçi yapıya yapılan vurgular, hep bir eksiklik ya da aşılıktan söz ederek, toplumsal gerçekliğe ait “kör noktalar” yaratmaktadırlar.¹⁴⁷ Bu kör noktaların, görünmez kıldığı unsurları ortaya çıkarmaksa “çifte ekleme” (çift katmanlı bir analiz) ile büyük anlatının yanına, küçük anlatıları ekleyerek mümkün olacaktır.

Büyük anlatının gizlediği detayları görmek, oryantalist unsurun kentleşme, kültürel miras koruma ilişkisi içinde oluşturduğu kör noktaları tespit edebilmek için Türkiye modernleşme tarihinin farklı bir okumasını yapmak gerekecektir. Liberal tezin belirginleştirmiş olduğu, Türkiye modernleşmesine dair anlatıyı, oryantalizm hayaletinden kurtarmaya yönelik bir çaba ile yeniden oluşturmak gerekecektir.

¹⁴⁶ Mahmut Mutman, “Şarkiyatçılık/Oryantalizm”, Tanıl Bora, Murat Gültekinil (Ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- Cilt 3, Modernleşme ve Batıcılık**, içinde (189-212), İstanbul: İletişim, 2002, s. 190.

¹⁴⁷ Mahmut Mutman, “Şarkiyatçılık/Oryantalizm” Tanıl Bora, Murat Gültekinil (Ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- Cilt 3, Modernleşme ve Batıcılık**, içinde (189-212), İstanbul: İletişim, 2002, s. 198.

3. OSMANLI MİRASI

Ranke'nin klasik historisizminin olayları zaman çizelgesi üzerinde dizinsel olarak betimlemek ile yetinen yaklaşımı, günümüzde yerini olaylar arasındaki nedenselliği, neden-sonuç ilişkilerini anlamaya bırakmıştır. Tarih artık “nedenlerin incelenmesine”¹⁴⁸ dönüşmüştür, sadece ne oldu sorusu ile ilgili değildir, niçin oldu sorusuna da yanıt aramaktadır. Olaylar arasındaki nedensellik ilişkisinin anlaşılmasının bu günün sorunlarının çözümleri için yol gösterici olduğunu anlaşılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'ni, Osmanlı devletinin devamı olarak ele almak zorunluluğu aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel evrim sürecinde içinde geçtiği tarihsel aşamaları anlamayı da zorunlu kılmaktadır. Bu tarihsel sürekliliğin içinden geçtiği yoğun dönüşüm süreçlerinin yaşandığı dönemleri, ayrıntıları ile incelemeyi, olaylar arasındaki nedensellik ilişkisini anlamayı gerektirmektedir.

Bu çalışma kapsamındaki tartışmaların anlamlı bir bütünlük oluşturabilmesi içinse tarihsel analizin, 16. yüzyıla kadar geriye çekilmesi zorunludur. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki değişimin nedeni, temelde Avrupa ile (özellikle ticari) ilişkileri olsa da “Osmanlı devletinin toplumsal tabanda yaşanan değişimlerle ilgili bir iç dinamiğinin”¹⁴⁹ olduğu da akıldan çıkarılmamalıdır. 16. yüzyıl ise bu iç dinamiklerde yaşanan değişimlerin izlerini sürebilmek için uygun bir zemin sunmaktadır.

Küçük bir beyliğin İmparatorluğa dönüşümünü incelemek, bir toplumsal bilim olan tarih için hangi ekonomik, demografik, toplumsal koşulların bu geçişi hazırladığına bakmaktır.¹⁵⁰ Osmanlı Beyliği'nin kuruluşundan, 15. yüzyılın sonuna kadar devam eden kuruluş evresinin temel özelliği, “merkez” ve “çevre” arasındaki hâkimiyet mücadelesidir, sonraki yüzyıllarda da merkez-çevre arasındaki mücadele toplumsal gelişim yönünü belirleyen temel unsur olarak tarihi şekillendirmiştir. Kuruluş evresinde, yeni oluşmakta olan merkezin üstünlüğünü, yerel / feodal eğilimlere kanıtlanabilmiştir. Klasik Dönem olarak tanımlanan, 16. yüzyıl ise devlet hâkimiyetine- kırsalda tarımsal

¹⁴⁸ Edward Hallett Carr, **Tarih Nedir?**, Misket Gizem Gürtürk (çev.), 16. Baskı, İstanbul: İletişim, 2012.

¹⁴⁹ Rıf'a't Ali Abou El-Haj, **Modern Devletin Doğası, 16. yüzyıldan 18. yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, 1. Basım, İstanbul: İmge, 2000. İçinde, Önsöz, Suraiya Farouqui, s. 13.

¹⁵⁰ Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi: 1300-1914**, 7. Basım, İstanbul: İletişim, 2011, s. 27.

Üretim, şehirlerde ticari faaliyetin sıkı devlet kontrolü ltnda olmasına- dayanan üretim tarznn gücünün dorukta olduğu dönemdir. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren d ticaretteki, savaş teknolojilerindeki gelişmeler gibi değişiklikler bir dizi i atmayı harekete geçirerek, merkeziyetçi eğilimlerinin zayıflamasına, taşradaki güçlerin farklı biçimlerde ortaya çıkararak, devletin el koymakta olduğu artğa ortak olması, merkezin gücünü, 19. yüzyıla kadar snrlanmasına neden olmuştur. 19. yüzyıl sonundan, Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen srenin temel özeliği ise dünya-sistemine aılıtır. Bu süre içinde merkez gücünü korumu, kapitalizmin gelişip serpilmesi için gerekli düzenlemeleri yapmıştır.

Merkez-evre arasındaki iktidar mücadelesinin kazannı belirleyen unsur da, bir tarım imparatorluğu olarak gelişip serpilen imparatorlukta, tarımdan elde edilen art değerinin kimin tarafından toplandığı, iktidarını güçlendirmek için ittifakları nasıl biçimlendirdiği ile ilgili olmuştur. Dolays ile toprağın idaresi, rejimin devamlılığı için hayati önem taımutur. Bu nedenle, toprağın ileni ile ilgili kuralları belirleyen sistemin merkezinde yer alan "iftlik" kavramı da, Osmanlı tarihinin anlalabilmesinde hayati öneme sahip bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çiftlik ve çifhane sistemi; toprak, hem birey, hem de devlet için tek geçim kaynağı olduğu için iktidar köylü ittifaknn kırılmazlığını sağlayarak, Osmanlı'nn kendine özgü bir feodal düzen oluşturmasına yardımcı olan unsurlar olarak incelenmesi gereken kavramlardır.¹⁵¹

Devletin meşruiyetinin ana unsuru tarım üretimini yapan bağımsız köylüden, devlet tarafından vergi toplama imtiyaz verilmiş kişilerin, nizam-i alemin devamını garanti altına almak üzere, adil vergi toplanmalardır. Buna karşın, Osmanlı toprak düzeninin, devlet arazisini işleme karşılığında vergi ödeyen bağımsız köylü denklemini

¹⁵¹ ağlar Keyder, Faruk Tabak (Ed.), **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, İstanbul: Tarih Vakfı, 1998, s.1-2. Ancak, bu gerçek kendi içinde paradoks yaratan bir durumdur. Her şeyden önce çiftliğin varlığı, "Osmanlı devletinin kendisini algılay ile çelişmektedir", devlete ait topraklar üzerinde, 'bağımsız köylünün' varlığı u anlama gelmektedir, i) köylülerin müsadereye kar korunmak üzere devletin atanm temsilcilerine geleneksel olarak vergi ödemeleri ve ii) bağımsız köylünün keyfi vergilerle sömürülmesi- alemin bu düzenini tehdit edecek şekilde-. Eğer sömürü önemli boyutta ise, Osmanlı'nın kendi meşruiyetini tanımlama biçimi kolaylıkla yanlanabilir, bağımsız köylü tarımı Osmanlı düzeninin temel direği olarak değil, Osmanlı düzenini devam ettiren üretim tarzlarından biri olarak değerlendirilebilir).

üzerinden çalışıyor olması, Osmanlı tarihi boyunca bu denklemin tek bir sonuç üretmesi anlamı taşımamıştır.¹⁵² Çiftliğin farklı dönemlerdeki tanımları, özelleştirilmiş mülkiyet üzerinden, genel kuraldan sapmaların yaşandığını, güçlü merkez, bağımsız köylü ilişkisinin zaman zaman bozulduğunu, Avrupa ile ticari ilişkilerin sonucunda bağımsız köylünün, meta üreticisine dönüştüğünü göstermiştir. Çiftlik kavramının tanımını dönemselsel olarak değiştiren etkenler ne olursa olsun, “Osmanlı İmparatorluğu’nda sağlam bir şekilde merkezileşmiş öncül, mutlakıyetçi bir devlet mevcuttur”, yani Avrupa ile karşılaştırdığımızda, toprak aristokrasisinden özerkleşen, sonradan ortaya çıkan mutlakıyetçi bir devlet yapısı yoktur, tam tersine merkezin gücünü, sonradan gelişip, güçlenen başka unsurlarla paylaşmayan, güçlü bir irade mevcuttur.

Osmanlı tarihinde bir noktada özel mülkiyeti ele geçirip, yükselen aristokrasi benzeri, toprak sahibi bir sınıf oluşmuştur ancak, 18. yüzyılın Ayanları da (bürokratik mevkilerini kişisel çıkar elde etmek üzere kullanarak güç kazanmış, merkezi otoritenin zaafı nedeniyle pratikte geri alınabilir toprakları zamanla, sınıf konumlarını güçlendirmek üzere babadan oğla geçecek şekilde miras yoluyla devretmenin yollarını arayan mültezimler) devlet bürokrasisi ve köylü arasındaki ittifakı kırmayı başaramamışlardır.¹⁵³ Ayanlar miri toprak üzerindeki mülkiyet hakkını kısmen ihlal etmiş olsalar da bunu kalıcı bir hakka dönüştürememişlerdir. Merkeziyetçi devlet yapısına karşı ciddi bir tehdit oluşturamamışlar, devlet otoritesindeki boşlukları kollayarak, zaman zaman ortaya çıkan, devlet etkinliğini gösterdiğinde ise dağılan bir tehdit olarak varlıklarını devam ettirebilmişlerdir.

19. yüzyılın bürokratik merkezileşmesini şekillendiren unsurlar bir anlamda İmparatorluğun sosyal yapısının hızla değişmesine neden olan unsurlardır;¹⁵⁴ Kırım, Kafkasya, Balkanlardan (1820-1914 arasında gelenlerin sayılarının, 7-9 milyon olduğu düşünülmektedir) gelenlerin göçleri ile eskiye göre çok farklı bir sosyo-kültürel ve siyasal ortamın ortaya çıkmış, devletin gördüğü hizmetlerin artmasına neden olmuştur. Batı’nın sanayi ve ticaret kapitalizmi, Osmanlı’nın dar çerçeveli pazar ekonomisini,

¹⁵² Çağlar Keyder, Faruk Tabak (Ed.), **Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, İstanbul: Tarih Vakfı, 1998, s. 9.

¹⁵³ Çağlar Keyder, Faruk Tabak (Ed.), **Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, İstanbul: Tarih Vakfı, 1998, s. 9-10.

¹⁵⁴ Kemal Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus**, 2. Basım, Ankara: İmge, 2008, s. 8-9.

derinden etkileyerek, dünya-sistemine entegrasyon için kapitalizmin evrensel kurallarına uyum gereği, mecburen kabullenilen özel mülkiyetin gelişmesini, devlet mülkiyetinin daralmasını ve ferdietçi bir toplumun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sonuçta, dünya-sistemi ile entegrasyon 19. yüzyıl sonunda, çıkarlarını ve mülklerini yasalarla güvence altına almak isteyen bir orta sınıf ortaya çıkarmıştır (bu yeni sınıf, kapitalist sistemin kurallarını akılcı bir şekilde benimsemiş olmasına rağmen, geleneklerine bağlı ve tutucu bir zümre oluşturmıştır).

19. yüzyılda ortaya çıkan toplumsal, ekonomik ve siyasal değişim, Batı'da olduğu gibi yüzyıllar içinde yaşanan dönüşümlerin sonucu değil, dünya-sisteminin 19. yüzyıl şartlarının dayatmakta olduğu zaruretler sonucu, ortaya çıkmış olan yeniliklerdir. Dünya-sisteminin, tüm katılımcılar(ın)dan beklediği, tek tip görüntüyü verebilmek adına yapılmış olan uyum çalışmalarıdır. Toplumsal yapı evirilmeden, dönüştürülmeye çalışılmış, sonuç olarak da karşımıza, toplumsal temelleri olmayan zorunlu bir dönüşüm ile yaratılmış yeni bir toplumsal yapı çıkmıştır. Yönetici sınıf bu toplumsal yapı içindeki konumunu korumuş, dönüşüm mimarları olarak, modernleşme teorisini inşa etmiştir.

Özetle, dünya-sisteminde meydana gelen değişimlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nu, nasıl yeniden biçimlendirdiğini anlamak üzere, tarihsel bir izlek oluşturmak maksadıyla hazırlanmış olan bu bölüm kapsamında; Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel yapısının çözülmeye başladığı, 16. yüzyılda meydana gelen yapısal değişikliklerin, izleyen yüzyıllarda, geleneksel yöneten / yönetilen ilişkisini nasıl biçimlendirdiği, merkez-çevre arasındaki güç dengesini, merkez lehine korunmasını başarmak üzere, sistemin kendini nasıl yeniden yapılandığı, Avrupa feodaliziminden farklı bir toplumsal yapıyı nasıl oluşturduğu, güçlü merkezi korumak üzere ne tür ittifaklarla, 20. yüzyılın şafağına ulaşıldığı, yönetici sınıfın güçlü konumunu koruyarak, Cumhuriyet dönemine nasıl bir miras bırakıldığı, anlaşılmaya çalışılacaktır.

Bölüm kapsamında; i) Dünya-sistemleri ve Oryantalizm analizlerinin Türkiye'nin modernleşme sürecine ilişkin altını çizdiği hususların, ii) Türkiye'nin siyasi, toplumsal ve ekonomik yapısındaki devamlılıklar ve değişikliklerin iii) kentleşme / koruma ekseninde ortaya çıkarmış olduğu eksikler ya da aşırılıkların

anlaşılması için 16. yüzyıldan Cumhuriyet dönemine kadar, tarihsel bir analiz yapılacaktır.

3.1 17. Yüzyıla Kadar “Eski Denge”de (İleri) Osmanlı Toplumu

İsmail Cem, Osmanlı toplumunun gelişmesinin nedenlerinden birisinin, “Osmanlı ekonomisinin, Osmanlı insanı ve bu insanın dünya görüşü ile tam bir denge kurabilmiş” olması olduğuna işaret etmektedir.¹⁵⁵ İlk anda çok güçlü bir önerme olarak algılanabilecek bu görüş, karşılıklı ilişki içinde düşünüldüğünde ve sistemin insanı, insanın sistemi şekillendirmiş olduğu biçiminde yorumlandığında ise Wallerstein ve Said’in görüşleri ile örtüşür biçimde; dünya-sisteminin merkezi dışında kalan toplumların kendilerine özgü bir değerler sistemi içinde, Batı’dakinden farklı bir ilerleme sergilemiş olmalarının nedenlerini açıklamak için bir bakış açısı sunmaktadır. İsmail Cem, bu dünya görüşünü tek bir kelime ile açıklamaktadır “*cemaatçilik.*” Ekonomik düzen içinde, “arz ve talep dengesinin kurulabilmesi için maceracı eğilimlere yer yoktur.” Tek başına girişilecek macera ile elde edilecek servet, topluluk dışında kişisel güvenlik sağla(ya)mayacaktır.

Osmanlı toplumsal düzenin bir başka temel özelliği ise, “din ve devleti bir ve tek kabul eden İslam doktrinine göre şekillenmiş olmasıdır; İslamiyetin ana prensibi, *devletin ana ülküsü adalettir.*”¹⁵⁶ Adaletsizliğe, sınıfsallaşmaya yol açan mülkiyet meselesi de yine İslam düşüncesi ile çözümlenmiştir; mülk Allah’ındır. Böylece, *sınıfsal ayırım Osmanlı’da devlet görevlerinin dağıtılması ile biçimlenmiştir.* Yöneten ve yönetilen arasındaki ayırım, iki toplumsal tabaka meydana getirerek, saray ve bürokrasiyi, toplumsal, ekonomik, sosyal yaşantıyı sıkı bir denetim altında tutan, kendi hegemonyasını güvence altına alan bir toplumsal tabaka olarak biçimlendirmiştir. 1550’ye kadar devlet mülkiyeti, özel mülkiyet aleyhine genişlemiştir. Ortaçağın hakim patrimoniyal devlet anlayışı İslam’a uyarlanmış, devletin halka karşı görevi İslam ışığında koruyuculuk olarak tanımlanmıştır; Allah’ın emaneti “reayayı refah, devleti bayındır” tutmak ilkeleri ile toplumsal, siyasal ekonomik hayat düzenlenmiştir.

¹⁵⁵ İsmail Cem, *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, s. 114-115.

¹⁵⁶ İsmail Cem, *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, s. 74-75.

Toprağın devlet mülkiyetinde bulunması, üretimin memur askerlerce yapılıyor olması, üretimin daha ilk aşamasından itibaren kontrol altında tutulması imkanını sağlamıştır.

Tarımsal üretimde mülk sahipliğinin verdiği denetim üstünlüğü, ticaretle *Loncalar* aracılığı ile düzenleyicilik şeklinde karşımıza çıkmaktadır. 14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar Ahi Teşkilatı olarak adlandırılmış olan Loncalarda da sıkı bir denetim hakimdir; kalite ve fiyat kontrolü Loncalar aracılığı ile yapılarak rekabet sıkı bir denetim altında tutulmuş, hammadde Lonca üyeleri arasında paylaştırılarak, üretim miktarı karaborsa faaliyetlerini engelleyecek şekilde kontrol edilmiştir.¹⁵⁷ Lonca denetimi dışında çalışmak mümkün değildir. Bu nedenle, 17. yüzyılda İstanbul'da bulunan 1109 Lonca'nın üye sayısının (yeniçeriler, memurlar, işsizler ve yabancı uyruklular dışında çalışan tüm erkek nüfusu kapsadığı), 126 bin civarında olduğu belirtilmektedir. Aynı yüzyılda, zamanın ölçütleri ile dev nitelikte olduğu söylenebilecek şekilde, İstanbul'da bulunan, 29 devlet işletmesinin, 10 binden fazla çalışanı bulunmaktadır.¹⁵⁸ Dolayısıyla, devletin, ya dolaylı olarak, ya da doğrudan, tüm üretimi sıkı bir denetim altında tutmakta olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Osmanlı toplumsal düzenin, İslam ve Türk geleneklerinden kaynaklanan, adalet ve düzen sağlamaya ve ferdi korumaya yönelik devletçiliğinin, doğal sonucu olarak, sosyal güvenlik kurumları olarak tanımlayabileceğimiz, "*Vakıf Sistemi*" de oldukça gelişmiş ve yaygınlaşmıştır.¹⁵⁹ Toprak düzeni ile organik bir biçimde bağlantılı olan vakıflar, kendilerine ayrılmış belirli kaynakların gelirlerini doğrudan kullanarak çalışmışlardır. Devlet eliyle kurulmuş olmakla birlikte bu yapılar özel bir statüye sahip olarak, özerk ve özgür hareket edebilmişlerdir.

Merkeziyetçi yapının devamlılığı ise çelişkili bir şekilde *adem-i merkeziyetçilik* ile sağlanmıştır. İmparatorluk sınırları içindeki çok geniş ve karışık topluluklar, her birinin ayrıcalıkları göz önünde tutularak, Osmanlı düzen anlayışı ile çelişen yanları yavaş yavaş değiştirilerek, esnek bir tutumla merkezle ilişkilendirilmişlerdir.¹⁶⁰ İkinci Beyazıt ve Selim zamanının kayıt defterlerindeki kayıtlara göre, birçok Anadolu sancağı

¹⁵⁷ Robert Mantran, *17. yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Cilt 1*, Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990, s. 357.

¹⁵⁸ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, s. 83.

¹⁵⁹ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, s. 94-95.

¹⁶⁰ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, s. 102-103.

için fetihten sonra da Hasan Padişah, Alaüddeyle Bey, Kaytıbay kanunları aynen muhafaza edilmiştir. İmparatorluğa yeni katılanların koyu derebeylik nizamı, zaman içinde Osmanlı'nın kendine özgü düzeni içinde erimiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, toprak mülkiyetinin devlete ait olması toplumun tüm kurumlarını bu temel unsur etrafında şekillendirmiş, 17. yüzyıla kadar ekonomik, toplumsal düzenin tüm unsurları arasında oluşmuş denge sayesinde ileri bir toplum olma özellikleri taşıyarak ulaşmasını sağlamıştır.¹⁶¹ Bu düzenin nirengi noktası, toprak mülkiyeti ve ordu arasındaki ilişki olmuştur. Kanuni'nin ölümüyle sona ermiş olan zaferler döneminin sonuna kadar, Eyalet Askerleri ordunun %90'ını oluşturmuş.

Dolayısıyla, şu tespiti yapmak mümkündür; 17. yüzyıla kadar Osmanlı toplumunun temel niteliği, her alanı kapsayan “güçlü bir devletçilik ve tek büyük üretim aracı olan toprağın *devlet mülkiyetinin kaide, özel mülkiyetinin istisna*”¹⁶² olmasıdır. Osmanlı ekonomik düzeninin bu iki temel unsuru, toplumsal yapısını ve kurumlarını biçimlendirmiştir. Hakim toprak rejimi miri olarak şekillenmiş, üretim, ulaştırma, dağıtım sıkı bir devlet kontrolü altında gerçekleşmiş, var olan düzenin korunması için başıboş bireysel girişimcilik eğilimleri sıkı bir biçimde dizginlenmiştir.

Toprak kullanım kurallarını, Şeriat ve Padişah'ın koymuş olduğu örfi hukuk kuralları belirlemiştir.¹⁶³ Bu ikili düzenlemenin Şeriat bölümü, kişinin toprak üzerindeki tasarruf haklarını garanti altına alırken, örfi kanunlar ile belirlenmiş bölümü araziler üzerindeki devlet denetimi ile ilgili olmuştur. Bu nedenle, “Osmanlı İmparatorluğu'nda ya da genel olarak İslam ülkelerindeki toprak tasarrufu tarihi, hem bireyin sermaye birikimi, hem de devlet gelirinin ana kaynağı olan tarım arazinin denetimi için birey ve devlet arasında kesintisiz mücadelenin tarihi olarak özetlenebilir.”¹⁶⁴

Hem bireyin hem devletin tek gelir kaynağı olan toprak ile ilgili düzenlemeleri yapmak üzere, Orta Doğu'ya özgü *çifthane sistemi*ni benimsemiş olan devlet, kanunlarla; genellikle evli erkek kiracının ve varislerinin, usule uygun şekilde kullanma

¹⁶¹ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, s. 109-112.

¹⁶² İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, s. 53.

¹⁶³ Halil İnalcık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, Çağlar Keyder, Faruk Tabak (Ed.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* içinde (16-32), İstanbul: Tarih Vakfı, 1998, s. 17.

¹⁶⁴ Halil İnalcık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, Çağlar Keyder, Faruk Tabak (Ed.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* içinde (16-32), İstanbul: Tarih Vakfı, 1998, s. 17.

şartı ile miri araziye, sınırsız bir süre boyunca tasarrufunda tutup, işleyebilmelerini güvence altına almıştır.¹⁶⁵ Reaya'nın sınırsız bir süre boyunca toprağı işlemek üzere belli bir arazinin tasarruf hakkına sahip olmasıysa, fiilen kullanmakta olduğı arazinin sahibi olması anlamına gelmiştir. Devlet, söz konusu miri toprakları özel mülkiyete dönüştürerek, reayayı serfleştirme eğilimde olabilecek, üçüncü şahıslara karşı reayayı özenle korumuş, böylece sistemin, kendi özel alanını, tehdit etmeden devam etmesini sağlamıştır.

Çifthane sistemi, Klasik Dönem'in temel askeri kurumu olan tımar sisteminin, devlet, sipahi ve köylüyü bir araya getiren temel birimi olarak görev yapmıştır. Tahrir Defterlerine kayıtlı olan; bölünmez, devredilemez, sınırları belirli tımar arazileri içinde bulunan “çiftlik” gelirlerinden, merkez adına vergi toplayan sipahi, gerilemenin başladığı ve miri arazilerin özel mülkiyete devredilmeye başladığı 16. yüzyıla kadar, görevini sürdürmüştür.¹⁶⁶

3.2 Osmanlı İmparatorluğu'nun “Yeni Denge”sini Oluşturan Dönüşümler

3.2.1 Dünya-Sisteminde Meydana Gelen Dönüşümler

1550'lerden itibaren Avrupa'da oluşmaya başlayan tarihsel koşullar, dünya-sisteminin merkez ülkelerinde görülmemiş bir sıçrama yaratarak, Osmanlı İmparatorluğu ve Doğu medeniyetleri için yeni bir durum, tehdit oluşturmaya başlamıştır. Avrupa'da, 15. yüzyıldan itibaren, artarak büyüyen sermaye birikimi ve zorladığı teknik gelişmeler, başka etkenlerle de birleşince, hem feodal yapıların çözülmesine neden olmuş, hem de kilise baskısını hafifleterek, toplumu tutucu güçlerin etkisinden kurtararak, ilerlemeyi başlatmıştır. Biriken servet ile gelişen şehirler, serfleri kırsaldan şehirlere çekerek, köylüyü özgürleştirmiş, aynı zamanda da bol ve ucuz iş gücü sağlamıştır. Monarşi, koruyucu kanatları altına aldığı burjuvazinin yardımıyla otoritesini yaygınlaştırmış, kilise vesayetinden kurtulmuştur. Burjuvazi ekonomik gelişimine, monarşi siyasi otoritesine karşı tehdit olarak algıladığı, feodal güçlere karşı

¹⁶⁵ Halil İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, Çağlar Keyder, Faruk Tabak (Ed.), **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım** içinde (16-32), İstanbul: Tarih Vakfı, 1998, s. 18.

¹⁶⁶ Halil İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, Çağlar Keyder, Faruk Tabak (Ed.), **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım** içinde (16-32), İstanbul: Tarih Vakfı, 1998, s. 19.

bir ittifak oluşturmuştur. Dünya-sisteminin merkezinde yeni bir toplumsal, siyasal düzen hakim olmaya başlamıştır.

Gemi yapım tekniklerinde meydana gelen değişiklikler, deniz yollarını kullanıma açarak İpek ve Baharat Yolu'nun gözden düşmesine devletin harç ve resimlerden önemli bir gelir kaybetmesine, güzergah üzerindeki köylülerin işsiz kalmasına neden olmuştur.

İmparatorluk 16. yüzyılda, aşamayacağı engeller ile karşılaşarak bir anlamda fiili sınırlarına ulaşmıştır.¹⁶⁷ İran sınırının aşılammış olması, Orta Asya ve Hindistan'a doğru ilerlemeyi durdurmuş, Kırım'da Rusya ile karşılaşma sonucu kaybedilen mücadele ve 1683'te Viyana'da durdurulan ilerleme Batı'ya doğru ilerleme ihtimalini ortadan kaldırmış, Afrika'nın coğrafi ve iklimsel koşulları ise doğal bir sınır oluşturarak, ilerlemeyi durdurmuştur.

Amerika'nın keşfi, Osmanlı'nın üç yüzyılda sağlayamadığı serveti, 30 yılda Avrupa'ya getirmiştir; 1521-1560 arasında İspanya'ya resmen, 18 bin ton gümüş, 200 ton altın girmiştir. 1500-1550 arasında Avrupa'nın altın stokundaki artış, elli yedi kattır.¹⁶⁸ Sürekli gümüş kıtlığı durumuna alışkın olan Osmanlı yönetimi, Batı'dan sürekli olarak gelen ucuz ve bol gümüşün akışını, ticari olarak vergilendirememiş ve Türk ham maddelerini Avrupalı tüccar için çok ucuz hale getiren, geleneksel yöntemler ile çözüm üretmeye çalışmıştır.¹⁶⁹ Sonuç olarak, 1500'lerin sonundan itibaren Türkiye, Avrupa'ya ham madde satıp, bitmiş ürün alan, yerli sanayisi bu yolla yok edilmiş bir ülke haline gelmiştir.

Osmanlı topraklarının tedarikçi konumuna getirilmesi, iç pazarda ciddi bir ham madde sıkıntısı yaratmış, zanaatkarların da işsiz kalmalarına neden olmuştur. Aynı durum yiyecek maddeleri için de geçerli olunca, fiyatlar hızla artmaya başlamıştır.¹⁷⁰ Buğdayın kilesi, 1450'de 2-3 akçe iken, 1585'de 20- 40 akçe, aynı şekilde koyun fiyatları da 1450-1550 arasında 20-30 akçe iken, 1595'de 70-80 akçeye yükselmiştir. Temel ihtiyaçlar maddelerindeki bu fiyat artış ise ileride karşılaşılabilecek olan, karışıklığa

¹⁶⁷ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 8. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 24.

¹⁶⁸ İsmail Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, s. 160.

¹⁶⁹ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 8. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 28-29.

¹⁷⁰ İsmail Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, s. 161-165.

zemin hazırlamıştır. Daha önemlisi, o zaman kadar üst zümrenin lüks tüketimi için yapılan ithalat şekli değişmiş, halkın albenili, yeni moda mallara ucuza ulaşımı sağlanarak, lüks tabana yayılmaya başlamıştır. Üreten değil, tüketen toplum olmanın temelleri de aynı dönemde atılmıştır.

“Altın çağın” kısa süreli olmasıysa, farklı unsurlar arasında kurulan dengenin hassasiyetinden kaynaklanmıştır;¹⁷¹ “düzen bu dengeyi yıkacak tohumları kendi bünyesinde barındırmış, İmparatorluk büyüdükçe de bu tohumlar çoğalmıştır.” Toprak mülkiyeti ve devletçilik “el yordamı ile bulunmuş, üzerinde düşünülüp geliştirilmiş yöntemler olmadıkları için” denge çok kolay bozulmuş, geçici önlemler ile bu iki temel direk ayakta tutulmaya çalışılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun, toplumsal ve ekonomik düzenin çok sayıda iç içe geçmiş kuruma dayanmış olması da, kendi dışında meydana gelen değişimlere tepki verememesine neden olmuştur. Düzenin hassas dengesinin korunabilmesi için iktisadi yapıları sıkı bir kontrol altına alınmış sistem, muhafazakar bir karakter kazanarak, serbest girişim engellenmiştir. Bu esneklikten uzak yapıya, Loncalar iyi birer örnektir; Osmanlı İmparatorluğu, dünya-sistemine eklemlenmeye başladığı, üretimin standartlarının evrensel standartlara ulaşmamış olduğu bu dönemde, mevcut yapısı ile toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilmiş ancak, zaman içinde, hem kendi olumlu özelliklerini kaybetmiş hem de rekabet(in) taleplerini karşılayamamıştır. Benzer biçimde esneklikten uzak bir yapısı olan toprak rejimi ve ordu ilişkisi de bu kapalı, girift sistem dışında meydana gelen değişimlerden etkilenmiş, her ikisinde de meydana gelen değişimler, kaçınılmaz olarak eski dengeli ilişkilerini alt üst etmiştir.

16. yüzyıl sonunda bu durum sadece Osmanlı İmparatorluğu’na özgü bir durum değildir, Akdeniz havzasındaki ve yakın coğrafyasındaki devletlerde de görülmüştür ancak, o bölgelerde hükümetler üzerinde gittikçe artan nüfuzları ile yeni bir kapitalist sınıf yükselebilmıştır.¹⁷² Osmanlı İmparatorluğu’nda da zengin tacirler vardır fakat, bunlar hiçbir zaman Avrupa’daki benzerleri kadar güçlü ve etkili olamamışlardır. Hristiyan ve Yahudi azınlıklara mensup bu tüccarlar, Müslüman devletten müsamaha gören, “siyasi bakımdan cezalandırılmış, sosyal bakımdan ayrı tutulmuş”, karşısında

¹⁷¹ İsmail Cem, **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, s. 138-142.

¹⁷² Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, 8. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 32.

rakip olarak yerli burjuvazinin geliş(e)mediği bir topluluktur. 17. yüzyılda da genel ekonomik durağanlık içinde önemlerini iyice yitirmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu’nda servet biriktirme aracı, iktisadi değildir, kapitalist faaliyetlerden daha çok mevki yoluyla, bürokratik makamları elde bulundurmak yoluyla olmuştur. Harcama alışkanlıkları da biriktirilen servetlerin yatırıma dönüştürülmesi yerine, günün modasına uygun biçimlerde israf edilmelerine neden olmuştur.

3.2.2 Siyasal ve Toplumsal Dönüşüm

3.2.2.1 Toprak Düzeni ve Ordu İlişkisinin Bozulması

1550 yılından itibaren, Osmanlı devleti o güne kadar eşi benzeri görülmemiş bir mali darlığa düşmüş ve bu durum imparatorluk tarih sahnesinden silinene kadar, artarak devam etmiştir.¹⁷³ Değindiğimiz gibi, ticaret yollarının önemini kaybetmesi, hububat ve ham madde kaçakçılığı, akçenin değer kaybetmesi, fetihlerin yeni masraf kapıları aması, top ve ateşli silahlar kullanımı ile savaş şartlarında meydana gelen değişiklikler nedeniyle, bu silahları kullanabilecek ücretli askerlerin sayısını artırma zorunluluğu, Yeniçerilerin yükselen maaşları, lüks eğilimleri nedeniyle, Osmanlı devleti, değeri düşen parası ile gittikçe artan harcamaları karşılamaktan zorlanmış, içinden çıkılmaz bir darboğaz içine girmiş, yeni *gelir kaynakları* aramak zorunda kalmıştır.

Kanuni’nin son döneminden başlanarak, yeni bir kaynağa el atılmış, devlet memur-askere bıraktığı “toprak” gelirlerinden kendisi faydalanmak istemiştir. Miri araziler, Hazineye gelir sağlamak üzere, şahıslara kira bedellerini önceden ödemek şartı ile ömür boyu, daha sonra da miras bırakılabilecek şekilde terk edilmiştir.¹⁷⁴ Zaman içinde “memur-askeri” tamamen saf dışı bırakarak, belirli bir kira bedelini, toprak geliri karşılığında devlete taahhüt eden işadamları (mukataa sahibi, mültezimler), memur-asker yerine geçirilmiştir. Zenginleşen devlet memurları, tacirler, sarraflar servet biriktirmek için toprağa saldırmış, böylece bey çiftlikleri özel mülkiyet(in) alanını genişletmiştir.

¹⁷³ İsmail Cem, *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, s. 170.

¹⁷⁴ İsmail Cem, *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, s. 173-174.

Bu topraklar fiilen özel mülk, mukataa sahipleri, toprak sahibi, üzerindeki köylüler de mukataa sahibinin kiracıları halini almıştır. Çifhane sistemi devam ettirilmiş ancak, toprak sahibi ve köylü arasındaki ilişki değişime uğramıştır. Toprak sahibi, köylüyü sonuna kadar sömüren bir güce dönüşmüştür.¹⁷⁵ Ayanlar, mukataa sisteminin yaygınlaşması ile yeni bir tür müteşebbis olarak ortaya çıkmıştır. 18. yüzyılda, Batı’da yaşanan ticari devrimden sonra, tarımsal ürünleri Avrupa’ya satan Ayanlar, arazileri mukataa olarak denetime altına alarak, plantasyon tipi tarımı daha çok bu tür topraklarda başlatmışlardır.

16. yüzyılın ortasında, Osmanlı toprak düzeni sarsan gelişme, mültezimin kar ve soygunculuğu ile elde edilen servetin, karlı bir yatırım olarak görülen tarıma yatırılmasına, büyük çiftliklerin oluşmasına, çok büyük köylü yığınlarının topraksızlaşmasına, köylünün hukuken toprağa bağlı olsa da, şehirler bu akına hazır değilken, şehirlere akın etmelerine neden olmuştur.

Köylülerin terk ettiği topraklar nüfuzlu kişiler tarafından sahiplenilmiş, emekçi bulunamadığı için de genellikle mera ve besi çiftliği olarak kullanılmıştır. Bunun yanında idari boşluk nedeniyle, borçlu reayanın el konulan toprakları da benzer şekilde nüfuslu kişilerin elinde toplanmaya başlamış, özel mülkiyete dönüşmüştür.¹⁷⁶

Osmanlı İmparatorluğu toprakları dışında meydana gelen değişimler nedeniyle, sistemi ayakta tutan saç ayakları olan tarım ve ordu ilişkisi bir kısır döngü yaratacak şekilde bozulmuştur. Osmanlı ordusunun bel kemiğini teşkil eden Tımarlı Sipahi’nin çöküşü aynı zamanda, Osmanlı tarım sisteminin de çökmesi anlamına gelmiştir. Savaşmadığı zamanlarda, tarımsal üretimin içinde olan, üreten bir ordu olan, Osmanlı ordusu artık tüketen bir ordu haline gelmiştir. Eski düzenin yerini yeni bir düzen almaktadır ve “toplumun geçirdiği evrim 1800 yıllara doğru tamamlanmıştır; Türkiye artık geri kalmış bir ülkedir.”¹⁷⁷

¹⁷⁵ Halil İnalcık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, Çağlar Keyder, Faruk Tabak (Ed.), **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım** içinde (16-32), İstanbul: Tarih Vakfı, 1998, s. 23-24.

¹⁷⁶ Halil İnalcık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, Çağlar Keyder, Faruk Tabak (Ed.), **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım** içinde (16-32), İstanbul: Tarih Vakfı, 1998, s. 23-24.

¹⁷⁷ İsmail Cem, **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, s. 198.

3.2.2.2 Celali İsyamları ve Osmanlı Merkezileşmesi;

Çalışmamız açısından bu isyanların ve neden oldukları sonuçların incelenmesi; i) toplumsal dengelerin 19. yüzyıla kadar ayakta kalacak şekilde nasıl yeniden biçimlendiklerinin, ii) yeni dengenin, Avrupa merkezileşme modelinden farklı olarak, Osmanlı İmparatorluğu'na özgü bir merkezileşmeyi nasıl ortaya çıkarttığının, anlaşılabilmesi için önemlidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, “Daire-i Adalet, devlet merkezli ödüllendirme yapısında ifadesini bulan, devlet-toplum sözleşmesinin, esas kültürel bağlamı olarak görülüyor;”¹⁷⁸ devlet, kullarını kendisine bağlı kaldığı sürece ödüllendirmiş, kendisinden başka kimseye bağlılık göstermemeleri için kendisi dönüştürerek, görevlendirerek, sadakati güvence altına almıştır.¹⁷⁹ Kul sistemi sayesinde, yönetici sınıf devletten bağımsız özerk bir kimlik, devletten bağımsız bir kurumsal yapı oluşturamamıştır. Güç ve servetin kaynağı devlet olmuştur.

Çevre ve merkez arasındaki ilişkiler hemen her zaman farklılıklar göstermiş, tüm “farklı imparatorluklar” ve “merkezler” farklı icatlar ile bu ilişkinin devamını sağlamaya çalışmışlardır.¹⁸⁰ Bu farklı merkezlerin ayakta kalabilmeleri için gerekli esnekliği ise hemen her zaman aracı görevi gören elitler sağlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu, Selçuklu sonrası ve Geç Bizans Dönemi'nde uç bölgelerin mevcut ideolojik ve örgütsel yapılarını bilinçli bir şekilde, “akışkan ve gevşek bir bütünleşme yöntemi kullanarak” merkezle bütünleştirerek doğmuştur.¹⁸¹ Devletin gelişip, İmparatorluk halini alması, aynı anda hem dikey bütünleşme hem de yatay parçalanma ile mümkün olabilmıştır. Fatih Sultan Mehmet, Osmanlı Devletini İmparatorluğa dönüştürürken, hem Osmanlı hem de Bizans dünyalarının kurumlarını, hem idari, hem de askeri bakımdan, en becerikli bireyleri kapsayacak şekilde genişletilmesine ve devam ettirilmesine dayandırmıştır. Böylece, “yatay ağlar” sürekli olarak parçalanırken, elitleri “dikey” olarak birleştiren, melez bir dünya yaratılmıştır.

¹⁷⁸ Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2011, s. 241.

¹⁷⁹ Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2011, s. 242.

¹⁸⁰ Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu*, 2. Basım, İstanbul: Versus, 2011, s. 257.

¹⁸¹ Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu*, 2. Basım, İstanbul: Versus, 2011, s. 258.

16 ve 17. yüzyıllarda köylü, merkezileşme çabalarının arttırdığı vergi yükü, devlet görevlilerinin meşru, gayri meşru yağmalarından etkilenmiş, ekonomik gücü gittikçe azalmış, sürekli olarak borçlanmıştır.¹⁸² Daha önce de değindiğimiz gibi, bu süreçte Anadolu'daki verimli Tımar toprakları, Tımar sahiplerinden geri alınarak İstanbul'daki devlet memurları ile yakın ilişkileri bulunan beylere verilmiş, devletin yetki ve görevlerini de ellerine geçiren bu beyler, halkın tek muhatabı haline gelmiştir. Çoğu Ayan sıfatıyla tanınan bey ve ağaların güçlenmesi ile Osmanlı toplumsal yapısı da hızla değişerek bambaşka bir hal almış, insanların kurumlarla, devletle ve toprak ile olan ilişkileri, “az gelişmiş feodal düzen” uyarınca yeniden biçimlenmiştir. 1600'lü yıllara kadar, sistemin tek üreticisi olan köylü, iki seçenek arasında sıkışmış, ya Celali isyancısı olacak, ya da kaçıp saklanacaktır. Dönem boyunca köyler topluca terk edilmiş, Anadolu'nun köy hayatı bozulmuş, şehirlere akın başlamıştır.

Oluşum koşulları Kanuni Dönemi'nde, 1550'lerden itibaren başlayan, ilk isyancılardan birinin adını alarak, 1576-1610 arasında devam eden isyanlar, tüm Anadolu'da sosyal düzenin yıkılmasına, köylünün “az gelişmiş bir feodalitenin karanlığına gömülmesine”¹⁸³ neden olmuştur. Bu isyanlar sonrasında, “Osmanlı toplumu 17. yüzyıldan itibaren gittikçe güçlenen bir bey ve ağalar egemenliğine girmiştir, köylü çağımıza kadar sürecektir yalnızlığa ve yoksulluğa terk edilmiştir.”¹⁸⁴

Bu dönemde, gecikmiş bir derebeyliği düzenin temelleri atılmış; yeni toprak düzeni köylüyü topraksız bırakmıştır, topraksız köylüler ise isyanların vurucu gücü haline gelmiştir. 1530-1580 arasında tüm Akdeniz ülkelerinde olduğu gibi nüfus %40-%50 artarak işsiz kitleleri büyütmüş, işsiz kalan kitleler de medrese öğrenciliğine, asker ocağına ve şehirlere yönelmişlerdir.¹⁸⁵ Mevcut sistem içinde bu kitlenin eritilmesi mümkün olmadığından, bu kitleye yeni zengin memurlar sahip çıkarak, köylüyü kendi hesaplarına sömürmüşlerdir. Derebeyliği düzenin oluşumu belli şartlara bağlıdır ve düzen için gerekli koşullar Anadolu'da geç oluşmuştur. Öncelikle “önemli çapta toprak mülkiyeti ve bu topraklar üzerindeki insanların ekonomik, siyasi ve idari olarak kontrol

¹⁸² Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, 1. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 1999, s. 146.

¹⁸³ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, s. 199.

¹⁸⁴ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, s. 200.

¹⁸⁵ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, s. 200.

altına alınmaları gerekir, özerk bir bütün yaratılması için de silahlı bir güce sahip olmak gerekir.”¹⁸⁶ Avrupa derebeylikten burjuvaziye geçerken, “Osmanlı toplumu kendine özgü toplumsal adalet ve eşitliği terk ederek daha geri bir sisteme, derebeyliğe, bu sistemin de az gelişmiş bir versiyonuna geçmiştir.”¹⁸⁷

Bey ve ağaların güçlenmesi ile Osmanlı toplumsal yapısı da hızla değişerek bambaşka bir hal almış, insanların kurumlarla, devletle ve toprak ile olan ilişkileri bu az gelişmiş feodal düzen uyarınca yeniden biçimlenmiştir.

Barkey, devletin Celalileri, ekonomik kaynaklı, sınıf temelli krizleri aşmak, merkezi gücü artırmak amacıyla kullanmış olduğunu, Osmanlı İmparatorluğu’nda merkezileşmenin, Celaliler ile pazarlıkla varılan anlaşmalar ile sağlanmış olduğunu dile getirmektedir. Devlet, “topraksız, başıboş köylüyü, daha az tehditkâr hale getirmenin yolunu onları eşkiyalaştırmakta bulmuş, böylece sınıf temelli hareketler yerine eşkiyalığı desteklemiş, bu grupları toplumdaki elitlerin çıkarları doğrultusunda bir araya getirebilmiştir.”¹⁸⁸

Devletin, dolayısı ile merkezin gücü, devletin çevredeki aykırı grupları kendisi ile bütünleştirmekte gösterdiği başarı ile pekiştirilmiştir. Avrupa “muhalefeti bertaraf” etmiş, Osmanlıysa “ehlileştirmiştir”.¹⁸⁹ Muhalif gruplar devlete muhalefet ederek değil, devlet aygıtının bir parçası olarak varlıklarını devam ettirebilmişlerdir. Patrimonyal gelenek, devlet toplum ilişkisinin koruma ve koruma karşılığı sadakate dayandırılması ile “rekabetten” daha çok “pazarlık” ile şekillenmiş merkezi bütünleşmeye dayalı devlet modelini ortaya çıkarmıştır. Merkezi yönetim, 1519’daki Şeyh Celal İsyanı sonrasındaki tüm asi ayaklanmalarına, Celali adını vererek (16 ve 17. yüzyıllardaki eşkiya hareketleri ideolojiden yoksun olduğu halde), toplum hafızasında yer etmiş bu olayı, anarşi tehdidi olarak, merkezi otoriteyi güçlendirmek için kullanmıştır.

¹⁸⁶ İsmail Cem, *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, s. 208.

¹⁸⁷ İsmail Cem, *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, s. 209.

¹⁸⁸ Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 1999, s. 146.

¹⁸⁹ Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2011, s. 158.

Batı Avrupa devletleri iktidarlarını, 17. ve 18. eski yerel güçlerin ortadan kaldırılması ile kurmuşlardır.¹⁹⁰ Ancak, bu yok oluş beraberinde, çeşitli muhalefet hareketlerini de getirmiştir. Avrupa-merkezci bakış açısı, Avrupa modelini mümkün olabilecek tek gelişim modelinin örneği saydığı için de rekabet yoluyla sağlanan merkezileşme, bürokratikleşme, devlet gelişim modelinin tek mümkün yolu, bundan farklı oluşumlar ise sapmalar ya da diğer kültürlerin eksiklikleri olarak değerlendirilmiştir. Ancak, Batı modeli, devlet merkezileşmesinin, yegane biçimini temsil etmemektedir. 17. yüzyıl Osmanlı modelinin incelenmesi, merkezileşmenin olası tek modelinin olduğunu değil, farklı toplumlara özgü koşullar etrafında çeşitlenebilecek bir olgu olduğunu gösterecektir. Osmanlı devleti gücünü, muhalif grupları yok ederek değil, onları meşrulaştırıp kendisine bağlayarak artmıştır. Her türlü toplumsal tabakayı temsil eden muhalefet, geleneksel elit de, başka toplumsal grupların temsilcileri de, Avrupa devletlerini ortaya çıkardığı varsayılan rekabet ve mücadelen kaçınarak, merkezle bütünleştirilmiştir.

Bizim çalışmamızı ilgilendiren olgu ise farklı devlet oluşum süreçlerinin sonuçlarının da farklı olacağıdır. Osmanlı'da büyük köylü isyanları yaşanmamıştır, devlet potansiyel isyancı güçleri, pazarlıkla satın alarak, kendi lehine olacak şekilde yönlendirebilmiştir. Avrupalı krallar ise geleneksel düzene karşı olabilecek tüm kıpırdanmalara karşı elitler ile işbirliği içinde muhalefeti yok etmeyi seçmişlerdir. Avrupa ve Osmanlı'da muhalefet ile ilişkiler iki zıt yönü izleyerek kurulmuş olsa da benzer bir biçimde merkezi otoritenin kurulması ile sonuçlanmıştır. Cumhuriyet döneminde de güçlü merkezileşme çabalarının, aşkın devlet geleneğinin, benzer yöntemler ile devam ettirildiğini bir sonraki bölümde inceleyeceğiz.

Avrupa'da devlet kuruluş sürecine katılan muhalif gruplar, Osmanlı'da bu sürecin dışında kalmışlardır; köylüler toprakları için savaşmak yerine, köylerini terk edip “Büyük Kaçgun”a katılarak, hayatlarını idame etmek için başka yollar aramış, tımar sahipleri yeniden görevlendirilmeyi beklerken, devlet yaratıcı yollar ile isyancı

¹⁹⁰ Karen Barkey, **Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi**, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2011, s. 1-2.

grupları desteklemenin yollarını bulmuştur.¹⁹¹ Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda patrimonyal geleneğe dayalı, devlet toplum ilişkisinin karşılıklı koruma ve sadakate dayalı yapısı, rekabetten çok pazarlığa dayalı bir merkezileşme süreci yaşanmasını açıklayan bir unsur olarak kabul edilebilir. Devlet, “patrimonyal yönetim biçimi” ve “pazarlık tarzı” bir merkezileşmenin birlikte yürüdüğü bir sistem kullanmıştır; köy merkezli üretim, geniş çaplı işbirliğini doğal olarak engellemiş, merkez tarafından atanan devlet temsilcilerinin yerinin sık sık değiştirilmesi güçlü himaye ilişkilerinin oluşmasının önünü kesmiştir. Devlet, elit grupların bazı temsilcilerini kayırarak, ortak çıkar mevhumunu ortadan kaldırmış, elit işbirliğinin önünü kesebilmiştir. Hiçbir sınıfın topluca hareket edebilmesi için doğru koşullar oluşamamıştır.

“Toplumsal yapı” ve “devlet aygıtı” gibi iki değişkenin birlikte hareket ederek merkezileşme ve devlet otoritesini yarattıklarını söyleyebiliriz.¹⁹² 17. yüzyılda toplumsal yapıda meydana gelen değişim ile devlet- Anadolu'daki topraksız genç erkeklerin önce levend (paralı asker), terhis edildikten sonraysa eski işsiz paralı askerden, köy basmak isteyen herkesin aracı eşkiyaya dönüşerek kim parasını öderse (bey, vergi memuru, devletin kendisi) sistemi tehdit eden bir unsura dönüşmesi- esnek, pazarlığa dayanan bir yönetim tarzı geliştirerek baş etmiştir.

17. yüzyılda yaşanan bu dönüşümün kentsel yansımaları, özellikle İstanbul'da, kenti yeniden biçimlendirmiştir. “Büyük Kaçgun” ile başkent İstanbul'da sayıları hızla artan işsiz kitleler ile devlet uzun süre uğraşmıştır, “ne idüğü belürsüzleri” şehirden çıkarmak için türlü yöntemlere başvurulmuş; göç yollarında yapılan denetimler ile şehre gelmekte olan “çiftbozanlar” geri çevrilmiş, şehirde yapılan denetimler ile beş yıldan kısa süredir İstanbul'da yaşadığı tespit edilen, işsiz güçsüzler memleketlerine gönderilmeye çalışılmıştır.¹⁹³ Bu işsiz kitlelerin İstanbul'da yarattığı önemli bir sorun da gecekondu olmuştur. Kalabalık yoksul yığınlar, hamal ve satıcı olarak yaşamak üzere İstanbul'a göç ederek, şehrin ilk gecekondualarını, Eyüp, Kasımpaşa semtlerinde, şehrin bahçe ve bostanlık alanlarında oluşturmaya başlamışlardır. 1700'lere gelindiğinde,

¹⁹¹ Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2011, s. 13.

¹⁹² Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2011, s. 20.

¹⁹³ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, s. 225.

İstanbul içine yayılmış olan gecekondu alanları ile mücadele etmek üzere fermanlar yayınlanmıştır, “Ahırkapı’dan, Yedikule’ye kadar surların üzerine ve dolaylarına, baraka yapımı, surlarda kanalizasyon için delik açılması ve devlet toprağında kaçak inşaat yapımı yasaklanmıştır, karşı gelenlerin şiddetle cezalandırılmaları istenmiştir.”¹⁹⁴ Ancak, bu kitleleri büyük şehre itekleyen zaruretler, devlet tedbirlerine galip gelerek, bu kitlelerin, zor koşullarda hamal ya da satıcı olarak şehre tutunmaya çalışmalarını engelleyememiştir. Çalışmanın tarihsel analizini başlattığımız, 16. yüzyıl başından itibaren İmparatorluğun, merkez ülkelerin ham madde tedarikçisi durumuna gelmesi nedeniyle, ham madde pahalılığı ve kaçakçılık başlamış, lonca düzeni bozulmuştur. Güvenlik yine bu göçebe yığınlar arasından seçilen, levend, suhte ve sekbanlar aracılığı ile sağlanmaya çalışılmıştır. Toprak mülkiyeti düzenindeki değişim, işsiz akınları şeklinde şehirlerde yansması geleneksel yapıyı yıkarak, eski kentsel dengeyi de yok etmiştir.

17. yüzyıl sonu itibariyle, yeni bir toplumsal, idari ve kentsel düzen yerleşmeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun eski dengedeki toplumsal, idari ve ekonomik yapısı devam ettirilememiş; işlediği toprağın fiilen sahibi olan köylü, fetihler devrinin kapanması, devletin toprağa yeni bir gelir kaynağı olarak ihtiyaç duyması nedeniyle, arazi kirasını peşin ödeyebilen mültezimin insafına terk edilmiştir. Çiftbozan Vergisi ödeyerek toprağı terk ederek göçmüş ya da isyancı olmuştur. Osmanlı merkezileşme modeli de bir yandan köylüğü topraksızlaştırarak, yeni bir feodal düzenin özelliklerini taşıırken, diğer yandan bu yeni geç kalmış feodal düzeni devam ettirebilmek için elit ve köylüler ile ayrı ayrı ittifaklar oluşturmuştur. İsyancıları suhte, levent, sekban olarak ehlileştirerek, sisteme dahil etmenin yollarını bulmuş, sınıfsal her türlü ittifakın önünü kapatarak, güçlü bir merkezi otoritenin tesis edilmesini sağlamıştır.

3.2.2.3 Merkezi Feodal Düzenin Ortaya Çıkışı; Geç Derebeyleşme ve Kentsel Gelişime Etkileri

Doğan Avcıoğlu’nun, “Türkiye’nin Düzeni” çalışmasında ortaya koyduğu tartışma; hem Batı tarih yazınının (klasik ve Marxist) Doğu’lu toplumlarla ilgili genellemelerini, hem de Osmanlı İmparatorluğu’nun toplumsal ve ekonomik düzeni ile

¹⁹⁴ İsmail Cem, *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973, s. 225.

ilgili doğru kabul edilmiş ancak, sorgulanması gereken kabuller üzerine yeniden düşünme imkanı sunan ve bu çalışmanın temel argümanlarının desteklenmesi açısından önemli bir tartışmadır.

Avcıoğlu, tarih yazınının klasik yaklaşımın temel sorularından birisini sorarak Osmanlı İmparatorluğu'nu anlamaya çalışmıştır; Osmanlı İmparatorluğu'nun temel ekonomik ve toplumsal yapısı, “Batı ülkeleri gibi feodal bir düzen içinde miydi?” Çoğu tarihçinin, “İmparatorluğun merkeziyetçi yapısı, toprakta devlet mülkiyeti, aristokratik bir sınıf oluşmamış olması, sipahinin senyörden çok memura, reayanın serften çok hür köylüye benzemesi” nedeniyle “farklıdır” yanıtı vermiş olduğu soruya, “o zaman neydik?” diyerek bir başka boyut eklemiştir.¹⁹⁵ Behice Boran'ın Batı'daki feodalite ve Osmanlı İmparatorluğu, feodal tip toplumun iki değişik örneği (varyantıdır), açıklamasını benimsemiştir. Boran'a göre, “Osmanlı düzeni, mahalli feodaliteyi dahi tasfiye edememiş bir *merkezi feodalitedir*.” Batı'daki serf ile Doğu'daki reaya arasında fark, özgürlükler göz önünde bulundurulduğunda, sanıldığı kadar azdır, her ikisi de “toprağa bağlı, emekçi sınıftır.” Sipahi de Batı'daki mülk sahipleri gibi toprağın artık ürününden faydalanmıştır.¹⁹⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun, 16. yüzyıl başındaki toplumsal ve ekonomik düzeni Doğu'dan ve Batı'dan farklı olarak, kendine has özellikler barındırırken, Batı feodalitesi gibi daha ileri bir toplumsal oluşuma, kapitalizme, kendi iç dinamikleri ile evrilebilecek miydi? Avrupa merkezci yaklaşıma göre; doğal, doğrusal bir gelişme olarak tarif edilen, pre kapitalist düzenden, kapitalist düzene geçiş, üç dizi olayın birleşmesine bağlıdır.¹⁹⁷ Belirli bir noktada toprağa bağlı köylünün bu bağılıktan kurtulmayı başarması, şehirlerde uzmanlaşma ve serbest rekabetin gelişmesi ve ticaret / tefecilikten sağlanmış nakit servet birikimi.

Osmanlı toprak düzeninde, özel mülkiyete geçiş aşılabilir bir engel değildir. Reaya işlediği topraktan bir bedel ödeyerek tasarruf hakkı kazanmaktadır, çift öşür ödeyerek başkasının arazisini ekebilmekte, sınırları içine ev yapmak, bağ dikmek şartı ile arazinin mülkiyetine sahip olmaktadır. Ancak, daha önce de değindiğimiz gibi, 16.

¹⁹⁵ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, 1. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968, s. 9-10.

¹⁹⁶ Aktaran, Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, 1. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968, s. 9-10.

¹⁹⁷ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, 1. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968, s. 18.

yüzyılın ortasında, Osmanlı toprak düzeni sarsan gelişme, mültezimi tarih sahnesine çıkarak, büyük kar hırsıyla, köylünün sömürmesi ve topraksızlaştırarak, Büyük Kaçgun’u başlatmasıdır. Şehirlere akın eden yığınlar, bu göç dalgasına hazır olmayan şehirleri doldurmuş, hayata kalmanın çeşitli yollarını aramışlardır. Son olarak da Batı mucizesin anahtarı, coğrafi keşifler, denizaşırı seferler, sömürgecilik ile sağlanan servet birikim ile imtiyazlı duruma gelen, yükselen tüccar sınıfı yaratılamadığı için kapitalizme geçiş sağlanamamıştır. Derebeylik düzenin az gelişmiş bir varyantı toplumsal hayata hakim olmuştur.

Türkiye’de “derebeyi”, genellikle “feodal” sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmakta ve Batılı feodal derebeyi ile karıştırılmaktadır. Niyazi Berkes bu yanlış tutumu şöyle eleştirmektedir;

“Devletin ... kendi eliyle başına bela ettiği mültezimden daha tehlikeli bir zümre var: Hükümdarın askeri gücü mali darlığı yüzünden düştüğü için mülkünün bir çok yerinde maliklik lafta kalmaya, yani toprak gelirlerini alamamaya başlıyor, yer yer sonradan derebeyi dediğimiz ve etimolojisini hala bugün dahi bilemediğimiz bir adla tanınan Batı feodallerinden farklı bir tip ortaya çıkıyor. Bunların bazıları mahallin Ayan’ı, bazıları hükümete dirsek çeviren memurlar, bazıları bir yere yerleşmiş mültezimler. Derebeyini derebeyi yapan menşei değil, yaptığı şeydir... Eski tarihçilerin, bunlardan böyle çok çeşitli, düzensiz şekilde sıfatlarla söz etmeleri, bunların eski düzende yerleri olmadığını gösterir... Bunlar devletin kolay kolay sıkıştırılamayacağı bölgelerde tutunuyor ve etraflarında oldukça kuvvetli bir askeri güç topluyorlar. Bazıları adeta küçük bir hükümet. Bu itibarla onlar da mülke yahut toprağa sahip olma iddiasında... Derebeyi Avrupa feodali değildir ve eğer belirli tarihsel şartlar olsaydı mümkün olabilecek olan kapitalizmin gelişmesinin meydana gelmeyişinde onu feodal değil, derebeyi olmasının büyük rolü vardır.”¹⁹⁸

Asayiş sağlamakla görevli kişilerin eşkıyalık yaptığı bir düzen(sizlik) söz konusudur, her türlü gelişmenin ön şartı olan can ve mal güvenliği ortadan kalkmıştır. 17. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı sistemi, merkez ülkelerin geçirmekte olduğu büyük değişimin etkisi ile “eski denge”sini yitirmiş, yüksek uygarlığın bir parçası olduğu günleri çok gerilerde bırakmıştır. En büyük değişim sistemin can damarı olan, toprağın idare ediliş biçimlerinde olmuş, toprak düzeni ile ilgili mali, idari tüm örgütler büyük bir değişimden geçerek, başka başka şeylere dönüşmüşlerdir.

Bu süreçte dikkat çeken nokta, dönemin kayıtlarını tutanların, bu değişikliklerin nedenlerini araştırmamalarıdır.¹⁹⁹ Ortaçağ düşüncesine uygun olarak, değişim değil, duran, gelenekselleşmiş, var olan, Tanrı’nın takdir ettiği ideal düzeni

¹⁹⁸ Aktaran, Doğan Avcıoğlu, **Türkiye’nin Düzeni**, 1. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968, s. 35.

¹⁹⁹ Niyazi Berkes, **200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?**, Yön Yayınları, No:1, s. 5-7.

(nizam-i alem), yeniden tahsis etmek gerektiği düşünülmüştür. Bu nedenle de meydana gelen değişikliklerin, Avrupa’da meydana gelen değişimlerden kaynaklandığını kavranamamıştır. Bu görüşe dayanarak gerçekleştirilen çabaların hiçbirisi başarılı olamamış, eski sistemi yeniden ihya edemediği gibi daha da kötüye doğru gidişin yolu açılmıştır. “Yeni denge”nin yapıcı unsurları; eski toprak düzeni yerine yerleşen derebeyleşme ile reayanın ağalık düzeni içinde yaşamaya başlaması, tarımsal üretim düşmesi, kentlerde sanayi üretiminin daralması, yoksullaşma, devlet maliyesinin çökmesi, devlet yönetiminin bozulması, dış ticaret açığının neden olduğu enflasyon, neredeyse tüm sektörlerde sermaye birikiminin yapılamaz olması, ekonominin dengesinin kendisini tüketme yolunda olması, olarak karşımıza çıkmıştır.

Siyasal, toplumsal, ekonomik yapının dinamiklerini belirleyen farklı koşullar da kaçınılmaz olarak farklı sonuçlar yaratmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun merkezileşme koşullarını belirleyen, az gelişmiş bir feodal düzenin koşullarını ortaya çıkaran siyasi, toplumsal, ekonomik dönüşüm bu aşamadan sonra da sonraki yüzyıllara miras bırakılacak olan düzenin hangi temeller üzerinde yükseleceğini belirlemiştir.

Bu aşamada kentleşme açısından tarihsel olarak gelişim şartları ortadan kalkan olgu, Şerif Mardin’in adlandırması ile sivil toplumun (şehir adabının) gelişimini Batı’da olduğu gibi mümkün kılan, feodal düzenin tasfiyesi aşamasında ortaya çıkan, örgütlü bir muhalefetin geliş(e)memiş olmasıdır.

Batı’ya özgün feodal düzen, sivil topluma (şehir abadına) geçiş için önemli bir aşamayı temsil etmektedir. Bu aşamada dağınık biçimde bulunan farklı güç merkezlerini, bir arada tutma çabası içinde güçsüz bir kral ve asayiş sağlamaya görevli feodal asillerin oluşturduğu siyasi bir yapılanma ile sönük bir şehir ve ticaret hayatı söz konusudur.²⁰⁰ 12. yüzyıldan itibaren güvenliğin artması ile birlikte gelişen tarım ve bu gelişmeye bağlı olarak şehirlerde (sadece şehirlerde üretilen tarım aletlerine bağlı olarak) ticaretin canlanması toplumun tümü için zenginlik kaynağı olmuş, feodal asiller de ortaya çıkan zenginlikten faydalanabilmek için tüccar, esnaf ve üretici ile ittifak oluşturmak zorunda kalmıştır. Yeni düzenin korunabilmesi için şehir halkı adına imtiyazlar talep edilmiştir. En başta gelen talep ise asillerin şehir hayatının işleyişine

²⁰⁰ Şerif Mardin, **Makaleler 1, Türkiye’de Toplum ve Siyaset**, 6. Basım, İstanbul: İletişim, 1997, s. 10-12.

karışmamaları, şehirlerin kendi askeri güçlerini örgütleyebilmeleri, şehrin işleyişini belirleyecek hukuk kurallarını koyabilmek ve adaleti kendi şehirlerinde kurdukları mahkemelerde arayabilmek olmuştur. Şehirler kolektif bir kimliği temsil etmeye başlayarak, bir hükmi şahsiyet kazanarak, yeni oluşmuş hükmi şahsiyetin koruma kalkanı ardında gelişmeye başlamıştır. Birkaç tanesi bir araya geldiğinde ise asillerin karşı koyamayacakları bir güç odağı haline dönüşmüşlerdir. Sonuç olarak, şehirlerin dışına taşarak bir bölgenin yargı organını temsil eden “parlamentler” ve “danışma organları” (etats) ortaya çıkmıştır. Böylece feodal düzenin ardından ortaya çıkan bu yeni düzen meşruiyetini üçlü bir yapı ile sağlamaya başlamıştır; şehirler ile kurdukları ittifak ile asillere karşı güçlerini korumaya çalışan “krallar”, Etats içinde temsil edilen eski feodal sınıfların temsilcileri “asiller ve kilise”, bölgesel yargı organları “parlamentler”. Yeni bir kamusal düzenin, coğrafi bir alanı kaplamaya başlaması ile de “kamu” gibi soyut bir kavram ortaya çıkmıştır. Bu sistemin Avrupa’da ortaya çıkan ve gelişen genel yapısına da “Standestaat” denilmiştir. Bir sonraki aşamada ise yeni oluşan bu küçük birimlerin gittikçe büyüyen krallıklar sistemi haline gelerek savunmalarının bir merkezden idare edilebilmek için önce eski milislerin yerine, milli bir ordu oluşturmuştur. Kralların güçlenmesi anlamına gelen bu dönüşümden sonra ise şehir ahali elinden kazanılmış hakları geri alınarak Standestaat sistemi gittikçe güçlenen merkeziyetçi, bürokratik devletler sistemine dönüşmüştür. Fakat, yeni oluşan merkeziyetçi bürokratik sistemde de, ekonomik faaliyetin devamlılığı ve sermaye birikimini garanti altına alacak önlem olarak; orta sınıfın ekonomik faaliyetlerine özerklik sağlanarak, ekonomik hayatın akışı garanti altına alınmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nda, Batı’da olduğu gibi teba ile İmparator arasında tampon vazifesi gören “Standestaat” ya da “yerel parlamentler” mevcut değildir. Merkez-çevre arasında var olan gerilim, hemen her zaman merkez lehine çözümler ile sonuca bağlanmıştır. Merkezin ekonomi üzerindeki üstünlük iddiası (tarımsal üretimi ve ticari faaliyetleri denetleme kapasitesi) aynı zamanda kültür üstünlüğü (çevre merkezin faydalandığı eğitim imkanlarının sadece dinsel olanlarından faydalanabilmiştir) hakkıyla da desteklenmiştir. Merkez-çevre arasındaki çatışmanın öne çıkan biçimi “isyanlar” sık sık tekrarlanan bir karşı karşıya gelme biçimine dönüşmüştür. Merkezileşme süreci de güçlü merkezin kendisine özgü “pazarlık” yöntemi ile

muhalefeti “*ehlileştiren*”, kendi hizmetinde kullanma kapasitesiyle sonraki yüzyıllara demokratik kurumlardan yoksun bir toplumsal yapı bırakmıştır.

3.3 18. Yüzyılda Merkez-Çevre İlişkileri

Ortaçağ Hristiyan Avrupası’nda olduğu gibi Ortaçağ İslam ve Osmanlı düşüncesinde de hakim güç, din ve gazadır, ticaret yoluyla zenginleşmek reddedilmiştir. Bu algı, din ve gaza adamlarını, devlet yönetiminde de hakim güç haline getirmiş; devleti, Tanrı’nın yeryüzündeki vekili olarak bulunan, Tanrı iradesi adına her birinin yeri belli ve değişmez sınıfları yönetmiştir.²⁰¹ Değişim her zaman, her anlamda felaket alameti olarak görülmüştür. Ancak, Batı’da devrimler yoluyla toplumsal sınıflar doğup, güçlenmeye başladığında, bu sınıfların yararına yeni bir düzen oluşmaya başlamış ve Avrupa’da birçok yerde yerleşmeye başlamıştır. Bu değişim öyle hızlı olmuştur ki, Batı’da merkantilist devlet düzeni dönemi olan 17. yüzyıl itibariyle, Batı’lılar Doğu kafasının başka bir şekilde işlediğini fark etmiş, Doğulular ise Batı ticaret hırsının altında yatan merkantilist dünya görüşünü kavrayamadıkları için “kâfir” kafasının işi saymışlardır. 18. yüzyılın başında, devletin hem ekonomik, hem siyasi anlamda çöküşe geçmiş olduğunun anlaşılması ile yeni bir fikir oluşmaya başlamıştır; Avrupa’da yeni bir uygarlığın doğduğu, yapılacak reformların bu yeni düzene uymak zorunda olduğu kabul edilmiştir. Ancak, “bu reformlara nereden başlanması gerektiğini düşünerek de yaklaşık yüzyıl geçmiştir.”²⁰²

Savaşlardaki yenilginin, asıl “sorun” olduğu düşünülmüş, bunun bir “sonuç” olduğu kavranamamıştır. Yeni uygarlığın baskısına karşı da askeri savunma fikri galip gelmiş, bu nedenle de reformlara askeri gücü kuvvetlendireceği düşünülen yenilikler ile başlanmıştır. 18. yüzyıl reformları ise, çöküşün asıl nedenin ekonomik olduğu fikri ile yürütülmüş olsalar da bu reformların, etkilerini ters yöne çevirecek güçlerin varlığı ve tepeden inme reformların, devlet tedbirleri olarak uygulanmaları, reformların karakteri olarak, belirginleşmeye / yerleşmeye başlamıştır.

Barkey 18. yüzyılın, klasik ihtişam ile yenilenmiş, merkezileşmiş hükümet arasında sıkışıp kalmış ve yanlış anlaşılmış; “klasik ihtişam yönünden bakarsak

²⁰¹ Niyazi Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, 1. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975, s. 19-20.

²⁰² Niyazi Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, 1. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975, s. 21.

İmparatorluğun nasıl bu kadar ağır batabildiğine, merkezîyetçi reformlar gözüyle baktığımızda da yeniden başlayacak gücü nasıl bulduğuna” şaşırdığımız, modern öncesi ile modern siyasi oluşum arasında bir geçiş süreci olarak değerlendirilmesi gereken bir dönem olduğu düşüncesindedir.²⁰³

Bu dönem, İmparatorlukta yaşayan Osmanlılara göre, geleneksel yönetimin terk edildiği, ordunun gözden çıkarıldığı, Sultan’ın sarayında hazlara gömüldüğü, Avrupalıların oryantalist bakış açılarına göre, Doğu’lu olmanın doğal sonuçlarının gözlemlenebildiği, 16 ve 17. yüzyıllarda gerilemeden kuşku duymaya başlayan Osmanlı alimlerine göreyse, kesin, kuşku duyulamaz bir biçimde, Osmanlı’nın Fetih Çağı’nın bitmiş olması nedeniyle, geri kalmış olarak değerlendirildiği bir dönemdir.²⁰⁴

Bizim çalışmamız açısından, merkez-çevre ilişkisinin, 18. yüzyılda nasıl dönüştüğünü anlamak büyük önem taşımaktadır. 18. yüzyıl boyunca yaşanan olayların yapıyı nasıl dönüştürdüğünü anlamak gerekmektedir. Barkey yüzyıl boyunca üç önemli olay tespit etmiştir;²⁰⁵ 1703 ve 1730 yıllarında padişahların tahtan indirilmiş olmalarına rağmen, devlet bürokrasisinin sürdürülmüş olması ile 1808 itibarıyla merkezden çevreye kayan siyasetin, kendi kaderini tayin hakkını savunan hareketleri ortaya çıkarması.

1703 yılında, Sultan II. Mustafa’nın tahtan indirilmesi ile başlayan olaylar, Sultan III. Ahmet’in tahtan indirilmesi ile son bulan “Patrona Halil İsyanı”na²⁰⁶ kadar devam etmiş ve bu olayları, belli ailelerin Anadolu ve Rumeli’de yükselişleri izlemiştir. Merkezi otoritenin sorgulanması, Osmanlı tarihinde ilk kez cereyan eden bir olay değildir, bundan önce pek çok kez tekrarlamıştır; “18. yüzyıl sonuna kadar on dört Sultan’ın yedisi bir tür darbe siyasetine dönüşen” eylemlerle tahtan indirilmiştir, 18.

²⁰³ Karen Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu**, 2. Basım, İstanbul: Versus, 2011, s. 262.

²⁰⁴ Karen Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu**, 2. Basım, İstanbul: Versus, 2011, s. 263-264.

²⁰⁵ Karen Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu**, 2. Basım, İstanbul: Versus, 2011, s. 265-267.

²⁰⁶ Gazi sisteminin (askeri başarı ve yeniden paylaşım üzerine kurulu sistem) ortadan kalkması ve merkezi bürokrasinin gelişmesi (servetin mevkiin bir sembolü olarak kabul edilmesi) ile yöneten ve yönetilen olarak ikiye bölünmüş bir toplum ortaya çıkarmıştır. Osmanlı toplumunda iki farklı kültürel hayat devam ettirilmiştir; biri Saray etrafında, merkezde sürdürülen hayat diğeri çevrenin hayatıdır. Bu iki grubu birbirinden ayıran en temel özellik birinin vergi toplayan, diğerin vergi ödeyen olmalarıdır. Bu ekonomik bağımlılık sonucu çevrenin (hem imparatorluk genelinde hem de İstanbul içinde oluşmuş bir çevreden söz edilmektedir) kültürü, merkezden tamamen farklı bir şekilde gelişmiştir. Osmanlıca ve Türkçe gibi iki farklı dil ile de birbirlerinden ayrılmış olan merkez ve çevre çok zayıf bağlarla birbirine bağlanmış bir toplum oluşturmuştur. Yönetilenlerin “halk” değerleri de Türk tarihinin akışını belirlemede önemli rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda baş gösteren ilk ayaklanmalar (1730 Patrona Halil İsyanı, 1807 Kabakçı İsyanı) halk değerlerinin seçkinlere karşı korunmasını amaçlamıştır. Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, 4. Basım, İstanbul: İletişim, 1995, s. 54-57.

yüzyılda, farklı olansa, “muhalefet siyasetini oluşturan sınıflar arası koalisyonların” ortaya çıkmasıdır.²⁰⁷

Anadolu ve Rumeli’de güçlenen ailelerin en önemlileri, 1808 yılında merkezi siyasette katılmak için İstanbul’a gelerek, Sened-i İttifak’ı imzalamışlardır. Bu olayla, geleneksel müzakere ve meşruiyet biçimleri ortadan kalkmış, çekişme ile şekillenen yeni bir siyaset alanı; farklı sosyal grupların, İmparatorluk siyasetini şekillendirmek üzere ittifak kurdukları bir süreç başlatmıştır.²⁰⁸ Bu tarihsel dönüşüm, merkez çevre ilişkilerini, siyaset yapma biçimini ve geleneksel olarak çekişme ile değil, pazarlık ile şekillenmiş olan toplum, imparatorluk ilişkileri yeniden şekillenmeye, nitelik değiştirmeye başlamıştır. 1808 yılına gelindiğinde yeterince güçlenmiş olan muhalefet, devleti yıkmayı değil, müzakere yoluyla reform yaptırmayı amaçlamıştır. Bu nedenle, bu süreci merkezin zayıflaması ya da 1200’lerin Magna Carta’sı olarak değerlendirmek yerine, müzakere yoluyla istediklerini merkeze kabul ettirebilecek bir muhalefetin güçlenmesi olarak değerlendirmek, bu çalışmanın ortaya koymayı amaçladığı; merkez-çevre ilişkilerinin dönüşümleri üzerinden, “modernleşme sürecini” anlamaya çalışma, açısından da büyük önem taşımaktadır.

3.4 Uzun 19. Yüzyıl

Düşünüş tarihimizde, Avrupa’da “farklı” ve “örnek alınabilecek” bir uygarlık olduğu fikri Tanzimat Dönemi’nde, “batılılaşma” fikri ile birlikte doğmuştur.²⁰⁹ Ortaçağ gericiliği sindirilmiş, ilimin hakim olduğu Avrupa uygarlığı ideal bir uygarlık olarak tarif edilmiştir. Bu farkındalık da “geri kalmış” olma fikrinin, “terakki” kavramı ile eşzamanlı olarak doğmasına neden olmuştur.

17. yüzyılda, Avrupa’ya kapanmış olan Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılda Avrupa uygarlığı dışında algılanmaya başlanmıştır.²¹⁰ Dünya kesin çizgilerle ikiye ayrılmıştır; Batı uygarlığı ve onun dışında kalan kısım. Batı uygarlığının temel prensibi terakkiye dayanan, değişebilme, ilerleyebilme kabiliyeti, ötekinin temel prensibi, geleneğe dayanan değişemeyişi, durağan yapısıdır.

²⁰⁷ Karen Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu**, 2. Basım, İstanbul: Versus, 2011, s. 275.

²⁰⁸ Karen Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu**, 2. Basım, İstanbul: Versus, 2011, s. 274.

²⁰⁹ Niyazi Berkes, **Batıcılık, Ulusculuk ve Toplumsal Devrimler**, İstanbul: Yön Yayınları, s. 29-30.

²¹⁰ Niyazi Berkes, **Batıcılık, Ulusculuk ve Toplumsal Devrimler**, İstanbul: Yön Yayınları, s. 34-37.

19. yüzyılın ortalarına doğru Avrupa’da bulunma fırsatı bulanlar, bu temel farkın, iki uygarlık arasındaki zıtlık olduğunu fark etmeye başlamışlardır. Ancak, Tanzimat’a tepkinin bir kolunun temsilcisi olan Namık Kemal gibiler bir adım daha ileri giderek, hem Batılardan, hem de Tanzimatçılardan farklı olarak, değişmez sanılan toplumun değişebileceği sonucuna varmış; “eski denge”nin, “nizam” kavramından vazgeçmiş, yerine “terakki” kavramını koymuşlardır.²¹¹ Batı’nın “Şark terakki edemez” görüşüne karşı, “terakki edebilir, etmelidir, etmezse yaşayamaz” demişlerdir. Bu nedenle, Tanzimat aydını, Müslüman, Şark aydınından ileri durumdadır. Ancak, Tanzimat aydını, Batı uygarlığının özünü anlamada başarısız olmuştur. Görüntünün arkasındaki gerçekleri kavramadaki başarısızlık, Batı uygarlığını ortaya çıkaran gerçekler ve niteliği hakkındaki yanılsamaların başlangıcı olmuştur. Toplum değişmeden hiçbir aşının tutmayacağını anlaşılamamıştır.

Tanzimat dönemi Batıcıları, Avrupa uygarlığını neyin yarattığını, nasıl bir akıldan çıktığını, tarihsel nedenlerini, ekonomik temellerini sorgulamayı akıllarına getirmemişlerdir.²¹² Onlar için uygarlık toplum yapısı ile ilişkisi olmayan mağaza vitrininde satın alınabilecek bir şeydir. Aydınlanacak olan “kişiler”dir, “toplum” değildir, bu nedenle de daha uzun yıllar, Meşrutiyet’e kadar toplumun aydınlanmasından söz edilmeyecektir.

3.4.1 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisinin Dünya-Sistemine Eklemlenmesi

Dünya-sisteminin hızla geliştiği 19. yüzyıl, pek çok ülke için çevreselleşme sürecinin başlatmıştır. Dünya-sistemleri analistleri, bu sürecin çevreselleşen ülkeler açısından ortaya çıkarmış olduğu sorunu; artı değerın “merkez”e aktarılması nedeniyle, “çevre” ülkelerin, artı değeri yatırıma dönüştürme imkânından yoksun kalarak, sermayesizleşmeleri ve bağımsız gelişme yoluna girememeleri, olarak tarif etmektedirler.²¹³ Çevreselleşmenin yönünü belirleyen unsurları ise, tüm çevre ülkelerin kendi iç dinamiklerinin, 19. yüzyılda yaşanan sürece vermiş olduğu yanıt olduğunun, altını çizmektedirler. Çevreselleşen ülkeler kendilerine özgü bir yol izleyerek, tarihsel

²¹¹ Niyazi Berkes, **Batıcılık, Ulusculuk ve Toplumsal Devrimler**, İstanbul: Yön Yayınları, s. 37-40.

²¹² Niyazi Berkes, **Batıcılık, Ulusculuk ve Toplumsal Devrimler**, İstanbul: Yön Yayınları, s. 41-45.

²¹³ Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011.

bir yanıt ile kapitalizm öncesi dönemden farklılaşan bir toplumsal yapı ortaya çıkarmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu için bu sürecin, Mısırlı Mehmet Ali Paşa'nın güçlenmesine karşı, İngilizlerin desteğini almak üzere imzalanan, 1838 tarihli Serbest Ticaret Anlaşması (Baltalimanı Anlaşması) ile başladığı, yerli sanayinin bu anlaşmanın şartlarına dayanamadığı ve sanayisizleşmeye neden olduğu yaygın bir görüştür. Ancak, Osmanlı'nın Lonca Sistemi'ne bağlı küçük atölyeleri, hiçbir zaman sanayileşme için yeterli olacak sermaye birikimi sağlayabilecek düzeyde üretim gerçekleştirememiştir.²¹⁴ Bu nedenle, "Baltalimanı Anlaşması", bağımsız dış ticaret izleme şansının ortadan kalktığına göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

Ekonominin dünya-sistemi ile bağımlı bir şekilde bütünleşmesinin ardından, Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen süre içinde, Osmanlı İmparatorluğu her alanda, Batı'nın ekonomik, askeri ve siyasi gücü ile karşı karşıya gelmiştir. Ekonominin kapitalist sisteme eklemlendiği bu dönemde, Balkanlar'da devam etmekte olan bağımsızlık mücadeleleri ve Ayan ayaklanmalarına karşı merkez, Batı tipi reformları uygulamaya koyarak, merkezin gücünü artırmaya çalışmıştır, ortaya yeni bir kurumsal ve iktisadi düzen çıkarmıştır.²¹⁵ Bu nedenle, 20. yüzyıl Türkiye'sinin, ekonomik ve toplumsal kökenlerini, 19. yüzyıldaki bu karşılaşmada aramak gerekmektedir. Yeni yapı, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi iç dinamikleri ve Avrupa kökenli kapitalizm etkileşimi ile ortaya çıkan "yeni" bir yapıdır.

Sanayileşmiş ülkelerin, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, kendi mamul mallarına pazar, ucuz ham madde ve gıda arayışına girmiş olmaları, az gelişmiş bölgelerdeki ticaret hacmini daha önce hiç görülmemiş bir seviyeye çıkarmıştır. Bu aşamayı takip eden ikinci adım ise az gelişmiş bölgelere sermaye transferidir. Latin Amerika, Asya ve Afrika'daki devletlere önemli krediler verilmiş, ticaretin devamlılığı ve genişlemesi için doğrudan, demiryolu ağları gibi alt yapı yatırımları yapılmış. İkinci adımın doğrudan sonucu ise dünya ölçeğinde uzmanlaşmaların belirmeye başlaması

²¹⁴ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme**, 3. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2005, s. 22.

²¹⁵ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme**, 3. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2005, s. 151.

olmuştur.²¹⁶ Çevre ülkelerdeki sanayi öncesi imalat faaliyeti, Avrupa sanayi ürünleri ile rekabeti devam ettirememiş, dünya pazarı ile bütünleşmenin doğal sonucu da sadece merkez tarafından talep edilen ihraç malları üretmeye başlamak olmuştur.

Bu genel süreçte, Osmanlı İmparatorluğu'nu, çevreselleşen diğer ülkelerden ayıran önemli farklar mevcuttur.²¹⁷ Osmanlı İmparatorluğu emperyalist güçlerin resmi ya da gayri-resmi sömürgesi haline gelmemiştir ancak, kendisine nüfuz alanı yaratmaya çalışan birden fazla emperyalist gücün rekabet alanı olmuştur. Bir başka farklılık ise dünya pazarı ile biran önce bütünleşmek için tüccar ve ihracat için üretim yapan toprak sahipleri ile merkezi bürokrasi arasındaki mücadelede, merkezin güçlü olmasıdır. Böylece, dünya-ekonomi ile bütünleşme sürecinde, merkez ülkelerdeki çıkar grupları ile benzer çıkarları paylaşan toplumsal gruplar arasında kurulan ittifak kurulamamış, ittifak, merkez ülkelerdeki çıkar grupları ve çevredeki bürokrasi arasında kurulan bir ilişki üzerinden yürütülmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü merkezi de hayati konularda, bir emperyalist gücü, diğerine karşı kullanarak, yarattığı manevra alanı üzerinden, merkez ülkeler ile ilişkilerini devam ettirmiştir.

Ekonominin yabancı sermaye açılması ve tarımın daha fazla sanayileşmesi sonucu, tüccar ve toprak sahibinin güçlenmesi ile merkezin ekonomi ve toplum üzerindeki denetimini kaybetmesinden çekinen Osmanlı bürokrasisi, Avrupalı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu, dünya-sistemi içine çekmek konusundaki çabalarına gönülden destek vermemiştir.²¹⁸ Devlet, hem mali kaynaklarını korumak, hem de siyasal muhalefetin ortaya çıkmasını engellemek için büyük toprak sahiplerine karşı küçük ölçekli tarım işletmelerini desteklemiştir. Böylece, mali ve siyasal açıdan en uygun koşulları sağlayan, küçük işletmelerin egemenliği devam ettirilebilmiştir. Ekilebilecek alan bolluğu, işgücü kıtlığı denklemi ise bürokratik merkezin yönlendirmesi ve talepleri ile şekillendirilen, dünya-sistemi ile bütünleşme sürecini ortaya çıkarmıştır.

²¹⁶ Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, 11. Basım, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2009.

²¹⁷ Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, 11. Basım, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2009.

²¹⁸ Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, 11. Basım, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2009. s. 60-62.

Özetle, 19. yüzyılın az gelişmiş ülkeleri ile Osmanlıyı karşılaştırdığımızda, Osmanlı İmparatorluğu’nu diğerlerinden ayıran üç önemli özelliğin öne çıktığını görmekteyiz;²¹⁹ i) merkezi otorite diğer ülkeler ile karşılaştırıldığında daha güçlüdür, ii) siyasi bağımsızlık hiçbir zaman tümüyle kaybedilmemiş, İmparatorluk resmen bir sömürge haline gelmemiştir, iii) küçük işletmelerin önemli olduğu tarımsal bir yapı mevcuttur. Güçlü merkez, tarımsal artığa el koymanın en kolay yolu olarak, küçük işletmelerin varlığını desteklemiş, taşrada bu küçük işletmelerin ortadan kalkmasına neden olacak hiçbir yerel unsurun güçlenmesine göz yummamıştır. Küçük üretici, büyük toprak sahiplerine karşı korunmuştur. Anadolu’da her zaman var olan işgücü kıtlığı da bu yapıların desteklenmesine, göçlerle yeni gelenlerin de benzer küçük üretici çiftlikleri oluşturmak üzere boş arazilere yerleştirilmelerine neden olmuştur. Dolayısıyla İmparatorluğun, Cumhuriyete bıraktığı mirası; i) tarıma dayalı, tarım ile dış ticarete açılmış bir ekonomi ii) siyasal bağımsızlığını kaybetmemiş, merkeziyetçi devlet yapısıdır.

3.4.2 19. Yüzyıl Siyasi Yapısını Şekillendiren Fikir Akımları ve Cumhuriyet’e Miras Bıraktıkları

3.4.2.1 Kameralizm

19. yüzyılda, Batı düşünce tarzının, Osmanlı İmparatorluğu aydınlarını etkisi altına alan ve düşünce akımlarını şekillendirerek, Cumhuriyet dönemine miras kalan yönü, “Kameralizm”dir.²²⁰ Bu kavram, Batı’da “aydın despotizmi” adı verilen siyasal görüşün teorisini tanımlamak üzere kullanılmıştır. 18. yüzyılda, Avrupa’da, “merkeziyetçi devlet kurucuları”nın idare politikalarının temelidir. Amaç, merkezden idare edilen, bütün birimleri birbirinin eşi bir devlet yapısı kurmaktır.²²¹ Avusturya İmparatoru II. Joseph ve Prusya Kralı Büyük Friedrich gibi hükümdarlar, merkeziyetçi devleti garanti altına alabilmek için Ortaçağ kalıntılarına karşı savaş açmışlar; tekellerine toplamaya çalıştıkları gücün parçalamakta olan Ortaçağ kurumlarının

²¹⁹ Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, 11. Basım, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2009, s. 6.

²²⁰ Kameralizm için bkz. Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, 4. Basım, İstanbul: İletişim, 1995, s. 83-84 ve Şerif Mardin, 19. Yüzyıl Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti, Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2, s. 342-351.

²²¹ Şerif Mardin, “19. Yüzyıl Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2, s. 342-351.

ortadan kaldırılması için kullanılması, aydın despotizminin temel politikasını oluşturmuştur. Kameralizme göre, güçlü bir devlet aynı zamanda, güçlü ve problemsiz bir orta sınıfa dayanan devlettir (İttihat Terakki ve Cumhuriyet döneminde güçlü orta sınıf yaratma çabası da aynı Kameralist yaklaşımın sonucudur).

Güçlü orta sınıf yaratmak için devletin görevi, tebaası için eğitim ve ticareti kolaylaştırmak, onları eğiterek ve koruyarak birer üretici haline getirmek, bu yolla elde edilen vergi ile de ordu, bürokrasi ve devlet kurumlarını güçlendirmektir. Merkezden idare edilen ve bütün birimleri birbirinin eşi bir devlet yapısı kurmaktır. Merkezi devletin görevi ise tebaaya eğitim ve ticareti kolaylaştırarak, onları koruyarak, üretime katılmalarını sağlamaktır.

Gelişmeleri takip etmek üzere, 1795'ten itibaren düzenli olarak Avrupa'ya gönderilen Osmanlı diplomatları, bu idealin hayata geçilmesi çabaları ile karşılaşmışlardır. Mardin'e göre, Mustafa Reşit Paşa ile başlayan Tanzimat adını verdiğimiz değişimi böyle bir perspektiften anlamaya çalışmak gerekmektedir.²²²

3.4.2.2 Yeni Osmanlılık

Batı Avrupa'nın toplumsal, ekonomik bileşenlerini ulaşılması gereken bir hedef olarak belirleyen, “Baticılık” yaklaşımının ilk aşaması, askeri kuruluşları örnek alma çabası, Batı'da sürekli elçilikler kurulması ve tanzim (düzeltme) için kullanılacak model önerilerinin sistematik biçimde, Batı'da bulunan diplomatlardan gelmesi ile başlamıştır. 18. yüzyıldan itibaren sadece orduların ve düzenli vergi gelirinin değil aynı zamanda tebaanın verimliliğini artıracak önlemlerin alınmasının; özel mülkiyetin korunması ve eğitimin fayda sağladığı anlaşılmıştır.²²³

Şinasi, Batı düşüncesinin derinliklerini ilk kavrayan düşünür olarak çıkmıştır karşımıza; matbaanın icadı ve kitaplardan öğrenmenin ortaya çıkması ile “kişiden kişiye geçen bilgiden”²²⁴ farklı bir öğrenme biçimin yaygınlaşması ile değişen düşünce

²²² Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, 4. Basım, İstanbul: İletişim, 1995, s. 85.

²²³ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, 4. Basım, İstanbul: İletişim, 1995, s. 9-13.

²²⁴ Geleneksel Osmanlı öğrenme kültürü, baba-oğul, hoca-talebe, pir-mürit, padişah-kul, gibi kişiye bağlılık üzerine kurulmuş ilişkiler ile biçimlenmiştir. Bu ilişkiler Batı'da matbaanın kullanılmaya başlaması, gazete, kitabın yaygınlaşması sonrasında zayıflamıştır. “Batı'da metin olarak varlığını sürdürebilen, fakat aynı zamanda tahlil edilebilen, müzakere açan, gücünü anonim bir okur kitlesinden alan kitap, yerleşmiş ‘tek kitap’ olan İncil’i de aynı

ikliminin, Batı'da Doğu'dakinden farklı bir toplumsal düzen gelişmesine neden olduğunu anlamış, bu nedenle de kitle aydınlanması için "Tasvir-i Efkar" gazetesini çıkarmaya başlamıştır.

Şinasi'nın izinden yürüyen Yeni Osmanlılar, Türkçe okuyan halkın entelektüel birikiminin ilk kısmını hazırlayan, yeni fikirler ile İslam arasında bir sentez oluşturmaya çalışan ilk düşünürlerdir. Türk aydınlarından oluşan organize bir grup ilk kez kitle iletişim araçlarını kullanarak, Osmanlı yönetimini açıkça sert bir şekilde eleştirerek, seslerini duyurmuştur.²²⁵ Hürriyetin Anayasa'ya dayanan bir parlamento ile mümkün olabileceği fikrinin savunucusu olmuşlardır.²²⁶

Yeni Osmanlıların, birinci ve ikinci kuşak Tanzimatçılar ile ilgili sistematik eleştiriler ise, Namık Kemal ve Ziya Paşa önderliğinde ancak 1860'da başlamıştır. Yeni Osmanlılar, Tanzimatçıları, Batı ile kurulan ilişkinin sömürülen tarafı olduklarını anlayamadıkları, kendi kültürlerini unuttukları ve yüzeysel anlamda Batılı olduklarını ileri sürerek eleştirmişlerdir.

Yeni Osmanlıların eleştirilerinin şekillenmesinde önemli adımlardan birisi, Tanzimat uygulamalarının önemli bir aşaması olan, Islahat Fermanı (1856) ile ilgili olmuştur; "milleti hakime" olan Müslümanlardan bu ayrıcalık alınmış ve din farkı gözetmeksizin tüm milletlere Osmanlı vatandaşlığı kurgulamak üzere verilmiş, Müslüman tebaa çok geri bırakılmıştır, görüşünü savunmuşlardır.²²⁷ Tanzimat uygulamalarını; Osmanlı Avrupa'nın kültür taklitçisi olmuş, Müslüman toplumun temellerini sarsmış, Şeriat düzeni terk edilmiştir, diyerek yapmışlardır.²²⁸ Lale Devri'nde olduğu gibi, 1860'larda da Batı'nın, tarihsel, ekonomik, kültürel bileşenlerin

esnek kalıplar içine soktuğundan, dini bile otoritesini ispatlaması gereken ilkeler arasına sokmuştur". Bilgi artık bir "hocanın irfanından değil", soyut kavramların anonim kitle tarafından anlaşılabilir olmalarıyla yaygınlaşabilmektedir. Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, 4. Basım, İstanbul: İletişim, 1995, s. 85.

²²⁵ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 4. Basım, İstanbul: İletişim, 2003, s. 441.

²²⁶ Şerif Mardin, "19. Yüzyıl Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, s. 342-351.

²²⁷ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, 4. Basım, İstanbul: İletişim, 1995, s. 14.

²²⁸ Şerif Mardin, "19. Yüzyıl Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, s. 342-351.

bütünü olarak algılanması yerine; yüzeysel yönleri ile hakim modalar ve adab-ı muaşeret kurallarından müteşekkil olarak algılanmasını eleştirmişlerdir.²²⁹

Sorunların kaynağını, Bab-ı Ali bürokratları olarak görmüşler, devlete ve Padişah'a sadakat ideolojisine bağlı kalmışlardır.²³⁰ Osmanlı yönetiminin bir parçası, eski bir bürokrat olan Namık Kemal ve arkadaşları tarafından devlete sadakat ideolojisi terk edilmemiş, milleti uyandırma misyonu ile birleştirilmiştir. Batı'da olduğu gibi, birey ve devlet arasındaki aracı kurumlar gelişmemiş olduğu için şartlar zorlandığında, vatanseverlik gereği, yine devlet hizmet edilmiştir. Bu nedenle, Abdulhamit Meclis'i kapattığında, isyan teşvik etmek yerine, despotik yönetimin idari mevkilerinde görev almayı kabul etmişlerdir.

Tanzimat fikirlerinin yarattığı boşluğu, İslam felsefesinin doldurmaya başlaması ile 19. yüzyılın sonundan itibaren de din ideolojik eksen kazanmaya başlamıştır. 1870'lerin sonunda dağılan Yeni Osmanlı hareketi, yayın yoluyla etkin olmaya çalışmıştır; Tanzimat'ın gizliden gizliye inkar etmekte olduğu Şeriat değerlerinin yeniden toplumsal hayatın belirleyici gücü yapma çabası içine girmişlerdir.²³¹ Yeni Osmanlıların, Jön Türk ve Cumhuriyet aydının entelektüel ataları oldukları kısmen doğrudur. Ancak İslam kaynaklı teorileri Jön Türklerde zayıf, Atatürk'te hiç görülmemektedir.²³²

3.4.2.3 Jön Türklerin Türk Siyasi Fikir Hayatındaki Etkileri (1895-1908)

İttihat ve Terakki hareketin düşünsel çerçevesini çizmiş olan, Jön Türk hareketini, pek çok araştırmacı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşme hareketinin ilk halkası olarak değerlendirmektedir. Bu sonuca varılmasının altında yatan asıl unsur, Jön Türk hareketinin düşünce tarihinde bir dönüm noktası ile çakışmasıdır. Bu

²²⁹ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, 4. Basım, İstanbul: İletişim, 1995, s. 15.

²³⁰ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 4. Basım, İstanbul, İletişim, 2003, s. 443-444.

²³¹ Şerif Mardin, "19. Yüzyıl Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, s. 342-351.

²³² Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 4. Basım, İstanbul, İletişim, 2003, s. 450.

andan itibaren, “Osmanlı yazarlarının kendi sistemleri dışındakileri küçük gören tarzları tümüyle değişmiştir.”²³³

Bu değişim Osmanlı düşünce tarihi için bir dönüm noktasıdır. Klasik dönem eserleri incelendiğinde; “eski dünyada düzen varken, şimdi neden ihtilal var” sorusunun cevabının arandığı, kastedilen dünyanın da Osmanlı sınırları ile sınırlı olduğu ve çözüm de yine aynı evren, Osmanlı toplumu içinde arandığı görülür.²³⁴ Bilinen ideal yapıdan, asr-ı saadetten ne kadar sapıldığı, kaideler bütününe hangi bölümünün bozulduğu anlaşılmaya çalışılmıştır. Batı ile karşılaştırmada, üstünlüğünün nedenini, il’im ve fen olduğunun anlaşılması bu nedenle bir dönüm noktasıdır.

Bu düşünce ikliminin serpiştiği yeni dönemde de, Jön Türkler için öncelik, “devleti kurtarmaktır”, dolayısıyla dönemin belirgin özelliği, kısa vadeli, pratik, devlet için faydalı olacak çözüm yolları aramaktır.²³⁵ Hareket, ekonomik zorlukların da eklenmesi ile kendine özgü bir rasyonel geliştirerek, kısa vadeli kalkınma çabalarını anlamlandırma çabasına dönüşmüştür. Bu nedenle Mardin, 19. yüzyıl düşünce tarihinden söz etmenin mümkün olmadığını ancak “düşünce sosyolojisinden”²³⁶ bahsedilebileceği üzerinde durmaktadır. Bu sosyolojinin de “Batıcı”lığı algılayış biçimini, kendine özgü bir biçimde şekillendirdiği üzerinde durmaktadır. Jön Türklerin, felsefe ile bağları koparılmış bir toplumun, Tıp Fakültesi çıkışlı üyeleri olarak, benzer bir pragmatizm ile devleti, hasta bir insanın bünyesine benzeterek, hastalıktan kurtarmak üzere, doktor-hasta ilişkisinin gereklerini yerine getirerek, hastalığın teşhisini koyup, tedaviye başlamak üzere bir bakış açısı geliştirmiş olduklarını hatırlatmaktadır. Mardin’e göre, bu bakış açısı, sosyal evrim görüşüne yer vermeyen, statik bir yaklaşım ortaya çıkarmıştır; Jön Türkler’in öncelikli hedeflerinin “hürriyet” değildir, hürriyet fikri ancak dolaylı olarak, İmparatorluğu kurtarmak ve bir arada tutmak için gerekecektir, özgürlüklerin yaygınlaştığı İmparatorluk bünyesinden ayrılmak isteyenler azalacaktır.

²³³ Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasi Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler**, Cilt 1, 2. Baskı, İstanbul: İletişim, 1989, s. 10-12.

²³⁴ Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasi Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler**, Cilt 1, 2. Baskı, İstanbul: İletişim, 1989, s. 15-23.

²³⁵ Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)**, 10. Basım, İstanbul: İletişim, 2003, s. 14-15.

²³⁶ Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)**, 10. Basım, İstanbul: İletişim, 2003, s. 16-20.

Hareket içinde, sivil bürokratik ve askeri olarak iki ana grup mevcuttur;²³⁷ askeri kanat, derin sorunlara yönelmeden, kısa vadede vatani kurtarmak, sivil bürokratik kanat, halka önder olmak, yol göstermek üzere rol üstelenmiştir. Sivil bürokratların Kameralist yaklaşımı, otoriter elitist teorileri, İttihat Terakki Cemiyeti dönemine de aktarılmıştır.

“Modernleşme toplumların gittikçe... merkezileştikleri bir süreçtir;” Batı Avrupa’da bu süreç feodalizmin çöküşü ile başlamış, burjuvazinin yükselişi, sanayileşme ve siyasi hakların toplumun geneline yayılması ile devam ettirilmiştir.²³⁸ Bu süreç yaşanırken, toplumun bazı unsurları merkezde toplanmış, kimi unsurları birbirlerinden ayrılmışlardır. Ancak, eş zamanlı olarak da bu kopukluğu ortadan kaldıracak yeni yapılar ortaya çıkmıştır; vatan, vatandaşlık, milli kültür, gibi kavramlar yeni ortaya çıkan yapılar ve merkez arasında bağı oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu bu bağlayıcı yapıları oluşturmada başarılı olamamıştır, dolayısıyla “toplumsal seferberlik”²³⁹ oluşturmamıştır.

Modernleşme, yönetilen ve yöneten olarak ikiye ayrılmış bir topluma girdiği zaman, evrensel değerlere daha açık olan kesim tarafından daha kolay benimsenmiş, toplumun geleneksel olana bağlı kesimi tarafındansa kuşku ile karşılanmıştır.²⁴⁰ Yerel ve evrensel arasındaki denge, aşırı batılılaşma yönünde bozulduğunda ise sosyal denetim mekanizması devreye girmiştir.

1839 yılında Tanzimat Fermanı ilanından sonra, Tanzimat soyluları bir anlamda özgürleşerek, “modernleşme hareketinin dizginlerini ellerine almışlardır” 1870 sonrasında, bu yeni sınıfın ikinci nesli ise “üzerinde söz götürmez bir egemenlik kurdukları şehir hayatının koruyucu ve yumuşak yönüne yenik düşmüştür.”²⁴¹ Halk, ahlaki çöküntüyü, batılılaşma ile özdeşleştirmiştir; 19. ve 20. yüzyıl boyunca yeniliğe karşı tüm hareketlerin karşına, bu ideolojiyi ile şekillenmiş eleştirilerin çıktığı söylemek

²³⁷ Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)**, 10. Basım, İstanbul: İletişim, 2003, s. 306.

²³⁸ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, 4. Basım, İstanbul: İletişim, 1995, s. 26-27.

²³⁹ Karl Deutsch tarafından kuramsallaştırılan toplumsal seferberlik kavramı, modernizasyon sonrası ayrılan sosyal ve kültürel kodların yeni araçlarla bir araya getirilmesi ve bir bütün olarak harekete geçiyor olduğunu anlatmak için kullanılmıştır. Karl Deutsch, “Social Mobilization and Political Development”, *American Political Science Review*, LV, 1961, s. 493-514.

²⁴⁰ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, 4. Basım, İstanbul: İletişim, 1995, s. 68.

²⁴¹ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, 4. Basım, İstanbul: İletişim, 1995, s. 35-36.

mümkündür.²⁴² Aynı zamanda günümüze kadar devam edecek toplumsal ayrışmanın da temelleri atılmış, geleneksel merkez-çevre ilişkilerini belirleyen yöneten-yönetilen ayrışmasına farklı bir katman daha eklenmiştir.

Tanzimat sonrası kültürel farklılaşma, İstanbul’da coğrafi bir bölünmeyi de işaret eder hale gelmiştir. Bir tarafta, yabancılar, Levantenler, taş binalar, Batılı hayat tarzının izleri dolu Beyoğlu, Pera diğer tarafta mahalle kültürünün ve cemaatçiliğin hakim olduğu Müslüman mahalleri, toplumsal ayrışmanın fiziki sınırlarını belirlemiştir.

Tanzimat aydınının ortaya çıkaran, Batı toplumunun “il’im ve fen” ile şekillenmiş olan, farklı bir düşünce yapısı olduğu fikri, Hanioglu’nun vurguladığı gibi karşımıza, hiçbir iletişimleri ve argümanları ile birbirlerini etkileme imkânları olmayan “iki tip” çıkarmıştır; i) gelişimi bütünüyle reddeden gelenekçiler ve ii) yeni tip.²⁴³ Gelişimini Jön Türklerin düşünsel mirası olarak incelediğimiz tartışmalar, toplumu ilerleme taraftarları ve karşıtları olarak ikiye bölmüştür. Jön Türkler, kendilerini toplumun tamamen farklı bir zümresi olarak, toplumsal gerçekliğin farkında, hiçbir toplumsal baskıyı kabul etmeyen bir grup olarak görmüşlerdir. Siyasi çizgileri karşı oldukları yönetimin niteliklerine göre ve bilim-din çatışmasını temel mesele olduğu pozitivist yaklaşım ile belirlenmiştir.

Günümüze kadar devam edecek toplumsal bölünmenin, “biz” ve “onlar” kutuplaşmasının temelleri atılmıştır. Dünya-sisteminin merkez-çevre ilişkilerini biçimlendiren, “Doğu-Batı” ötekiliği gibi söylemsel hegemonya oluşturan grup, toplumsal mühendislik yoluyla yeni kimlik inşa etmek üzere üstünlüğünü kullanmıştır.

3.4.2.4 İkinci Meşrutiyet Dönemi ve Birinci Dünya Savaşı Yılları (1908-1923)

İmparatorluğun Klasik Dönemi’ne, merkezi devlet ve vergi hâsılatını toplayan, bürokratik seçkinler biçim vermiştir. Klasik patrimoniyal sistemin çöküşü, Avrupa kapitalizmi ile ilişki kuran yerel eşrafın yükselişi ile çakışmıştır. Tanzimat reformları ve Jön Türk Dönemi arasında kalan, yaklaşık elli yıllık süre içinde, merkezi yönetim

²⁴² Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 4. Basım, İstanbul: İletişim, 1995, s. 68.

²⁴³ Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasi Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler*, Cilt 1, 2. Baskı, İstanbul: İletişim, 1989, s. 27, 35, 36, 37.

güçlenirken, Bab-i Ali git gide daha fazla emperyalist güçlerin kontrolü altına girmiştir. Osmanlı'nın resmi olarak sömürgeleştirilmediği, çevreselleşme sürecinde, Osmanlı aydını, İmparatorluğun kaderi ile ilgili düşünmeye başlamıştır.²⁴⁴

Abdülhamit Dönemi (1876-1909), Batı fikirlerinin, toplumun eğitim seviyesinin artması ile daha iyi anlaşıldığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Batıcılık, Batı'nın idari sistemini, teknolojisini, özellikle askeri üstünlüğünü sağlayan unsurlarını ve eğitim modelini almak biçiminde algılanmış, Batı'nın asıl gücünün bilimsel düşünme biçiminin eğitim ile yaygınlaşmasından geliyor olduğu anlaşılmıştır. Bu dönemde kurulan, Harbiye, Mülkiye ve Askeri Tıbbiye, Osmanlı toplumunda bir anlamda bir eğitim seferberliği başlatarak; kendi coğrafyasındaki diğer çevre ülkeler arasında on yıllarca kapanmayacak, ileride Jön Türk politikasında ve Cumhuriyet dönemi başarılarının altında yatan, entelektüel birikimin sağlanmasına yardımcı olmuştur.

Abdülhamit'in 1876 yılında yürürlükten kaldırdığı Anayasa'nın, 1908 yılında, 30 yıl sonra, İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile tekrar yürürlüğe girmesi ile dışa kapalı bir şekilde yaşayan İmparatorluğun kentleri ve kasabaları ansızın dışa açılmıştır.²⁴⁵ Jön Türkler, Hamidiye kuşağında kaybedilen yılları telafi edebilmek üzere hayatın her alanını kapsayan reform programlar ile toplumu şekillendirmeye başlamışlardır.

Jön Türkler içinde, Hamidiye Rejimini ortadan kaldırmak üzere çalışmış, birçok hizipten söz etmek mümkündür. Ancak, bunların arasında iki grup öne çıkmaktadır; liberaller ve ittihatçılar.²⁴⁶ Bu iki grup arasında cereyan eden iktidar mücadelesinin sonucu da Jön Türk rejiminin biçimini belirlemiştir. Liberal grup, toplumun üst sınıflarına mensup, iyi eğitim görmüş, dil bilen, Anayasal monarşiden yana, İngilizlerin yardım ve desteğini almayı bekleyenlerden oluşan, Osmanlıcılık ideolojisini savunanlardan oluşmuştur. 1889 yılında, Jön Türkler içinde ayrışan bir grup tarafından kurulan, İttihat ve Terakki Cemiyeti ise liberalizm benzeri bir ideoloji çerçevesinde, birlik ve ilerlemenin gerçekleşebileceği, fikrini savunmuştur. Öğretmenler, memurlar, küçük rütbeli subaylardan oluşan bu grup, Saray ve mevcut

²⁴⁴ Çağlar Keyder, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası", İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (Ed.), **Geçiş Sürecinde Türkiye**, 3. Basım, İstanbul: Belge Yayınları, 1998, s. 39-41.

²⁴⁵ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, 11. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011, s. 44.

²⁴⁶ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, 11. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011, s. 47-49.

bürokratik geleneğin, sistemi dönüştürecek reformları hayatta geçiremeyeceğinin ancak, yine kemikleşmiş yönetim geleneklerinin ve iktidar ilişkilerinin, kendilerine de bu imkanı vermeyeceğinin farkındadır. 1908 yılı, Kasım ayında gerçekleştirilen seçim sonrasında, İttihat ve Terakki Cemiyeti, seçim kazanan ilk Anayasal hükümet olarak göreve başlamıştır. Sadrazam Mehmet Kamil Paşa bazı Bakanları azlederek, kendi adamlarını atamış, bu girişim basına, Anayasa ihlali olarak yansımış, Meclis'ten güvenoyu alamayan hükümet düşürülmüştür. 13 Nisan 1909 tarihli 31 Mart Vakası, iktidar mücadelesinin, bir kez daha ilerici ve gericiler arasında çatışma olarak yaşanmasına tanıklık eden bir olay olarak tarihe geçmiştir. Hükümetin ilk yılları, sürekli olarak siyasi iktidar mücadelesi ile geçmiştir (Feroz Ahmad, bu dönemin 1912 yılında 1. Balkan Harbi çıkmamış olsa, İttihatçilerin Ahmet Muhtar ve Kamil Paşa hükümetleri tarafından tarih sahnesinden silinmesi ile sonuçlanabileceği görüşünü savunmaktadır).

Bu dönemde, Batı'yı taklit etmeye karşı koyan anlayışın, hakim siyasi teşkilatı, İttihat ve Terakki Partisi olmuştur. Ziya Gökalp'ın hars ve medeniyet ayrımı çerçevesinde, Batı'nın toplumsal özelliklerini ayırtıran, bu özelliklerden hangilerinden, ne oranda yararlanılabileceğinin, Batı'nın seçme yoluyla algılandığı bir dönemdir.

1911-1912 Libya ve 1912-1913 Balkan kayıpları ile daha homojen bir hale gelen İmparatorluk içinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlıcılık, İslam, Türkçülük olarak belirginleşen ideolojisinin, vurgulanan yönü "İslamcılık" olarak, karşımıza çıkmıştır (1913-1917 arasında, Sadrazam olarak görev yapmış olan, İslamcı Sait Halim Paşa da, Türk ulusalcılığının, İstanbul'da küçük bir grup tarafından savunulan bir ideoloji olarak varlığını devam ettirmesini sağlamıştır.)²⁴⁷

Rum ve Ermenilerin Türkiye'den ayrılışı ile Türk eşraf terk edilmiş arazi ve işletmelere el koymaya, eskiden azınlıklara terk edilmiş alanlarda faaliyet göstermeye başlamıştır. Anadolu, taşra eşrafını ve filizlenmekte olan burjuvazisini, kurtuluş davasına çeken de hiç emek harcanmadan kazanılmış servetleri, elde tutma çabası

²⁴⁷ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, 11. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011, s. 52-53.

olmuştur.²⁴⁸ Rum ve Ermenilerin topraklarına geri dönme ihtimallerine karşı milli davada gönüllü olarak yer almışlardır.

Birinci Dünya Savaşı yılları, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa etkisinden izole edilmesine imkan tanıyarak, 1923 sonrasına miras kalacak olan, çöküş halindeki toplumu dirilteceğine inanılan, Türkiye'nin modern dünya içinde yerini alması için kaçınılmaz olarak gerekli görülen topyekun toplumsal değişimin, İttihatçılar tarafından hayata geçirmesine imkan tanımıştır.²⁴⁹ Ekonomideki dönüşümün, ulusal burjuvazi yaratmak yoluyla olacağını düşünen İttihat Terakki Cemiyeti, ekonomik sorunların çözümleri için de Batı'nın benimsediği kapitalist sistemin fayda sağlayacağına inanarak, ulusal burjuvazi yaratmak üzere bir ekonomik program takip etmişlerdir. 1908 yılından başlayarak, savaşın ilan edildiği 1914 yılına kadar, yabancılara tanınmış olan ayrıcalıkları yasallaştıran kanunların uygulanmalarını engelleyerek, fiilen Kapitülasyon rejimini etkisiz hale getirmeye çalışmışlar, 1914 ekonomik egemenliği garanti altına alabilmek için Kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırmışlardır. Savaş yıllarında da ulusal burjuvazi yaratma süreci belli bir politika çerçevesinde hızlanarak devam ettirilmiştir, İtilaf Devletlerinden gelen ürünlerin boykot edilmesi, ulusal pazarın kara ve demir yolları ile bütünleştirilerek, yerli ürün tüketiminin teşvik edilmesinin yanı sıra, savaş yıllarında Konya ve Kilikya bölgelerini, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın, tarım ürünleri ile zenginleşmiş olan Mısır'ı haline getirmek üzere sulama projeleri hayata geçirilmiştir.

İmparatorluğu siyasi ve ekonomik olarak güçlendirmek üzere milli iktisat kurmak üzere yabancı çıkarlarını gözetken, Rum ve Ermenilere göre daha az komprador bir burjuvaziyi temsil eden, Yahudi ve Müslümanları desteklenmiştir. Ancak, dünya-sistemi bu çabanın önüne iki aşılabilir engel çıkarmıştır,²⁵⁰ i) İmparatorluğun dış borçları nedeniyle, kullanılabilir kapital- Düyun-u Umumiye İdaresi devlet gelirlerinin dörtte birinden fazlasını doğrudan kontrol etmekteydi- üzerindeki yabancı denetimi, devlet bütçesi sürekli açık verdiği ve bu açığı dışarıdan aldığı borçlar ile kapatmak

²⁴⁸ Çağlar Keyder, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası", İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (Ed.), **Geçiş Sürecinde Türkiye**, 3. Basım, İstanbul: Belge Yayınları, 1998, s. 43.

²⁴⁹ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, 11. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011, s. 59.

²⁵⁰ Çağlar Keyder, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası", İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (Ed.), **Geçiş Sürecinde Türkiye**, 3. Basım, İstanbul: Belge Yayınları, 1998, s. 40-41.

zorunda olduğu için orantısız bir gücü elinde tutmaktaydı. ii) Dünya-sistemi içindeki “çevre” konumu; bürokratik seçkin vesayetinin ve komprador işbirliğinin doğal olarak devamını sağlamıştır.

Kapitalist dünyaya ayak uydurabilmek, iş hayatını dünya-sisteminin gereklerine göre düzenleyebilmek ve kolaylaştırabilmek için sokaklara isim, evlere numaralar verilmeye başlanmış, telefon tesisatları döşenmiş, elektrik verilmiştir. İstanbul, modern dünyanın diğer kentleri ile uyumlu bir görünüm kazanmaya başlamıştır.²⁵¹ İktidarlara süresince, mahalli ve idari yapıyı değiştirerek, Cumhuriyet döneminde de kullanılacak olan kanuni ve idari çerçeveyi hazırlamışlardır. Özellikle, İstanbul’da yürütülen kamu hizmetleri ile belediye örgütünün kurulması, imar faaliyetlerinin hızlandırılması, itfaiye teşkilatı, alt yapı, güvenlik, ulaşım sorunlarının çözümleri kalıcı bir değişimin başlangıcı olmuştur.²⁵²

İstanbul’u dünya-sisteminin diğer şehirleri ile uyumlandırma, uniform bir şehir haline getirmenin gereklerinden birisi olarak, yabancı sermayeye, yeni oluşmakta olan cılız ulusal burjuvazinin altından kalkamayacağı, büyük kamusal yatırımları yapmak üzere görev verilmiştir. Türk şirketlerinin kurulması için de çeşitli teşvikler verilmiştir. Bu dönemde aralarında dört milyon sermayesi olan, “Osmanlı Ulusal Bankası” ve on altı bin lira sermayesi olan, “Suriye Tarım Şirketi” kurulmuştur.²⁵³ Tüm bu çabalar, savaş sonrasında cılız, ancak hükümet üzerinde etkisi olan, ulusal burjuvazi yaratılmasını sağlamıştır. Hükümeti etkileyebilecek kadar güçlü bu yeni toplumsal tabaka, devletin ekonomi politikasını kendi yararına tanımlanmış; devlet, karlı olmayan altyapı yatırımlarını gerçekleştirerek, burjuvazinin serpilebilmesi için önündeki tüm engelleri kaldıracaktır. 1930’larda resmileştirilen bu ekonomi politikası ile 1950’lerin burjuva devriminin önünü açmıştır.

Osmanlı’da siyaset oyunu “ya hep ya hiç ilkesinde somutlaşmıştır”; kişi ya tepede olacak ya da ezilecektir.²⁵⁴ İkili bir sosyal düzen içinde, merkez sürekli olarak güçlü olma iradesi gösterirken, Ayan hiçbir zaman tam anlamda güçlenememiştir.

²⁵¹ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, 11. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011, s. 60.

²⁵² Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, 8. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 227.

²⁵³ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, 11. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011, s. 60.

²⁵⁴ Şerif Mardin, **Makaleler 1, Türkiye’de Toplum ve Siyaset**, 6. Basım, İstanbul: İletişim, 1997, s. 97.

Merkez gücünü kaybettiği zamanlarda, Ayan ile işbirliğine gitmiştir. Ayan ve eşraf gözü doymaz mültezim ile köylü arasında tampon görevi görmüştür.²⁵⁵ Zaman zaman resmi sınıfın göreneklerini benimseyen Ayan da talana katılmış, kendilerine bağımlı olanları sömürmüşlerdir. Jön-Türk Devrimi bu ikiliği kökten değiştirmiştir. Jön Türkler Avrupa’da kaldıkları dönemde Mannheim’den etkilenecek “halkçılık” fikrini; yeni bir tutum olarak, sıradan insanı yüceltmek benimsenmiştir. Bu görüş 1908-1918 arasında yöneten-yönetilen ayrımını kaldırmak üzere kök salmış ve Cumhuriyet dönemine milletin efendisi köylü söylemi ile aktarılmıştır.²⁵⁶

İttihat ve Terakki Cemiyeti, siyasi ve idari sorunlara yönelerek, ekonomik sorunları ikinci planda ele almış olsa da Cumhuriyet dönemine damgasını vuracak olan milli iktisat programının temellerini atmıştır. Batılılaşma hareketine eğitim ve yeni açılan okullar ile destek sağlamış ancak kendi bünyesinde barındırdığı iki farklı akımı; *İslamcılar* ve *Batıcıları* da Cumhuriyet dönemine miras bırakmıştır.

3.5 Osmanlı İmparatorluğu’nun Cumhuriyet’e Miras Kalan Baskın Kenti İstanbul²⁵⁷

İstanbul’un topografyası, Greklerden başlayarak belli kentsel fonksiyonların belli nitelikleri taşıyan bölgelerde toplanmasına neden olmuştur. Bugün İstanbul Valiliği’nin bulunduğu yer Bizans’ın Yüksek Meclisi, Strategion’un bulunduğu yerdir. Kıyı ile ilişkisinden dolayı Eminönü, yüzyıllardır aynı yoğunlukta işlevi olan bir ticaret merkezidir. İstanbul’u biçimlendiren deniz, 18. yüzyıla kadar şehri bağımsız kimliklerini koruyan üç farklı bölgeye ayırmıştır; Konstantinopolis (İstanbul), Galata (İstanbul’un karşı yakası), Hrisopolis (Üsküdar İlçesi’nin eski adı).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde bu üç bölge kentsel işlevleri ve etnik / dini yapıları bakımından farklılaşmıştır; İstanbul karışık nüfusuyla yönetim, ticaret ve kültür merkezidir. Yabancı ticaretin merkezi Galata’nın mukimleri ağırlıklı olarak Rumlar ve Yahudilerdir. Üsküdar, Türk nüfusun barındığı bir konut alanıdır. Boğaziçi 19. yüzyıl’a

²⁵⁵ Şerif Mardin, *Makaleler 1, Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, 6. Basım, İstanbul: İletişim, 1997, s. 105-106.

²⁵⁶ Şerif Mardin, *Makaleler 1, Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, 6. Basım, İstanbul: İletişim, 1997, s. 114-115.

²⁵⁷ İstanbul kentleşme tarihinin çalışmamızı ilgilendiren bölümleri için Doğan Kuban’ın *İstanbul, Bir Kent Tarihi* adlı çalışmasının 338-378 sayfalarından faydalanılmıştır. Doğan Kuban, *İstanbul, Bir Kent Tarihi*, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000.

kadar Sultanların ve yüksek bürokratların saray ve yalılarının bulunduğu sayfiye yeri konumundadır.

Osmanlı kenti işlevsel olarak moleküler bir yapıda, bağımsız olarak tasarlanmış farklı fonksiyonların bir araya gelmesi ile oluşmuştur. İşlevini tamamlayan ortadan kaldırılmış, yerine yenisi yapılmıştır, eskiye herhangi bir bağlılık gelişmemiştir.

Kent içinde yaya olarak yapılan taşımacılık ve ulaşımın kolaylaştırmak üzere kentin topoğrafik yapısına uygun olarak tırmanışları kolaylaştırmak üzere “eğri bürü, dolambaçlı yollar,”²⁵⁸ çıkmaz sokaklar yapılmıştır. Yaygın olarak kullanılan ahşap malzemenin neden olduğu yangınlar bu ulaşım sisteminin daha da karmaşıklaşmasına neden olmuştur. İkinci Dünya Savaşı’na kadar da, bu eski mahalleler geleneksel dokularını muhafaza etmişlerdir.

1835-1839 arasında Prusya Hükümeti tarafından İstanbul’un haritasını hazırlamak için görevlendirilmiş olan II. Mahmut’un Prusyalı danışmanı Helmuth Von Moltke, eski kentin ıslahı için de bir gelişme planı hazırlamıştır. Plan kaybolmuş olsa da plan raporu özeti yayınlanmıştır. Herhangi bir Avrupalı’nın ilk bakışta kentte fark edeceği; “dar sokaklar, çıkmaz sokaklar, ahşap yapılar, açık alan eksikliği, yapı ölçekleri ya da yapıların denetimsizliği gibi aksaklıklara çözüm getirmiştir.”²⁵⁹ 1848’de hazırlanan “Ebniye Nizamnamesi” Moltke’nin önerileri göz önüne alınarak hazırlanmış olan “İnşaat Yönetmeliğidir”. Bu öneriler 20. yüzyıla kadar sur içindeki uygulamaların ana ilkelerini belirlemiştir. 1865 yılında Hocapaşa yangını sonrasında “İslahat-ı Turuk ve Ebniye Nizamnamesi” (Yapı ve Yollar Yönetmeliği) ile yapılan düzenlemeler ile şekillenmiş sokak ve yol dokusu 1950’lere kadar değişmeden kalmıştır.

1855 yılında bugünkü Belediye Meclisi’ne denk düşen asıl sorumluluğu bina ve yol yapımı olan Şehremaneti kurulmuştur. 1856’da sokakların, kaldırımların ışıklandırılması, temizliği, çöp toplama normlarını belirleyen “İntizam-ı Şehir Komisyonu” kurulmuştur. 1857’de İstanbul 14 belediye bölgesine (Daire-i Belediye)-sur içi (Fatih, Aksaray, Ayasofya), Eyüp, Üsküdar, Kadıköy, Pera, Kasımpaşa, Beşiktaş, Emirgan, Büyükdere, Beylerbeyi, Beykoz ve Adalar- ayrılmıştır. 1858 yılında

²⁵⁸ Doğan Kuban, *İstanbul, Bir Kent Tarihi*, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000, s. 340.

²⁵⁹ Doğan Kuban, *İstanbul, Bir Kent Tarihi*, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000, s. 351.

Şehremaneti'nin sorumlulukları genişletilmiş; kadastro, bakım ve planlama da sorumluluk alanına dahil edilmiştir. Bunların arasında 6. Daire (Paris'in Sixième Arrondissement'ından- Altıncı Bölgesinden- esinlenilerek bu isim verilmiş olabileceği düşünülmektedir) olarak bilinen Pera bölgesine bakan Şehremaneti'nin ayrıcalıklı bir yeri olmuştur.

Kırım Savaşı'ndan sonra Beyoğlu, Galata, Pera, Dolmabahçe, Yıldız'ın kuzeybatısı İstanbul'un en Avrupalı bölgesi haline gelmiştir. Pera bölgesine bakan 6. Daire'ye kentsel boşlukları planlama görevi verilmiştir. Bu alanlarda 6. Daire yabancı elçiliklere, yabancılara, yabancılara koruması altındaki Hristiyanlara, yeni oluşmakta olan kentsoylu sınıfa hizmet vermiştir. Bu ayrıcalıklı durum 1913 yılına kadar devam etmiştir.

Çevreselleşme sürecinin hızlandığı, dünya-sisteminin talepleri doğrultusunda üretim, dağıtım, ticaret, ulaşımın uniform hale getirilme çabalarının kent dokusunu hızla değiştirmeye başladığı Abdülmecid döneminde (1839-1861) yüzyıllar içinde oluşmuş geleneksel düzen değişmeye başlamıştır. Batılılaşmanın etkileri, Avrupa-merkezci, evrenselci dokunuşları / izleri kent mekanında görünür olmuştur.

Kuban, geleneksel kent dokusunu oluşturan temel dinamiğin, İslam geleneğinde halkın kendiliğinden gelişen bir karar alma süreci ile yapıyı çevreyi biçimlendirmeleri olduğu söylemektedir. Toplumsal kültüre işlemiş bu “kendiliğindenlik”²⁶⁰ kentin tarihsel dokusunu oluşturmuştur. Kentsel davranış ile ortaya çıkmış olan sokak dokusunu akılcı planlama kalıpları içine sokmak “Tanzimat’tan bu yana Türk plancılarının ve yöneticilerinin en zor kültürel görevi olmuştur.”²⁶¹ Planlanmış kentler ve sokaklar, çevreyi kendi ihtiyaçlarına göre şekillendirmeye almış olan bir topluluğun ihtiyaç ve alışkanlıkları ile uyum sağlamıştır. Sosyo-kültürel kökenleri olan bu ikilem yeterince irdelenmediği, anlaşılmadığı için de neredeyse yüz eli yıldır devam eden bir paradoks olarak karşımıza hala çıkmaktadır.

Birbiri içine girmiş olan eski sokak dokularını tamamen ortadan kaldırarak yeni yerleşim alanları açmak mümkün olmadığından; yangınların tasfiye etmiş olduğu

²⁶⁰ Doğan Kuban, *İstanbul, Bir Kent Tarihi*, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000, s. 354.

²⁶¹ Doğan Kuban, *İstanbul, Bir Kent Tarihi*, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000, s. 354.

alanlarda ızgara planlar uygulanabilmiş, eski ticaret merkezlerinde, sıkışık sokak dokularında, ana caddelere açılan ara sokaklarda uygulamak imkansız olmuştur. Bu nedenle, “planlama yeni yol açma ile eş anlamlı olmaya başlamış... eski kentin planlaması hiçbir zaman tam anlamı ile kentsel planlama konusu olamamış, yalnızca önemsiz müdahaleler yapılabilmektedir.”²⁶²

Tarihi Kentin Korunması;

Osmanlı İmparatorluğu’nun, “bilinçli bir tercihle korumaya yöneldiği büyük anıtsal yapıları koruma kavramının yüzü suyu hürmetine koruduğu söylenemez; Büyük anıtsal yapıların Vakfiyeleri her zaman bakım için mali kaynak sağlamış, onarımlar, koruma bilinci gereği değil, bakım amaçlı yapılmıştır.”²⁶³ Kent dokusunu kaderi ise toplumsal dönüşümleri yönlendiren ideolojik yaklaşım ile belirlenmiştir. Tanzimat modası, Avrupa kentlerindeki gibi iki yanında kagir binalar yükselen geniş caddeler olunca, eski mahallerin yıkılıp yerlerini yeni estetik anlayışına uygun kentsel dokunun alması sorun olarak görülmemiştir. Bir anlamda, “yeni uğruna eskiyi gözden çıkartmak Türklerin kentsel kültürüne hiç de yabancı olmayan bir kavramdır. Dinsel önem taşıyan yapılar dışında Türkler, ne evlerine, ne de başka yapılara simgesel değerler yüklemişlerdir. Her İstanbul bir öncekini yok ederek kurulmuştur.”²⁶⁴

Yangınlar, nüfus artışı, bakımsızlık, modernleşme telaşı yüzünden İstanbul geleneksel konut mirasını koruyamamıştır. Tanzimat’tan (1876), Birinci Dünya Savaşı’na kadar, zaman içinde şehir neredeyse tamamen yenilenmiştir. “II. Mahmut dönemi ve 1914 arasında kentin hem fiziksel olarak hem de üslup olarak üç kez yeniden inşa edildiğini söylemek yanlış olmaz.”²⁶⁵ Bu dönemde Boğaziçi, Kadıköy, Adalar, Beyoğlu, Nişantaşı’nı dönüştüren zengin konutları, toplumun büyük bir bölümünün farkında bile olmadığı, Batılılaşmanın bir göstergesi olarak Avrupa Başkentlerinde moda olan mimari trendler takip edilerek inşa edilmiştir.

1909 yılında Abdülhamit’in tahtan indirilmesinin ardından İttihat ve Terakki hükümeti İstanbul’u modern bir başkent yapmak üzere çalışmıştır. Yeni yönetim Osman

²⁶² Doğan Kuban, *İstanbul, Bir Kent Tarihi*, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000, s. 357.

²⁶³ Doğan Kuban, *İstanbul, Bir Kent Tarihi*, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000, s. 357.

²⁶⁴ Doğan Kuban, *İstanbul, Bir Kent Tarihi*, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000, s. 357.

²⁶⁵ Doğan Kuban, *İstanbul, Bir Kent Tarihi*, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000, s. 366.

Hamdi Bey'in kardeşi, Halil Edhem Bey'i şehremini olarak görevlendirilmiştir. Lyon Başmühendisi Auric davet edilmiş, Beyazıt-Aksaray arasında yanan bölge için ızgara plan hazırlanmış, kanalizasyon sistemi yapılmış, Unkapanı-Yenikapı arasında bugün Atatürk Bulvarı olarak bilinen cadde açılmıştır. İstanbul'u modern dünyanın bir parçası haline getirmek için yapılan çalışmalar kalıcı, Cumhuriyet dönemi için de zemin hazırlayan çalışmalar olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Şehremini Cemil Bey (Topuzlu) olmuş, kanalizasyon sistemi genişletilmiş, parklar yapılmıştır, Gülhane Parkı da bu dönemde açılmıştır. Savaş boyunca Şehremaneti sadece halkı besleyebilmiştir. 1919 yılında İttifak Kuvvetleri tarafından işgal edilen şehir 1922'ye kadar İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin denetiminde kalmıştır. Bu dönemle ilgili gözlemler, azınlıkların, işgal kuvvetlerinin, Ankara Hükümeti'ne karşı olan Saltanatçıların, Ekim Devrimi sonunda İstanbul'a kaçan Beyaz Rusların, yarattığı ortamın bir çok yeniliğin bu dönemde ülkeye girmesine imkan tanıdığını belirtmiştir; "Türk kadınları peçelerini atmış, insanlar yüzmeye başlamış ve genç Müslümanlar için Fransız revüleri ve barları moda olmuştu. Sinemalar, tiyatrolar ve cafe –chantantlar artmış, restoranlar ve Rus spesialitelerinin satıldığı pastaneler İstanbul yaşamının bir parçası olmuştu."²⁶⁶

İstanbul'un Dünya-Sisteminde Eklemlenmesi

İstanbul bugün küresel kent olarak tanımlanan kentlerden farklı olarak, "her zaman bir dünya kenti olmuştur." 1500 yıldan uzunca bir süre Bizans ve Osmanlı gibi iki "tarımsal imparatorluğa" başkentlik yapmış, imparatorluk başkenti olma görevlerini; "vergi toplayarak, saray ve memurlarına ihtişamı sergileme imkanı sağlayarak, orduya ev sahipliği yaparak yerine getirmiştir." Ayrıca, benzersiz coğrafi konumu- Haliç'in doğal liman olma özelliği, Karadeniz ticareti açısından hayatı öneme sahip olması, Asya'dan Avrupa'ya seyahat edenlerin zorunlu güzergahı üzerinde yer alıyor olması- şehri bir açık pazar haline getirmiş, bölgenin en önemli ticari merkezi olarak büyümesine, gelişmesine imkan sağlamıştır.²⁶⁷

²⁶⁶ Doğan Kuban, *İstanbul, Bir Kent Tarihi*, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000, s. 379.

²⁶⁷ Çağlar Keyder, "Arka Plan", Çağlar Keyder (Ed.), *İstanbul Küresel ile Yerel Arasında*, içinde (9-40), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2014, s. 9.

Osmanlı İmparatorluğu güçlü merkezi, tüm tarımsal imparatorlukların güçlü merkezleri gibi ticarete ancak “tahammül etmiş, faaliyetlerini düzenleyebilmek arzusu ile yanıp tutuşmuştur.” Tüccarların servet birikimleri, tarımsal imparatorluğun hakim sınıfları ile güç ve iktidar yarışına girebilmelerine izin verecek kadar artabilir, güçlü merkez tarafından kontrol altında tutulmaz ise tehlike yaratacak bir güç odağına dönüşebilirdi. Bu nedenle tüm tarımsal imparatorluklarda olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu’nda da ticaret ancak merkezi otoritenin zayıfladığı dönemlerde güçlenebilmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde, dünya-sistemi ile entegrasyonun güçlü bir devlet tarafından yönetilememesi sonucu, ticaret merkezin kontrolünden kurtularak, gelişmiş ancak, bu faaliyetleri kontrol altında tutacak olan hukuki ve kurumsal düzenlemeler yapılamadığı için “enformel ekonominin farklı biçimlerde ortaya çıkması, yani politik kontrolden kaçma ya da bunun etrafında dolaşma çabasını yansıtan bir sermaye birikim kalıbı oluşmuştur.”²⁶⁸

İstanbul Birinci Dünya Savaşı öncesi 130 bin kişilik yabancı tebaası ile canlı bir ticaret kenti halindedir ancak şehirde bu canlılığı taşıyacak ekonomik ve yönetsel temel mevcut değildir.²⁶⁹ Öteki kentsel merkezleri yaratan burjuva birikiminin ortaya çıkarmış olduğu kentsel zenginliğe sahip değildir. Zenginlik göstergesi yeni binalar, sokaklar, bankalar şehre göre “karşı taraf”, “Pera”da toplanmıştır, şehrin çehresini topyekun değiştirecek yaygın bir refah artışı söz konusu değildir. Emekleme dönemindeki planlama faaliyetleri de zenginliğin yaratıldığı bölge ile sınırlı kalmış; yol, kaldırım, tramvay yaygınlaşan kentsel hizmetler olamamıştır.

19. yüzyılda, İstanbul çökmekte olan İmparatorluğun, çevreselleşerek dünya-sistemine eklemlenen liman kenti olarak, merkezi otoritenin tahammül edebildiği ya da onayladığı kadar özerklik kazanabilmiştir. Aynı dönemde çevrenin diğer bölgelerindeki bazı şehirler özerk yönetimlere sahip olmayı başarabilmişlerdir. “Gerçekte bu dönem, kapitalist dünya-ekonominin çevreye yayılma tarzı konusunda, merkez ülkeler dışındaki kentlerin belirli bir ekonomik düzenin ileri karakolu rolünü oynayacağı, yeni üretim ve tüketim alışkanlıklarını temsil edeceği ve ülkenin geri kalanını zaman içinde

²⁶⁸ Çağlar Keyder, “Arka Plan”, Çağlar Keyder (Ed.), *İstanbul Küresel ile Yerel Arasında*, içinde (9-40), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2014, s. 10.

²⁶⁹ Çağlar Keyder, “Arka Plan”, Çağlar Keyder (Ed.), *İstanbul Küresel ile Yerel Arasında*, içinde (9-40), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2014, s. 11-13.

uygarlaştıracığı bir ideal modele tekabül eder.” Kentlerin bu görevi hakkı ile yerine getirebilmek içinse, “içinde bulundukları politik bağlamdan yalıtılmaları gerekir.” Bir anlamda, bu kentlerde 19. yüzyılda yaşanan özgürleşme bizlere, ortaçağ sonunda feodal bağlarından yeni bir ekonomik düzenin bayraktarı olarak kurtulan özgür kentleri hatırlatmaktadır.²⁷⁰

19. yüzyılda Osmanlı başkenti İstanbul, ne Avrupa kentlerine ne de sömürge kentlerine benzemeyen; Camilerinin kubbe ve minareleri ile şekillenmiş silueti, Batılı kentlerdeki geniş bulvarların etrafına sıralanmış beş, altı katlı binaların yerine, dar sokaklarda, farklı malzeme ve teknikler ile yapılmış, çoğu ahşap, iki, üç katlı yapıları, şehrin tümünde hakim olan şebeke, alt yapı sorunları ile dünya pazarına hizmet vermekte olan, bir liman kentidir.²⁷¹ Şehrin kaderini belirleyen yaklaşım, Jön Türkler, sonrasında da yeni Cumhuriyetin aydınları, ilham kaynağı olarak Batı’ya bakmaya devam etmiş olmalarıdır. Saltanat’ın ilgasından sonra, İstanbul Şehremini Emin Bey, Paris’in 19. yüzyılda yeniden inşası hakkında bir kitabın çevirisi, “Şehircilik” başlığı ile yayınlamış, önsözünde bütün modern kentlerin öncüsü olan Paris’in, emsal olarak incelenmesi gerektiğine, Türk kentlerinin Paris’in seviye-i intizamına kavuşturmak için çalışılması gerektiğine dikkat çekmiştir. Bir anlamda Tanzimat sonrası geleneği olan Avrupalı uzmanlara başvurma âdeti Cumhuriyet döneminde de devam ettirilmiş, Türkiye’nin kentlerini modern Avrupa kentlerine benzetebilmek için birçok Avrupalı uzman davet edilmiştir. İstanbul’un gelişimi Nazım Planlar ile denetim altına almak için çabalar 1930’da başlamış, Fransız ve Almanlar’dan (Alfred Agache, Herman Elgötz, H. Lambert, Martin Wagner) oluşan ilk danışman heyetinin, kent planlamasının temel konuları olan büyüme, ulaşım, koruma bölgelerinin oluşturulması gibi alanlardaki önerileri uygulanmasa da raporları günümüze ulaşmıştır. 1931-1951 arasında İstanbul’un planlaması için çalışmış olan H. Prost’un kendinden önce ele alınmış birçok konuyu da içeren planlama yaklaşımının bazı bölümleri ise hala uygulanmaktadır.

²⁷⁰ Çağlar Keyder, “Arka Plan”, Çağlar Keyder (Ed.), **İstanbul Küresel ile Yerel Arasında**, içinde (9-40), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2014, s. 14.

²⁷¹ Zeynep Çelik, **19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul**, 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998, s. 129.

4. CUMHURİYET DÖNEMİNDE ÇEVRESELLEŞME, KENTLEŞME VE KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI İLİŞKİSİ

Altı yüzyıl süren Osmanlı Hanedanı hükümlanlığı, ardından gelen hiçbir yönetimin göz ardı edemeyeceğı, hem olumlu, hem de olumsuz yönleri olan bir miras bırakmıştır. 1908’de yönetime gelen Jön Türkler, bu mirasın taşıyıcısı hanedanı muhafaza ederek, radikal bir değışim programı yürütmeye çalışmışlar, Jön Türkleri izleyen Cumhuriyet dönemiye, bu mirası topyekûn ret ederek; laik ve demokratik bir rejim kurmak için bir reform programı başlatmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’ndan, Cumhuriyete geçiş ve sonrasında, 1923’ten, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı’nın kuruluş ile yerelden, merkeze yetki devrinin tamamlandığı, 2012 yılına kadar yapılan dönemleme, bir takım kopuşlar ifade ettiğı gibi devamlılıklar da ifade etmektedir. Belli bir dönemin aktör ve yapılarının bir önceki dönemde doğup, gelişmiş, karşı karşıya oldukları güçlerin başarıya ulaşması ile tamamen yok olmadan, hâkimiyetlerini yitirmiş olarak bir sonraki döneme geçmişlerdir.²⁷² Aynı şekilde, dönemler arası geçişler bir önceki dönemin kent katmanını da ortadan tamamen kaldırmadan, değıştirerek, dönüştürerek, koruyarak, yıpratarak bir sonraki döneme aktarmıştır. Buna bağılı olarak, belli bir döneme damgasını vuran siyasi gündemi ve kentleşme politikalarını belirleyen bir grup ve bu grup bünyesinde oluşturulmuş bir siyasi ittifaktan da, bu ittifakın devamını sağlamak amacıyla diğler toplumsal kesimlerin de ikna yöntemleri ile sessizleştirilmiş olunmalarından da söz etmek mümkündür.²⁷³

Cumhuriyet’in Osmanlı İmparatorluğu’ndan miras aldığı kentsel yapı, i) güçlü bir merkeze karşı, güçsüz bir taşra-çevre yapılanması, ii) İstanbul’un diğler kentlere göre “baskın kent”²⁷⁴ olması, iii) Osmanlı kentlerinin mekansal örgütlenmesinin, toplumsal yapı ile ilişkisi, olarak özetlenebilir. Osmanlı İmparatorluğu’nun güçlü merkezi yapısı, Avrupa’da ortaya çıkan, özerk kentlere benzer oluşumlara izin vermemiş olsa da merkezin çevre üzerindeki etkisinin, merkezden uzaklaştıkça azaldığı, merkezin çevre

²⁷² Tarık Şengül, *Kentsel Çelişki ve Siyaset*, 2. Basım, Ankara: İmge, 2009, s. 101.

²⁷³ Erbatur Çavuşoğlu, *Türkiye’de Kentleşmenin Toplumsal Arkeolojisi*, 1. Basım, İstanbul: Ayrıntı.

²⁷⁴ Tarık Şengül, *Kentsel Çelişki ve Siyaset*, 2. Basım, Ankara: İmge, 2009, s. 108.

üzerindeki denetimini devam ettirebilmek için yerel güç odakları ile pazarlık etmek zorunda kaldığı da göz önünde bulundurulmalıdır. Birbirinden uzak, ulaşımı zor, atomize yerleşimlerin bir bütünleşme sorunu yaşadığı, özerk statü oluşturma çabasında olduğu ancak, Avrupa’dakinden farklı olarak, merkezin bir şekilde çevreyi merkeze bağlı tutmak üzere stratejiler geliştirerek, kontrol altında tuttuğunu söylemek mümkündür. İstanbul, İmparatorluğun diğer kentlerinde olduğu gibi, etnik ve dini gruplar arasında oluşan işbölümü ile şekillenmiş mekansal bir örgütlenme ile gelişmiştir. İmparatorluğun en büyük liman kentinde, Batı ile ticari ilişkiler içinde zenginleşen gayrimüslim nüfus, kentin modern kent dokusunu biçimlendirirken, Müslüman nüfus, yoksul, bakımsız, geleneksel çevresinin yerleşik nüfusunu oluşturmuştur.

Genç Cumhuriyet’in, dünya-sistemine entegrasyonu ve modernleşme sürecinde, toplumsal yapıyı kontrol eden / biçimlendiren, “güçlü devlet”²⁷⁵ ekonomik ve siyasal yapıyı da bu toplumsal gerçekliğe uygun olarak şekillendirmiş; siyasi yapı tarihsel blokların ittifakları ile biçimlenirken, bu ittifakların kazançlarından zarar görece kitlelerin ikna edilmeleri, sistemin uyum ve dayanışma ile devamlılığı için de önlemler alınmış, yöntemler geliştirilmiştir. Kentleşme koruma ilişkisi ise yeni oluşmakta olan toplumsal, siyasal ve ekonomik düzenin belirlediği zeminde ortaya çıkan yeni dinamiklerin belirlediği yönde evrilmiştir. Bu ilişkiselliğin kutbu ise

²⁷⁵ Çalışmanın üzerine vurgu yaptığı güçlü devlet, Metin Heper’in, “Türkiye’de Devlet Geleneği” adlı çalışmasında ele aldığı biçimiyle; ne Marksist bir tanımlama ile hakim sınıfın elinde bir hegemonya ne de Hegelci bir yaklaşımla ideal düzenin yeryüzündeki yansımasının aracıdır. Ampirik bir olgu olarak ele alınmaktadır; “değişik mekan ve zamanlarda bir devlet olgusunun, yani devlet seçkinlerinin, ortaya çıkabileceği, değişik biçim ve oranlarda siyasal seçkinleri denetim altında tutabilecekleri ve böylece siyasal hayata büyük ölçüde damgalarını vurabilecekleri varsayılmakta”dır. Bireysel çıkarlara yaşam alanı bırakmayan, toplumsal faydayı her şeyin üzerinde tutan, siyasal seçkinleri de bu ideali gerçekleştirmek üzere baskı altında tutan, her şeyi kapsayan, “aşkın / güçlü” (transcendental) bir devletten söz edilmektedir. Osmanlı’nın patrimonyal yapısı, çevreyi merkez karşısında tamamen etkisiz hale getirmiş, “merkez-çevre ilişkisinin temel özelliği daimi bir gerilim” olmuştur. Klasik Dönem’de merkezin yönetimi biçiminin norm haline gelmiş yapısını “herkesi kendi konumunda tutarak tebaayı koruma” olmuştur. Sonraki yüzyıllarda “yerel eşraf” yerelliğini, tamamen merkezden uzak, merkezin zayıflamasını fırsat bilerek güçlenen, ticari gücünü hiçbir zaman siyasal güce çeviremeyen, siyasi amaçlarına, merkezde memurlara rüşvet vererek, yerelde köylüyü sömürerek ulaşan, bu nedenle de dolaylı olarak her zaman merkeze bağlı kalmış, çevreyi tanımlamıştır / biçimlendirmiştir. Osmanlı’nın, merkez-çevre gerilimini ve patrimonyal geleneğini devralan Cumhuriyet’e, aşkın bir devlet, zayıf bir toplum miras kalmış, “Cumhuriyet döneminde de bürokratik seçkinler aşkın devleti, topluluğu bir arada tutabilmek için vazgeçilmez görmeye” devam etmişlerdir. Sonuç olarak, merkez-çevre arasında ilişki kısır döngü yaratır biçimde, merkezin çevreyi zapt-u rapt altına almaya çabalaması, çevrenin merkezin hegemonyasını sorgulaması biçiminde, giderek daha imkansız bir ilişki halini alan bir bütünleşme ve meşruiyet krizine dönüşmüştür. Metin Heper, **Türkiye’de Devlet Geleneği**, Nalan Soyarak (çev.), İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 2006.

Avrupa-merkezciliğin, evrenselci söylemi Oryantalizm ile belirlenmiş; “ideoloji, batıcılık, milliyetçilik pusulası ile yönünü bulmuştur.”²⁷⁶

1923-1950 arasında Kemalizm’in, Doğulu, geri kalmış, terk edilmesi gereken gelenekselci yapının tezahürü olarak nitelendirdiği, kentsel ve kültürel mirasın tasfiyesi ve ulus devlet yaratım sürecinin, “milli” olarak tanımadığı yeni yapıları ortaya çıkarılması ile ideolojik, milli ve Batılı yeni kentsellik-koruma ilişkisini şekillendirmiştir.

1950-1980 döneminde, İkinci Dünya Savaşı sonunda, dünya-sistemi ile bütünleşmenin yeni bir aşamasında geçilmiş; 1923-1950 arasında, iktidarı elinde tutan kadroları tasfiye eden yeni yönetici kadrolar ittifaklarını, eşraf ve köylü ile kurarak, Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren, yönetici elit ile doğrudan ilişki kuramamış olan kitleleri siyasetin içine çekerek, popülist bir yaklaşım ile yeni ittifakın taleplerini dünya-sisteminin, İkinci Dünya Savaşı sonunda oluşan, yeni uluslararası konjonktürünün izin verdiği ölçüde cevaplama yoluna gitmişlerdir. Bu dönemin kentsellik-koruma ilişkisini belirleyen ideolojik çerçeve, hala Kemalizm’dir ancak farklı bir yaklaşımla; tam bağımsızlık şiarı yok sayılarak, sessiz kitlelerin sesi olma vaadiyle, “popülist” bir yaklaşım benimsenmiştir. Artık batılılaşma anlayışı, “Batıya rağmen Batılılaşma” değil, “Batı’nın finans kaynakları ile batılılaşmadır” göstergesi, araba sayısı ve bu araçlar için kaç kilometre karayolu yapıldığıdır. Dönemin milliyetçilik çerçevesini, azınlıkları, kültürel mirası yok sayan bir ulusalcılık belirlemiştir.

1980-2000 döneminde, dünya-sisteminin yeni bir evresine girilmiş, neo-liberal dalga, Türkiye’de de toplumsal, siyasal, ekonomik yapının, bir kez daha güçlü devlet eliyle şekillendirilmesi için yeni ittifaklar tayin etmiştir. 1950-1980 döneminin ithal ikameci, devlet koruması ile sermaye biriktirmiş, ayrıcalıklı, imalat sanayi kolu üyeleri, 1980 sonrasında, dünya-sisteminin, rekabetten çok, kısmi tekeller ile çalışan pazarında kendilerine yer bulamayarak, başka bir zenginlik elde etme aracı olarak görülen, kent toprağına yönelmişlerdir. Gelir eşitsizliğinin tahammül edilebilir hale getirilmesi için imar aflarının devreye sokulduğu, 1948-1988 arasında gerçekleştirilen on dört imar affından, en radikal altı tanesinin gerçekleştirildiği, 1983-1988 arasında kentleşmenin

²⁷⁶ Uğur Tanyeli, *Rüya, İnşaa, İtiraz*, 2. Basım, İstanbul: Boyut, 2013, s. 113-117.

ibresi, rant ekonomisinin motoru olma yönüne çevrilmiştir. Kentleşme-koruma ilişkisini belirleyen ideolojik çerçeve neo-liberalizm tarafından belirlenmiştir. Yeni tanımlanmaya başlanan neo-liberal kent rejimi, planlama ile birlikte koruma anlayışının da terk edildiği bir süreci başlatmıştır.

2000 sonrasında, dünya-sisteminin kapitalizmin yeni krizleri (2001 ve 2008) ile yeniden biçimlenen döneminde, Türkiye için de yeni bir sayfa açılmış, üretim ile “uluslararası pazarda” var olma ümitlerinin tükenmesi ile o ana kadar metalaşmamış, kent ve kır toprakları ranta açılmıştır. “Kentsel dönüşüm” ve “kentsel yenileme” kavramları, kentleşme biçimini yeniden şekillendirmek üzere hayata geçirilerek, neredeyse tüm kesimler için günlük hayatın bir parçası haline gelmiştir. Aşkın devletin, neo-liberal kentsel büyüme ile dünya-sistemi ile bütünleşme sürecini yönetimini, yerel yönetimlere devretmeme konusundaki kararlılığı ise hukuki düzenlemeler ile yeni bir kent yönetimi modeline geçişi başlatmıştır. Yasal düzenlemeler ile güçlendirilen merkezi yönetime bağlı kuruluşların idaresinde yürütülen, kentsel dönüşüm ve kentsel yenileme projeleri, uluslararası normlara uygun koruma anlayışını, neredeyse tamamen yok sayarak, merkezi yönetimin ideolojik çizgisiyle uyumlu, yeni bir “tarih” anlayışı ile birlikte, siyasi iradenin “ideolojik” tavrı, “milli” tanımı ve “Batı” ile çekişmesinin ürünü yeni bir koruma anlayışı ortaya çıkartmıştır.

4.1 İstanbul’un Terk Edilişi (1923-1950)

Hemen hemen tüm çevre bölgelerde, 1. Dünya Savaşı sonunda güçsüz imparatorlukların yerini, daha güçlü ulus devletlerin almaları, bir kez daha kentsel özerkliğin sonu getirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu ile terk edilen, ithalatçı ve tüketici İstanbul, hem göreceli özerkliğini, hem de yüzyıllardır süren gözde kent olma konumunu kaybetmiştir.

Modernleşme sürecini yöneten, Avrupa-merkezci evrenselciliğe karşı var olan tikelciliğin neyle sembolize edildiğini en iyi tanımlarından birisi, Doğan Kuban tarafından yapılmıştır. Kuban “İstanbul Yazıları” çalışmasında İstanbul’u şöyle tanımlamaktadır; “İstanbul’un batılılaşma sürecini düşünürsek, İstanbul’un hep Batılı bir kent olduğunu söyleyebiliriz. Ne var ki, bu ne Sanayi Çağı’nın ne de

ansiklopedistlerin Batısı'dır. Bu İslam'ın Batısı'dır. Onun için de hem bu kent hem de onu biçimlendiren toplum içlerinde sayısız çelişkiler barındırır.”²⁷⁷

Kemalizm'in ikilemi de tam da bu tanımlamayı doğrular biçimde tezahür etmiştir; Osmanlı tipi sıkılgan modernleşme bu topraklara özgü görülmemiştir. Batılılaşan unsurlar, Batılı burjuvazi ile direkt ilişki içinde olan İstanbullu kompradorlar, gayrimüslim unsurlar olmuştur, yerel olan da İslam'a bağlılığı yüzünden evrensel kültüre açılammıştır. Bu anlayışa göre “yerel unsurlar geleneğin kusurlarından arınmalı ama erdemlerini taşımalı, pozitivism aşısı ile aşılanmalıdır.”²⁷⁸ Bu bakış açıcı İstanbul'un batılılaşma ve İslam'ın yüksek kültürünü yaşatıyor olma yetisini göz ardı etmiş, İstanbul'u “arınılması gereken bütün engelleri cisimleştiren”²⁷⁹ bir kent olarak algılamıştır.

1923-1950 döneminde, İstanbul terk edilerek Ankara başkent yapılmış ve İstanbul'un Ankara'da alınan kararlar ile sömürgeci politikaların zincirlerinden kurtarılması için adeta ilan edilmemiş bir Türkleştirme politikası uygulanmış, 1914 yılında 450 bin olan Hristiyan nüfus, 1927 yılında 240 bine geriletilmiştir.²⁸⁰

Batı'da, Fransız Devrimi sonrasında, birbiri ile ilişki içinde şekillenen, modernleşme, sanayileşme, kentleşme deneyimi, toplumların gelişim ibrelerini, insan hakları, özgürlükler, demokrasi yönüne çeviren bir deneyimi iki asıra yayarken,²⁸¹ Türkiye'de modernleşme, sanayileşme, kentleşmenin birbirleri ile ilişkide yarattığı yeni düzenin tarihi Cumhuriyet ile yaşıttır, Cumhuriyet eliti tarafından, Batı'ya rağmen batılılaşma, halka rağmen, halk için şiarı ile biçimlendirilmiştir.

1923-1950 döneminde, aynı zamanda dünya-sistemine eklemlenmeyi yürütecek olan, “güçlü merkez” karşımıza, “geçici aşkın devlet” olarak çıkmıştır. “Tarihsel Blok”²⁸² olarak adlandırılan; ordu, bürokrasi, aydın ittifakı, çevreyi kontrol

²⁷⁷ Doğan Kuban, **Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları**, 2. Baskı, İstanbul: Yem Yayınları, 2010, s. 298.

²⁷⁸ Çağlar Keyder, “Arka Plan”, Çağlar Keyder (Ed.), **İstanbul Küresel ile Yerel Arasında**, içinde (9-40), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2014, s. 17.

²⁷⁹ Çağlar Keyder, “Arka Plan”, Çağlar Keyder (Ed.), **İstanbul Küresel ile Yerel Arasında**, içinde (9-40), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2014, s. 18.

²⁸⁰ Çağlar Keyder, “Arka Plan”, Çağlar Keyder (Ed.), **İstanbul Küresel ile Yerel Arasında**, içinde (9-40), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2014, s. 18.

²⁸¹ Erbatur Çavuşoğlu, **Türkiye'de Kentleşmenin Toplumsal Arkeolojisi**, 1. Basım, İstanbul: Ayrıntı, s. 43.

²⁸² Hasan Bülent Kahraman, **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi II**, 1920-1960, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2010.

altında tutan politikalarla, Avrupa-merkezci, evrenselci modernist yaklaşım ile biçimlenen siyasal, ekonomik, toplumsal dönüşüm sürecini başlamıştır. Eskiye ait ne varsa terk edilecek, yeni Başkent Ankara'dan başlanarak, modern kentler, bu dönüşümün görünür yüzü olarak *planlanacaktır*.

Bu dönemde, Türkiye modernleşmesinin, geçmişi topyekun reddedişi, mekan üzerinde okunur hale gelmiş; planlama modernleşmesinin görünür kılınması için üstlenmiş olduğu rolü yerine getirirken, kentleşmenin biçimini belirlemiştir. İstanbul'dan uzakta, Ankara'da 1920'de kurulan, kurtuluş mücadelesini yürüten Meclis, 1923 sonrasında da, modern Türkiye'yi yaratmak üzere, İstanbul'u tamamen terk ederek Ankara'da kalmıştır. İstanbul'un terk edilerek, Ankara'nın Cumhuriyet'in başkenti olarak seçilmesi, geri kalmışlığın nedeni olarak değerlendirilen geçmişin ve geleneklerin, komprador burjuvazinin yarattığı, ulusal olmayan ekonomik düzenin terk edilerek, adeta küllerinden yeniden doğan Zümrüdüanka misali, Türkiye'nin, Türk halkının yeniden doğuşu olarak değerlendirilmiştir.

Bu yeni başlangıç, kültürel miras açısından, kaderine terk edilmek anlamına gelmiştir. Geçmişin izlerini silmek için bilinçli bir yok ediş değil, kentlerin modern yüzlerine yer açmak ve kaynak ayırmak üzere, unutulmuşluğa terk ediş olarak değerlendirilebilecek bir tutum sergilenmiştir. Oryantalist bir bakış açısı ile kendi Doğu'sunu, "Orient" kabul eden modernleştirici elit, Doğu'lu olarak "okunabilecek" tüm kentsel unsurlar ile vedalaşarak, zamanın "yüksek modernizm" akımının, moda unsurlarını, kentleri modernleştirmek üzere benimsemiştir.

4.1.1 Geçici Aşkın Devlet

Osmanlı İmparatorluğundan Cumhuriyet dönemine miras kalan, güçlü merkez geleneği, "geçici aşkın devlet" modeli ile devam ettirilmiştir.²⁸³ Padişah'ın şahsı ile özdeşleşmiş olan devlet geleneği yıkılmış, egemenliğin kayıtsız şartsız Türk halkına ait olduğu yeni bir devlet kurulmuştur. Kameralist, jakoben bir yaklaşımla oluşturulmuş olan, yeni devlet; Türk halkına ilerlemeye giden yolu göstermek üzere görev üstlenecek ve zamanı geldiğinde, Türk halkı kendini yönetebilecek demokratik olgunluğa

²⁸³ Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Nalan Soyarık (çev.), İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 2006, s. 105-117, 246.

ulaştığında, görevini tamamlayarak, yerini “ılımlı araçsal” bir yapıya sahip, yeni bir devlet yapısına bırakacaktır. Yönetici elit tarafından “geçici” olacağı varsayılmıştır, ancak, ilk günden itibaren, parti-devlet bütünleşmesinin yaşandığı bir dönemdir. Savaş sonrasında göreve gelen Kemalist kadrolar, Osmanlı İmparatorluğu’ndan miras kalan, sivil Bab-ı Ali bürokratlarına, kendi programlarını uygulama konusunda güvenememiş, 1922 yılında çıkarılan bir Kanun ile tüm sivil bürokrasi kadrolarını boşaltarak, yeni Türkiye’yi Kemalist idealler doğrultusunda yeniden şekillendirecek olan atamaları yapmışlardır.

Sömürgelelerden gelen kaynak transferi olmadan, merkez ülkelerin isteklerine uygun biçimde, dünya-sistemine çevreden eklemlenecek, sanayisi, sermayedarı olmayan yeni Cumhuriyet’in kapitalist sisteme entegrasyon, “kapitalist gelişim olanaklarını suni olarak sağlayacak” olan merkez / güçlü devlet tarafından gerçekleştirilecektir.²⁸⁴ Devlet, kapitalist sistem ile entegrasyon için kapitalist gelişmenin motoru olacak olan grupların, sermaye birikimin yapmalarını sağlamak üzere, ittifaklar yaparak, önlemler alırken, bu önlemlerden zarar görecektir olan kesimlerin sessizleştirilmeleri, ikna edilmeleri için gerekli önlemleri almak zorunda kalacaktır.

İlerlemenin emek gücü olacak köylünün, köyünde kalarak, üretimi devam ettirmesi, devlet desteği ile geliştirilen burjuvazinin, ticari faaliyet ile biriktirdiği sermayesinin, sanayi yatırıma dönüşmesi umulmuştur. Kitleleri ikna etmek üzere, homojen Türk ulusu miti yaratılmış, hem köyde, hem de kentte, modernleşme yolunda vatandaşlar tarafından üstlenilecek rolün yerine getirilmesi için; “Bir Türk dünyaya bedeldir”, “köylü milletin efendisidir” ifadeleri ile topyekun bir hareket başlatmıştır.

Bu dönüşümün modern yüzü olma görevi de kentlere verilmiştir. Planlarla, dönemin yüksek modernizm akımının örnekleri ile geliştirilen kentlerde, tarihi mirası korumak günlük siyasetin konusu ol(a)mamıştır. Tarihin izlerini silmek üzere, zarar vermek, yok etmek gibi bir yaklaşım benimsenmemiş olmasına rağmen, ilgisizlik ve kaderine terk edilmiş de benzer sonuçlar yaratmış, tarihi kent merkezleri bir sonraki dönemin çöküntü alanları olarak karşımıza çıkmıştır.

²⁸⁴ Erbatur Çavuşoğlu, *Türkiye’de Kentleşmenin Toplumsal Arkeolojisi*, 1. Basım, İstanbul: Ayrıntı, s. 42.

4.1.1.1 Merkez-Çevre Bütünleşmesi; Korporatizm

Dünya-sistemleri analizi, i) kapitalist sistemin merkez ve çevre ülkeler arasındaki ticaret ilişkisinin, kısmi tekellerin oluşturduğu “pazar ekonomisi” ile sürdürülebildiğini, ii) çevre ülkelerin, sistemin “uniform” yapısına entegre olabildiğinin ise Avrupa-merkezci, evrenselci, liberal jeo-kültürün kabullerine uygun, ekonomik, sosyal ve siyasal adaptasyon ile mümkün olabileceğini ortaya koymuştur. Yeni Cumhuriyet’in, dünya-sistemine entegre olabilmek için, Osmanlı mirası üzerine koyması gerekenler ise liberal jeo-kültürün sosyal, ekonomik, siyasal yapısı olarak tarif edilmiştir. Dolayısıyla, ilk yapılan, sistemin kabul edebileceği, sistemle uyumlu, yeni bir sosyal, ekonomik, siyasi yapının ortaya çıkarılması olmuştur.

Dünya-sistemleri analizinin çevre ülkeler ile ilgili yaptığı genellemeyi hatırlayacak olursak, entegrasyon; güçlü devlet eliyle, sınıf çatışması ve ayrımının bertaraf edildiği (sınıf üyelerinin aslında hane halkından müteşekkil, sosyal tabakalaşmanın parçaları olarak algılandıkları), devletin koyduğu kurallar çerçevesinde üretim ve ticaretin gerçekleştirilmesi ile mümkün olacaktır. Cumhuriyetin yönetici kadroları da liberal jeo-kültürün, Avrupa-merkezci evselciliğinin, çizdiği yol haritası ve mevcut koşulların kısıtlamaları ile dünya-sistemi ile entegrasyonu; güçlü devlet geleneğinin devam ettirerek ve toplumsal dengeleri, “yeniden dağıtım” ile ayakta tutarak, gerçekleştirmeye çalışmışlardır.

Bir önceki bölümde de incelemeye çalıştığımız gibi Osmanlı İmparatorluğu’ndan miras kalan sosyal yapı içinde, görünür bir sınıf ayrımı mevcuttur. İmparatorluğun ilk günlerinden itibaren, özellikle Balkanlar’da ve Doğu Anadolu’da ele geçirilen bölgelerde, feodal özellikler gösteren yapıların, yarı özerk statülerini devam etmelerine izin verilmiş, Saray çevresi, küçük bir memur topluluğu olsa da, farklı bir sosyal, ekonomik zümrenin üyeleri olarak, varlıklarını devam ettirmişlerdir. Yöneten ve yönetilen arasında belirlenen sınırlar, belli bir sınıf algısının izlerini taşımıştır. 19. yüzyıl, yabancılardan ve gayrimüslimlerden müteşekkil bir burjuvazinin ortaya çıkması için gerekli ticari hareketliliği sağlayarak, evrensel burjuva ile kendisini bir görmüş, bir sınıfı büyütmüştür. Ancak, Mustafa Kemal, dünya-sisteminin, uluslararası rekabet koşullarının, sınıflar arası mücadele ve çatışmaya izin veremeyecek kadar çetin

olduğunu öngörebilmiş; kalkınmanın, kısıtlı kaynakları, çatışmayı ortadan kaldırarak, “dayanışma” ile verimli kullanarak, gerçekleştirilebileceğini fark etmiştir.

Bu dönemde Türkiye, liberal ekonominin rekabet kurallarının hakim olduğu, ancak sınıf çatışmasının, devlet eliyle bertaraf edildiği, korporasyonların (loncaların) birbirine bağımlı, uyumlu olduğu, “dayanışmanın” toplumsal bütünlüğün çimentosu haline geldiği, “korporatist”²⁸⁵ bir kabuk içinde, dünya-sistemine dahil edilmiştir.

Sermaye birikimi, teknolojik altyapı, insan gücünün yokluğunda, sorunsuz bir kalkınma neredeyse ütöpik bir hedeftir.²⁸⁶ Bu nedenle, bu süreçte toplumu bir arada tutabilmek, eşitsizlikler karşısında isyanı önleyerek, toplumu kaynaştıracak bütünlük duygusu tesis edebilmek için “korporatist” bir yaklaşımla, toplumu yeniden tarif etmek, toplumsal kaynaşmayı da milliyetçilik ve güçlü devlete yapılan vurgu ile sağlamak yoluna gidilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, aykırı, muhalif grupların, merkezin kontrolü altına alınarak, “ehlileştirilmesini”²⁸⁷ sağlayan “pazarlık yöntemi”, Cumhuriyet döneminde de devam ettirilmiştir. 1923-1950 arasında “dayanışmacı”, “halkçı”, “sınıfsız toplum” formülü, yeni ulus devletin toplumsal düzenini; devlet eliyle yaratılan burjuvazi ve eşit dağıtım ilkesi benimsenerek sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır.

Kemalizm’in ulus devlet kuruluş sürecinin en temel özelliklerinden birisi olan sınıfsız toplum tahayyülü, kaçınılmaz olarak kentleşme ve korumayı şekillendiren en önemli unsurlardan birisi haline gelmiştir. Kapitalist sistemin bir parçası haline gelme sürecinde, sermaye birikimi, teknolojik altyapısı, eğitimli insan gücü bulunmayan Türkiye; milli burjuvazisini yaratmak, burjuvaziye devlet eliyle destekleyerek, dünya-sistemi içinde kendisine yer açabilme umuduyla, sınıfsız, kaynaşmış bir kitle yaratmayı hedeflenmiş, Türk toplumunu sınıfsız bir toplum olarak tarif etmiştir.

²⁸⁵ Türk siyasi hayatına Ziya Gökalp ile giren “korporatizmin”, Kemalist yaklaşım ile kazandığı yeni anlamı, Taha Parla şu şekilde tarif etmektedir; “Bir toplum ve ekonomi modeli olarak korporatizm, toplumu, birbirine karşılıklı bağımlı ve işlevsel bakımdan birbirini tamamlayan parçalardan oluşan, organik ve kendi içinde uyumlu bir bütün olarak görür. Temel birimler... meslek grupları ve bunların örgütleri, yani korporasyonlardır”. bk. Taha Parla, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm**, 6. Basım, İstanbul: Deniz Yayınları, 2009, s. 105.

²⁸⁶ Erbatır Çavuşoğlu, **Türkiye’de Kentleşmenin Toplumsal Arkeolojisi**, 1. Basım, İstanbul: Ayrıntı, s. 88.

²⁸⁷ Karen Barkey, **Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi**, 1. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 1999.

4.1.1.2 Türkiye'nin Ekonomik ve Toplumsal Düzeni; Ulus Devletleşme Süreci Tarım Politikaları

Geleneksel olarak tarım imparatorluğunun sömürülen toplumsal tabakası olan köylü, Cumhuriyet öncesi dönemde, kendisine güvenlik, mahkeme gibi baskı araçları sağlayan devletin yardımıyla, eşraf tarafından sömürülmüştür.²⁸⁸ Adalet, özgürlük, eşitlik vaadiyle gerçekleşen 1908 Devrimi'nin, Anayasal rejimi ile getirileceği düşünülen; adil vergi toplama, köylerde keyfi yönetimin sonlandırılması, yasalar ile düzenin sağlanması ve askerlik yükümlülüklerinin hafifletilmesi ile ilgili tüm beklentilerin boşa çıkması, feodal beylerin, ağaların, eşrafın gücünün, devletinkiyle birlikte arttığının fark edilmesi büyük bir hayal kırıklığı yaratmış, Birinci Dünya Savaşı yılları bu durumu daha da kötüleştirmiştir. Dolayısıyla, Kurtuluş Savaşı yıllarında köylü, önceki sistemin devamı olacağını düşündüğü bir düzen kurulacağına inanarak, geri çekilmiş, pasif bir bekleyiş içine girmiştir. Köylüleri örgütleme, cepheye getirme görevi de yerel eşrafa, toprak ağalarına, şeyhlere, bölgelerinde güçlü kişilere bırakılmış, bir anlamda yerel otoriterler ile Kemalistler arasında sağlanan bu işbirliği ile cepheye asker gönderilebilmiştir. Kemalistler ile toprak sahipleri, eşraf, ağalar arasında yapılan işbirliğinin diyeti de zafer sonrasında, “kırsal kesimdeki statükoyu korumak, hatta güçlendirmek için yapılan üstü kapalı bir anlaşma”²⁸⁹ olmuştur.

Bu zımni anlaşma ile toprak sahipleri, hatırı sayılır bir çoğunluk olarak, yeni rejimin partisi olarak kurulan, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içinde yerlerini almışlardır. İki basamaklı, dolaylı seçim sistemi de bu güçlü lobinin Meclis içindeki yerini güvence altına almıştır.

Toprak ağalarının mevcut düzeni devam ettirmelerini sağlamak üzere, köylünün durumunu iyileştirmeye yönelik reformlar yapmak yerine, statükoyu devam ettirmek üzere;²⁹⁰ 1924 Anayasası'nın, 74. Maddesi ile “özel mülkiyeti” güvence altına alan, “toprak reformu” imkanını ortadan kaldıran, köylüyü “toprağa bağlı işgücü” olarak köyde tutmaya yönelik programlar ile köylünün durumunu “yerinde” iyileştirmeye yönelik eğitim seferberliği başlatılmıştır.

²⁸⁸ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, 11. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011, s. 94-96.

²⁸⁹ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, 11. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011, s. 96.

²⁹⁰ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, 11. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011, s. 96.

Aynı zamanda, köylüyü emek gücü olarak köyde tutan bu politikalar ile Avrupa'nın modernleşme güzergahı takip edilmiş olacak; tarımdan elde edilecek olan gelir, sanayiye yatırılacak, bir kez Avrupa'da başarılmış olan, Türkiye'de de başarılı bir şekilde, tarihin doğal akışı içinde, “kaçınılmaz” olarak gerçekleşebilecektir.

Cumhuriyetin ilanı ardından başlayan reformlar esas olarak, kapitalist dünya-sistemine eklenmek üzere, kapitalist üretim tarzının hukuki ve kurumsal çerçevesini belirlerken, var olan kapitalist üretim ve ticaret ilişkilerinin yaygınlaşması ve ticaret burjuvazisi ile ticarete yönelik üretim yapan büyük toprak sahiplerinin karşılaştıkları sorunları çözmeye girişmiştir.

İki savaş arası dönemde Türkiye, önemsiz denilebilecek bir sanayiye, mamul mal karşılığında, tarımsal ham madde ithal eden bir ekonomik düzene sahiptir.²⁹¹ 1920'ler boyunca, Osmanlı borçlarını ödemek için döviz gelirini arttırmak için ihracata yönelik tarımsal üretim yaygınlaştırılmıştır. 1925 yılında hükümetin vergi gelirinin üçte birini kaybetme pahasına, Aşar Vergisi kaldırılarak, çiftçinin vergiye giden %10-12'yi elinde tutmasını ve satması sağlanmıştır. Devlet desteği ile ithal edilen iki bin traktör ile yeni araziler tarıma açılmıştır. 1924 yılında Ziraat Vekaleti kurulmuş ve Ziraat Bankası'na kredileri artırma yetkisi verilmiştir; 1924 yılında 17 milyon lira olan tarımsal kredi, 1930'da 36 milyon liraya yükseltilmiştir. Bu politikaların uygulamaya koyulmasıyla da toplam tarım üretimi 1923-1929 arasında %115 artmıştır.

1929 Buhranı sonrasında, Türkiye'nin dünya-sistemi ile özgün bütünleşmesi sekteye uğramış, sürdürülemez olmuştur;²⁹² 1929-1932 arasında, Türkiye'nin başlıca ihraç ürünleri olan, pamukta %48, fındıkta %73, incirde %52, üzümde %43, tütünde %50, toplam ihracat hacminde %30-40 düşüş yaşanmıştır. Sonuç olarak iş hacmi daralmış, toplumsal tabakalar arasındaki denge bozulmuş, hâkim ittifakın kırsal kanadı ciddi ekonomik güç kaybına uğramıştır. İttifakın bürokratik kanadı ise 1930'lar boyunca, bağımsız karar alma gücüne sahip olarak, devletçi politikaları uygulamaya sokmuştur. Tarım politikası, ihracat için üretimden, savaş döneminde besin

²⁹¹Ronnie Margulies ve Ergin Yıldızoglu, “Tarımsal Değişim: 1923-1970”, İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (Ed.), **Geçiş Sürecinde Türkiye**, 3. Basım, İstanbul: Belge Yayınları, 1998, s.289.

²⁹² Ronnie Margulies ve Ergin Yıldızoglu, “Tarımsal Değişim: 1923-1970”, İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (Ed.), **Geçiş Sürecinde Türkiye**, 3. Basım, İstanbul: Belge Yayınları, 1998, s.290.

yeterliliğinin sağlanabilmesi için tahıl üretiminin desteklenmesine kaydırılmıştır. 1932’den başlanarak buğday fiyatı destekleme programları başlatılmıştır. Bu politikalar, ulusal düzeyde oluşturulmuş ittifakları tarafından belirlenmiş, ancak köylerdeki toplumsal yapıyı etkilemiştir. Sonuç olarak, tarımsal üretimde 1936 yılından sonra düşen fiyatlar, Milli Koruma Kanunu- hükümete atıl durumdaki kaynaklara el koyma yetkisi verilmesi- uygulamaları, savaş kaynaklı sıkıntılar köylü aileleri ağır biçimde etkilemiş ve hükümete yabancılaştırmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, bütünselliği Amerikan hegemonyasının baskısı ile belirlenen devlet politikaları, tarıma dayalı bir kalkınma modeli olarak yönlendirilmiş, çok geçmeden de bu politikanın zaafı, 1950’lerin ikinci yarısından itibaren kendisini, dış ticaret açığı şeklinde göstermiştir.²⁹³ Tarım ürünü ihracatı, iç piyasa için mamul ürün ithalatını karşılamaya yetmemiştir. Böylece 1960’larda ithal ikameci sanayileşme modeli eski modelin yerine geçerek; tarım sektörüne ihracat geliri yaratma ve yerli sanayi için hammadde üretme görevini vermiştir. Verimliliği artırmak üzere gübreleme, makineleşme, sulama ile ilgili önlemler alınmıştır.

4.1.1.3 “Geçici Aşkın Devlet”in Kentselleşme ve Korumayı Ele Alış Biçimi

19. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı İmparatorluğu’na kent planlaması bir “modernite projesi olarak”²⁹⁴ girmiştir. Avrupa’da olduğu gibi sanayi kentlerinin problemlerine çözüm aramak için değil, dünya-sistemine çevreden eklemlenen İmparatorluğun, dünya-sistemine uyumlu, uygun hale getirilmesi, özellikle İmparatorluğun liman kentlerini, uluslararası ticaretin talep ettiği şartları karşılar hale getirmek için devreye sokulmuştur.

Zenginleşen ticaret burjuvazisi, sadece millet sistemine dayalı olmayan yeni bir sosyal tabakalaşma ve yeni talepler ortaya çıkararak; yeni alanların iskâna açılmasını talep etmiş, ticari ilişkilerin ihtiyaç duyduğu hızlı ulaşım, yaya olarak sağlanan ulaşımın terk edilmesi ve toplu ulaşım imkanlarının artırılması sonucunu doğurmuştur. Bunların dışında, sık sık çıkan ve ahşap yapı malzemesi nedeniyle çok büyük alanları etkileyen

²⁹³ Ronnie Margulies ve Ergin Yıldızoğlu, “Tarımsal Değişim: 1923-1970”, İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (Ed.), *Geçiş Sürecinde Türkiye*, 3. Basım, İstanbul: Belge Yayınları, 1998.

²⁹⁴ İlhan Tekeli, *Modernite Aşılırken Kent Planlaması*, 1. Basım, Ankara: İmge, 2001, s. 19.

yangınlar sonrasında, yeni düzenlemeler yapmak üzere planlama faaliyeti, Osmanlı kent hayatına girmiştir.

Planlama, aynı dönemde Batı’da, Housmann’ın Paris’inde olduğu gibi büyük ölçüde yıkıcı, kendi modern vizyonunu hayata geçiren planlama yaklaşımı gibi değil; İmparatorluğun, ticari ilişkiler ile bağlı olduğu Batı dünyasına uyum sağlamasına yetecek kadar, sıhhi ve ulaşılabilir olmasını sağlayacak şekilde ve yangınlar ile yok olmuş mahallerin yerine açılacak yeni alanları düzenlemek üzere, mevzi, harita mühendisliği faaliyeti olarak gelişmiştir.

Dönemin Yasa ve Yönetmelikleri, Batı’daki uygulamaların benzerlerini hayata geçirmeye elverişli olarak çıkarılmış olsalar da, “tasfiyelerin imardan çok yangınlarla” gerçekleşmesi ve “yerel yönetimlerin yeterli kaynaklarının” bulunmaması nedeniyle “sıkılğan” bir modernleşmedir. İmparatorluk, “modern kenti kendi modernleşme projesi olarak sunamamış”, kentlerin tümünü kapsayan planlar hayata geçirememiştir.²⁹⁵

1923-1950 arasında yürütülen modernleşme projesi ise Osmanlı dönemine göre “köktenci”²⁹⁶dir. Osmanlı’nın, “sıkılğan”, sentezci Gökalp modernleşmesinin yerine, topyekun Batılaşıma projesini koymuştur. Hayatın her alanını kapsayan bu yeni yaklaşım aynı zamanda, “Batı’ya rağmen batılılaşma” ifadesiyle anlamını bulan, Batı hegemonyasından kurtulma, tam anlamıyla bağımsız olmayı da kapsayan, kökten bir dönüşümü tanımlamaktadır.

Devlet ulusunu arayıp bulacak; Batılı ama Batı’dan bağımsız, sınıfsız, kaynaşmış, devletin uygun gördüğü biçimde “tabakalaşmış”, sınırlı kaynakları mümkün olduğunca “dayanışma” içinde bölüşen, “sınıf çatışmasının” açmazlarına düşmeyen, üreten, sermaye biriktiren, ülkesiyle birlikte zenginleşecek, bir ulus yeniden yaratılacaktır.

Bir önceki dönem, İmparatorluğun doğasına, yayılmacı politikasına uygun olarak, belli bir anavatan tanımlamamıştır ancak, ulus devlet kurma süreci bunun aksine

²⁹⁵ İlhan Tekeli, **Modernite Aşılırken Kent Planlaması**, 1. Basım, Ankara: İmge, 2001, s. 21.

²⁹⁶ İlhan Tekeli, **Modernite Aşılırken Kent Planlaması**, 1. Basım, Ankara: İmge, 2001, s. 23.

Anadolu'yu “efsanevi anavatan” olarak yeniden tanımlanmıştır.²⁹⁷ İmparatorluktan kopuşta da İmparatorluğun efsanevi merkezi İstanbul'a karşı, Kurtuluş Savaşı'nın ve Anadolu'nun yeni merkezi, Ankara yeni toplumsal yapı yaratmanın mekansal ifadesi olmuştur.

“Kemalist projenin kentsel ayağında modern ve Batılı kentler yaratma isteği göze çarpmaktadır. Ancak bu proje basit bir kültürel öykünmenin ötesinde boyutlar taşımaktadır. Modern kent, aynı zamanda ulus-devletin inşasının temel yapıtaşı olarak kurgulanmaktadır. Kentlerin gelişimine planlama çerçevesinde yön verirken, sadece modern bir kent değil, aynı zamanda siyasal otoritenin üzerinde belli bir kontrol kurduğu bir kent yaratma kaygısı da oldukça baskındır. Ulus-devletleşme sürecinin merkezleşme ile yakın ilişkisi dikkate alınırsa, Kemalist rejimin kentler üzerindeki denetimini olabildiğince koruma kaygısını anlamak zor değildir.”²⁹⁸

Kısaca, Kemalist rejimin kent algısı, ekonomik, teknik anlamda güçlü, siyasal olarak merkeze bağlı bir yapıdır.

Cumhuriyet yönetimi, mekansal stratejiye çok büyük önem vermiş, İstanbul'un terk edilişi ile İmparatorluğun yozlaşmasına sırt dönülmüştür, Türkiye Cumhuriyeti, Ankara'da, adeta yoktan var edilecektir. Köktenci modernleşme bu kez, bütüncül planlamayı araçsallaştırarak, kendi modernleşme vizyonunu hayata geçirmiş, 1928 yılında Jansen'e hazırlatılan Ankara Planı, Ankara'yı bir sanayi kentini planlar gibi bahçe kent ütopyasının yansımaya dönüştürerek yeniden yaratacaktır. Bozkırın ortasında, yeni Cumhuriyet'in başkenti, bütüncül planlama yaklaşımı ile yoktan var edilecektir.

Bu amaçla, 1930'da çıkarılan 1580 sayılı Kanun ile kentleşmenin kontrol altında tutulabilmesine yardımcı olacağı düşünülen, nüfusu iki binden çok tüm yerleşimler için plan hazırlama yetkisi belediyelere verilmiştir.²⁹⁹ Merkez, planlama ile sadece kentsel mekanı düzenlemeyi amaçlamamış aynı zamanda yollar, parseller, sokaklar, sokak adları, kapı numaralarına kadar “kodlayarak” denetim kurmanın koşullarını da yaratmak istemiştir. 1950'lere gelindiğinde kaynak ve personel yetersizliği nedeniyle, temel görevlerini bile yerine getiremez hale gelmiş olan belediyeler üzerinden bu görev geri alınmıştır. 1580 sayılı Kanun'da yapılan değişiklik ile nüfusu iki binin üzerinde olan yerleşimler için plan hazırlama zorunluluğu

²⁹⁷ Tarık Şengül, **Kentsel Çelişki ve Siyaset**, 2. Basım, Ankara: İmge, 2009, s. 114.

²⁹⁸ Tarık Şengül, **Kentsel Çelişki ve Siyaset**, 2. Basım, Ankara: İmge, 2009, s. 117.

²⁹⁹ Tarık Şengül, **Kentsel Çelişki ve Siyaset**, 2. Basım, Ankara: İmge, 2009, s. 118-119.

kaldırılarak, plan hazırlanması sadece nüfusu yirmi binin üzerindeki yerleşimler için zorunlu hale getirilmiştir.

Bu başarısızlığın nedenlerinin anlaşılabilmesi, kentleşme ile birlikte korumanın da izleyen dönemlerde, sürdürülebilir bir biçimde modernleşme sürecinin bir parçası olamamasının anlaşılması bakımından önemlidir.³⁰⁰ Kemalist rejimin sınırlı kaynaklarının, sanayileşmeye aktarılması ve parçalı mülkiyet yapısı, planlama ve diğer araçları etkinsizleştirerek, planlamanın ciddi bir muhalefet ile karşılaşmasına neden olmuştur. Devletin ülkesel ölçekte mekansal iş bölümü belirlemedeki üstünlüğü, kentsel mekana yansıyamamıştır. Orta sınıfların, küçük ölçekli bireysel çıkarları kentsel gelişmeye yön vermeye başlamıştır. Tarık Şengül'ün, bu tespiti, kentleşme, koruma ilişkisinin de anlaşılabilmesi için önemli bir anahtar sunmaktadır. Ancak, bu ilişkinin onarılamaz biçimde bozulmasına indirilen asıl darbe, İkinci Dünya Savaşı sonunda kırdan kentte önlemez ve kontrol edilemez göçün başlaması ile gerçekleşmiştir. Zaten mevcut durumu kontrol etmekten aciz olan devlet, kentsel mekan üzerindeki etkisini kaybetmiştir.

4.1.1.4 Modern Hareket ile Biçim Değiştiren Kentlerin Yeni Yüzü

Merkez ülkeler dışındaki çoğu ülke için modernleşme, merkez ülkeler için varsayılan doğrusal gelişim çizgisinde yaşanan dönüşümlerin sonucu elde edilmiş bir kazanım değil; ya sömürge yönetimleri ya da “gözle görülür siyaset biçimi olarak mimari ve şehirciliğe büyük bir öncelik tanımış” olan otoriter, modernleşme sürecini yöneten siyasi elit tarafından uygulamaya koyulan bir programdır.³⁰¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönem reformcu bürokratları ve Cumhuriyet yönetiminin birbirini takip eden lider kadroları, Batı medeniyetini cisimleştiren formları ithal ederek, medeni dünya ile bütünleşmeyi hedeflemişlerdir.

Cumhuriyet döneminin yönetici kadroları, Batı'nın ötekisi olmayı ret ederken, mimari ve şehirciliği gurur ve özgüven ile sergilenecek, milli kimlik yaratmak için kullanmışlardır. Şehirler ve şehirleri oluşturan formlar, modern bir dünyanın parçası olma gururunu yansıtacak biçimde yeniden şekillendirilmiştir. 1930'ların Türkiye'sini

³⁰⁰ Tarık Şengül, **Kentsel Çelişki ve Siyaset**, 2. Basım, Ankara: İmge, 2009, s. 120.

³⁰¹ Sibel Bozdoğan, **Modernizm ve Ulusun İnşası**, 3. Basım, İstanbul: Metis, 2012, s. 22.

şekillendiren modernleşme tutkusu, aynı zamanda eski, egzotik, şark imajından kurtulup, Batı'nın ötekisi değil, modern dünyanın bir parçası olma halinin ispatı için toplum kimliğinin aynası şehirleri, “modern hareketin” hâkimiyetine sokmuştur.

1930'lar boyunca, Dünya'yı etkisi altına almış olan, “yüksek modernizm akımı” etkileri, Türk kentlerinde de görünür olmuş, somut olarak mekana yansıtılmıştır.³⁰² Dünya-sistemi ile uyumlu, dış dünya ile bütünleşmeye hazır bir düzen yaratmak üzere; kırsal alanlar, tarımsal üretim, demiryolları ve limanlar ile ilgili düzenlemelerle, kentler ise planlar, yeni malzemeler ile yapılan inşaatlar, simge yapılar ile yeniden biçimlendirilmiştir.

Ankara'da başlatılan planlı kentleşme modeli, 1930'da çıkartılan, Belediye, Umumi Hıfzıssıhha ve Yapı ve Yol Kanunlarıyla, tüm kentler için zorunlu hale getirilmiş, plan çalışmaları bir önceki dönemden farklı olarak harita mühendislerinin konusu olmaktan çıkıp, mimar ve mühendislerin sorumluluğuna verilmiştir.

Kısıtlı kaynaklarını kentleşmeye ayırma lüksü olmayan Ankara'dan başlayarak da planlar, yeni yapılaşmaya açılacak bölgeler için hazırlanmıştır. Mevcut yerleşim alanları, yapılı çevre, tarihi kent dokuları mali sıkıntılar nedeniyle, planlama sürecine dahil edil(e)memiş, bu alanları ilgilendiren kararlar uygulanamadığı için de kaderlerine ve yıkıma terk edilmişlerdir.

Said'in Avrupa-merkezciliğin söylemi olarak tarif etmiş olduğu Oryantalizm, Türkiye'de, kendi ötekisi ve Doğu'sunu, “Şark” tarifini yaratmak için kullanılmıştır. Bir yandan, yılanın deri değiştirmesi gibi dış kabuktan kurtulur gibi Oryantalizm'in Doğulu toplumsal yapısı ile ilgili tarif ediyor olduğu şeylerden kurtulmak ivedilikle gerçekleştirilmesi gereken zaruret olarak algılanırken, diğer tarafta da Avrupa merkezciğin, dünya-sisteminin kabul gören nitelikleri olarak yücelttiği, Batı'nın toplumsal, ekonomik, siyasal yapısını kuşanmak üzere jakoben bir modernleşme hareketi başlatılmıştır.

Hasan Bülent Kahraman'ın dile getirdiği biçimiyle “Türkiye, geçmişi ve Osmanlı birikimini Batılı, oryantalist bir yaklaşım ile reddetmiştir. Oryantalist söylemin

³⁰² Sibel Bozdoğan, **Modernizm ve Ulusun İnşası**, 3. Basım, İstanbul: Metis, 2012, s. 18.

... Doğu'nun gerçeğe ilişkisi olmayan ... bir geri kalmışlığa sahip olmasına iddia etmesine benzer biçimde, Cumhuriyet de Osmanlı/İslam geçmişini toptan ve köklü biçimde yok saymak ve reddetmek yoluna gitmiştir.”³⁰³

Cumhuriyet döneminin tarihle ve geçmişi ile kurduğu ilişkinin, devamlılıktan ziyade kopma karakteri taşıması, içselleştirilmiş oryantalist bakış açısı ile “biz” ve “öteki” üzerinden süreklilik tarif etmeyen bir tarihsellik anlayışı ile şekillenmesi kentleşme koruma ilişkisini de derinden etkilemiş, yoktan var edilen Cumhuriyet miti ile uyumlu olarak, geçmişe ait kentsel doku da “yok sayılmış” korunması gereken, tarihsel devamlılığın göstergesi olarak sahiplenilmesi gereken bir miras olarak değerlendirilmemiştir. Kentteki yapı stoku da modernleşme projesine yakışır biçimde hızla değiştirilmiştir.

4.2 İstanbul’a Dönüş (1950-1980)

Hiçbir zaman sömürgeleşmemiş, kendisinden önce gelen imparatorluktan zengin bir siyasal miras almış olan Türkiye, üçüncü dünya ülkeleri arasında özel bir yere sahiptir.³⁰⁴ Ancak, bu siyasal olgunluk ekonominin az gelişmiş çevre karakterini değiştirmek için yeterli olamamış, Türkiye’de de hem Latin Amerika hem de Asya ülkelerinin, dünya-sistemi ile bütünleşme sürecinde yaşadıklarını aynen yaşanmıştır; 1920’lerde dünya ekonomisindeki çalkalanmalara açık olmuş, savaş döneminde ham madde ihracatçısı olmuş, savaş sonrası Amerikan hegemonyası altına toparlanmaya çalışmış ve ithal ikameci sanayi ile ekonomisini düzeltmeye çabalamış, nihayet 1970’lerde bu gün de hala devam eden ekonomik bunalıma girmiştir.

CHP’nin ilk dönem boyunca, ulus devlet, milli burjuvazi, “Batı’ya rağmen batılılaşma” politikalarını hayata geçirebilmek için bir arada tutmakta olduğu koalisyon ile bağları kopmuş, CHP önderliğindeki Tarihsel Blok’un, asker ve bürokrat desteği ile iktidarı devam ettirmesi mümkün olmamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Amerika’dan yana tarafını belirlemiş olan ülkeler için devreye sokulan, kalkınmada Amerikan destekli yeni bir model öneren program hızla benimsenmiştir. Türkiye’nin

³⁰³ Hasan Bülent Kahraman, **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi II**, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2010, s. 269.

³⁰⁴ Çağlar Keyder, “Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası”, İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (Ed.), **Geçiş Sürecinde Türkiye**, 3. Basım, İstanbul: Belge Yayınları, 1998, s.38.

kalkınmasının, planlamanın sihirli değneği ile ithal ikameci sanayi, hızlı kentleşme için alınacak “dış borçlar” ile mümkün olacağına inanılmıştır.

1950-1960 arasında devam eden Demokrat Parti iktidarı, 1960 Darbesi ile sonlanana kadar, dış borçlanma ile kontrolsüz büyümenin, popülizm temelli siyasetin egemen olduğu bir dönemdir. İthal ikameci sanayileşme ile; bilgi teknolojisi, ham maddesi, yedek parçası dışarıdan gelen malları, düşük kalitede üretip, devlet desteği ile uluslararası pazarın rekabetinden korunarak, iç pazara sürebilen sanayicinin, zenginleştiği yıllar olmuştur.

Dünya-sistemi ile bütünleşmenin yeni aşamalarında küçük üretici önemini daha fazla yitirerek yerini kapitalist işletmelere bırakmış, 1920’lerin Türkiye’sinin basit meta üretimi, 1970’lerde tekелci bir üretim niteliği kazanmıştır; emeğin sömürüsü artıp, güvencesi azaldıkça sorunun kapitalist sistemin girişimcileri ile çözümlenemeyeceği gerçeği anlaşılmıştır.³⁰⁵ Kapitalist üretimin bu aşamasının ise çözüm üretici olarak, emek-sermaye ilişkisindeki dengeyi gözetecek, sosyal devletin ortaya çıkarılması gerekmiştir. Türkiye’de, devlet İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra sosyal güvenlik işlerini üstlenmeye başlamış olsa da, refah devleti olabilmenin gereklerini 1960 sonrasında yerine getiremeye başlamıştır. Buna karşın, emekçi için ucuz konut üretme, kullanım hakkı ile konut sahibi olma konusunda çözüm üretememiş, emekçinin konut sorununu kendisinin çözmesi gerekmiştir. Bu aşamada kentleşmenin yeni dinamiklerini belirleyen emek-sermaye ilişkisinin önemli bir unsuru olarak “gecekondu”, emeği ucuzlatan bir girdi olarak kapitalist üretim sürecine dahil edilmiştir.

İki Dünya Savaşı arasında yaşanmış olan 1929 Bunalımı ve bir kez daha sorunların çözümü için savaş koşullarının oluşmuş olmasından çıkarılan dersler ile; Almanya’ya uygulanan ağır tazminatlar, krizi yönetecek hegemon bir gücün olmaması, tüm ulusların kendi çıkarlarını koruma peşine düşmeleri, yeniden savaş koşullarının oluşmasında temel nedenler olarak görülmüştür. Yeni liberal düzenin taşınması gereken temel özellikler ise 1944 yılında Amerika’nın Bretton Woods kasabasında toplanan bir konferansta tartışılmaya başlanmıştır. Yeni düzenin, istikrarsızlıkların oluşmasına imkan tanımadan, serbest ticareti özendirerek, uluslararası ticaretin devamlılığını

³⁰⁵ İlhan Tekeli, **Türkiye’de Kentleşme Yazıları**, Ankara: Turhan Kitapevi, 1982, s. 241-245.

destekleyebilecek şekilde, uluslararası sermayeyi denetim altında tutabilecek bir yapıya sahip olması gerektiğine karar verilmiştir.

Savaş sonrası yenilen ülkelerin ekonomileri de dahil olmak üzere, tüm dünya ekonomisinin toparlanması için politikalar izlenmiş, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası gibi özel işlevlere sahip kuruluşlar, yeni düzenin sağlıklı çalışması için görevlendirilmiştir. Yeni bir tür müdahalecilik ya da “uluslararası Keynesçilik” olarak nitelendirilebilecek düzenin, sabit kur birimi Amerikan doları olarak belirlenmiştir.³⁰⁶

Batı Avrupa ülkeleri, 1952 yılında “Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğunu”, 1958 yılında Roma Anlaşması ile “Ortak Pazar” oluşturarak, bir anlamda devlet müdahaleciliğini kurumsallaştırmışlardır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler ise benzer bir yaklaşım ile yine devlet müdahaleciliğine dayanan, ithal ikame yoluyla sanayileşme stratejisini benimserlerken, Doğu Avrupa ülkeleri, devlet planlaması ve yüksek yatırımları ile dünya tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir büyüme hızı yakalamışlardır.

Savaş sonunda, yirmi yıldan uzun zamandır, tek parti yönetimi altında bulunan Türkiye’de, tüm kesimlerde, değişim talepleri seslendirilmeye başlanmıştır.³⁰⁷ Kırsalda ağır vergiler, hububat fiyatlarındaki düşüşler, beslenemeyen hayvanların telefleri ile iyice yoksullaşan köylüler, kentte Varlık Vergisi yükü altında ezilen, devletin korumacı politikaları sayesinde servet birikimi yapmış olsalar da artık bağımlılıktan kurtulma arzusunu dile getirmeye başlayan burjuvazi, savaş koşullarının karaborsa ekonomisinin yoksullaştırdığı memur ve işçilerden, tek parti yönetimine karşı güçlü bir muhalefet yükselmeye başlamıştır.

Amerika’nın hegemon güç olarak yükselişi, yeni modelin temel niteliklerini, daha “demokratik” bir siyasi düzen ile tarıma ve özel sektöre daha fazla önem verilen, “liberal ekonomi” olarak belirlemiştir. Çok partili hayata geçiş için uluslararası konjonktürün de baskısını hissettirmekte olduğu sürece, “Toprak Reformu Kanunu” çerçevesinde, CHP içinde ortaya çıkan hizipler de eşlik ederek; Osmanlı Dönemi’nden itibaren, Türk toplumunun toplumsal, ekonomik düzenini belirlemiş olan çifhane

³⁰⁶ Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisat Tarihi*, 1. Basım, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014, s. 223-224.

³⁰⁷ Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisat Tarihi*, 1. Basım, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014, s. 225.

sistemine son vermiş, ilk kez büyük ölçekte üretim yapacak olan, kapitalist işletmelerin Türk tarımına hakim olmuştur. Marshall Yardımı ile tarımın makineleşmesinin etkilerinin de eklendiği süreç, yapısal bir dönüşüm başlatmıştır.

Kırsaldaki yapısal dönüşüm sonucunda başlayan göç dalgası ise ilk dönem boyunca planlarla, devlet eliyle büyütülen kentlerin, yeni gelenlerin talepleri doğrultusunda, tüm toplumsal kesimleri memnun edecek popülist çözümler ile *kendiliğindenliğe* teslim etmiştir.

4.2.1 Yeni Devlet Yapısı; “Bürokratik Aşkincılık”³⁰⁸

Türkiye’nin siyasi hayatını şekillendiren iki dinamikten söz etmiştik; çevreye karşı tetikte bir merkez (egemen, hegemon devlet) ve örgütsüz, bastırılmış bir çevre. Bu yapı sonuç olarak; farklı çıkar gruplarının çatışmaya girerek, kazandıkları yetki alanlarının tanımlanması ile oluşmuş hukuki bir yapıyı ortaya çıkaramamıştır. Avrupa’da oluşmuş estate geleneğinden farklı olarak, siyasi talepler, siyasi seçkinlerce dile getirilmiş, siyasi partiler de siyasi seçkinler arasındaki bir çatışmanın ürünü olarak ortaya çıkmamışlardır. Örgütlü, toplum katmanları yokluğunda, popülist politikalar ile direkt olarak halk muhatap alınarak, ittifak bu dönemde halk ile kurulmuş, partinin, toplumun taleplerinden bağımsız olarak formüle ettiği, siyasi talepler etrafında birleşme sağlanmıştır.³⁰⁹ 1950 sonrası, Bürokratik Aşkincılık Dönemi’nin, popülist politikaları “merkez-çevre bütünleşmesini”, fiilen kırı, kente taşıyarak, kentleri büyütüp, hazine arazilerinin yerleşime açılmasına, sessiz kalarak gerçekleştirmiştir.

“Milli irade” kavramına yapılan vurgu, Demokrat parti (DP) yöneticilerinin, bürokrasi ve devlet kurumlarını tamamen kendi denetimleri altına almalarına ve kendi amaçları için kullanmalarına imkan sağlamıştır.³¹⁰ Önemli görevlere partinin ideolojik görüşlerini paylaşan, militan bir şekilde savunmasını yapabilecek gönüllüler getirilmiştir. Dönemin ikna yöntemi, kent toprağının, spekülasyon aracına dönüştürülerek, tüm toplumsal katmaklar için zenginlik yaratacak bir meta olarak kullanması olmuştur.

³⁰⁸ Metin Heper, *Türkiye’de Devlet Geleneği*, Nalan Soyarak (çev.), İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 2006, s. 124.

³⁰⁹ Metin Heper, *Türkiye’de Devlet Geleneği*, Nalan Soyarak (çev.), İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 2006, s. 175-188.

³¹⁰ Metin Heper, *Türkiye’de Devlet Geleneği*, Nalan Soyarak (çev.), İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 2006, s. 188.

Toplumsal huzur ve adalet duygusunun tesisi için, “zenginliği yeniden dağıtacak araçları” gündeme getirmek zorunlu hale gelmiştir.³¹¹ Türkiye’nin modernleşme sürecinde kalkınmaya öncelik verilerek, kentleşmeye kaynak ayrılamaması, kentleşmeyi ucuzlatacak yöntemler geliştirmek üzere alternatiflerin yaratılması, yaratıcı buluşlar ile toplumsal eşitsizliklerden duyulacak rahatsızlıkların en aza indirilmesi için bugün kentleşmenin arazıları olarak değerlendirilen; gecekondular, korunamayan kültürel miras, enformel sektörlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

1950’lere kadar, kırdaki devlet arazileri dağıtılmış, üretim araçları geliştirilmiş, Köy Enstitüleri ile modernleşmenin ideolojisi yaygınlaştırılmaya çalışılmış, “köylüyü köyde tutmak”³¹² üzere bir kalkınma modeli izlenmiştir. 1950 sonrasında, Marshall Yardımı ile sağlanan tarımda makineleşme, önüne geçilemez bir göç dalgası başlatmıştır. Bu göç dalgasına hazırlıklı olmayan şehirler ise yeni gelenleri, iş, ikametgah, sosyal güvence sağlayamayarak, enformel sektörlere teslim etmiştir. Büyük kentlerin nüfusları hızla artarken, gelişmekte olan sanayiye ucuz emek sağlayacak olan göçmenler, kendi yaşam alanlarını yaratmak için çözüm üretmişler; Türkiye’nin gerçeği haline gelmiş olan gecekondular, kentsel dokunun bir parçası haline gelmiştir.

Devletin kentsel alanlarda yatırımlarını sınırlı tutma kararlılığı, kentleşme sürecinin, mukimlerin mecburiyet ve kararlarına göre şekil almasına neden olmuştur. Bir anlamda, “devlet merkezli kentleşmeden”, “yerel (topluluk) merkezli bir kentleşmeye” geçilmiştir.³¹³ Kente kırdan gelen göç dalgasının konut sorununa çözümleri gecekondular, işsizlik sorununa çözümleri ise enformal ekonominin yaratılması olmuştur. Planlı kentleşme döneminde, yapılaşmaya uygun olmadığı için plan dışı bırakılmış olan alanlar, yeni yerleşim alanları olarak iskan edilmeye başlanmış; yeni gecekondular alanları olarak kentsel dokuyu, bir önceki dönemin planlı kentleşmesi ile orta sınıfın kullanımına açılmış olan alanları ile tezat oluşturacak şekilde biçimlendirmeye başlamıştır.

Yeni gelenlerin, kendi yöntemleri ile biçimlendirdikleri kentleşme biçimi, bir anlamda “özel mülkiyetin koruyucusu siyasal otoriteyi” tehdit ederken, diğer yandan da

³¹¹ Erbatur Çavuşoğlu, *Türkiye’de Kentleşmenin Toplumsal Arkeolojisi*, 1. Basım, İstanbul: Ayrıntı, s. 79.

³¹² Erbatur Çavuşoğlu, *Türkiye’de Kentleşmenin Toplumsal Arkeolojisi*, 1. Basım, İstanbul: Ayrıntı, s. 140.

³¹³ Tarık Şengül, *Kentsel Çelişki ve Siyaset*, 2. Basım, Ankara: İmge, 2009, s. 121-123.

kentleşmenin biçimini belirleyen orta sınıfın hegemonyasını sonlandırmıştır.³¹⁴ Bir önceki dönemde orta sınıfın oluşturduğu katman, gecekondu ile örtülmeye başlamış ancak, orta sınıf bu dönemde de kentsel ranttan pay almaya devam etmiştir.

Yeni gelenler, hemşehrilik ve akrabalık ilişkileri ile oluşturdukları mahallelerde hayat mücadelesi verirken, bu mücadeleyi siyasi bir söylem etrafında hak talebi olarak şekillendir(e)memiş, geldiklerin yerin örf, adet ve geleneklerine bağlılığını devam ettirerek, siyasi yelpazenin muhafazakâr partilerine yakın olmuşlardır. Bu nedenle de çok partili rejime geçişte, yeni kentlilerin taleplerinin dikkate alınması zorunluluğu doğmuştur.

1960'lar boyunca gecekondu, sanayileşmeyi, emek gücünü ucuzlatan bir unsur olarak göz yumulan, yasallaştırılan bir konut edinme modeli olmuştur. 1970'lere gelindiğinde, İşçi Partisi ve siyasi yelpazede sola kayan CHP, kentsel sorunu bir toplumsal adalet sorunu olarak değerlendiren bir yaklaşım benimsemişlerdir.³¹⁵ 1970'lerin başında, CHP tarafından benimsenen “kentsel solculuk”; partinin kent yoksulları ve gecekondu üzerine yoğunlaşarak, onların ihtiyaçlarına yönelik siyaset yapmaları ve 1973 yılına gelindiğinde, tüm büyük kentlerin CHP yönetimine girmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır.

CHP'nin 1980'lere kadar, kentsel solculuğu ön plana çıkaran, kentsel stratejisi, planlı, programlı geliştirilmiş olmamakla birlikte, hedef kitlenin, kent yoksullarının ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde ve değişim değerinden daha çok kullanım değerini öne çıkararak, “Yeni Belediyecilik” kavramını, Türk siyasetine sokarak, merkezi yönetimin, muhafazakar partilerin elinde olmasına rağmen devam ettirilmiştir.³¹⁶ Uygulamadaki zorlukların yanı sıra, “Yeni Belediyecilik” hareketinin seslendiği kitle ile sağlıklı bir ilişki kurabilmiş olduğunu söyleyebilmek de pek mümkün değildir. Öte yandan, özellikle, ikinci kuşak gecekondular, daha radikal sol hareketlerin parçası haline gelerek, “toplumsal adalet” yerine daha radikal değişimler talep etmeye başlamışlardır. Böylece, 1970'lerin sonuna doğru, kentlerin siyasi gündemini, büyük ölçüde gecekondular alanları belirlemeye başlamıştır.

³¹⁴ Tarık Şengül, **Kentsel Çelişki ve Siyaset**, 2. Basım, Ankara: İmge, 2009, s. 124.

³¹⁵ Tarık Şengül, **Kentsel Çelişki ve Siyaset**, 2. Basım, Ankara: İmge, 2009, s. 133.

³¹⁶ Tarık Şengül, **Kentsel Çelişki ve Siyaset**, 2. Basım, Ankara: İmge, 2009, s. 135.

4.2.1.1 Türkiye'nin Yeni Siyasal ve Ekonomik Düzeni

Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonomiyi dönüştürüp, yönlendiren bürokrasi, yeni doğmakta olan burjuvazi ile devletin üst makamlarını kaynaştırarak bir tür devlet kapitalizmi kurmuş, egemenliğini 1950'lere kadar sürdürebilmiştir. Türk ekonomisinde, 1950-1980 arasında görülen büyüme aynı zamanda, kapitalist gelişimin, devlet merkezli geçmişiyle de köklü bir kopuşun da işareti olmuştur.³¹⁷ İkinci Dünya Savaşı sonrasında on yıl içinde, Amerikan hegemonyası altında oluşan yeni düzen, Osmanlı dönemi mirasını ortadan kaldırarak, Anadolu'daki üreticilerden bireysel girişimciler yaratan yeni bir düzenin kurallarını koymuştur.

Dünya-sisteminin yeni döneminin kurallarını belirleme hakkını savaş sonrasında kazanmış olan Amerika, "Avrupa İmar Programı" ile programın faydalanıcılarının tabii olacakları kuralları da belirlemiştir. Bu programa dahil olan, savaş sonrasında tarafını seçmiş olan Türkiye de böylece, aynı zamanda ideolojik parametreleri olan bir seçim yapmıştır; Türkiye için, tarımsal kalkınma ile sanayide daha dolaylı ve yavaş bir büyüme uygun görülmüştür. Bu politikaların sonucu olarak; Türkiye'nin savaş boyunca döviz rezervi biriktirmesi, ikamesi Türkiye'de küçük üretici tarafında üretilen mallar için ithalat kısıtlaması getirilmesi, 1947 yılında Marshall Yardımı'nın Türkiye'yi destekleyerek, ihtiyaçları karşılaması, nedeniyle de 1950'ler boyunca bu yeni düzenin tehlikeli sonuçları fark edilmemiştir.

1950 sonrasında iktidarda bulunan DP, yeni ekonomik düzenin sancıları fark edilir hale geldikten sonra, elinde kalan kısıtlı imkanları kendi destekçilerini memnun etmek üzere, "ekonomiyi ucuz kredi ve kamu yatırımları ile dönüştürmeye" girişmiştir.³¹⁸ 1950'lerin ortalarına gelindiğinde, tarımdaki patlama tükenmiş, ihracat azalmış, daha sonraki yıllarda müzminleşecek olan, dış ticaret açığını ortaya çıkartmıştır. Hükümet bir kez daha küçük üreticiyi koruyarak, ithal ikameci düzenin devam ettirilebilmesi, imalatçı sınıfı ve kent ekonomisinin gelişmesi için; kentsel birikimi artırmak üzere meta üretiminin yatırımlarla desteklenmesi, gecekondular ile

³¹⁷ Çağlar Keyder, "İktisadi Gelişim ve Bunalım: 1950-1980", İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (Ed.), **Geçiş Sürecinde Türkiye**, 3. Basım, İstanbul: Belge Yayınları, 1998, s. 310.

³¹⁸ Çağlar Keyder, "İktisadi Gelişim ve Bunalım: 1950-1980", İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (Ed.), **Geçiş Sürecinde Türkiye**, 3. Basım, İstanbul: Belge Yayınları, 1998, s. 314.

hem kalıcı iş gücü sağlanması hem de düşük kalite yerli üretim için yeni bir tüketici grubu oluşturmayı seçmiştir.

DP iktidarının, ekonomide gerçekleştirdiği en büyük değişiklik tarımsal ekonominin büyümesine verilen destek olmuştur. Öncelikle Marshall Plan'ından sağlanan fonlar tarımsal üretimin artırılmasına yönelik olarak, teçhizat, özellikle traktör ithalatının yapılabilmesi için harcanmıştır.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun uygulanış biçimi devlete ait arazilerin küçük köylüye dağıtılması ile yeni araziler tarıma açılmıştır. Kore Savaşı sırasında Amerika'nın buğday ve krom stoklama politikası nedeniyle; Türkiye dış ticaret hadleri 1948-1953 arasında %50'ye kadar iyileşmiş. 1947-1953 arasında GSYH, yılda ortalama %8.7'lik bir hızla büyümüştür.³¹⁹

Kore Savaşı'nın bitmesi elverişli koşulları sonlandırarak, ihraç mallarının fiyatlarını düşürmüş, tarıma dayalı büyüme stratejisinin zaaflarını ortaya çıkarmıştır. Tarımsal üretim koşullarının kırılganlığı (gübre kullanımının, sulamanın sınırlı olduğu durumlarda, üretim miktarını büyük ölçüde hava koşulları belirlemektedir) da yeni durumun hassasiyeti ile birleştiğinde, Merkez Bankası, Toprak Mahsulleri Ofisi'ne buğday ve tütünde destek alımları yapılabilmesi için hibe niteliğinde destek kredileri vermek zorunda kalmış, tedavüldeki para miktarının artışını ise kaçınılmaz olarak yüksek enflasyon izlemiştir.³²⁰ Neredeyse tamamı ihracat gelirlerinden oluşan "liberal ithalat rejimi" nedeniyle, tüm döviz rezervleri tükenmiş, ithalatta sınırlamaya gidilirken, "bolluk yıllarında, yokluk yıllarına savrulunmuştur."

Sonuç olarak DP, siyasal ve ekonomik liberasyon denemesinden vazgeçerek, protestoları sert önlemler olarak bastırmayı seçmiş, bürokrasi ve devlet müdahaleciliğini önlemek vaadi ile iktidara gelmiş olmasına rağmen, iktidarını koruması daha sert önlemler ve kısıtlamalar ile aşkın devletin aygıtlarına sarılmak ile mümkün olmuştur.

³¹⁹ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisat Tarihi*, 1. Basım, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014, s. 229.

³²⁰ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisat Tarihi*, 1. Basım, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014, s. 232.

4.2.1.2 Demokrat Parti'nin Tarım Politikaları

Kemalist rejim, Birinci Dünya Savaşı sonunda Anadolu'nun işgaline karşı direnen güçlerin ittifakı ile ortaya çıkmıştır.³²¹ Bağımsızlık mücadelesi ile birleşen farklı grupları bir araya getiren tek unsur, ne pahasına olursa olsun siyasi bağımsızlığı korumak olmuş, bağımsızlık mücadelesinin ötesinde, yeni rejimin niteliği konusunda bu farklı unsurlar arasında bir fikir birliği, üzerinde tartışılmış ideolojik bir zemin oluşturulamamıştır. Bağımsızlık mücadelesi etrafında birleşen bu koalisyon, askerler, memurlar, yeni bir aydın sınıfı oluşturan meslek grupları (doktorlar, avukatlar, öğretmenler, vb.), işadamları, tüccarlar, toprak ağalarında oluşmuş, yeni rejimin istikrarı, bu zımni ittifakın devamlılığına bağlı hale gelmiştir. İttifak içinde gerilimler uzlaşma ile çözümlenmiş, güçlü, aşkın devlet yönetici elitin değişiklik isteklerini yerine getirmek üzere radikal uygulamaları hayata geçirmeye memur edilmiştir. Sonuç olarak bu ittifak, toplumsal ve ekonomik yapıyı önemli ölçüde değiştirmeden, devletin yapısını değiştirmeyi, modernize etmeyi sağlayan yazılı olmayan bir anlaşma ile varlığını sürdürmüştür. Ancak, Kemalist rejim, Anayasal bir Parlamenter sistem, laik Cumhuriyet düzenine geçerken, “toplumun yaklaşık %80'ninin yaşadığı kırsal yapı neredeyse el değmeden, eskiden olduğu biçimiyle bırakılmıştır.”³²²

1923 yılından itibaren, yaklaşık olarak yirmi yıl boyunca, CHP “tepeden devrimci” değişiklikleri hayata geçirmiş, yeni bir devlet, yeni bir ulus, yeni bir Türkiye yaratmıştır ancak, bu devrimsel değişiklikler halkın yaşamını devrimsel biçimde değiştirememiş, İkinci Dünya Savaşı yıllarının sarsıcı yoksulluğu ve teyakkuz hali de bu sıkıntılı sürece eklendiğinde, halk devletine yabancılaşmıştır.³²³ Kemalist rejimi bir arada tutan ittifak; yüksek enflasyon, kentsel bölgelerdeki mal kıtlığı, narhların denetlenebilmesi için kullanılan “Milli Koruma Kanunu” ve ağır bürokratik denetim yüzünden kırılma noktasına gelmiştir.

Hem Soğuk Savaş döneminde, Türkiye'nin taraf almasını zorunlu kılan uluslararası konjoktürün dayatmaları, hem de iç siyasetin ekonomik zorunluluklar olarak ortaya koyduğu tablo karşısında, CHP savaş sonrası yeniden biçimlenen dünyaya

³²¹ Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye**, 4. Basım, İstanbul: Hil Yayınları, 2010, s. 21-23.

³²² Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye**, 4. Basım, İstanbul: Hil Yayınları, 2010, s. 23.

³²³ Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye**, 4. Basım, İstanbul: Hil Yayınları, 2010, s. 25.

entegrasyon sağlayabilmek için köklü değişiklikler yapmak zorunda kalmıştır. Bu kapsamda, ilk gündeme gelen konu, sosyal adaletsizliğin giderilmesi ve yüzyıllardır kaderine terk edilmiş köylünün refahının artırılması için Toprak Reformu'nun gerçekleştirilmesi olmuştur. Buna karşın, 1 Ocak 1945 tarihinde meclis gündemine gelen Toprak Reformu Kanun Tasarısı, hemen Parti içinde engellemelere ve eleştirilere hedef olmuştur.

Bernard Lewis'in temel özelliklerini şu şekilde tanımladığı devrim niteliğindeki tasarı ile hedeflenen;

“Toprağı hiç olmayan ya da çok az olan köylülere toprak ve tarım aletleri vermek, ülkenin ekilebilir topraklarının tam ve verimli kullanımını sağlamaktır. Yöntem, yirmi yıllık faizsiz kalkınma kredisi ve diğer maddi yardımlar ile birlikte bu köylülere toprak vermektir. Bu toprak kullanılmayan hazine arazileri, belediyelere ve devlete ait diğer topraklar, tarıma elverişli hale getirilen topraklar ve özel kişilerden müsadere edilecek araziler olacaktır. Bu son kategori için 500 dönümden fazla tüm araziler millileştirilecektir. Millileştirme bedelleri değişen ölçülerde ödenecektir; elde bulundurulanan arazi ne kadar büyükse oranlar o kadar küçük olacaktır. 20 yıl içinde, yüzde dördü hazine bonusu olmak üzere taksitler halinde ödenecektir. Yasa, bu yasayla elde edilen yeni toprakların mirasçılar arasında bölünemeyeceğini de şart koşuyordu. Kırsal nüfusun yaklaşık üçte birinin -5 milyon kişinin-, tam uygulandığında Türkiye'yi bağımsız bir küçük mülk sahibi köylüler ülkesine dönüştürecek önemli bir devrime yol açacak olan bu yasadaki yararlanacağı tahmin ediliyordu.”³²⁴

Uzun tartışmalardan sonra, 11 Haziran tarihinde, sert parti içi disiplinin yardımıyla yasalaşan tasarının, çok partili bir sistemde gündeme bile gelemeyeceğini düşünmek yanlış olmayacaktır. Hiçbir zaman uygulanamayan Kanun, kendi çıkarlarını koruma peşinde olan toprak ağalarının Parti içi muhalefeti ve 1950 seçimleri öncesi kırsal oyları kontrol etme gücüne sahip, mebus toprak ağaları ile pazarlıklar sonucunda değiştirilmiştir.

Kanun tasarısının en direkt sonuçlarından birisi, CHP içinde çıkarları zarar görecektir olan toprak ağalarının Parti'den ayrılarak, Türkiye'de çok partili hayatı başlatacak olan Demokrat Parti'yi kurmaları (7 Ocak 1946) olmuştur. Kırsalda devletin gücünü artırıp, ağaların denetimine son verecek olan bu yasa, güçlü bir muhalefetin doğuşuna zemin hazırlamıştır.

1930 yılında Serbest Fırka ile siyaset hayatına başlayan, Parti bir yıl içinde kapandıktan sonra da 1945 yılında ihraç edilinceye kadar CHP'de siyasete devam etmiş,

³²⁴ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 8. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 468.

zengin bir toprak ağası olan, Aydın Menderes tarafından kurulan DP, CHP'nin ilkelerini ve programını, Anayasa'ya aykırılık eleştirisi ve kapatılma tehdidi ile karşı karşıya kalmamak için aynen benimsemiş ve devam ettirmiş olmakla birlikte, “demokrasiyi geliştirme” ve “bürokrasinin yükünden kurtulma”, “serbest girişimin önünün açıklaması” vaatleri ile destek görmüştür.³²⁵ Feroz Ahmad, bu yeni siyasi oluşumun, tüm toplumsal kesimlerin desteğini alarak, benimsenmiş olduğunu ifade etmektedir; “DP'lilerin hakkını vermek gerekirse, 1945'ten en azından 1955'e kadar, neredeyse bütün grupların (aydınlar, işçiler, iş adamları, hatta ordu) coşkuyla onları desteklediği söylenmelidir. Menderes'in dediği gibi DP, tek parti yönetimine son vermek isteyen herkesin partisiydi.”

DP, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun, özel mülkiyet altındaki büyük arazilerin dağıtılmasını öngören maddesinin uygulanmasını engelleyerek, devlet mülkiyetindeki arazilerin dağıtılmasını öngören maddesini yaygın olarak kullanmıştır.³²⁶ Bu uygulama, Güneydoğu Anadolu dışındaki bölgelerde küçük üreticiyi güçlendirmiş, ekili toprakları Birinci Dünya Savaşı'ndan 1950 yılına kadar yüzde on, 1950'li yıllarda ise yüzde elliden fazla artmıştır.

Toprak ağaları, kendi çıkarlarını korumak üzere siyasi olarak örgütlenerek, toprak reformunun, çıkarılmış olan Kanun kapsamında gerçekleştirilmesini engellemeyi başarmışlardır. Sonuç olarak, 1947-1962 arasında 360 bin aileye, 1.8 milyon hektar arazi dağıtılmıştır, bu arazilerin ancak 8 bin 6 yüz hektarı özel mülkiyete ait toptaktır, gerisi devlete ait, büyük bölümü mera olarak kullanılan, hazine arazileridir.³²⁷

Bu yeni durumdan zarar eden, meraları kullanan topraksız ya da az topraklı köylüler olmuştur. Birçok durumda toprak sahibi köylüler bu yeni uygulamadan faydalanamamışlardır. Elindeki toprağı işlemek isteyenler ise traktörü ağadan kiralamak zorunda kalarak yine ağanın ortakçısı olmaktan kurtulamamıştır, “artan enginlik ve büyüyen yoksulluk yan yana gitmiş... traktör kullanmayı verimli kılmayacak kadar küçük arazisi olanlar daha büyük çiftliklerde tarım emekçisi olmuş ya da şehirlere göç

³²⁵ Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye**, 4. Basım, İstanbul: Hil Yayınları, 2010, s. 35.

³²⁶ Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisat Tarihi**, 1. Basım, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014, s. 228.

³²⁷ Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye**, 4. Basım, İstanbul: Hil Yayınları, 2010, s. 174.

etmişlerdir.”³²⁸ Göçün dolaylı bir sonucu olarak, toprak ağaları ellerindeki toprakları genişletirken, kentlerdeki işsiz köylü sayısı günden güne artmıştır.

DP’nın tarım politikalarının bir diğer yönü de tarım kredileridir. Toprak Kanunu’na dayanılarak, “Tarım Bankası” aracılığı ile dağıtılmış olan kredilerin amacı, toprak dağıtımından faydalanan köylülerin, yeni topraklarını en verimli şekilde kullanmalarını sağlayacak biçimde gerekli yatırımları yapmalarıdır.³²⁹ Ancak, bu tür kredilerin vazgeçilmez bileşeni olan “eğitim” verilmeden dağıtıldığı için tarımsal sermaye birikimi yapmaya yönelik yatırımlara harcanacağına, köylülerin ihtiyaçlarını karşılamaya, radyo, elbise, mobilya almaya harcanmıştır. 1945 yılında, 112 milyon TL olarak dağıtılan tarım kredileri, 1950’de 412 milyon TL’ye yükselmiştir. Bunun yanı sıra, tarımsal gelirin vergi dışı bırakılması ve Toprak Mahsulleri Ofisi’nin yüksek fiyattan hububat alması ve benzeri tarım sübvansiyon politikaları ile hazineye yük bindirilerek, enflasyonun artmasına neden olunmuştur.

4.2.1.3 Demokrat Parti’nin Tarım Politikalarının Kentleşmeye Yansıması

İstanbul’un nüfusu 1950 ile 1980 arasında beş kat artmıştır (1950’de 1 milyon, 1960’da 1 milyon 8 yüz bin, 1970’de 2 milyon 274 bin ve 1980’de 5 milyon) bu artışa eşlik eden gecekondu sayısındaki artış ise ilk on yıl içinde (1950-1960) 8 bin 258’den, 100 bine ulaşmıştır.³³⁰

Bu tablo, hızlı kentsel nüfus artışının nedenlerini anlamaya çalışanlar için, hızlı kentleşmenin yaşandığı tüm diğer ülkelerde olduğu gibi, kırsal kesimde neden “nüfus tutulamadığı” sorusunu gündeme getirmiştir.³³¹ İlhan Tekeli bu soruyu, Türkiye için yanıtlamaya çalışanların iki farklı bakış açısını benimsemiş olduklarına dikkat çekmektedir; makineleşme kırdaki emek gücüne ihtiyacı azaltmış, bu gelişme sonucunda kırdan kopan nüfus şehirlere yerleşmiştir. Türkiye’de “kırdan itmesi, şehrin çekmesi” sonucu ortaya çıkan bir şehirleşmeden söz edilmektedir. Tekeli bu açıklamanın “yetersiz, ancak kabaca doğru” olduğu görüşündedir. Tekeli’ye göre, “eğer, kırdan şehre olan göç, sadece köye giren traktör sayısının belirli bir katsayı ile çarpılması ile

³²⁸ Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye**, 4. Basım, İstanbul: Hil Yayınları, 2010, s. 177.

³²⁹ Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye**, 4. Basım, İstanbul: Hil Yayınları, 2010, s. 178-180.

³³⁰ Doğan Kuban, **İstanbul Bir Kent Tarihi**, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000, s. 400.

³³¹ İlhan Tekeli, **Türkiye’de Kentleşme Yazıları**, Ankara: Turhan Kitapevi, 1982, s. 86.

hesaplanabilecek olsaydı, son yıllarda gözlenen göçten çok daha yüksek oranda bir göçün doğması gerekirdi. Sorun ancak, kırsal alanlarda, sosyal yapının dönüşümünün kavranması ile anlaşılabilir.”³³² Tekeli, kırsal kesimde, sosyal yapıdaki- mülkiyet düzenindeki- değişiklikleri anlamadan, göçün nedenlerini ancak “kabaca” anlayabilmenin mümkün olacağının altını çizmekte ve bu yaklaşımın en önemli sakıncasının; “bu veriye dayanarak politikalar ve çözüm üretme çabası” olacağını hatırlatmaktadır. Eksik tanımlama kaçınılmaz olarak, eksik çözüm üretecektir.

1948-1956 arasında, Marshall Yardımı’nın uygulamaya koyulması ile 1800’lerden 44 bine ulaşan traktör sayısı, ekilebilir alanın arttırılmasına ve işgücü tasarrufuna yol açmış olsa da dış ödemeler dengesinin bozulmasına neden olmuş;³³³ 1956-1963 (Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı uygulanmaya başlanıncaya kadar) traktör sayısının 44 bin ile sınırlanmasına neden olmuştur. 1963’den sonra 1970’e kadar 100 bine çıkarılan traktör sayısı, tarım için kullanılabilecek arazinin genişletilmesini sağlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar, organik enerji (öküz) kullanılarak yapılan tarıma göre şekillenmiş olan Türk köylerinin yapısı, traktör kullanımının artması ile biçim değiştirmeye başlamıştır.³³⁴ Öküz ile verimli işlenebilir olan 5.5 hektar toprak, traktör ile 75 hektara çıkarılmıştır, bu gelişme de Türk köyünün yapısal örgütlenmesini iki yönde değiştirmiştir; küçük işletmeler, yerlerini büyük işletmelere bırakmış, tarihsel olarak, küçük çift hane sistemi ile İkinci Dünya Savaşı sonuna erişmiş olan küçük işletme yapısı, 1830’larda Türk köyünün, yarı koloni olarak, Dünya Pazarı’na açıldığı (karasabanda-pulluğa geçiş ve liman / demiryolu bağlantıları olan merkezler ile) dönemde tecrübe etmediği büyük dönüşümü, “pazar olarak bütünleşmeyi”, ancak İkinci Dünya Savaşı sonunda gerçekleştirmiştir. Türk köylerinde, İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar, genel olarak, yerel pazar için üretim yapan küçük üreticiler, varlıklarını devam ettirebilmişlerdir. Özetle, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, hem işletmelerin ölçekleri değişmiş, hem de bu dönüşümü mümkün ve sürdürülebilir kılan karayolu ağı, tüm yerel işletmeler, ulusal ve uluslararası pazara bağlanmıştır.

³³² İlhan Tekeli, *Türkiye’de Kentleşme Yazıları*, Ankara: Turhan Kitapevi, 1982, s. 86-87.

³³³ İlhan Tekeli, *Türkiye’de Kentleşme Yazıları*, Ankara: Turhan Kitapevi, 1982, s. 92-94.

³³⁴ İlhan Tekeli, *Türkiye’de Kentleşme Yazıları*, Ankara: Turhan Kitapevi, 1982, s. 95.

Dolayısıyla, Türk köylerindeki dönüşümü, mekanik (traktör ile ilişkili) bir dönüşüm olarak değerlendirmek, mülkiyet ilişkilerindeki, yapısal değişikliği göz ardı ederek, ortaya yeni çıkan düzen içindeki, yeni yapıyı göz ardı etmek anlamına gelecektir. Büyük çiftliklerin ortakçısı olan küçük çiftçilerin, yeni düzen içinde kendilerine yer bulamamaları; tefeci ve tüccarın küçük çiftçinin zorunlu olarak borçlandıkları finansör haline dönüşmesi ve en sonunda küçük çiftçinin, topraklarına borca karşılık el koymaları sonucu, küçük çiftçinin elinde tutuyor olduğu, küçük toprakları kaybetmeleri sonucu doğurmuştur.

Nihayetinde, tarımda mekanizasyon ve büyük işletmelere geçiş sürecinin yarattığı dönüşüm iki yönlü bir gelişme ortaya çıkarmıştır; i) mülksüzleşme ve kırdan kopuş, ii) bir çeşit “kırsal marjinal grup”- örgütsüz, sendikasız, sosyal güvenlik sistemine dahil olmayan tarım işçileri, mevsimlik işçiler- yaratarak, kırsalda kalmaya olanak sağlayan mekanizmalar oluşturmuştur.³³⁵ Bu iki yönlü sonuç ise açık bir şekilde, tek bir değışkene; tarımda mekanizasyon ve traktör kullanımı ile ilgili açıklamaların yeterli olmayacağı, mekanizasyonun, ortaya çıkan yeni durumun kırdaki yapısal bir dönüşümü başlattığı, kentin ise buna tam anlamıyla cevap verememiş olmasıdır. Kent kırsalda yaşanan yapısal dönüşüme tam anlamıyla cevap verebilmiş olsa, kırsal alandan kentler göç yüzdeleri çok daha yüksek olmalı, kırsalda kalan marjinal kesimin sayıca daha az olması gerektiği sonucunu ortaya koymaktadır.

4.2.1.4 Merkez-Çevre Bütünleşmesi; Kırsal Yapısal Dönüşümün Kentleşmeye Etkileri

Kırsalda yapısal dönüşüm gerçekleşinceye kadar devam eden küçük meta üretimi ile köylerden kopuş sınırlı kalmıştır, kent nüfusu yavaş büyümüştür. İkinci Dünya Savaşı sonunda, dünya-sistemi ile bütünleşmenin yeni bir aşamasına geçilmesi, kapitalist üretim sürecinin başlaması ile kentsel nüfus artmaya başlamış, kentsel araziye talep artırmış, arsa mülkiyeti, toplumun yeni bir yapısal dönüşüm geçiriyor olduğu bu süreçte, kentlerde yaratılan artı değere el koyma aracı haline gelmiştir. Kentleşmenin hızla arttığı bu dönemde, spekülasyon aracı haline gelen kent toprağı; burjuvazi için

³³⁵ İlhan Tekeli, *Türkiye’de Kentleşme Yazıları*, Ankara: Turhan Kitapevi, 1982, s. 113.

sermaye birikimi sağlayan, orta sınıf için birikimleri korumaya yarayan (yüksek enflasyon nedeniyle) bir araca dönüşmüştür.

Kent toprağının spekülâtif bir yatırım aracı haline dönüşmesinin direkt sonuçlarından birisi, bir önceki dönemin tek parsel, tek bina, bölünmemiş mülkiyet anlayışının sürdürülebilirliğinin ortadan kalkması olmuştur. Bu bağlamda iki tür gelişme ortaya çıkmıştır³³⁶ i) orta sınıf kendi kaynaklarına uygun yerlerde konut alanları oluşturmaya başlamıştır (1955'te yasal bir nitelik kazanmış olan kat mülkiyetine geçiş zorunlu hale gelmiştir), kent dokusu içinde spekülâtif amaçla bekletilen çok sayıda arazi oluşturulmuştur, ii) daha düşük gelirli gruplar içinse yasal olmayan ikinci bir arsa piyasası ortaya çıkmıştır.

Kat mülkiyetine geçişin ilk bakışta fark edilmese de koruma açısından çok önemli sonuçları olmuştur; tek parselde tek bina yapma imkanı kalmayan orta sınıf mensubu bireyler, güçlerini birleştirerek, kent merkezlerindeki arazilerin üzerinde yükselen yapılarda kat mülkiyeti sahibi olabilmışlerdir. Bu yeni yaklaşım da, spekülasyonları hızlandırarak, yüksek yoğunluk, emsal artışı talebini ortaya çıkararak, kent içindeki eski dokuların, hızla ortadan kaldırılması sonucunu doğurmuştur.

Temel güdünün spekülâtif fiyat artışından pay almak haline geldiği bir ortamda, konut mülkiyeti ile ilgili olarak artan duyarlılık, koruma ile ilgili olan duyarlı yaklaşımın gelişmesine imkan tanımamış; “konut mülkiyeti aileler için yaşam alanı sağlamanın çok ötesinde, toplumda yaratılan değere el koyma olanağı” olarak değerlendirilmiştir.³³⁷ Dolayısıyla, kültürel ve doğal miras koruma ya da alternatif çözümler ile sosyal devlet olmanın gereklerini yerine getirmeye hazır, devlet tarafından sunulan kiralık konut gibi alternatif çözümler kabul görmemiştir.

Hızla toplumsal kabul gören bu spekülâtif değer yaratma / paylaşma yarışına dahil olma arzusu, kısa sürede “yap-satçı” olarak adlandırılan yeni bir girişimci tipini ortaya çıkarmıştır. Bu yeni konut üretim biçimi, Emlak Kredi Bankası'nın tek kişiye verilen konut kredileri sayesinde 1955 sonrasında yaygınlık kazanarak, konut alanlarını

³³⁶ İlhan Tekeli, **Türkiye’de Kentleşme Yazıları**, Ankara: Turhan Kitapevi, 1982, s. 246-247.

³³⁷ İlhan Tekeli, **Türkiye’de Kentleşme Yazıları**, Ankara: Turhan Kitapevi, 1982, s. 251.

tekdüze, piyasada geçerli olduğuna inanılan estetik anlayışı ve kar maksimizasyonu arayışı ile şekillendirmiştir.

4.2.1.5 Bürokratik Aşkincılığın, Kentleşme ve Korumayı Ele Alış Biçimi

CHP'nin önderliğinde bir araya getirilmiş olan Tarihsel Blok içerisinde hiçbir zaman yer alamamış olan köylü, işçi, emekçi, siyaset içinde yer bulmuş, doğrudan siyasetçiler ile iletişime geçebilmiştir. Ancak bu iletişim, hakkını savunan bireyi değil, yatay, eşit bir karşılaşmak olmaktan çok uzak bir şekilde patronaj, patron-adam ilişkileri ortaya çıkarmıştır.

Planlama hala kentleşme için meşru zemin olarak kabul ediliyor olsa da, bir önceki dönemin düşük yoğunluklu, bahçe kent vizyonu artık sürdürülebilir bir modernleşme vizyonu olmaktan çıkmıştır. Cumhuriyet döneminin, kentleşme için meşru gördüğü kentsel normlara uygun altyapı ve konut üretimi yeni gelenlerin kaynak yetersizliği nedeniyle artık mümkün değildir.³³⁸ Baraka adıyla 1930'larda kentlerde ortaya çıkmaya başlayan yapılaşma, çok partili dönemde gecekondular olarak, af yasaları ile yasallaştırılmıştır. Gecekonduları yasallaştıran af yasaları, belli bir alan ve zaman ile sınırlı tutularak, modernist yaklaşım korunmaya çalışılmış olsa da bu dönem hızlı kentleşmeyi kontrol etmekten çok uzak bir iktidarın popülist yaklaşımı ve patronaj ilişkilerinin şehirleşmenin yönünü belirlediği bir dönem olmuştur.

İlhan Tekeli, Türkiye'de ortaya çıkan popülist siyasi yaklaşımın kentleşme açısından sonuçlarını irdelerken, üç önemli hususa dikkat çekmektedir.

“Türkiye gibi az gelişmiş ülkelerde erken aydınlananlardan beklenen; toplumu ileri götürmek üzere misyon üstlenerek, iktidar arayışına girmeleri, misyonları tamamlandığında ise iktidarı çoğunluğun teveccühüne teslim ederek siyaset sahnesinden çekilmeleridir. Ne var ki, iktidarın devam edebilmesi, halkın isteklerini yerine getirmeye hatta halkın kısa vadeli tercih ve taleplerinin sonuçlarının kötü olacağının bilinmesine rağmen iktidarı koruyabilmek için bu istekleri yerine getirebilmeye bağlıdır. Temel motivasyonu siyasi destek olan popülist siyaset yapma biçimi ise sonuç olarak ortaya, i) patronaj ilişkileri, ii) kentsel rant ekonomisi ve iii) vatandaş oluşturmamayan bir kentleşme modeli ortaya çıkarmaktadır.”³³⁹

İkinci Dünya Savaşı sonunda diğer çevre ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de modernleşme projesi popülist politikalar ile yeniden biçimlendirilmiştir. Geleneksel

³³⁸ İlhan Tekeli, **Modernite Aşılırken Kent Planlaması**, 1. Basım, Ankara: İmge, 2001, s. 28.

³³⁹ İlhan Tekeli, **Modernite Aşılırken Kent Planlaması**, 1. Basım, Ankara: İmge, 2001, s. 46.

yapıların hızla çözülüşüne eşlik eden hızlı kentleşme, Avrupa’da olduğu gibi birkaç yüzyıl içinde mücadele ile gelişen kent kültürü, sivil toplum kurumları, demokratik hak taleplerinin kristalize ettiği bir ideolojik çerçeve yerine popülizimin, ideolojinin yerini doldurduğu bir siyasi kültür oluşmasına neden olmuştur. Bu ideolojik çerçeve de siyasi elitler, aydınlar, orta sınıf, işçiler, köylüler arasındaki ittifakın çimentosunu oluşturmuştur.

İttifakı bir arada tutan diğer unsur ise bu ideolojik çerçeveyi tamamlayan patron-adam ilişkileri içinde siyasi kaynakların bu siyasi ittifaka bağlılık gösterenlere ödül olarak dağıtılması olmuştur. Kısıtlı kaynakların dağıtımının, Cumhuriyetin eşit vatandaş ilkesine aykırı olarak, toplumsal yapıda meydana getireceği çözülmenin aşılması ise toplumsal yapıyı stabilize edecek;³⁴⁰ i) güçlü merkezi devlet ve karizmatik lider, ii) dağıtım kanalları ile geniş bir koalisyonun bir arada tutulması, iii) popülizme kitle desteği sağlayacak güçlü bir siyasi söylem geliştirilmesine bağlı olmuştur.

Patron-adam ilişkisi ve popülizm birleşmesi, Türkiye’de planlı kentleşme talep eden, plan kurallarına uygun olarak yaşam alanını biçimlendirmeye gönüllü yurttaşın ortaya çıkışını engellemiştir. Planlama, Türkiye siyasetine modernleşme projesinin kentlerdeki görünür yüzü olarak girmiş olsa da sürekli plan dışı kalma eğiliminde olan vatandaş ve siyasetçi tarafından el birliği ile terk edilmiş, yasal çerçevenin temeli olarak kentleşmenin yönünü belirler görünse de, plan dışı kalmak norm haline getirilmiştir. Temel kentleşme politikasının “hızlı kentleşme” olduğu bu dönemde toplumsal zenginliğin yeniden üretilmesinde belirleyici unsur kentsel toprak ve yap-sat ekonomisi olmuştur.

Tek Parti Yönetimi’nin muhalefeti, İstanbul’u, Ankara’nın “simgesel karşıtı” seçerek, “Ankara’nın başkent statüsünün değişmesini talep etmese de tüm enerjisini ve kaynaklarını İstanbul için harcamıştır... İstanbul, simgesel önemine rağmen ihmal edilmiş olması ve güçlü oy potansiyeli nedeniyle uygun bir seçimdir.” Ancak, DP yönetimi boyunca kentin yeniden inşası “kişisel kaprisler” ile planlama olmadan sürdürülmüştür; “Menderes geniş bulvarlara, 19. yüzyıldaki öncüllerinden daha da düşkündür.” 1956-1960 arasında açılan Aksaray- Beyazıt, Beyazıt- Topkapı Bulvarları,

³⁴⁰ İlhan Tekeli, **Modernite Aşılırken Kent Planlaması**, 1. Basım, Ankara: İmge, 2001, s. 47-48.

“yol boyunca eski kenti biçerek” bütün eski dokuyu yok ederek açılmışlardır. Beyazıt-Edirnekapı, Unkapanı- Yenikapı, Galata Köprüsü- Dolmabahçe, Eminönü- Unkapanı- Karaköy- Azapkapı- Haliç, Beşiktaş- Zincirlikuyu, Sirkeci- Florya, Taksim- Şişli, Kadıköy- Bostancı- Bağdat Caddesi arasında da aynı anlayış ile çalışılmıştır.³⁴¹

Cumhuriyetin ilk döneminde büyümeği planlamak üzere hazırlanan planlar, artık büyümeği denetleyen tek mekanizmanın spekülasyonlar olması nedeniyle, spekülasyonların amaçlarına hizmet etmek üzere hazırlanmaktadır;

“Doğrusu istenirse spekülasyon sözcüğünün işaret ettiği etkinlik, toprak sahiplerini, araba üreticilerini, müteahhit şirketleri, imalatçıları, yapı malzemesi satanları, binlerce işsizi, kalifiye olmayan işçiyi, yeni göç etmiş köylüyü doğrudan ilgilendiriyordu. Bir bakıma toplumsal huzursuzlukları gözden saklıyordu. Sokak satıcısının mallarını satmasına yardım ediyor, evsizlerin umutlarını artırıyor, sürekli bir dinamizm yaratıyor ve halk kitlerinin gözünde bir şeyler yapıldığı izlenimini yaratıyordu.”³⁴²

Dolayısı ile İstanbul ve Türkiye’nin temel ekonomik etkinliği haline dönüşmüş olan toprak spekülasyonu, “basit bir yağmalama olgusu değildir ...20. yüzyılın ikinci yarısı için en tatmin edici toplumsal etkinlik olduğunu kanıtlıyordu.”³⁴³

Bir önceki dönemde, Lütfü Kırdar eliyle İstanbul’da yürütülen kentsel projeler, Cumhuriyet dönemi kültür politikalarını yansıtır biçimde, İstanbul’a kamu imgesini, kamusal alanlar, parklar, kültür yapıları ile yerleştirirken, Menderes’in yaklaşımı konunun uzmanları ve duyarlı aydınlar açısından trajik olarak nitelendirilebilecek kadar radikaldir. Politikacı ile plancı arasındaki diyalog eksikliği ile açıklanabilecek bu durum belki de bu çalışma kapsamında da anlatmaya çalıştığımız gibi, “tümel tarihsel koşulların bir parçası” olarak da değerlendirilebilir.³⁴⁴

1950’ler boyunca, İstanbul Üniversitesi Beyazıt’taki yerini korumuş ancak çevresini yutarak genişlemiştir. Belediye binası, Valens Su Kemerinin elli metre ötesine, Şehzade Külliyesi’nin karşısına yapılmıştır. Adliye Sarayı kentteki tek Sadrazam Sarayı olan İbrahim Paşa Sarayı’nın bir bölümünü yok ederek, Lausos ve Antiohos Saraylarının kalıntıları üzerine, Prost’un arkeolojik sit olarak tanımladığı ve gelecek için hiçbir plana dahil etmediği bir alan üzerinde yapılmıştır. Çok sayıda klinik

³⁴¹ Doğan Kuban, **İstanbul Bir Kent Tarihi**, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000, s. 391-392.

³⁴² Doğan Kuban, **İstanbul Bir Kent Tarihi**, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000, s. 394.

³⁴³ Doğan Kuban, **İstanbul Bir Kent Tarihi**, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000, s. 395.

³⁴⁴ Doğan Kuban, **İstanbul Bir Kent Tarihi**, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000, s. 395.

ve üniversite yapısından oluşan büyük bir sağlık merkezi kompleksi, Surların hemen yanında, Millet Caddesine inen yamaç üzerinde gelişmiştir. Cerrahpaşa ve Çapa’da oluşan sağlık kompleksleri izleyen yıllarda Kocamustafapaşa, Cerrahpaşa, Haseki ve Çapa bölgelerindeki tarihi dokuyu tümüyle yok etmiştir.³⁴⁵

1956-1960 arasında yapılan harcamalar, diğer tüm kentler için yapılan harcamaların toplamını aşmış, “Menderes de Osmanlı Sultanları gibi memleketin tüm kaynaklarını İstanbul için sarf etmiştir.” Kamulaştırılan ve yıkılan binaların sayısı 7 bin 289’u (birçoğu tarihsel yapı olmak üzere) bulmuştur. Planlamanın sahneden çekilmesine eşlik eden sınır tanımaz bir inşaat etkinliği, deniz ulaşımının geri plana itilerek, araç trafiğine öncelik tanınması, popülist politikalar ile köyden göç edenlerin taleplerine öncelik tanınması, kırsal kökenli politikacılar için yeni bir model oluşturmuş, kent toprağının yağmalanması için de meşru bir zemin temin etmiştir.³⁴⁶

Menderes’in ve takipçilerinin izlediği yol, kentin eski tarihi imgesi yerine, hızla modern bir kimlik yaratacak değişiklikleri yapmaktır.³⁴⁷ Tanzimat’tan bu yana modernleşmenin, kentsel imge üzerindeki yansıması olarak değerlendirilebilecek bu yaklaşım, 19. yüzyılda Sultanların yeni fabrikalar yapmak için Haliç’te Saray yıkmalarına, Sirkeci’de gar yapmak üzere Topkapı Sarayı’nın bir bölümünü feda etmelerine benzer biçimde, içinden çıkılamayan bir ikilemin tezahürü olmuştur. “Menderes dönemi ile ilgili sorun, onun modernizm isteği değil, bu imgenin yaratılmasında başvurduğu yöntemin yüzeyselliğidir.”³⁴⁸ Yeni bir kimlik ve kentsel imge yaratmak üzere feda edilecekler ile yerine konulacak arasındaki seçim, karmaşık bir kültürel seçim olarak günümüze aktarılmıştır.

³⁴⁵ Doğan Kuban, **İstanbul Bir Kent Tarihi**, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000, s. 396.

³⁴⁶ Doğan Kuban, **İstanbul Bir Kent Tarihi**, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000, s. 396.

³⁴⁷ Doğan Kuban, **İstanbul Bir Kent Tarihi**, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000, s. 397-398.

³⁴⁸ Doğan Kuban, **İstanbul Bir Kent Tarihi**, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000, s. 398.

4.3 İstanbul'un Yeniden Fethi (1980-2000)

1980 sonrası benimsenen yeni entegrasyon sürecinin kentleşmeye yansıması iki ayrı dönemde incelenebilir, birbirini takip eden her iki dönemde de devlet kentleşmeyi, hem doğrudan yatırımlar, hem de yasal ve yönetsel düzenlemeler ile desteklemiştir.³⁴⁹

i) Birinci Büyüme Dönemi ve “İmar Afları Yoluyla Kentsel Dönüşüm”; 1982-1988 arasında devam etmiştir; bir önceki dönemde, ithal ikameci politikalar ile sermaye biriktirmiş, ancak, dünya pazarında rekabet gücü kalmayan sanayiciye, yeni yatırım aracı olarak, bacasız fabrika olarak değerlendirilen, “kent toprağı” bırakılmıştır. 1950-1980 arasında küçük girişimcinin (yap-satçının) tasarrufuna bırakılmış olan, kentsel rant alanları, bu dönemde daha geniş kitleleri memnun etmek üzere yeniden kullanıma açılmıştır. Dönem boyunca, birbiri ardına çıkarılan imar afları, gecekondu alanlarını hızla “dönüştürürken”, hem siyasi iktidarın devamını garanti etmiş, hem de kentsel rantın olabildiğince geniş bir kitle arasında bölüşülmesine yardımcı olmuştur.

1980’li yıllar, konut yatırımlarının Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) içinde en yüksek olduğu, kamu alt yapı yatırımlarının öne çıktığı bir dönemdir.³⁵⁰ İthal ikameci dönemde kaynaklarını sanayileşmeye ayıran devlet, 1980 sonrasında yapılı çevreye kaynak ayırmış; 1980’ler boyunca kamu inşaat ve alt yapı yatırımlarının GSMH içinde payı %10’nun üzerinde olmuştur. Toplu Konut İdaresi’nin kuruluşu ve Toplu Konut Fonu’nun oluşturulması da aynı döneme rastlamaktadır. Konut üretenele ve kooperatiflere sağlanmış olan ucuz krediler ile konut üretimi teşvik edilmiştir. 1984-1995 arasında yaklaşık 1 milyon konuta, konut fonu üzerinden kredi sağlanmıştır. Kurumsal düzenlemelerin yanı sıra gerçekleştirilen yasal düzenlemeler ile plan yapma yetkisi merkezden yerele kaydırılmış (1985 yılında yürürlüğe girmiş olan 3194 sayılı İmar Kanunu ile), kent çeperlerindeki boş, ucuz araziler hızla kentsel arsaya dönüştürölüp, imara açılmıştır. 1984 yılında yürürlüğe konulmuş olan 2981 sayılı İmar Affı Kanunu ile gecekondu alanlarının apartmanlaşması sağlanmıştır. İmar Affı Kanunu

³⁴⁹ Ayşe Çavdar, Pelin Tan (Der.), **İstanbul: Müstesne Şehrin, İstisna Halleri**, 1. Basım, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013, içinde, Osman Balaban, “Neo-liberal Yeniden Yapılanmanın Türk Kentleşmesine Bir Diğer Armağanı: Kentsel Döşümde Güncelin Gerisinde Kalmak”, (s.51s.78), s. 60- 65.

³⁵⁰ Ayşe Çavdar, Pelin Tan (Der.), **İstanbul: Müstesne Şehrin, İstisna Halleri**, 1. Basım, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013, içinde, Osman Balaban, “Neo-liberal Yeniden Yapılanmanın Türk Kentleşmesine Bir Diğer Armağanı: Kentsel Döşümde Güncelin Gerisinde Kalmak”, (s.51s.78), s. 61- 63.

kapsamında verilmiş olan ruhsatların sayıları 1984 yılında 40 bin iken, 1987 yılında 110 bine yükselmiştir. Bunların yanı sıra devreye sokulan İmar İslah Planları da, gecekonduların sadece affedilmelerinin değil, aynı zamanda, alınıp-satılmalarına, kat karşılığı müteahhide verilmelerine olanak sağlayan ilave imar hakları kazandırmıştır.

ii) İkinci Büyüme Dönemi (2000 sonrası) ve “Kuralsızlaşmanın Aracı Olarak Kentsel Dönüşüm” (2000 sonrası); Bu dönemde devlet inşaat sektörünün büyümesini destekleyecek çok sayıda yasal ve yönetsel düzenleme yürürlüğe koymuştur, bunların büyük bir bölümü de Toplu Konut İdaresi Başkanlığı’nın (TOKİ) yeniden yapılandırılması ile ilgili olmuştur.

4.3.1 Dünya-Sistemi ile Neo-liberal Uyumlanma; 1980 Darbesi’nin Siyaseti Yeniden Biçimlendirmesi

1980 askeri darbesi ile sivil olmayan bir yapı bir kez daha siyasal yapılanmaya hakim olmuş, “aşkın devlet” bir kez daha sahneye çıkmış, orduyu harekete geçmeye sevk eden unsurlar, darbe sabahı radyodan yayınlanan bildiride şu şekilde özetlenmiştir: “Ülkenin bütünlüğünü korumak, milli birliği ve kardeşliği sağlamak, iç savaşa ve kardeş kavgasına son vermek ve savaşın yeniden baş göstermesini önlemek, devletin varlığını ve otoritesini yeniden tesis etmek ve demokratik düzenin düzgün işleyişini engelleyen faktörleri ortadan kaldırmak.”³⁵¹ 12 Eylül 1980, saat 04:30’da cunta adına okunan bu bildiri ile Türk Silahlı Kuvvetleri’nin, ülke yönetimine el koyduğu ilan edilmiş, milletvekili dokunulmazlıkları kaldırılmış, Parlamento dağıtılmış, tüm siyasi partilerin faaliyetlerine son verilmiş, bütün belediye başkanları ve meclisleri azledilmiştir.

14 Eylül’de Kenan Evren devlet başkanı olmuş, ardından sadece askerlerden oluşan Milli Güvenlik Kurulu (MGK), Bülent Ulusu başkanlığında asker ve bürokratlardan oluşan ve işlevi MGK’ya tavsiyelerde bulunmak ve kararlarını icra etmek olan, 27 üyeli bir kabine atamıştır.³⁵² MGK sadece kabine ile birlikte değil, üst düzey yetkiler ile göreve getirilmiş, tüm üst düzey konumlara hakim bir grup ile birlikte hareket etmiş; 1924 yılında Atatürk tarafından kurulan Cumhuriyet gazetesi dahil tüm gazeteleri kapatılmış, 16 Ekim tarihinde tüm siyasi partileri kapatılmış, mallarına, hatta

³⁵¹ Bant kaydı için bkznz. <https://www.youtube.com/watch?v=zA5xpsX6dRc>

³⁵² Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 7. Basım, İstanbul: İletişim, 2000, s. 405-410.

arşivlerine el konulmuş, faal siyasetçilere on yıl sürecek siyaset yasağı getirilirken, halka siyaset konuşmak dahi yasaklanmıştır. Darbe hazırlığının yapıldığı dönemde sakıncalı olduğu tespit edilmiş isimler için süratle bir tutuklama dalgası başlatılmış, altı ay içinde 11 bin 500, yılsonuna kadar 30 bin, 1981 yılı sonunda toplam 122 bin 660 kişi tutuklanmıştır. Tutuklananlar arasında sendikacılar, siyasetçiler, öğretim üyeleri, gazeteciler, öğretmenler, hukukçular, solcu olduğundan şüphelenilenler vardır. MSP (Milli Selamet Partisi), MHP (Milliyetçi Hareket Partisi), TİP (Türkiye İşçi Partisi), Devrimci Sol, ve PKK (Kürdistan İşçi Partisi) ile ilgili toplu yargılamalar gerçekleştirilmiş, çoğu yargılama Askeri Mahkeme’de ve sıkıyönetim altında yapılmış, 3 bin 600 kişinin idamı istenmiş, 15 idam gerçekleştirilmiştir.

Yeni Anayasa’yı hazırlamak üzere 160 üyeli Danışma Meclis’i 1981’de toplanmış, Orhan Aldıkaçtı başkanlığında oluşturulan Anayasa Komisyonu, 1982’de taslak çalışmasını tamamlamıştır. 7 Kasım 1982’de gerçekleştirilen, katılmayanlara 5 yıl süresiyle oy kullanma yasağı ve para cezası ile askeri rejimin neredeyse zorunlu hale getirdiği bir referandum ile de %91.4 “evet” oyu alarak, meşruiyet kazanmıştır.

Demokratik yönetim şartlarının ortadan kaldırıldığı bu ortamda, 1983 seçimlerine üç partinin katılmasına izin verilmiştir;³⁵³ Turgut Sunalp’in askerler tarafından desteklenen, “Milliyetçi Demokrasi Partisi”, Necdet Calp’in, CHP’nin geleneksel Kemalist kadrosuna yakın “Halkçı Parti”si ve 1979-1980’de başlatılan ekonomik reform programının mimarı ve askeri rejim sonrası mali skandallar nedeniyle görevden alınana kadar “ekonomiden sorumlu tam yetkili bakan” olarak görev yapmış olan Turgut Özal’ın, “Anavatan Partisi” (ANAP).

%45 oy alarak iktidar olan ANAP, askeri rejimin yarattığı baskıcı siyasi ortamda, farklı çıkar gruplarını ve yasaklı sağ partilerin seçmenlerini bir araya getirerek alışılmadık bir koalisyonu temsil etmiştir; “modern sanayi burjuvazisi ve Anadolu küçük iş adamlarını bir araya getiren Adalet Partisi, dinci Milli Selamet Partisi ve faşist Milliyetçi Hareket Partisi”³⁵⁴ seçmeni ANAP koalisyonunu oluşturmuştur.

³⁵³ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 7. Basım, İstanbul: İletişim, 2000, s. 411.

³⁵⁴ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 7. Basım, İstanbul: İletişim, 2000, s. 412.

4.3.1.1 1980 Darbesi Sonrası Ekonomik Dönüşüm; 24 Ocak Kararları

Türkiye'nin neo-liberal uyumlanması; 1838 Baltalimanı anlaşması ile başlamış, ikinci önemli adım, Cumhuriyet döneminde, çift kutuplu yeni dünya düzeninde Amerika ile kurulan stratejik ortaklık ve Marshall Yardımı ile atılmış ve 1980 sonrasında 24 Ocak 1980 Kararları ile tamamlanmıştır.

24 Ocak Kararlarının temel amacı, kısa vadede ödemeler dengesini iyileştirmek ve enflasyonu düşürerek istikrar sağlamak, uzun vadede ise piyasalara daha fazla ağırlık veren, özellikle ihracata yönelen bir ekonomi yaratmaktır.³⁵⁵ 1930'lardan beri izlenen müdahaleci ve içe dönük model yerine, piyasalara dayanan daha açık bir ekonomik modele geçiş hedeflenmekteydi.

24 Ocak Kararları, 13 Ocak tarihinde, Türkiye'nin kabul ettiğini IMF'ye bildirdiği “yeni strateji” ile son şeklini almıştır. Bu yeni stratejinin temel iki bileşeni;³⁵⁶ i) yeni düzenlemeler ile ihracatın özendirilmesi ve orta vadede yüksek ihracat artışı hızının yakalanması, ii) idari müdahaleler yerine, serbest piyasa güçlerinin ekonomiyi biçimlendirilmesine izin verilmesi olmuştur.

Yeni dünya düzenine geçilmesinin ve Türkiye gibi az gelişmiş ülkelere yeni roller dağıtılmasının temel nedeni; 1970'lerin sonunda uluslararası para sisteminin çöküşü ve petrol fiyatlarının yükselişi karşısında geliştirilen yeniden yapılanma politikalarının uluslararası ölçekte yeni bir iş bölümünü zorunlu kılmasıdır.³⁵⁷ IMF ve Dünya Bankası, kalkınma ekonomisinin tüm yerleşik iktisadi araçlarını terk ederken, Washington Mutabakatı ile merkez ülkelerden beklenenin, “piyasalara sonsuz bir şekilde güvenilmesi”, çevre ülkelerden beklenenin de “uyum politikaları” ile belirlenen hedeflere ulaşmak olduğunu açıklamıştır. Çevre ülkeler arasında uyum konusunda ilk örnek Türkiye olacaktır.

Türkiye, ekonomideki önceliklerini belirleyen, yeni bir gelişme stratejisi tarif eden “Stabilizasyon Programını” Haziran 1980'de imzaladığı stand-by anlaşması ile yürürlüğe sokmuş, 1980'ler boyunca da IMF'nin geleneksel başarı kıstasları (para

³⁵⁵ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisat Tarihi*, 1. Basım, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014, s. 265.

³⁵⁶ <http://documents.worldbank.org/curated/en/275211468118439661/Turkey-Industrialization-and-trade-strategy>.

³⁵⁷ Nazif Ekzen, *Türkiye Kısa İktisat Tarihi 1946'dan 2008'e*, 3. Basım, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2016, s. 97.

arzının kısıtlanması ve istikrar) ile şekillenmiş bütçe programı uygulanırken, Dünya Bankası'nın oldukça önemli beş alanla ilgili aldığı kararlar uygulanmıştır.³⁵⁸ Üzerinde anlaşılan, uyum sürecinde değiştirilecek başlıca yapılar; i) ihracatın desteklenmesi ve ithalatın serbestleştirilmesi, ii) kamu sektörü reformu, iii) mali sektörün güçlendirilmesi ve sermaye piyasaları reformu, iv) tarım sektörü, v) enerji sektörü olarak belirlenmiştir. Dikkat çekici bir şekilde, ortak program sanayi sektörü ile ilgili herhangi bir düzenleme önermemiştir.

24 Ocak 1980 Kararları ile başlamış olan, yeniden dünya-sistemine eklemlenme süreci, 1978 sonbaharından itibaren üzerinde tartışılmaya başlanan, bütün alt yapısını Sosyal Demokrat bir parti (CHP) tarafından hazırlanmış ancak “kur politikası riskini alamadığı için uygulayamadığı bir programdır.”³⁵⁹ Kasım 1979'da ara seçim ile iktidara gelen Adalet Partisi (AP), bu programı hazır bulmuş ancak uygulamaya koymayı siyaseten riskli bulmuştur, Program 12 Eylül rejimi tarafından sahiplenilmiş ve uygulamaya konulmuştur.

Döneme damgasını vuran iktisadi tedbirlerin başında işçi ücretlerinin belirlenmesinde pazarlık sistemi sonlandırılması, sendikal faaliyetlerin askıya alınması ve sanayisizleşme gelmiştir. Mal, sermaye ve döviz piyasaları uyum programı çerçevesinde serbest bırakılırken, toplu sözleşmeli “emek fiyatı” tayin yetkisi Yüksek Hakem Kurulu takdirine bırakılmıştır. 12 Eylül rejiminin temel tercihleri aradan geçen otuz yıllık süreçte reel ücretlerin azalması ve sanayi sektörünün rekabet şansının ortan kalkması sonucunu ortaya çıkarmıştır.

Ekonominin dümenini ele geçiren askeri rejim, hükümete küresel piyasalarda yer edinebilmek için hayati değişiklikler içeren bir dönüşüm önererek, dünya-sistemine eklemlenmede, devletin üretimden çekilmesi ve Kamu İktisadi Teşebbüslerinin (KİT) özelleştirmesi ile özel teşebbüs ve yabancı yatırımcının üretiminde asıl aktörler olarak öne çıkacağı, yeni bir dönem başlatmıştır.

³⁵⁸ Nazif Ekzen, *Türkiye Kısa İktisat Tarihi 1946'dan 2008'e*, 3. Basım, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2016, s. 100,101.

³⁵⁹ Nazif Ekzen, *Türkiye Kısa İktisat Tarihi 1946'dan 2008'e*, 3. Basım, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2016, s. 114.

Turgut Özal'ın Türkiye'nin “köşeyi döndüğünü”, “çağ atladığını” müjdeliyor olduğu 1980'ler boyunca hizmet sektörü yatırımları artarken, sanayi yatırımlarını azalmış, turizm sektörü temel döviz kaynağı haline gelmiştir.³⁶⁰

4.3.1.2 Yeni Aşkın Devlet

İlimli aşkın devlet, kameralist bir yaklaşım ile zamanı gelince halkı yönlendirme görevinin biteceği ve halkın kendini demokratik yollarla yönetebilecek olgunluğa erişeceği varsayımı ile bürokratik kadrolara, Türkiye'yi modernleştirme görevini vermiştir.³⁶¹ Devletin, 1950 sonrasında aldığı yeni biçim ise, ilimli yapıyı tamamen bertaraf ederek, demokratikleşme kanallarını tıkayan, azınlığın çoğunluk üzerinde tahakkümünü meşrulaştıran, bürokratik kadroların ilk dönemden aktarılan homojen yapısını yok ederek, yeni bir modernleşme, gelişme güzergahı belirleyen, radikal bir aşkın devlet yapısı ortaya çıkarmıştır.

1980 Darbesi sonrasında, darbeciler tarafından, “tekrar ilimli yapıya dönme niyeti”³⁶² dile getirilmiş olsa da, kendilerini DP'nin siyasi mirasçısı olarak gördüklerini dile getiren iktidarlar, özellikle 2000 sonrasında aşırı aşkın devlet yapısını bir kez daha ayağa kaldırmışlardır. Milli irade meşrulaştırması ile bürokratik kadroları parti siyasetini uygulamak üzere değiştirip, yönlendirmişlerdir. Demokrasi yaratılan bu kısır döngü ile uzaklaşan bir hayal haline gelirken, parti siyasetinin belirlediği kentleşme ve koruma ilişkisi de ideolojik olarak yeniden tanımlamıştır.

Barrington Moore'un “Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri”³⁶³ çalışmasının mottosu haline gelen “burjuva yoksa, demokrasi de yoktur” cümlesindeki gibi, benzer bir vurgu, “demokrasi yoksa, planlı kentleşme ve koruma da yoktur” diye yenilenebilir. Merkezin, aşkın devletin, toplumsal, ekonomik, siyasal gelişim yönünü demokrasiden, azınlığı çoğunluğa tahakkümüne dönüştürerek, bürokratik kadroların, parti siyasetini desteklemelerini sağlamaları, hem kentleşme hem de koruma için hayatı önem taşıyan sürekliliği (kurumsal ve yasal olarak- bir sonraki

³⁶⁰ Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2. Basım, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 197.

³⁶¹ Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Nalan Soyarak (çev.), İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 2006, s. 246.

³⁶² Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Nalan Soyarak (çev.), İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 2006, s. 246.

³⁶³ Barrington Moore, *Diktatörlük ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, Alaeddin Şenel, Şirin Tekeli (çev.), 4. Basım, İstanbul: İmge, 2016.

bölümde inceleneceği gibi-) ortadan kaldırmış, siyasi çıkarlar doğrultusunda yeniden biçimlendirmiştir.

1980 sonrası, Türkiye için hem birikim rejimi, hem de bölüşüm politikaları için yeni bir dönemin başlangıcıdır. Küresel sisteme eklemlenmede ve yapıları çevrenin üretiminde, neo-liberal politikaların uygulamaya konulmaya başlandığı bu dönemde, 24 Ocak Kararları ile ithal ikameci büyüme modeline son verilerek, ihracata dayalı büyüme modeli çerçevesinde, Türkiye'nin uluslararası sisteme entegrasyonu hedeflenmiştir.³⁶⁴ Bu hedeflerin gerçekleştirilmesi için de öncelikle reel ücretleri düşürmeye ve ihracatı artırmaya yönelik tedbirler uygulamaya konulmuştur. Emek sektörünün 1980 öncesi kazanılmış sendika, ücret artışı vb. birçok hakkı geri alınmıştır.

24 Ocak Kararları ile başlayan yeni dönemde, çevirimler arasındaki denge yeniden tanımlanmış, sanayi yatırımlarında vazgeçilmiştir. Bu dönüşümünün önemli sonuçlarından birisi ise şehirlerin hem kamu hem de özel sektör için uygun bir yatırım aracı haline dönüşmesi olmuştur.³⁶⁵ İthal ikameci dönem boyunca ihmal edilmiş olan kentsel altyapı yatırımlarından elde edilen zenginlik orta-büyük ölçekli sermaye grupları tarafından yine kente yatırılmıştır. Kente yatırım yarışında her dönemin baskın kenti olan İstanbul bir kez daha öne çıkmıştır, her zamankinden daha fazla kentleşme ile ilgili yatırımların merkezi olmuştur.

Sonuç olarak, kent toprağının hem yatırımcı, hem de aşkın devlet için bir yatırım aracı haline gelmesi ile 1980 sonrasında, Cumhuriyet'in modernleşme projesinin planlı kalkınma, planlı şehirleşme yaklaşımı, planlamanın sahneden çekilmesi ile yerini "emrivaki oluşumlara" bırakmıştır.³⁶⁶ Bir önceki dönemin ithal ikameci sanayileşme projesi terk edilmiştir. Gecekondularda ikinci, üçüncü kuşağın yaşamaya başladığı dönemde, modernleşme projesi olan planlama sahneden çekilmiş, Planlama yetkisini eline alan Belediyelerin keyfi müdahaleleri ile af yasaları kentleri biçimlendirmeye başlamıştır.

³⁶⁴ Ayşe Çavdar, Pelin Tan (Der.), **İstanbul: Müstesne Şehrin, İstisna Halleri**, 1. Basım, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013, içinde, Osman Balaban, "Neo-liberal Yeniden Yapılanmanın Türk Kentleşmesine Bir Diğer Armağanı: Kentsel Düşümde Güncelin Gerisinde Kalmak", (s.51s.78), s. 57.

³⁶⁵ Tarık Şengül, **Kentsel Çelişki ve Siyaset**, 2. Basım, Ankara: İmge, 2009, s. 137-141.

³⁶⁶ İlhan Tekeli, **Modernite Aşılırken Kent Planlaması**, 1. Basım, Ankara: İmge, 2001, s. 32.

4.3.1.3 Merkez-Çevre Bütünleşmesi

1950'lerin on yıllık plansız ekonomik modeli sonrasında 1960 ve 1970'ler boyunca uygulanan ithal ikameci kalkınma modeli, Türk sanayisini uluslararası rekabete hazırlamada başarılı olamamıştır.³⁶⁷ Uluslararası piyasalarda rekabet gücü elde etmek, sendikalar ile işçi ücretlerinin düşürülmesi için anlaşma yapılmasına ve sendikaların kontrol edilebilmesine bağlıdır ancak, 1970'lerin koalisyon hükümetleri böyle bir sendikal disiplin kurmada başarılı olamamışlardır. 1980 askeri rejimi, bir yandan parlamenter siyaseti sonlandırırken, diğer yandan da küreselleşme sürecinde temel şartlarını yerine getirecek ekonomik dönüşümü şartlarını oluşturmak görevini üstlenmiştir.

“Yeni aşkın devlet” daha öncekilerden farklı olarak, küreselleşmenin ihtiyaçlarına yanıt verecek şekilde yeniden şekillenecektir. Kazancıgil'in 1980'lerin başında tespit ettiği gibi; “Kemalistler devletin inşasında, Osmanlı reformcularının algılamakta dahi zorlandıkları, çok önemli bir hususta başarılıydılar. Bu husus, siyasal merkez ile çevre arasındaki mesafeyi azaltmak ve modern devletin kuruluşunda kaynakları harekete geçirmektir.”³⁶⁸ 1980 sonrasında ise Kemalistler, daha da ileri giderek, belli alanlardaki karar verici konumlarından, uygulayıcı, denetleyici konumuna geçmişlerdir. Merkez-çevre arasındaki mesafe azalmaya başlamıştır, yönetici elit, girişimci gruplar dahil, farklı sektörlerden grupların ihtiyaçlarına sempati ile bakmaya başlamıştır.³⁶⁹ Küresel taleplere cevap verebilecek yeni bir toplumsal, ekonomik, siyasal dönüşüm başlamıştır.

Bir yandan 24 Ocak Kararları ile serbest piyasa modeli, aşkın devletin müdahalesi olmadan işleyecek şekilde yerleştirilmeye çalışılırken, diğer yandan da serbest piyasa modelinin yerleşmesini sağlayacak, uyumlama süreci normlarının işlerlik kazanması için; yeni yasal düzenlemeler, özelleştirmeler, işçi ücretlerinin belirlenmesi için Yüksek Hakem Kurulu kararları ile “aşkın devlet” merkez-çevre arasındaki mesafeyi daraltarak, düzenleyici rol üstlenmiştir.

³⁶⁷ Feroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, 2. Basım, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 196.

³⁶⁸ Aktaran: Metin Heper, **Türkiye'de Devlet Geleneği**, Nalan Soyarak (çev.), İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 2006, s. 241. Ali Kazancıgil, “The Ottoman-Turkish State and Kemalism”, **Atatürk: Founder of Modern Turkish State**'in içinde, Ali Kazancıgil, Ergun Özbudun (ed.), London: C. Hurst and Company, 1981, s. 48-49.

³⁶⁹ Metin Heper, **Türkiye'de Devlet Geleneği**, Nalan Soyarak (çev.), İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 2006, s. 241.

1980 sonrasında benimsenen entegrasyon sürecinin ve bu yeni sürecin ortaya çıkarttığı yeni merkez-çevre bütünleşmesinin kentleşmeye yansımaları, yeni aşkın devletin, kentleşmeyi hem doğrudan yatırımlarla, hem de yasal, yönetsel düzenlemeler ile desteklemesi olmuştur.

1980’ler boyunca çıkarılan İmar Afları ile yeniden biçimlendirilen kentleşme politikası, siyasi iktidarın devamlılığını sağlarken, kentsel ranttan alınan payı toplumun geneline yayarak toplumsal mutabakatın temelini oluşturmuştur.

4.3.1.4 1980 Sonrası Uygulanan Ekonomik Politikaların Kentsel Yansımaları: İstanbul’un Yeniden Fethi

1980 sonrası ulusal düzenlemeler ile dünya-sisteminin, küresel mantığına meydan okumanın mümkün olamayacağının anlaşıldığı dönemdir; yapısal uyum politikaları, özelleştirmeler, liberalleşme politikaları ile sermayenin hizmetine uygun koşulların hazırlanması ile şekillenen politikalar döneme damgasını vurmuştur. Türkiye’yi, devlet sektörünü küçülterek, küresel kapitalizme eklemlemeyi hedefleyen politikalar hayata geçirilmiştir.

Önceki dönemlerde, ekonomik dönüşümün yönünü belirlemiş olan devlet politikalarının, küreselleşmenin hızlanan akımına uyum sağlayamayacağı anlaşılmış, maddi dünyanın idaresi, özel sektörün tercih ve kararlarına bırakılmıştır. Merkez ülkelerin belirlediği kurallar ile biçimlenen küreselleşme, güçlü merkezi devlete, dünya-sistemi yeni düzeninin, yeni belirlenen kurallarının bilincinde olma ve özel sektöre uygun koşulları hazırlama görevini vermiştir.

1980 Askeri Darbesi sonrasında, Uluslararası Para Fonu (IMF) tavsiyeleri ile Türkiye’yi dünya-sistemi küresel ekonomisine eklemleyecek, devlet sektörünü küçültecek, ekonomiyi liberalleştirecek, deregülasyon politikaları uygulamaya konulmuştur.

İstanbul’u küresel kent, dünya başkenti, yarışmacı kent yapma politikalarından henüz söz edilmiyor olsa da bu dönem, İstanbul’un ulusal kalkınmacılık yıllarından kaybettiği, bölgesel konumunu yeniden kazanmak üzere öne çıkarıldığı dönemdir. 1991

sonrasında Rusya'nın çözülmesi sonucunda, Avrupa ve Amerika, bölgede yerleşik olma konusunda henüz çekingen, Rusya yeniden güç tesis edemeyecek kadar istikrarsızken, Türkiye Cumhuriyetler üzerinde ayrıcalıklar elde etmek isteyen Batılıların buluşma noktası, İstanbul olmuştur.³⁷⁰ Ulusal kalkınmacılık döneminin devletçi politikaları terk edilmiş, devlet eliyle hayata geçirilen liberal politikalar, yabancı sermaye için güvenli bir yatırım ortamı sağlayarak, yabancı yatırımı Türkiye'ye, özellikle de İstanbul'a çekmiştir.

1980'lerin neoliberal politikalarının, İstanbul'un kaderini belirlemede önemli bir rolü olmuştur. Merkez ülkelerin yol göstericiliğinde şekillenen uyum politikaları, Türkiye için merkez-çevre ilişkisinin dinamiklerini yeniden belirlemiş, kentsel özerkliğe yaklaşımı değiştirmiştir. Dönemin iktidar partisi, Anavatan Partisi tarafından yönetilen, İstanbul Belediyesi, on yıllardır kaynak yetersizliği nedeniyle raflarda beklemekte olan büyük kentsel projeler için merkezi idare finansman kaynaklarından en yüksek düzeyde faydalanan kent olmuştur. Bedrettin Dalan, Belediye Başkanlığı döneminde (1984-1989), 1950 sonrası İstanbul'un yeniden fethinin başladığı dönemin imar faaliyetlerinin benzerlerini, İstanbul'u Türkiye'nin vitrini olarak hazırlamak için hayata geçirmiş; geniş bulvarlar, sahil yolları açtırmıştır.

Anavatan Partisi'nin, halkı unutan, uluslararası sermaye taleplerine öncelik tanıyan uygulamaları, eski tip sosyal demokrat yaklaşım ile küreselleşme karşıtı bir söylem ile aday olan Cumhuriyet Halk Partisi Adayı, Nurettin Sözen'i 1989 yılında Belediye Başkanlığı görevine getirmiştir. Sözen döneminde, belediye kaynakları, gecekondu bölgelerine aktarılmış, geniş kapsamlı gecekondu afları, İstanbul'a göçü teşvik edip hızlandırmıştır.

1994 seçimleri bir kez daha küresel ile yerel arasında bir tercihin söz konusu olduğu bir yarışa dönüşmüştür. Cumhuriyet Halk Partisi, halkçı, sosyal demokrat yönelimi terk ederek, dünya-sisteminin, küresel politikalarına uygun bir söylem ile Zülfü Livaneli'yi, Anavatan Partisi, İlhan Kesici'yi aday göstermiştir. Her iki aday da İstanbul'u küresel kent yapma vaadi ile yarışmışlardır. Ancak seçimin galibi,

³⁷⁰ Çağlar Keyder, "Arka Plan", Çağlar Keyder (Ed.), *İstanbul Küresel ile Yerel Arasında*, içinde (9-40), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2014, s. 23.

küreselleşme karşı söylem ile halkın adayı olduğu olduğunu dile getiren, yolsuzluklara karşı çıkan, sosyal adaleti savunan, Refah Partisi adayı, Recep Tayyip Erdoğan olmuştur.

27 Mayıs 1994 tarihinde yapılan yerel seçimlerden yaklaşık iki ay sonra, 29 Mayıs 1994’de, Milli Gençlik Vakfı tarafından organize edilen, İstanbul’un Fethi’nin 541. yılı kutlamaları, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı’na yapılan bir gönderme ile “Fetih ve Gençlik Günü” adı altında, Ali Sami Yen Stadı’nı hıncahınç dolduran Milli Görüşçülerin, siyasi boy gösterisi olarak, mehter takımı, temsili Yeniçeriler ile kurgulanmış bir tiyatro sahnesinde, “Başbakan Erbakan” sloganları ile kutlanmıştır.

Kutlamalardaki, “Temsili Fatih Sultan Mehmet, kadirga ve leventlerin telsizli belediye görevlileri eşliğinde resmi geçidi, veya Bizans savaşçısı kıyafetli figüranların helikopter ile stada gelen Erbakan’ı Refah selamı ile karşılaması komik ve sakildi”³⁷¹ ancak bu “müsamere” Refah Partisi’nin siyasi yönelimleri açısından kilit öneme sahip İstanbul meselesine dikkat çekmesi bakımından büyük önem taşımaktaydı.³⁷²

Milli Görüş Lideri olarak takdim edilen Necmettin Erbakan ve İstanbul Büyükşehir Belediyesinin yeni başkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın birlikte katıldıkları törenin açılış konuşmasını yapan Milli Gençlik Vakfı İstanbul İl Başkanı Hamdullah Sevim, konuşmasını “karanlık çağ kapanmış, aydınlık çağ açılmıştır”³⁷³ diyerek bitirmiştir. Ardından söz alan Erbakan da “İstanbul’un fethinin 540. yılı kutlamalarını Eskişehir’de gerçekleştirmiş, 541.’yi inşallah İstanbul’u yeniden fethederek, İstanbul’da kutlarınız diyerek, Cenabı Hak’a dua etmiştim... inananlar büyük bir zafer kazandı. İstanbul İnançlı insanlara emanet edildi. 541 yıl sonra İstanbul yeniden manen fethedilmiş oldu,”³⁷⁴ diyerek İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı’nın Refah Partisi’ne geçişinin, anlamını Partisi açısından “İstanbul’un yeniden fethi” olarak yorumlamıştır.

³⁷¹ Tanıl Bora, “Fatih’in İstanbul’u”, Çağlar Keyder (Ed.), **İstanbul Küresel ile Yerel Arasında**, içinde (60-77), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2014, s. 60.

³⁷² Tanıl Bora, “Fatih’in İstanbul’u”, Çağlar Keyder (Ed.), **İstanbul Küresel ile Yerel Arasında**, içinde (60-77), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2014, s. 60.

³⁷³ https://www.youtube.com/watch?v=5qlhYSDn_no

³⁷⁴ https://www.youtube.com/watch?v=5qlhYSDn_no

“İstanbul Türk Milliyetçiliğinin ve İslamcılığının anlayışında vaat edilmiş topraktır: Hazreti Muhammed –ki Allah isteseydi İstanbul’un fethinin kendisine nasip olmuş olacağına inanılır- Kostantınopolis’in bir gün, büyük bir kumandan ve askerleri tarafından fethedileceğini müjdelemiş ve neredeyse Osmanlı Sultanı Fatih’i tarif etmiştir. İstanbul, gerek Peygamberce müjdelenmiş oluşuyla, gerekse Osmanlı İslam uygarlığının emperyal hegemonyasının merkezi ve simgesi oluşuyla, kutlu bir şehirdir; dünyanın ve İslam aleminin gözbebeğidir. Ancak İslamcı tasavvura göre İstanbul yitmiş, yitirilmiş bir İstanbul’dur. Zira İslamcılara göre modernleşme ve (yani) Batılılaşma İstanbul’un kimliğini dejenere etmiştir. İstanbul’un güzelliğini yitirmesi de Batılılaşma sürecine bağlanır... Cumhuriyetin zoraki modernleştirme politikası Ankara’yı yüceltirken, İstanbul’u iyice harcamış, kişiliksizleştirmeye çalışmıştır.”³⁷⁵

İstanbul’un, 18. yüzyılda, Taksim-Pera’da imar faaliyetleri ile başlayan değişimini dejenerasyon olarak yorumlayan bu yaklaşım, “1950’lerden itibaren İstanbul’un yeniden fethini Milliyetçi ve İslamcı siyasetin gözde teması olarak takdim etmiştir.”³⁷⁶ 1953 yılında gerçekleştirilen 500. yıl kutlamalarında, İslam şehri olarak İstanbul nostaljisi, bu fetihçi söylemin öncüsü olmuş, bu tarihten itibaren de İstanbul’u kurtaracak nesil özlemle beklenmiştir.³⁷⁷

İslami ideoloji açısından, “Fatih’in İstanbul’u hem İslami hegemonyanın hem de İslami adalet ve çoğulculuğun simgesidir.”³⁷⁸ Ancak bu iki yön arasındaki çelişki İstanbul’un fethinden beri güncelliğini yitirmeden günümüze ulaşmıştır. İstanbul’un İslami hegemonyanın simgesel tahayyülü olarak korunabilmesi, farklılıklara ancak gereği kadar tahammül gösterilerek mümkün kılınmaya çalışılmıştır.

İstanbul’un en görünür, en merkezi, en turistik mekânı, Taksim Meydanı’na cami inşa etme arzusu da, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın, surları kaderi ile ilgilenenleri “domuzdan yana olmakla” suçlayarak, “Surları savunmak Bizans’tan yana tavır almaktır, biz Bizans havasında bir İstanbul istemiyoruz”³⁷⁹ diyerek, UNESCO tarafından Dünya Mirası olarak koruma altına alınmış olan surlar ile ilgili yaklaşımını dile getirme biçimi de, bu imkansızlığın örnekleri olarak İstanbul’un kültürel mirası ile ilgili olarak, 1994 yılından bu yana, şehri yönetenlerin yaklaşımlarını sergilemektedir.

³⁷⁵ Tanıl Bora, “Fatih’in İstanbul’u”, Çağlar Keyder (Ed.), *İstanbul Küresel ile Yerel Arasında*, içinde (60-77), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2014, s. 61.

³⁷⁶ Tanıl Bora, “Fatih’in İstanbul’u”, Çağlar Keyder (Ed.), *İstanbul Küresel ile Yerel Arasında*, içinde (60-77), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2014, s. 61.

³⁷⁷ Tanıl Bora, “Fatih’in İstanbul’u”, Çağlar Keyder (Ed.), *İstanbul Küresel ile Yerel Arasında*, içinde (60-77), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2014, s. 61.

³⁷⁸ Tanıl Bora, “Fatih’in İstanbul’u”, Çağlar Keyder (Ed.), *İstanbul Küresel ile Yerel Arasında*, içinde (60-77), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2014, s. 62.

³⁷⁹ Milliyet, 27 Aralık 1994.

İslamcılarının milliyetçi söylemlerinin en bariz yansıması ile İstanbul, “İslam’ın en son ve tek başşehri”³⁸⁰ olarak Türkiye’yi İslam aleminin merkezine yerleştirirken, ümmetçi bir yaklaşım ile bu merkezi Batı’ya karşı savunma üzere de 1923 milliyetçiliğini ve ulus devlet yapısını rövanşist bir tavır ile yok sayarak, yeni bir milliyetçilik ve milli devlet ideolojisi üretmektedir. Dolayısıyla, İslamcılarının özlenen İstanbul’una, ancak İstanbul bugüne kadar tahammül edilmiş Batılı öğelerden (tarih öncesi çağlardan, Roma ve Bizans’tan kalan mirası) temizlendiğinde ulaşılabilecektir.

Küresel çağın kentlerden talep ettiği ise, kentlerin kültürel kimliklerini maddi ve simgesel sermaye olarak kullanmalarıdır. Ancak, bu miras geçmişte bir noktada, bir kez ve ebediyen tarif edilmiş değildir; zamanın (tarihin) ve siyasetin sürekli etkisi altında yeniden biçimlenmektedir. Bu nedenle de geçmişi, tarihi eserleri koruma, kültürel mirası koruma aslında bir mücadele alanına dönüşmüştür. Hem miras, hem de şimdi, yeniden tahayyül edilen bu mücadele içinde sürekli olarak yeniden biçimlendirilmektedir. Bu yeniden tanımlama yalnızca, geçmişin belli bir ideolojik çerçeveden yeniden tahayyül edilmesi ile değil, günümüzün küresel politikaları ve yerel dinamikleri tarafından biçimlendirilmektedir. Neyin Türk, neyin Avrupalı, neyin modern, neyin yerel olduğu, yapısal çevre, mimari miras yoluyla tartışılmakta ve mücadele konusu olmaktadır ve farklı aktörler için farklı simgesel anlamlara bürünmektedir.³⁸¹ Beyoğlu’nda olduğu gibi, bir semtin, farklı gruplar için ne temsil ediyor olduğu her zaman değişmiştir. İktidarı temsil eden yerel yöneticiler, Beyoğlu’nun kendileri için temsil ettiği geçmişi yok edebilmek için toplumsal hafızayı silmeyi hedefleyen, kentsel projeleri hayata geçirerek bu mücadelenin çerçevesini belirlemişlerdir.

Toplumsal ilişkiler ve coğrafi kullanım şartlarının ortaya çıkardığı kentler, daima eşitsizlikler, rekabet ve toplumsal çatışmanın sahnesi olmuştur. Yüzyıllar boyu yaşanan emek, sermaye çatışması, ekonomik ve siyasi krizler ile şekillenen bu günkü kentler, sermayenin yeniden üretildiği, kapitalizmin devamlılığını sağlayan mekanlar

³⁸⁰ Tanıl Bora, “Fatih’in İstanbul’u”, Çağlar Keyder (Ed.), **İstanbul Küresel ile Yerel Arasında**, içinde (60-77), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2014, s. 66.

³⁸¹ Ayfer Bartu Candan, “Eski Mahallerin Sahibi Kim? Küresel Bir Çağda Tarihi Yeniden Yazmak”, Çağlar Keyder (Ed.), **İstanbul Küresel ile Yerel Arasında**, içinde (43-59), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2014, s. 57.

olarak algılanmalıdır.³⁸² Kapitalizmin tarihsel serüveni içinde geliştirilen Fordist, Post-Fordist üretim modelleri, Keynesyen, ithal ikameci stratejiler, kapitalizmi ayakta tutma yöntemleri olarak emek kesimini kentsel rekabetin dışında bırakarak, kenti “şeylerin” üretildiği yer olmaktan çıkarak metalaştırmış, sermayenin yeniden üretim mekanı haline getirmiştir.

Henri Lefebvre’nin belirttiği gibi kentler, kapitalizmin 20. yüzyılı görmesinde önemli rol oynamış;³⁸³ kapitalizmi var eden ilişkileri ortaya çıkaran mekan olarak, sermayenin kent toprağı üzerindeki egemenliğini devam ettirebileceği önlemleri alabilmesi için devlet-sermaye işbirliğinin belli bir bağlamda gerçekleşmesini sağlamış ve kapitalist müzakere süreçlerinin dönüşümünü biçimlendirmiştir.

David Harvey de kapitalist toplumların sermaye birikim süreçlerinin kentleşmeden bağımsız anlaşılamayacağı görüşündedir.³⁸⁴ Birinci çevirimde yeniden yatırıma dönüşmesi mümkün olmayan aşırı birikimin, ikinci çevirime “kentsel yapıyı çevreye” harcanarak aktarılması, krizin aşılmasını sağladığı gibi yeni talepler yaratarak, kent toprağını sermaye birikim aracına dönüştürmekte, kenti kapitalizmin krizleri için güvenli bir liman haline getirmektedir. Kapitalizmi yaşatmanın bedeli ise kent toprağının, tüm toplumsal, kültürel, ekonomik ilişkilerden soyutlanarak; değişim değerine sahip bir nesne olarak, “metalaştırılmasıdır”.

1980’ler aşamalı olarak kalkınma ümitlerinin tükenmesiyle; 1923-1950 arasında tarımdan elde edilen zenginliğin, sanayi devrimini gerçekleştirecek sermaye birikimi yapmaya imkan sağlayamayacağı, 1950-1980 arası ithal ikameci sanayi ile zenginleşmenin mümkün olamadığı, dünya-sistemine eklemlenmenin bir başka yolunu denemenin kaçınılmaz ve konjoktürel olarak zamanının gelmiş olduğu anlaşılmıştır.³⁸⁵ İç göçle kentleşmenin hızla arttığı bu dönemde, küçük girişimciye terk edilmiş olan kentsel rant, 1980 sonrasında, ithal ikameci koruma politikaları ile bir önceki dönemde sermaye biriktirmiş sanayiciye bırakılmıştır. Bacasız fabrika olarak görülen kentsel rant artık yeni sermaye biriktirme aracına dönüşmüştür. 1980 sonrasında kentsel ranta büyük

³⁸² Hakkı Yırtıcı, **Çağdaş Kapitalizmin Mekansal Örgütlenmesi**, 2. Baskı, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınlar, 2009.

³⁸³ Henri Lefebvre, **Survival of Capitalism**, London: Alison and Busby, 1976.

³⁸⁴ David Harvey, **The Limits of Capital**, London: Verso, 1999.

³⁸⁵ Erbatur Çavuşoğlu, **Türkiye’de Kentleşmenin Toplumsal Arkeolojisi**, 1. Basım, İstanbul: Ayrıntı, s. 85.

sermaye grupları el koymaya, şehirler hızla değişmeye başlamıştır. Kent rantı el değiştirmiş, bir önceki dönemin gecekonducuları ve yapsatçı kent rantçıları sistem içinde tutabilmek için imar afları ve imar ıslah planları devreye girmiştir.

4.3.2 Yasal Düzenlemeler ile Kentleşmenin Neo-liberal Eklemlenmeye Uyumlanması

Türkiye ve İstanbul özelinde, 1980 sonrasında devletin kural koyucu olarak kentsel alana müdahalesi; hem neo-liberal merkeze eklemlenme, hem de kentsel rant üzerinden ülke siyasetini ve ekonomisini yeniden biçimlendirme çabaları olarak değerlendirilebilir. 1980'lere kadar ithal ikameci model ile uluslararası rekabet ortamından korunan Türk sanayisinin desteklenmesi için üretim dışı yeni bir yöntemin bulunması zorunlu hale gelmiş ve stratejik olarak sermaye, spekülasyon alanlara; finans sektörü ve rant alanı olan kentsel yatırıma yönlendirilmiştir.

Refah devleti söyleminin tüm dünyada terk edilmeye başlandığı 1980'lerin ortalarında, Türkiye'de de merkez ülkeler çizgisinde yeniden yapılanma dönemine girilmiştir. Kentleşmeyi yöneten yasal çerçeve, dünya-sistemindeki neo-liberal eğilimlere uygun olarak yenilenmiştir.

Bu yenilenme sürecinin hukuksal alana tercümesi ise belli başlı üç alana denk düşmüştür; “özellemeler”, “devletin üretimden çekilmesi” ve “yerel yönetimlerin yetkilerinin genişletilmesi.”³⁸⁶ Ademi merkeziyetçi bir anlayış ile şehir yönetimi yeniden biçimlendirilirken, Büyükşehir Belediyeleri kurulmuş, imar planı hazırlama yetkisi merkezden yerele geçmiştir. 1985 yılında çıkarılan 3194 sayılı İmar Kanunu, piyasayı önceleyen bir anlayış ile şekillendirilmiş; devlet müdahalesi engellenirken, şehir idaresi serbest piyasa koşullarına uygun olarak yeniden biçimlendirilmiştir.

Devlet, bu süreçte “üstlendiği rol ile çatışma, müzakere, rekabet sürecine doğrudan taraf olmuş,”³⁸⁷ bu nedenle; kentsel mekana ilişkin yasal düzenlemelerin

³⁸⁶ Ayşe Çavdar, Pelin Tan (Der.), **İstanbul: Müstesne Şehrin, İstisna Halleri**, 1. Basım, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013, içinde, Tayfun Kahraman, “Kent Hukukunun Yeni Yüzü: Düzenleyici Devletten, Seçkinleştirici Devlete”, (s.17-s.48), s. 33, 34.

³⁸⁷ Ayşe Çavdar, Pelin Tan (Der.), **İstanbul: Müstesne Şehrin, İstisna Halleri**, 1. Basım, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013, içinde, Tayfun Kahraman, “Kent Hukukunun Yeni Yüzü: Düzenleyici Devletten, Seçkinleştirici Devlete”, (s.17-s.48), s. 22.

dilleri ve ruhu, devletin hegemonik gücünü hangi kesimlerin çıkarlarını savunmak üzere kullanılacağıının göstergesi haline gelmiştir.

Bundan önce otuz yıl yürürlükte kalmış olan 6785 sayılı “İmar Kanunu”, 1985 yılında yürürlüğe giren 3194 sayılı “İmar Kanun” ile değiştirilmiş;³⁸⁸ merkezden yerele yetki devri konusunda önemli bir adım olmuş olsa da belediyelerin plan yapma konusundaki yetkilerini başka kurumlar ile paylaşmasının ortaya çıkardığı sorunlar kısa sürede hissedilir olmuştur.

1984 tarih ve 3030 sayılı “Büyükşehir Belediyelerinin Yönetimi Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun” ile nazım imar planı yapımı ve onanması ile ilgili yetkiler büyükşehir belediyesi ve ilçe belediyeleri arasında yeniden dağıtılmış, ancak yönetimlerin çatışma ve görüş ayrılıkları içeren eşgüdümsüz çalışmaları nedeniyle pek çok ilçe plansız kalmıştır. 1973 yılında yürürlüğe girmiş olan 1710 sayılı “Eski Eserler Kanunu”, 1983 yılında, 2863 sayılı “Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kanunu” ile değiştirilmiştir. 1983 tarih ve 2896 sayılı “Orman Kanunu”, 1983 tarih ve 2960 sayılı “Boğaziçi Kanunu”, 1989 tarih ve 2872 sayılı “Çevre Kanunu”, 1990 tarih ve 2495 sayılı “Kıyı Kanunu”, kentlerin yeniden yapılandırılmalarını şekillendiren yasal düzenlemeler olarak mevzuata girmiştir. 1984 yılında yürürlüğe giren 2981 sayılı “İmar ve Gecekondu Mevzuatına Aykırı Yapılara Uygulanacak İşlemler ve 6785 Sayılı İmar Kanunun Bir Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun” ve diğer “İmar Affı Kanunları”, dönemin kentleşme ve koruma konusundaki tutarsız ve popülist tavrını ortaya koymaktadır. 1980’ler boyunca “kentler hızla yasadışı bir mekana dönüşmüş”, birbiri ardına çıkarılan imar afları ile kentler yeniden şekillendirilmiştir.³⁸⁹

ANAP’ın ilk icraatlarından birisi 2981 sayılı İmar Affı Kanunu çerçevesinde, gecekondu alanlarını, imar ıslah planları ile yapılaşmaya açarak, kaçak yapılaşma alanlarını, kentsel arazi stoku haline dönüştürmek olmuştur. Gecekondu alanlarında

³⁸⁸ Pelin Pınar Özden, **Kentsel Yenileme, Yasal-Yönetmel Boyut, Planlama ve Uygulama**, 2. Basım, Ankara: İmge, 2016, s. 262.

³⁸⁹ Pelin Pınar Özden, **Kentsel Yenileme, Yasal-Yönetmel Boyut, Planlama ve Uygulama**, 2. Basım, Ankara: İmge, 2016, s. 262-263.

yaşayanlar mülkiyet hakkını kazanırken, ıslah planları ile yüksek yapılaşma hakkı elde etmiş, müteahhit ile anlaşarak konut sektöründe büyük bir hareketlilik başlatmışlardır.

1981 tarihli 2487 sayılı Toplu Konut Kanunu ile kent çeperlerinde bulunan ucuz tarım arazileri, kentsel arsaya dönüştürülerek, değer yaratılmış, yeni oluşturulan arazilerin ekonomiyi canlandırması hedeflenmiştir. 1984 tarihli 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu aynı amaç doğrultusunda kamuya ait arazileri, kentsel arsaya dönüştürülmüştür.

1990’larda yeni bir süreç içine girilmiş, 1980’lerin yasal düzenlemeleri, fiziki mekanda karşılık bulmaya başlamıştır. Küreselleşme ve uluslararası sermayenin taleplerine uygun biçimde yeniden düzenlenmeye başlanan kent merkezleri, gecekondulara ve köhnemeye terk edilemeyecek kadar değerlidir.

4.4 2000 Sonrasında İstanbul’un Dönüşümü

2000’li yıllar yeni ittifakların ve kent rantının bölüşümü ile ilgili yeni buluşların gündeme geldiği bir dönem olmuştur. Değişmeyen, yine üretimden değil, kent rantı üzerinden zenginleşme ve ülke ekonomisinin, inşaat sektörünü lokomotif hale getirerek, ayakta tutulmaya çalışılmasıdır. 2000 sonrasında bir kez daha ortaya çıkan aşkın devlet; muhafazakar hükümet, gayrimenkul kuruluşları, sermayedarlar, iş adamlarından oluşan, yeni ittifakı bir arada tutmak üzere ikna, yöntemi olarak, “yeniden dağıtım” metodunu benimsemiştir. Yeni hukuki düzenlemeler ile kurumsal ve yönetsel değişiklikler yapılarak, “yeni zenginler” yaratmak üzere, kentsel araziler bir kez daha değer yaratmak üzere, farklı yöntemler geliştirilerek, kentsel dönüşüm ve kentsel yenileme projeleri ile kullanıma alınmıştır.

4.4.1 Neo-liberal Yeniden Yapılanma ve Kentsel Rejime Geçiş Süreci

2000 sonrasında aşkın devlet yapısı bir kez daha ayağa kalkmış, bir kez daha milli irade meşrulaştırması ile bürokratik kadrolar parti siyasetini uygulamak üzere değiştirilip, yönlendirilmişlerdir. Uluslararası normlara uygun koruma anlayışı yaratılan bu kısır döngü ile kentleşme pratiğinin gündeminden tamamen çıkarılırken, parti siyasetinin belirlediği, kentleşme ve koruma ilişkisi ideolojik olarak yeniden tanımlamıştır.

Neo-liberal yeniden yapılanmanın reçeteleri olarak sunulmuş olan, “24 Ocak Kararları” Anavatan Partisi (ANAP) tarafından 1980-1988 arasında ve IMF’nin “Yapısal Uyum Programı” 2002 yılı sonrasında Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) tarafından uygulanmaya devam ettirilmiştir. Her iki programın ortak sonucu olarak da reel ücretler düşmüş, alt gelir-üst gelir grupları arasındaki gelir eşitsizliği artmıştır. Her iki dönemde de gerilimi aşmanın yolu, kentsel rantta yönelmekte bulunmuş; inşaat sektörünün canlandırılması, hem kırdan kente göçen vasıfsız kitlelere iş imkanı sağlayacak, hem de yeniden bölüşüm ile adaletsiz gelir dağılımını dengeleyebilmek için fırsat yaratacak bir imkan olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

İnşaat sektöründeki büyüme, 1980’lerden itibaren üç amaca hizmet etmiştir;³⁹⁰ i) imar afları yoluyla siyasi iktidarların kitlesele destek ile oylarını artırmalarına, ii) 24 Ocak Kararları ile başlayan reel ücretlerdeki azalmanın, rant gelirleri ile telafi edilmesine, iii) kısa vadede sıcak para ile kaynak ihtiyacının karşılanmasına.

1980’lerden itibaren Türkiye’yi yöneten sağ partiler pragmatik ve benzer bir yaklaşım ile kentleri şekillendirmişlerdir.³⁹¹ Önce ANAP, ardından AKP oy aldıkları kitlenin teveccühü ile iktidarlarını sağlamlaştırabilmişlerdir. Kitlesele desteğin devamlılığı ise geniş kitlelerin kentsel ranttan pay alabilmelerinin sağlanması ile mümkün olmuştur. Alt gelir grubu sosyal konut projeleri, imar afları ile orta gelir grubu kredi imkanları ile memnun edilmeye çalışılmıştır. Özellikle 2000 sonrasında Kentsel Dönüşüm ve Yenileme projeleri, kamuya kaynak aktarmanın bir yöntemi olarak hayata geçirilmiştir.

Kısaca, 1980’lerden itibaren siyasi aktörler, kentsel dönüşüm projeleri ile inşaat sektörünü büyötmeyi, neoliberal politikaların yarattığı sorunların (reel ücretlerdeki düşüş, sendikal hakların kaybedilmesi, gelir eşitsizliği, vb.) aşılmasında, bir çözüm yolu olarak görmüşlerdir. Her iki dönem de “kentsel dönüşüm”³⁹² (2005 yılından

³⁹⁰ Ayşe Çavdar, Pelin Tan (Der.), **İstanbul: Müstesne Şehrin, İstisna Halleri**, 1. Basım, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013, içinde, Osman Balaban, “Neo-liberal Yeniden Yapılanmanın Türk Kentleşmesine Bir Diğer Armağanı: Kentsel Düşümde Güncelin Gerisinde Kalmak”, (s.51s.78), s. 68.

³⁹¹ Ayşe Çavdar, Pelin Tan (Der.), **İstanbul: Müstesne Şehrin, İstisna Halleri**, 1. Basım, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013, içinde, Osman Balaban, “Neo-liberal Yeniden Yapılanmanın Türk Kentleşmesine Bir Diğer Armağanı: Kentsel Düşümde Güncelin Gerisinde Kalmak”, (s.51s.78), s. 70.

³⁹² İngiltere ve Amerika’da 1970’lerde, terk edilmiş alanların, fiziksel yenileme projeleri olarak kent hayatına giren kentsel dönüşüm projeleri, “kentsel yenileme” ya da “kentsel iyileştirme” olarak adlandırılmıştır. 1980’li yıllara kadar

sonra, sit alanlarında “kentsel yenileme” projeleri) dünya deneyimi ile uyumlu olarak ve 10-15 sene gecikmeli olarak Türkiye’de de uygulamaya konulmuştur. 1980’lerde imar afları, imar islah planları ile kamusal arazilerin alt-orta gelir grubunun konut sahibi olacağı şekilde kentsel dönüşüme açılması, Avrupa ve Amerika’nın, 1970’lerde deneyimlediği kentsel dönüşüm -terk edilmiş alanların yeniden yaşanır hale getirilmesi- pratiklerine benzer biçimdedir.³⁹³

2000’ler sonrası ise yine Avrupa ve Amerika’daki örneklerle benzer biçimde-yatırımcıların talepleri ile şekillenen, kazananın yatırımcı olduğu- projelere yönelindiği dönem ile benzerlik göstermektedir.

Ülkemizde kentsel dönüşüm kavramı Avrupa ve Amerika’daki örneklerinden farklı olarak, 1999 Depremi sonrasında gündeme gelmiştir.³⁹⁴ Bu dönemde, 1980’li yılların kent mekanındaki dönüşümü anlamının formülü olan, “toplum-yasadışı mekan-siyaset” üçgeni yeniden tanımlanarak, “toplum-mekan-siyaset” üçgeni haline gelmiştir. Her iki dönemin ortak paydası “rant” olsa da, 2000 sonrası döneme meşru hale getirilmeye çalışılan bir kentsel doku damgasını vurmuştur. 1980’ler boyunca göz yumulan enformel yapılaşma ve popülist politikalar ile geniş çevrelerin kentsel ranttan pay alması sağlanmış, ancak 2000 sonrasında kentsel rant, kentsel dönüşüm ve yenileme projeleri üzerinden, belli çevrelerin zenginleşme aracı olmuştur.

da fiziksel yenileme odaklı olarak devam ettirilmiştir. Ancak zaman içinde fiziksel yenilemenin tek başına yeterli olmadığı, fiziksel yenilemeye ile birlikte bölgede yaşayanların hayatlarını etkileyecek diğer değişkenlerin de göz önüne alınarak, meslek eğitimi, istihdam, vb. ile ekonomik iyileşmenin de sağlanması da “yenilemenin” hedefleri haline getirilmesi gerektiği anlaşılmıştır. 1980’lerde boyunca da hem Amerika’da hem de İngiltere’de “prestige projects/ saygın projeler” olarak adlandırılan projeler, bölgeyi canlandırmak, daha fazla yatırım çekmek, kentin imajını yenilemek ve iyileştirmek için hayata geçirilmiştir. Londra’daki Canary Warf, New York’taki Battery Park City, kamu-özel sektör işbirliği ile hayata geçirilmiş lider kentsel dönüşüm projeleri olmuştur. 1980’lerin sonlarına doğru eleştirilmeye başlanan bu projelerin; asıl kazananlarının, kapalı kapılar ardında verilen kararlar ile özel sektör olduğu, bölgede yaşayanların hayatlarını iyileştirmede, arz fazlası yarattığı, çevresel ve kültürel değerlerin korunmasına katkı sağlamadığı, tartışılmaya başlanmıştır. Böylece kavram 1990’lar boyunca dönüşüm geçirerek, sürdürülebilir gelişmenin, üç temel ilkesine hizmet edecek şekilde evrilmiştir. Ekonomik kalkınma, toplumsal adalet ve çevrenin korunması bu günkü anlamıyla sürdürülebilir kentsel dönüşüm projeleri kavramını ortaya çıkarmıştır. Ayşe Çavdar, Pelin Tan (Der.), **İstanbul: Müstesne Şehrin, İstisna Halleri**, 1. Basım, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013, içinde, Osman Balaban, “Neo-liberal Yeniden Yapılanmanın Türk Kentleşmesine Bir Diğer Armağanı: Kentsel Düşümde Güncelin Gerisinde Kalmak”, (s.51s.78), s. 53-55.

³⁹³ Ayşe Çavdar, Pelin Tan (Der.), **İstanbul: Müstesne Şehrin, İstisna Halleri**, 1. Basım, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013, içinde, Osman Balaban, “Neo-liberal Yeniden Yapılanmanın Türk Kentleşmesine Bir Diğer Armağanı: Kentsel Düşümde Güncelin Gerisinde Kalmak”, (s.51s.78), s. 71.

³⁹⁴ Pelin Pınar Özden, **Kentsel Yenileme, Yasal-Yönetmelik Boyut, Planlama ve Uygulama**, 2. Basım, Ankara: İmge, 2016, s. 269.

Deprem riski dönüşümü zorunlu kılmış, ancak, yasal alt yapı oluşturulmadığı için öncelikle kamu yönetiminde yeniden yapılanma çalışmaları kapsamında, 2005 yılında “Yerel Yönetimler Reform Paketi” uygulamaya konulmuştur.³⁹⁵ Değiştirilen Büyükşehir Belediye Kanunu, Belediye Kanunu ve İl Özel İdaresi Kanunu ile yerel yönetimlerin, kentsel dönüşüme yönelik sorumluluk ve görevleri tanımlanmıştır. 2004 yılında yetkileri genişletilen TOKİ de merkez adına kentsel dönüşüm projelerinin uygulayıcısı konuma gelmiştir. 2012 yılında 644 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Çevre ve Şehircilik Bakanlığı’nın kurulması ile birlikte, kentsel dönüşüm projelerinin uygulamalarının merkezileşme süreci tamamlanmıştır.

Kentsel rantın sağladığı ekonomik canlılık, neo-liberal dünya-sistemine entegre olmanın en garantili ve rahat yolu olarak evrensel bir doğruyu temsil etmektedir. Dünya-sisteminin, Avrupa-merkezci bakış açısının bir ürünü olarak çevreye pazarlanan bir ayakta kalma ve dünya-sistemine vitrin kentler sunma yöntemi olarak kabul görmektedir. Avrupa ve Amerika’daki uygulamalarının hataları, neden oldukları sosyal, ekonomik sorunlar anlaşılmış, yapılan eleştiriler ve alınan dersler ile iyileşmeler, doğru uygulamalar için imkanlar yaratılmıştır. Ancak, bu modellerin iyi işleyen yanlarını, toplumsal ve kamusal fayda sağlamak üzere öne çıkarma imkanları bulunsa da, iyileştirmeler yapmak yerine, neo-liberal reçeteler ile kısa vadede ekonomik getirisi maksimum olacak ve yatırımcılar için cazip imkanlar sunacak yıldız projeler ile parlatılmış kentlerin hızla dünya pazarında yerlerini almaları için düzenlenmeler yapılmaktadır.

Kentsel dönüşüm ve kentsel yenileme projeleri, bölgede yaşayanların hayatlarını ekonomik, sosyal, kültürel olarak iyileştirme, tarihi dokuyu ve çevresel değerleri koruma projeleri olarak değil, kısa vadede maksimum kar elde etme, hazine ile birlikte, yatırımcıya para kazandırma projeleri, İstanbul gibi kentleri, dünya pazarına çıkarma projeleri olarak hayata geçirilmektedir.

³⁹⁵ Pelin Pınar Özden, **Kentsel Yenileme, Yasal-Yönetimsel Boyut, Planlama ve Uygulama**, 2. Basım, Ankara: İmge, 2016, s. 270.

4.4.1.1 İstanbul'un Neo-liberal Kentsel Rejime Geçişini Sağlayan Yasal Düzenlemeler

İstanbul'un yeni yüzyılın ilk on yılında hızla yeniden biçimlendirilmesinde iki önemli değişken rol oynamıştır. İlki 1994 seçimlerinden itibaren şehrin aynı siyasi kadrolar, hatta, farklı unvanlarla (belediye başkanı, başbakan, cumhurbaşkanı) da olsa aynı kişi (Recep Tayyip Erdoğan) tarafından yönetilmiş olmasıdır. İkincisi ise bu kadroların, iki büyük ekonomik krizi arasında (2001 ve 2008) eşi benzeri görülmemiş bir yabancı yatırım akışını, inşaat ve gayrimenkul sektörüne yönlendirmiş olmasıdır. Geriye arazi ve yapılaşmaya dair yasal düzenlemeler ile konut ve ofis açığı bulunan İstanbul'un yeniden imarı kalmıştır.

Evvelce gecekondulaşmış, 1980'lerde popülist bir yaklaşım ile siyasi rant elde etmek üzere imar tadilatları ve imar afları ile yerleşimcilere terk edilmiş alanlardaki popülist rejime, 2001 krizi kesin bir son vermiştir. Krizin hemen ardından, 2002'de iktidara gelen AKP, IMF'nin neo-liberal programını hayata geçirmiş; kapitalist rejimi kentlerde hayata geçirmek üzere birbirini ardına yasal düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. Gecekondulaşmış alanları belediyelere verilen olağanüstü yetkiler ile dönüştürülmeye başlanmıştır. Deprem mevzuatı ile de desteklenen, kentsel dönüşüm / kentsel yenileme mevzuatı ile gecekondulaşmış alanları ve sit alanları, tamamen boşaltılmaya başlanmış, buralarda yaşayan hak sahipleri, şehir dışında yeni oluşturulan yaşam alanlarına gönderilmiştir.

Neo-liberal kentleşme modeline geçişte gerçekleştirilen reform programı temel olarak dört alanda kökten değişiklikler ve reform programını kapsamıştır;³⁹⁶ i) gecekondulaşmış alanlarının tamamen değiştirilmesi ve gecekondulaşmış alanların suç kapsamına sokulması, ii) daha önce gecekondulaşmış alanların hazine arazilerinin, TOKİ'nin yasal ve yönetsel yapısını düzenleyen bir dizi kanun değişikliği ile TOKİ'ye kar amaçlı konut inşa etme yetkisi ile devredilmesi, iii) 1983 tarihli, Koruma Kanunu ile koruma alanı ilan edilmiş eski kent dokusuna sahip kentsel arazi üzerinde, ham arazi üzerinde olduğu gibi avam proje ile uygulama projeleri gerçekleştirmenin önünü açarak, kentsel

³⁹⁶ Deniz Göktürk, Levent Soysal ve İpek Türeli (Haz.), *İstanbul Nereye? Küresel Kent, Kültür, Avrupa*, İstanbul: Metis, 2010, içinde Tuna Kuyucu ve Özlem Ünsal, Neo-liberal Kent Rejimi ile Mücadele: Başbüyük ve Tarlabası'nda Dönüşüm ve Direniş, s.85-107, s. 90.

koruma kavramının fiilen ortadan kaldırılması, iv) konut finansmanı ve doğrudan gayrimenkule yönelik doğrudan yabancı yatırım ile ilgili gerçekleştirilen yasal düzenlemelerin tamamlanması.

Gecekondu politikasının değiştiğini en açık biçimde gösteren yasal düzenleme, gecekondu inşaatının suç olduğu hükmünü ilk kez mevzuata sokan 2004 tarihli 5297 sayılı Ceza Kanunu'dur. Gecekondu politikasının yeniden ele alınmasına eşlik eden bir diğer değişiklik ise TOKİ'nin yeniden yapılandırılarak, neo-liberal kent rejiminin kurulmasında kilit aktör rolünü üstlenmesi olmuştur.

2002-2008 arasında gerçekleştirilen bir dizi değişiklik ile TOKİ hazine arazilerinin, satışları, üzerlerine kar amaçlı konut inşa edilerek yeniden işlevlendirilmeleri, ile ilgili tek yetkili kurum haline getirilmiştir. Bu yetkilendirmeye ek olarak, TOKİ kendisine bağlı iştirakler ya da kamu-özel ortaklıkları ile uygun görülen şekilde çalışma imkanına da sahip olmuştur.

2003'te 4966, 2004 yılında 5162, 2007'de 5582, 2008'de 5793 sayılı Kanunlar³⁹⁷ ile TOKİ, askeri araziler dışında, devlete ait tüm araziler üzerinde düzenleme yapma yetkisine sahip tek kuruluş haline getirilmiştir. Ayrıca, TOKİ, planlama ve imar revizyonları yapma ve gecekondu dönüşüm alanlarında mülkleri kamulaştırma gücüne sahip olmuştur.

Bir başka değişiklik ise 2005 yılına kadar Koruma Kanunları ile muhafaza edilmiş tarihi ve doğal sit alanları ile ilgili düzenlemelere ilişkindir. 2005 yılında yürürlüğe girmiş olan 5366 sayılı Kanun ile "yıpranan ve özelliğini kaybetmeye yüz tutmuş" alanlar ile ilgili "yenileme" projeleri uygulama yetkisi, ilçe belediyelerine (TOKİ veya özel şirketler ile ortaklık kurma yetkisi ile birlikte) verilmiştir.

Kentleşmede neo-liberal piyasa modelini kurumsallaştırma yolundaki son reform dizisi, konut finansmanı ve gayrimenkule yönelik doğrudan yabancı yatırımlar alanında gerçekleşmiştir.³⁹⁸ 2000 yılı verilerine göre, %59.8 gibi bir oran ile konut

³⁹⁷ Adı geçen kanunlar için bkn. www.tbmm.gov.tr/develop/owa/kanunlar_sd.sorgu_baslangic

³⁹⁸ GYODER, "Gayrimenkul Sektörü ve İstanbul için Öngörüler, 2015", İstanbul: Gayrimenkul Yatırım Ortakları Derneği, 2007, www.gyoder.org.tr/Browse-Service.aspx?MainCatID=9&SubCatID=11. Aktaran, Deniz Göktürk, Levent Soysal ve İpek Türel (Haz.), **İstanbul Nereye? Küresel Kent, Kültür, Avrupa**, İstanbul: Metis, 2010,

sahipliği açısından Avrupa birincisi olan Türkiye’de, konut sahibi olmak için finans sektörü ile işbirliği, GSMH’nin 0.75’ine tekabül eden çok düşük bir oranda seyretmiştir. Finans ve konut sektörleri arasındaki entegrasyonu sağlamak üzere AKP, 2007 tarihinde “mortgage yasası” olarak bilinen yasayı yürürlüğe sokmuş ve sermaye piyasalarında faaliyet gösteren kuruluşların mortgage vermesi yasallaştırılmıştır. GYODER 2007 yılı raporuna göre konut sahibi olmak için kullanılan kredi miktarı, GSMH’nin %4.7’sine tekabül edecek bir seviyeye yükselmiştir. Bu kapsamda, AKP hükümetinin doğrudan yabancı yatırımı artırmak üzere, 2003 yılında yabancı uyrukluların Türkiye’de mülk sahibi olmalarına izin veren yasal düzenlemeleri de dikkate alınmalıdır. 4875 sayılı Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu ve Tapu Kanunu’nda yapılan değişiklik ile hem yabancı şirketlere, hem de gerçek kişilere Türkiye’de mülk sahibi olma hakkı verilmiştir. Sonuç olarak da 2003-2006 yılları arasında Türkiye’de gerçekleşen doğrudan yabancı yatırım %43 oranında artmıştır.

Bu reformlar hep birlikte yeni bir neo-liberal kent düzeni oluştururken, rantın kayıt dışı mekanizmalar yoluyla dağıtıldığı popülist kentsel rejimi ortadan kaldırmış, yasal ve ekonomik açıdan savunmasız kentliler ile devlet arasındaki ilişkiyi yeniden biçimlendirmiştir. Hem gecekondu alanları hem de tarihi kent merkezlerinde yaşayanlar “kentsel dönüşüm” ve “kentsel yenileme” projelerinin konusu olan alanların mukimleri olarak aşırı aşkın devletin yasal düzenlemeler ile zorunlu kıldığı dönüşüm ve yenileme projesi alanlarında kalan mülklerini terk etmek ya da devlete borçlanmak zorunda kalmışlardır.

TOKİ’nin Yeniden Yapılandırılması

2000’li yıllar, küreselleşme yarışında geride kalmış ancak, küresel sermayeyi kendisine çekmeye çalışan Türkiye için özellikle İstanbul’un, “Dünya Kenti” olarak küresel pazara çıkarıldığı, 1980’lerden çok farklı bir dönemin başlangıcı olmuştur. Ülke tarihinin en büyük felaketlerinden birisi olan 1999 Marmara Depreminin hemen ardından, deprem riskine karşı alınacak her türlü önlemin meşru bir zemin teşkil ettiği

içinde Tuna Kuyucu ve Özlem Ünsal, Neo-liberal Kent Rejimi ile Mücadele: Başbüyük ve Tarlaş’ında Dönüşüm ve Direniş, s.85-107, s. 91.

bir dönemde, “kentsel dönüşüm” kavramı, yerel yönetimlerin önemli ve öncelikli faaliyeti olarak ülke gündemine girmiştir.

Ancak, 2000’lerin yeni aşkın devleti, İstanbul’un yeniden imarının yerel yönetimlere bırakmayacaktır. Devlet, bir yandan neo-liberal ekonomik önlemler ile küçülürken, eğitim, sağlık, konut üretimi gibi sosyal hizmet alanlarından çekilirken, diğer yandan da neo-liberal ekonomik düzene geçmek için yasal ve bürokratik yeniden yapılanma dönemine girmiştir. Kentsel arazinin yeni ekonomik düzen içinde “yeniden üretim aracı” haline getirilmesi için gerekli yasal düzenlemeler, “kentsel dönüşüm / kentsel yenileme” projelerini meşrulaştıran bir söylem ile biçimlendirilmiştir.

Merkezi yönetimi, yerelde faaliyet gösterebilir bir hale getirmek üzere de, 1984 yılında sosyal konut üretmek üzere kurulmuş olan bir kamu kuruluşu olan TOKİ, kentsel dönüşüm ve yenileme projelerini yürütmek üzere, birbiri ardına gerçekleştirilen yasal düzenlemeler ile önünde yasal, bürokratik, mali engel kalmayacak şekilde hızla yeniden yapılandırılmıştır. Böylece yerel yönetimlerin yıllardır ellerini, kollarını bağlayan, gecekondularına, sit alanlarına, tarihi kent dokularına müdahale etmelerini engelleyen tüm unsurlar ortadan kaldırılmıştır.

2000’li yılların başından itibaren gerçekleştirilen düzenlemeler ile TOKİ, hem resmi bir kurum hem de serbest piyasada faaliyet göstermekte olan bir şirket gibi hareket edebilme yeteneğine kavuşmuştur, sahip olduğu yeni imkanlar sayesinde gerçekleştirdiği projeler ile Türkiye ve İstanbul için kentleşmenin yönünü belirleyen bir aktör haline gelmiştir.

TOKİ, 1984 yılında “Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı” olarak kurulmuştur. 1984-2002 arasında da “Toplu Konut Fonu” imkanları ile 940 bin konuta kredi desteği sağlamış, 43 bin 145 konutu bizzat üretmiştir.³⁹⁹ 1990’da 412 ve 414 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile “Toplu Konut İdaresi Başkanlığı” ve “Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı” olarak iki ayrı idari yapı olarak yeniden örgütlenmiştir. 2001 yılında, “Toplu Konut Fonu” 4684 sayılı Kanun ile yürürlükten

³⁹⁹ Ayşe Çavdar, Pelin Tan (Der.), **İstanbul: Müstesne Şehrin, İstisna Halleri**, 1. Basım, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013, içinde, Jean François Perouse, “Kentsel Dönüşüm Projelerinde Belirleyici Bir Rol Üstlenen Toplu Konut İdaresi’nin (TOKİ) Belirsiz Kimliği Üzerine Birkaç Saptama, (s.81-s.96), s. 81- 83.

kaldırılmış, böylece kaynakları azalan TOKİ, bütçe ayrılan paya bağımlı hale gelmiştir. Aynı yıl Emlak Bankası'nın bankacılık işlemlerine son verilirken, mülklerinin bir bölümü TOKİ'ye devredilmiştir. Ancak, TOKİ'nin gerçek gücüne kavuşması 2003 yılında, "Emlak Konut Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı" oluşturulduktan ve söz konusu GYO, TOKİ'nin iştiraki haline geldikten sonra mümkün olabilmıştır.

Kuruluş amacı alt ve orta gelir grubuna konut üretmek olan kurum, yapılan yasal düzenlemeler ile kısa sürede dönüşümünü tamamlamıştır. Kurumun resmi web sitesinden alınan rakamlar, kurumun faaliyet alanının ne şekilde değişmiş olduğunu çarpıcı biçimde göz önüne sermektedir; toplam konut üretim rakamı 817.089 olarak verilmiş, bu konutların %86'nın (698 bin 497 adet konut), dar ve orta gelir grubuna ait sosyal konutlar olduğu belirtilmiştir.⁴⁰⁰ Ancak, TOKİ, alt gelir grubuna sunulan imkanlardan faydalanabilmek için üst limitin, aylık maksimum 3 bin 200 TL gelire sahip olmak olarak açıklamıştır.⁴⁰¹ Yani Ankara'dan, Zonguldak'a tüm Türkiye'de faaliyet gösteren ve dar ve orta gelir grubu için üretilen, değişken fiyatlar⁴⁰² ile piyasaya sürülen konutlara sahip olmak için, "dar gelirli" vatandaşın gelirinin, 3 bin 200 TL üzerinde olmaması gerekmektedir. Hangi kritere göre saptanmış olduğu belirtilmeyen üst limit kriteri ile Türkiye gerçekleri ile uyuşmayan bir tablonun ortaya çıktığını düşünmek yanlış olmayacaktır.

Kurumun İstanbul faaliyetleri incelendiğinde, İstanbul için üretilen konutların, Türkiye geneli için üretilenlerden farklı projeler oldukları anlaşılmaktadır. "Olimpiakent", "Manolya Kent", "Divan Residence" gibi örneklerin, vaat ettikleri "yeni yaşam alanları" ve "fiyatları" ile dar ve orta gelir grubuna hitap etmiyor oldukları aşıkardır. Ayrıca, İstanbul için listelenmiş 209 farklı proje içinde sadece 2 tanesinin, "alt ve orta gelir grubu" için özel olarak üretilmiş olduğu belirtilmektedir.⁴⁰³

TOKİ, 2000'ler boyunca gerçekleştirilen yasal düzenlemeler ile inşaat sektörünün yönünü belirleyen temel aktör haline gelmiş, yerel yönetimler neredeyse devreden çıkarılmış, kentleşme politikasında planların yerini, projeler almıştır. Aşkın

⁴⁰⁰ TOKİ Konut Üretim raporu için, <https://www.toki.gov.tr/AppResources/UserFiles/files/FaaliyetOzeti/ozet.pdf>

⁴⁰¹ http://toplukonut.org/haber_detay.asp?haberID=1329

⁴⁰² <https://www.toki.gov.tr/turkiye-geneli-satislar>

⁴⁰³ <https://www.toki.gov.tr/illere-gore-projeler>

devlet bir kez daha ortaya çıkarak, mevcut kentsel rekabet içinde şekillenen mücadelede, kazananı belirlemek üzere gerekli yasal düzenlemeleri hayata geçirmiştir. Alan üzerinde yaşayanların yapacakları itirazların önüne geçmek, olabilecek en yüksek rant gelirini sağlayacak değişikliklerin önünü açmak, belli gruplar için ayrıcalıkları tanımlamak üzere, yeni yasal düzenlemeler birbiri ardına hayata geçirilmiştir.

2003 yılında çıkarılan 4966 sayılı Kanun⁴⁰⁴ ile TOKİ'nin görevleri arasında yenileri eklenerek, TOKİ'nin özel sektör ile işbirliği imkanlarının önü açılmıştır. 2004 yılında yürürlüğe giren, 5273 sayılı, "Arsa Ofisi Kanunu ve Toplu Konut Kanununda Değişiklik Yapılması ile Arsa Ofisi Genel Müdürlüğünün Kaldırılması Hakkında Kanun"⁴⁰⁵ ile Arsa Ofisi'nin işleyişine son verilerek, yetkileri TOKİ'ye devredilmiştir. Böylece TOKİ, "Türkiye'nin en büyük kentsel arsa sahibi haline gelmiş" elinde tuttuğu büyük ölçekli kentsel arazi ile fiyatları belirleme konusunda da üstünlüğü ele geçirmiş, "kentsel arsa piyasasında düzenleyici rolünü güçlendirmiştir."⁴⁰⁶ Ayrıca, TOKİ'ye ilgili Kanun'da belirtilen tüm alanlarda her ölçekte imar planı yapma ve yaptıрма yetkisi verilmiştir. Kuruluş amacı, dar ve orta gelirli vatandaşlara konut üretmek olan bir kamu kuruluşu olan TOKİ, yeni yasal düzenleme ile özel sektör aktörleri ile ortaklık kurarak, "gelir paylaşımı modeli" olarak adlandırılan yeni bir modelle, rant getirisi yüksek, kamu arazilerinde, imar planı yapma yetkisine de sahip olarak, yapılaşma haklarını artırarak, kar etmek üzere konut üretimine başlamıştır.

5273 sayılı Kanun ile yapılan değişiklikler ile TOKİ bir kamu kurumu olarak; i) şirket kurma/ var olan bir başka şirket ile ortak olma, ii) her tür ve ölçekte plan yapma/ yaptıрма, iii) gerçek ve tüzel kişilere ait arsa/ arazileri ve bunların içinde bulunan eklenti/ yapıları kamulaştırma yetkisi kazanmıştır. Ayrıca, İlçe Belediyelerine, TOKİ tarafından hazırlanmış olan planların, üç ay içinde onaylaması zorunluluğu getirilmiştir.

⁴⁰⁴ 4966 sayılı Kanun metni için bkn. <https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4966.html>

⁴⁰⁵ 5273 sayılı Kanun metni için bkn. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5273-20041208.pdf>

⁴⁰⁶ Ayşe Çavdar, Pelin Tan (Der.), **İstanbul: Müstesne Şehrin, İstisna Halleri**, 1. Basım, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013, içinde, Jean François Perouse, "Kentsel Dönüşüm Projelerinde Belirleyici Bir Rol Üstlenen Toplu Konut İdaresi'nin (TOKİ) Belirsiz Kimliği Üzerine Birkaç Saptama, (s.81-s.96), s. 84.

Aynı yıl yürürlüğe giren, 5162 sayılı Kanun⁴⁰⁷ ile öncelikle kurumun kente müdahale alanı genişletilmiş; kurum, yeni yetkiler ile denetimden muaf hale getirilmiştir. Kentsel dönüşüm ve yenileme alanlarında da yetkili kılınmış, 4. madde ile düzenlenen “gecekondu bölgelerinin tasfiyesine” ilişkin hükümler ile merkezi yönetimin, Başbakanlık bünyesinde faaliyet göstermekte olan bir kamu kuruluşu aracılığı ile kentsel alanların düzenlenmesi/yeniden düzenlenmesi ile doğrudan müdahil olmak üzere yasal şartları oluşturmuştur. TOKİ’ye, gecekondu dönüşüm projeleri uygulanacak alanlarda ve toplu konut iskan sahası olarak belirlenen alanlarda, İmar Planı bütünlüğünü bozmayacak şekilde, her türlü ölçekte plan yapma, yaptırma, değiştirme yetkisi verilmiştir.

2005 yılında yürürlüğe girmiş olan Belediye Kanunun 73. maddesi⁴⁰⁸ ile “kentsel dönüşüm ve gelişim alanı” tanımı ilk kez, kent merkezlerinde daha fazla rant yaratmak üzere mevzuata girmiş ve yerel yönetimlere, “kentsel dönüşüm projeleri” uygulama yetkisi verilmiştir. Ancak 2012 yılında yürürlüğe giren değişiklik ile TOKİ’nin kentsel dönüşüm ve yenileme alanlarındaki haklarının korunması sağlanmıştır.

2005 yılında yürürlüğe girmiş olan 5366 sayılı, “Yıpranan Tarihi ve Kültürel Taşınmaz Varlıkların Yenilenerek Korunması ve Yaşatılarak Kullanılması Hakkında Kanun”un⁴⁰⁹ 3. maddesinde yer alan ifade ile; “yenileme alanları olarak belirlenen bölgelerde il özel idaresi ve belediye tarafından hazırlanan veya hazırlatılan yenileme projeleri ve uygulamaları, ilgili il özel idareleri ve belediyeler eliyle yapılır veya kamu kurum ve kuruluşları veya gerçek ve özel hukuk tüzel kişilerine yaptırılarak uygulanır. Bu alanlarda Toplu Konut İdaresi ile ortak uygulama yapılabileceği gibi, Toplu Konut İdaresine de uygulama yaptırılabilir,” TOKİ’nin yetki alanı sit alanlarını da kapsayacak biçimde genişletilmiştir. Kent merkezlerindeki, köhnemiş, ekonomik değeri düşmüş, sermayenin girmeye çekindiği tarihi yerleşimler/sit alanları, TOKİ güvencesi ve ortaklık modeli ile sermayeye açılmıştır.

⁴⁰⁷ 5162 sayılı Kanun metni için bkn. <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5162.html>

⁴⁰⁸ <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5393.pdf>. Ek fıkra: 16/5/2012-6306/17 md. “Kentsel dönüşüm ve gelişim projesi kapsamındaki işler, kamu idareleriyle 75 inci madde çerçevesinde ortak hizmet projeleri aracılığıyla gerçekleştirilebilir. Bu Kanunun konusu ile ilgili hususlarda Başbakanlık Toplu Konut İdaresine 2985 sayılı Kanun ve diğer kanunlarla verilen yetkiler saklıdır”.

⁴⁰⁹ 5366 sayılı Kanun metni için bkn <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5366.pdf>

2006 yılında yürürlüğe girmiş olan 5492 sayılı Kanun⁴¹⁰ ile TOKİ, her türlü masraftan muaf tutulmuş, ihale geçici kabul belgesi ile uygulamaya başlamaya yeterli kabul edilmiş, TOKİ uygulamalarına yönelik olarak engel teşkil edebilecek hususlar ortadan kaldırılmıştır.

2007 yılında Bayındırlık Bakanlığı'nın tüm yetkileri, 775 sayılı Gecekondu Kanunu'nda yapılan değişiklikler ile 5609 sayılı "Gecekondu Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun"⁴¹¹ ile TOKİ'ye devredilmiştir. Ek olarak TOKİ'ye, i) Hazineye ait arazilerin, bağlı bulunduğu Bakan ve Maliye Bakanının teklifi ve Başbakan onayı ile ücretsiz devredilmesi, ii) gecekondu ıslah bölgeleri, gecekondu tasfiye bölgeleri, gecekondu önleme bölgeleri sınırları onama, iii) bu bölgeler için hazırlanacak ıslah planlarını onama yetkisi verilmiştir. Ayrıca, yerel yönetimlerin arsa satışı için TOKİ'den onay almaları zorunlu hale getirilmiştir.

2008 tarihli, 5793 sayılı "Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun"⁴¹² bir torba yasa olarak çıkmış ve TOKİ'nin yetkileri bir kez daha genişletilmiştir; deprem riski ile ilgili dönüşüm projelerinde her hangi bir kriter belirtilmeksizin proje yapma yetkisi TOKİ'ye verilmiştir. 1984 tarihli ve 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu'nun, 4 üncü maddesinin birinci fıkrası; "Başkanlık, gecekondu dönüşüm projesi uygulayacağı alanlarda veya mülkiyeti kendisine ait arsa ve arazilerde veya valiliklerce, toplu konut iskan sahası olarak belirlenen alanlarda çevre ve imar bütünlüğünü bozmayacak şekilde her tür ve ölçekteki planlar ile imar planlarını yapmaya, yaptırmaya ve tadil etmeye yetkilidir. Bu planlar; büyükşehir belediye sınırları içerisinde kalan alanlar için büyükşehir belediye meclisi tarafından, il ve ilçe belediye sınırları ile mücavir alanları içerisinde kalan alanlar için ilgili belediye meclisleri tarafından, beldelerde ve diğer yerlerde ilgili valilik tarafından, planların belediyelere veya valiliğe intikal ettiği tarihten itibaren üç ay içerisinde aynen veya değiştirilerek onaylanır. Belediyeler ve valilik tarafından üç ay içerisinde onaylanmayan planlar Başkanlık tarafından re'sen onaylanır. Belediyeler, valilik veya Başkanlık tarafından onaylanan bu planlar; askı, ilan ve itiraza dair kararlar da dahil olmak üzere

⁴¹⁰ 5492 sayılı Kanun metni için bkn. <https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5492.html>

⁴¹¹ <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/03/20070328-3.htm>

⁴¹² <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/08/20080806-2.htm>

3194 sayılı İmar Kanunu hükümlerine göre belediyeler ve ilgili kamu kurumları tarafından yapılacak tüm işlemler Başkanlık tarafından re'sen yapılmak suretiyle yürürlüğe konur" şeklinde değiştirilmiştir.

TOKİ'nin yeni torba kanun ile kendi mülkiyetindeki, kamu mülkleri için plan/proje yapma hakları genişletilmiş; yerel yönetimlere ait plan hazırlama, onama yetkileri de TOKİ'ye devredilmiştir. Böylece muhalefet partileri elindeki belediyelerin kendi yetki alanı içindeki kamu arazileri ile ilgili karar almalarının önüne geçilmiş, TOKİ'nin sadece toplu konut üretimi ile değil farklı fonksiyonlar (finans merkezi, alışveriş merkezi, ticaret merkezi, turizm, vb.) proje geliştirmesinin önü açılmıştır.

Ayrıca, 2985 sayılı Kanun'un⁴¹³ 6 ncı maddesine, "Başkanlık, yukarıda belirtilen hükümler kıyas yoluyla uygulanmak suretiyle depremle ilgili dönüşüm projeleri de gerçekleştirebilir. Bu projelere dair işlemlerin usul ve esaslarını belirlemeye Başkanlık yetkilidir" fıkrası eklenmiştir.

2012 yılında, 6306 sayılı "Afet Riski Altındaki Alanların Dönüşümü Hakkında Kanun"⁴¹⁴ ile yalnız kentsel alanlar değil, orman alanlar ve askeri alanlar da afet riski altındaki alanlar tanımı içine alınarak, TOKİ'nin yetki alanı içine dahil edilmiştir. Van Depremi ile meşru zemine kavuşmuş olan değişiklik ile tüm kırsal ve kentsel arazilerin dönüştürülmesinin önü açılmış, sermayenin hizmetine sunulmuştur. Mülk sahipleri ile anlaşmanın sağlanamadığı durumlarda, idareye verilmiş olan kamulaştırma yetkisi ile hızla uygulama projelerine geçiş sağlanmış, depreme karşı dayanıklı yeni binalarda yaşamı karşılayamayacak olan eski mülk sahiplerinin hızla tahliyeleri gerçekleştirilirken, ülke ekonomisini canlı tutmak üzere inşaat sektörünün önündeki engeller kaldırılmıştır.

Hukuk yoluyla küresel ekonomi ile bütünleşmenin yolu bulunmuş; 2000'ler boyunca gerçekleştirilmiş olan yasal değişiklikler özgürlükçü, demokratik, ekonomik olarak güçlü bir döneme geçişin altyapısını oluşturacak biçimde değil, merkezin kontrolündeki kurumları güçlendirerek, kentsel rantın, merkez kontrolünde, yeniden dağıtımını sağlayacak biçimde gerçekleştirilmiştir.

⁴¹³ 2985 sayılı Kanun metni için bkn. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2985.pdf>

⁴¹⁴ 6306 sayılı Kanun metni için bkn. <https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6306.html>

4.4.2 Merkez-Çevre Bütünleşmesi

2000’ler, 1980 sonrası, kentleşme açısından ikinci büyüme dönemidir. Neo-liberal politikaların kentleşmeyi bir kez daha biçimlendirdiği dönemde, kuralsızlaşmanın aracı olarak “kentsel dönüşüm” ve “kentsel yenileme” projeleri devreye sokulmuştur. Bu dönemde devlet inşaat sektörünün büyümesini destekleyecek çok sayıda yasal ve yönetsel düzenleme yürürlüğe koymuştur ve bunların büyük bir bölümü TOKİ’nin yeniden yapılandırılması ile ilgili olmuştur. 2002-2008 arasında TOKİ’nin faaliyet alanı ve yetkilerini genişleten, kaynaklarını artıran 14 yasal düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemeler sonucunda TOKİ, kentleşmenin yönünü belirleyen baskın kuruluş haline gelmiştir.

Dönemin bir diğer ayırt edici özeliği ise merkezden çevreye kaydırılan planlama yetkisinin yeniden merkezde toplanması olmuştur. TOKİ, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Özelleştirme İdaresi, 2003 sonu itibariyle plan yapma yetkisi verilen kurumlar arasına alınmışlardır.

Bu dönemin etkin devlet müdahalelerinden bir diğeri de arsa ve arazi tahsisleri ile ilgilidir. 2003 yılı sonundan itibaren kamuya ait arazilerin tahsis veya satış yoluyla konut üretiminde kullanılmaları siyasi bir tercih olmuştur.

“Planlamayı ve koruma uygulamalarını yatırımlar ve yapılaşma önünde engel olarak görmek” ve yapılaşma önündeki engelleri kaldırmak üzere, “yasal çerçeveyi esnetmek ya da gerekli esnekliği sağlamak üzere yasal düzenlemeler gerçekleştirmek,” Türkiye’de sağ partilerin geleneksel yaklaşımı olmuştur, bu yaklaşım AKP tarafından devam ettirilmiştir.⁴¹⁵

2002 sonrasında AKP’nin siyasal söylemi yerinden yönetim ve adem-i merkeziyetçilik üzerinden şekillenmiş olsa da yetkinin merkezde, tek elde toplanması için gerekli yasal düzenlemeler ile; belli kurumların yetkileri ve kaynakları TOKİ’ye devredilmiş, Büyükşehir Belediyeleri güçlendirilmiştir.

⁴¹⁵ Tanıl Bora, “Türk Muhafazakarlığı ve İnşaat Şehveti: Büyük Olsun Bizim Olsun”, Birikim, Sayı:270, Ekim 2011, s. 15-18.

2000’ler boyunca devam eden yasal ve yönetsel çerçevenin değiştirilmesi sürecine eşlik eden, dönemin kentleşme açısından anlaşılmasını sağlayacak anahtar kavramlar ise “kentsel dönüşüm” ve “kentsel yenileme” olmuştur. 2004 yılında 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu’nda, 2005 yılında Belediye Kanunu’nda yapılan değişiklikler ve 2005 yılında yürürlüğe giren 5366 sayılı Yıpranan Alanların Yenilenerek Kullanılması Kanunu’nda, yıpranan ya da yenilenecek alanlar ile ilgili hükümler getirilmiş ancak, hiçbirinde uygulamaların nasıl yapılacağı ile ilgili açık hükümler yer almamıştır.

Kentsel dönüşüm ve kentsel yenileme projelerinin bölgede yaşayanların hayatlarını iyileştirmek üzere sosyal, ekonomik, kültürel boyutları- iş imkanları, istihdam yaratacak, yaşanan alan ile kurulmuş sosyal, kültürel bağların devam ettirilmesini sağlayacak, toplumsal hafızanın devamlılığına hizmet edecek, çevresel değerleri korumak üzere- ile ele alınmaları yerine; kısa vadede, çok kazanç getirecek, sosyal ve kültürel dokuyu, İstanbul’u yarışmacı kent statüsünde dünya vitrinine taşıyacak şekilde değiştirerek, pazarlanabilir bir kent haline getirmek üzere, Türkiye’nin kentleşme pratiğinin bir parçası haline gelmiştir.

Kentsel dönüşüm ve yenileme projelerinin mevcut planlar ile uyumu göz ardı edildiği gibi, her iki kavram da kuralsızlaşmanın meşruiyet kazanabilmesi için kullanılmıştır. Eskiye kentsel dokularının tarihi, kültürel, çevresel değerlerini koruyarak kalıcı çözümler üretmek yerine, rant odaklı olarak yürütülmüştür. Prestij projeleri ile İstanbul’un imajı yenilenirken, yatırımcılar için cazip hale getirmek eğilimi, planların terk edilerek, avan projelere dayanan, kentleşme modelinin yerleşmesine neden olmuştur. Planlar, İstanbul’un dünya kenti olarak uluslararası alanda yarışmasının önünde engel olarak görülmüş, bu temel engelin de İstanbul’un küllerinden yeniden doğmasına yardımcı olacak projeler ile aşılabileceğine savunulmuştur.

4.4.2.1 Adalet ve Kalkınma Partisi’nin Kentleşme ve Koruma İlişisini Ele Alış Biçimi

2000’ler AKP öncülüğünde, 1980 sonrası neo-liberal politikaların devam ettirildiği dönemdir. Türkiye’nin uluslararası piyasalarda sanayi, tarım, turizm, teknoloji

alanlarındaki düşük rekabet gücü, rantın sermaye biriktirme aracına dönüşmesine neden olmuştur.

1980 sonrasında, önceki dönemlere göre biraz daha özerk konumda olan belediyeler, merkezin kentlerde imar ve arsa üretimi konusundaki yetkilerini kısmen devralarak, kentlerin çeperlerindeki tarım arazilerini, orman arazilerini, köy arazilerini imara açarak, bu yeni inşaat alanlarını kooperatif ve inşaat şirketlerine pazarlanmışlardır. AKP’li Belediyelerin, Konya, Urfa, Van, Sivas’ta TOKİ ve KİPTAŞ ile kentlerin çeperlerde başlattıkları spekülative büyüme, zamanla bütün Türkiye çapında yayılmıştır.⁴¹⁶ İnşaat odaklı bu büyüme modeli, geniş halk kesimlerini spekülative kentsel rantın ortağı yapabildiği için, geniş destek görerek, geniş kitleleri kolayca ikna edebilmiş ve inşaat ile büyüyen ekonomik modeli meşrulaştırmıştır.

2000’ler de ise merkez yetkileri tam anlamıyla ele almak üzere, aşkın devletin işleyişini kolaylaştıracak yeni kurumsal yapılar yaratılmıştır. Toplu Konut İdaresi Başkanlığı’nın ve İl Özel İdaresi’nin yeniden yapılanmaları, geçirdikleri dönüşüm aşkın devletin, kentsel toprak üzerindeki yetkilerini ne şekilde kullanmak istediğine göre biçimlenmiştir.

Türkiye’de yaşananlar, küresel düzeyde yaşanan bir dönüşüm ve değişimin sonucudur; Keynesci, ithal ikameci stratejinin yerini, neo-liberal birikim stratejisine bıraktığı bu dönemde, devletler ve yerel yönetimler bu yeni modeli yönetmek ve uygulamak üzere görev üstlenmişlerdir.⁴¹⁷ 2001 krizi sonrasında, “yerel kalkınma” stratejisi, hızla AKP tarafından benimsenmiş, parti programına girerek, genel seçimler için hazırlanan kampanyanın ana temasını oluşturmuştur.

2002 genel seçimleri ile 365 sandalye alarak Meclis’e %34 oyla giren AKP, 2004 yılında gerçekleştirilen yerel seçimler ile elinde bulunan belediyelerin sayısını 1771’e çıkarmıştır. Elinde bulundurduğu bu sayısal güç ile de neo-liberal reçetelerde “yerel kalkınma” modeli olarak sunulan stratejiyi, “merkezin, yerel üzerindeki

⁴¹⁶ Erbatur Çavuşoğlu, **Türkiye’de Kentleşmenin Toplumsal Arkeolojisi**, 1. Basım, İstanbul: Ayrıntı, 2014, s. 240, 241.

⁴¹⁷ Ayşe Çavdar, Pelin Tan (Der.), **İstanbul: Müstesne Şehrin, İstisna Halleri**, 1. Basım, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013, içinde, Tayfun Kahraman, “Kent Hukukunun Yeni Yüzü: Düzenleyici Devletten, Seçkinleştirici Devlete”, (s.17-s.48), s. 37.

denetimi” olarak yorumlayarak, kaynak sıkıntısını çözmek üzere; kentsel dönüşüm ve yenileme projelerini, kamu mülklerinin/arazilerinin satışlarını, mega projeleri, kentsel altyapı projelerini hayata geçirmiştir. Ademi merkezîyetçi yapı ile çelişkili bir uygulama ile yereli her anlamda merkezden kontrol etmenin yolları bulunmuştur.

AKP’nin 2002 yılında tek başına iktidara gelmesinin ardından gündeme aldığı ilk konu, “konut sorunu” olmuştur. Hedef 5 yılda 250 bin konut üreterek, dar gelirli kimselerin kira öder gibi ev sahibi yapılması olarak açıklanmıştır.⁴¹⁸ AKP iktidarı çok sayıda belediye yönetimini de elinde bulunduruyor olma avantajını kullanarak, yerel yönetimlerle ortaklaşa kentsel dönüşüm projeleri yürüterek, şehirlerin “çirkin yüzü” olan gecekondu alanlarını dönüştürmek üzere çalışmalara başlamıştır.⁴¹⁹ Bu seferlik için de; TOKİ ve Emlak Konut Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı A.Ş.’nin i) elindeki gayrimenkuller satışa çıkarılarak gerekli kaynak sağlanacak, ii) idarenin ucuz arsa üretebilmesi, gecekondu dönüşüm projelerini uygulayabilmesi için gerekli yasal düzenlemeler yapılacak, iii) TOKİ’ye verilecek olağanüstü yetkiler ile ödenek olmadan, proje hazırlanmadan, Çevresel Etki Değerlendirme (ÇED) raporu olmadan ihale yapma imkanı sağlanacak, iv) TOKİ, inşaat yapacağı arazinin tapusuna sahip olmadan, kamulaştırma yapmadan, imar planı olmadan ihaleye çıkabilecektir. Daha sonra hazırlanacak planlar, TOKİ tarafından hayata geçirilmiş olan projelere uydurulacaktır. Yeni oluşacak yaşam alanlarında ortaya çıkabilecek (altyapı, trafik, susuzluk, vb.) sorunlar hiç hesaba katılmadan, “konut sorununu” çözmek, “çirkin kent görüntüsünü” ortadan kaldırmak, üzere en ince ayrıntısına kadar planlayarak işe başlamak yerine, planlamayı tamamen görmezden gelen bir anlayış ile çalışılmaya başlanmıştır. TOKİ’ye sunulan bu geniş yetkiler dışında, TOKİ’nin manevra alanını genişletmek üzere, yetki çatışması yaşayabileceği kurumlar; Konut Müsteşarlığı ve Arsa Ofisi Genel Müdürlüğü kapatılmıştır. TOKİ, devletin harcama ve muhasebe kayıtlarına ilişkin kurallarını düzenleyen, Kamu Mali Yönetim Kanunu’na göre Özel Bütçeli Kurumlar arasında yer alırken, 2005 yılında yapılan bir değişiklik ile “statüsü belirsiz” bir kamu kurumu haline dönüştürülmüş, harcama ve gelirleri ile ilgili şeffaflık sorgulanır hale gelmiştir. Kamu İhale Kurulu’nun (KİK) uzun süren baskısı sonucu TOKİ, KİK’ten dosya numarası

⁴¹⁸ Harun Gürek, **AKP’nin Müteahhitleri**, 2. Baskı, İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2008, s. 11.

⁴¹⁹ Harun Gürek, **AKP’nin Müteahhitleri**, 2. Baskı, İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2008, s. 15.

alarak ihale yapmaya ve sonuçlarını da Kurul'a bildirmeye başlamış ancak, DSP-MHP-ANAP hükümeti döneminde atanan üyelerin görev sürelerinin dolması ardından, AKP hükümeti tarafından yapılan atamalar ile TOKİ, KİK'in Kamu Satınalma Platformu'nda, Başbakanlık'a bağlı bir kuruluş olmaktan çıkarılıp, Kamu İktisadi Teşekkülleri (KİT) arasına sokulmuştur.

TOKİ çalışmalarına AKP hükümeti kurulur kurulmaz başlamıştır. Hükümet kurulduktan bir ay sonra 2003 başında hedeflenen konut hamlesini başlatmak üzere ekipler kurulmuş, TOKİ'nin başına, Recep Tayyip Erdoğan belediye başkanırken kendisi ile çalışmış olan, İstanbul'da deneyim kazanmış, KİPTAŞ (İstanbul Konut İmar Plan Sanayi ve Ticaret A.Ş.) eski genel müdürü, Erdoğan Bayraktar getirilmiştir. 23.08.2004 tarihli Bakanlar Kurulu Toplantısında Bayraktar, TOKİ'nin uyguladığı metodun, Erdoğan'ın belediye başkanlığı döneminde KİPTAŞ'ın uyguladığı metod olduğunu dile getirmiştir.⁴²⁰

İstanbul bir kez daha “baskın kent” olarak, yeni modelin öncelikli uygulama alanı olarak öne çıkmış, yeni stratejilerin hayata geçirildiği model olma görevini üstlenmiştir. 2000'li yıllara damgasını vuran “ikinci özelleştirme” döneminde, daha önce bir kez, 1980'lerde “özelleştirilmiş” olan alanlar, ikinci kez kentsel dönüşüm projeleri ile özelleştirmeye konu olmuştur.⁴²¹ Kamuya ait hazine arazileri üzerine inşa edilmiş gecekondular, imar afları ile yasalaştırılmış, imar ıslah planları ile çok katlı, yüksek yapılara dönüştürülerek özelleştirilmiş, çok yönlü kazanç sağlayarak, hem ekonomik, hem de siyasi rant getirisi ile dönemin iktidarını da seçmenini de memnun etmiştir. 2000'ler de ortaya çıkan ikinci özelleştirme dalgası kentsel dönüşüm projeleri ile yeni siyasi ve ekonomik rant getirisi olan projeler olarak hayata geçirilmiştir.

2000'li yıllarda yaşanan ikinci dalganın, ilkinden en büyük farkı kamu eliyle yaratılan rantın sermayeye devredilmesi olmuştur; bu dönemde kamuya ait, alt gelir gruplarının işgali altında bulunan araziler, merkez ya da yerel idarenin uygun gördüğü plan değişiklikleri ile yeniden tanımlanarak, fonksiyon değişiklikleri yapılarak, değer

⁴²⁰ Harun Gürek, **AKP'nin Müteahhitleri**, 2. Baskı, İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2008, s. 17.

⁴²¹ Ayşe Çavdar, Pelin Tan (Der.), **İstanbul: Müstesne Şehrin, İstisna Halleri**, 1. Basım, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013, içinde, Tayfun Kahraman, “Kent Hukukunun Yeni Yüzü: Düzenleyici Devletten, Seçkinleştirici Devlete”, (s.17-s.48), s. 38.

kazan(dırıl)mış, yaratılan rant, 2000’lerden sonra kentsel toprağa yönelik sermayeye devredilmiştir.

Sonuç olarak; Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana, ekonomik, siyasi ve sosyal nedenler ile gerçekleştirilmiş olan hukuki düzenlemeler ile mekan şekillendirilmiş; 1923-1950 arasında modern, planlı kentler kurmaya çabalayan devlet, daha sonraki dönemde emeğin yeniden üretimine destek veren bir kentsel politika izlemiş, son dönemde ise spekülasyonları yönlendirmek üzere hukuku araçsallaştırmıştır. Bu yasal düzenlemelerin ortak hedefi, işgal edilmiş ve arsa olarak yeniden düzenlenmesi gereken kentsel toprağın rant değeri oluşturmalarının sağlanması ve “koruma alanlarının” da sit statüsünün kaldırılması ile ham arazi gibi işlem görmelerinin sağlanmasıdır. Böylelikle, i) yeni yapılanma koşulları ile rant değerinin artması, ii) mülkiyetin el değiştirmesi (yeni oluşan değerini karşılayamayacak olanlar ile yeni, lüks yaşam alanlarının maliyetlerini karşılayabilecek olanların, yer değiştirmeleri), iii) yeni gelenlerin lüks inşaat alanlarına yatırım yaparak borçlandırılmaları ile ekonominin canlandırılması, iv) koruma alanlarında, koruma normlarını gözetmeden, proje temelli inşaatlar yapılması, sağlanmış olacaktır. Özetle, devletin rolü değişmiş; devlet kentteki düzenleyici rolünden uzaklaşarak, kent toprağında değer yaratmak, mülkiyeti yeniden dağıtmak üzere yeni bir rol üstlenmiştir. Küreselleşmeye adapte olurken yeterli sermayesi bulunmayan devlet, kamu arazilerinin satışları, özelleştirmeler ve yarattığı rant ile sermaye açığını kapatma yolunu benimsemiştir. Devlet düzenleyici yetkisini, mümkün olan en büyük rantı yaratmak üzere kullanmaya başlamıştır.

4.4.2.2 Kentsel Yenileme Projesi Olarak “Sulukule”nin Dönüşümü

2000’lerin ortalarına gelindiğinde, kentsel dönüşümün, sit alanlarında da kentsel yenilemenin, kolaylaştırılması hususunda merkezden yerele yetki devrinin en somut biçimde gözler önüne serildiği değişiklikler, birbiri ardına gündeme gelmeye başlamıştır. Ancak bu yerelleşme, yereli, muhalefet partileri yönetimindeki belediyelerin, kendi başlarına hareket etmelerini engelleyerek, TOKİ ve İl özel İdaresi gibi kurumsal yeniden yapılanmalar ile iktidar partisinin kontrolüne sokan yeni bir tür yerellik anlayışını da gündeme getirmiştir. Yerel, yeni yasal düzenlemeler ile tam

anlamıyla merkeze bağlanmıştır. Merkez artık, merkezin farklı kurumları (Bakanlıklar, vb.) ile değil Başbakanlık ile temsil edilmektedir.

Yeni yerellik anlayışı ile hazırlanmış, 2005 yılında yürürlüğe girmiş olan 5366 sayılı “Yıpranan Tarihi ve Kültürel Taşınmaz Varlıkların Yenilenerek Korunması ve Yaşatılarak Kullanılması Hakkında Kanun”un uygulamaları koruma ve sit alanlarında var olan uygulamaları kökünden değiştiren yeni bir yaklaşımı hayata geçirmiştir.

Yeni aşkın devletin, yeniden tanımladığı merkeze bağlı yerellik, 5366 sayılı Kanun⁴²² ile yeni bir yetkilendirme ve uygulama pratiği tarif etmiş, bunu da Kanun kapsamında gündeme getirilen değişiklikler ile mümkün kılmıştır; i) “yenileme alanı” kavramı için net bir tarif yapılmamış, “yıpranan ve özelliğini kaybetmeye yüz tutmuş” gibi muğlak bir tanımlama ile mevzuata girmiştir, ii) yenileme alanı tespit/öneri yetkisi belediyelere (yerele), ilan yetkisi Bakanlar Kurulu’na (merkeze) bırakılmıştır, iii) yenileme projesi uygulamaları “ilgili il özel idareleri ve belediyeler eliyle yapılır veya kamu kurum ve kuruluşları veya gerçek ve özel hukuk tüzel kişilerine yaptırılarak uygulanır. Bu alanlarda Toplu Konut İdaresi ile ortak uygulama yapılabileceği gibi, Toplu Konut İdaresine de uygulama yaptırılabilir” ifadesiyle, Kanun’un çıkış tarihi olan 2005 yılına kadar, merkez adına hareket etmek üzere yeniden yapılandırılmış olan kurumlara yetki verilmiştir, iv) yenileme alanlarında uygulanacak projelerin önündeki engelleri kaldırmak üzere, sit alanı statüsüne sahip, yenileme alanlarında yaşayanlar ile sorunların çözümünü kolaylaştırmak üzere, “kamulaştırma” ile ilgili hükümler Kanun kapsamına alınmıştır, v) “Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulları”nın görevlerini, yenileme alanlarında yerine getirmek üzere, “Yenile Alanı Kültür Varlıkları Bölge Koruma Kurulları oluşturulmuştur”. Yeni oluşturulan bu kurullar, yenileme alanları için hazırlanmış olan “avan projeleri” onaylayarak, sit alanlarında uygulamaların başlatılması için gerekli izinleri vermek ile görevlendirilmişlerdir.

İlk uygulama alanı olarak, Dünya Miras Listesi’nde bulunan, Kara Surları’nın hemen dışında yer alan, mevcut dokusu İstanbul’un diğer tarihi semtlerinde olduğu gibi 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başından kalmış olan, Roman mahallesi Sulukule (Neslişah ve Hatice Sultan mahalleleri) seçilmiştir. Yenileme alanı, enformel yapılar da

⁴²² 5366 sayılı Kanun için bkn. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5366.pdf>

içermekle beraber, bir bölümü Osmanlı İmparatorluğu döneminden kalan tapulara sahip yapılara ev sahipliği yapan bir bölgedir.

Fatih Belediyesi, sit alanında yer alan bu bölgenin, enformel ilişkilerden temizlenmesi, çöküntü alanı görünüşünden kurtararak, İstanbul'un yeni küresel çehresinin, bakımlı bir mahallesi haline getirilmesi, deprem riskine karşı güvenli bir yaşam haline getirilmesi için merkezin yetkilendirmesi (Bakanlar kurulu kararı ile önerilen alanın, “yenileme alanı” ilan edilmesi) ile harekete geçmiştir. Belediye'nin web sayfasında, proje alanı olan, Neslişah ve Hatice Sultan Mahalleleri, “Sur Koruma Bandı içinde yer alan, ancak bakımsız ve müdahale gerektiren yapılarıyla çöküntü bölgesi özelliği taşıyan mahalleler” olarak tanımlanmış, yenileme projesinin hedefi ise, “mekandaki çöküntünün önüne geçerek, alanı tekrar kente entegre etmek” olarak tarif edilmiştir.⁴²³

Kasım 2007'de, Yenileme Kurulu'nun, projeyi onaylamasının ardından başlatılan uygulama ile Sulukule'nin mevcut fiziki yapısı tamamen değiştirilmiştir. Tarihi ve mekansal özellikler, alanda yaşamakta olanlar bütünüyle yok sayılarak, boş bir arazi üzerinde uygulama yapıldığı varsayılarak, yürütülen proje tamamlandığında bölgede yaşayanlar alanı tamamen terk etmek zorunda kalmış, sokak dokusu tamamen değişmiştir.

Proje sahibi Fatih Belediyesi'nin başkanı Mustafa Demir, 2012 yılında tamamlanarak, yeni sahiplerine teslim edilmiş olan yeni proje alanını; “küçük bir Anadolu kasabası nüfusunun ikamet edeceği, Tarihiyarımada'nın o kaybolmaya yüz tutmuş kimliğine uygun bir yapıda, hepsi cumbalı, hepsi ahşap giydirilmiş, sokak silüetleri muhafaza edilmiş, ...bize ecdattan nasıl geldiyse, burada aynı şekilde muhafaza ettik”⁴²⁴ diye anlatmaktadır.

“Tarihe uyumlu” diye adlandırılan bir tarz ile tasarlanmış olan yenileme projesi ile mahallenin geleneksel sokak ve yapı adası sistemi bozulmuş, mevcut parseller kaldırılarak, bölgeye özgü, avlulu, meydana açılan sokak yapısı, karakteristik cepheleri

⁴²³ <http://www.fatih.bel.tr/icerik/1155/neslisah-ve-hatice-sultan-sulukule-mahalleleri-yenileme-projesi/>

⁴²⁴ Fatih Belediye Başkanı Mustafa Demir'in, 2012 yılında TGRT televizyonuna, projeyi tanıtmak üzere verdiği röportajdan alınmıştır, <http://fatih.bel.tr/icerik/6980/tgrt-haber-sulukule-kentsel-yenileme-projesi/>

yok edilmiştir. Sit alanı içinde bulunan yenileme alanında, yeni inşa edilen “tarihe uyumlu” konutların alt katlarına otoparklar yerleştirilmiş, sosyal konut olarak inşa edildiği söylenen, 120-180 metrekare arası lüks daireler, gayrimenkul zirvelerinde pazara çıkarılmıştır. Bölgenin ihtiyaç ve morfolojisi ile ilgisi olmayan, Kara Surları’nın hemen yanında yer alan, otel ve ticaret merkezi de yenileme projesinin bir parçası olarak inşa edilmiştir.

Arkasından, Fener-Balat, Ayvansaray ve Tarlabası projelerini gündeme getirecek olan bu ilk uygulama, “koruma alanı” sınırları içinde, üzerinde binlerce insan ikamet ederken, pek çok sivil toplum kuruluşu (Sulukule Platformu, Sulukule Gönüllüleri Derneği, STOP- Sınır Tanımayan Otomon Plancılar-, Bir Umut Derneği, Dayanışmacı Atölye, vb.), meslek kuruluşu (Mimarlar Odası, Şehir Plancıları Odası, vb.) itirazlarını dile getirirken ve mümkün olabilecek diğer uygulamaları tartışmaya açarken (2008 yılında STOP⁴²⁵ ve 2009 yıllarında Sulukule Atölyesi tarafından hazırlanan alternatif projeler), mevzuatın 5366 sayılı Kanun kapsamında sunduğu yeni imkanlar ile hayata geçirilebilmiştir.

5366 sayılı Kanun ile mümkün hale getirilen, sit alanlarında ve mahalle ölçeğinde proje geliştirme ve yürütebilme imkanlarıdır. Kamulaştırma zorlaması ile bölgede yaşayanlar, proje kapsamında uygulamaları gerçekleştirilebilmesi için yetkili idare ile anlaşmak zorunda bırakılmışlardır; ya projeden daire satın alarak (kamulaştırma bedeli peşinat olarak sayılmış, kalan miktar için uzun vadeli borçlanılmıştır) ya da haklarını belediyeye satarak (bu alternatif uzun vadeli borçlanmayı ödeme gücü olmayan gerçek hak sahiplerinin, belediyenin önerdiği kamulaştırma bedelinin üzerinde ödeme yapmayı kabul eden üçüncü şahıslara haklarını devrederek) bölgeyi terk etmek zorunda kalmalarına neden olmuştur.

4.4.2.3 21. Yüzyılın İlk On Yılında “Dönüşen” İstanbul

1994 yılında kent çeperlerinden, yoksul kesimden aldığı destek ile iktidara gelen muhafazakar kent yönetimi, beklendiği gibi tabanından yana değil, iş dünyasından yana tavır almıştır. Yeni bir kent koalisyonu- “kent yönetimi, gayrimenkul kuruluşları,

⁴²⁵ <https://bianet.org/biamag/cevre/110025-stop-planiyla-baska-bir-sulukule-mumkun>

türlü tezahürleri ile burjuvazi ve sivil toplumun medya ile iş adamlarınca kurulmuş kent destekçisi vakıflarını da içeren üst kademesi"- oluşturulmuştur. "İstanbul'u kendi kafalarındaki" kentsel imgeye uygun olarak,⁴²⁶ bu defa Oryantalist kent imgesinden kaçmak ve modern bir kent yaratmak üzere değil, modern ama aynı zamanda Doğulu, Cumhuriyetin modern Türk kenti imgesinin yerini alacak, İslam kenti kimliğini öne çıkaran yeni bir anlayışla, yeniden inşa etmeye başlamışlardır.

Modernleşme süreci başında kendi doğusuna oryantalist bir bakış açısı ile yaklaşan, Osmanlı mirası ile birlikte Osmanlı'nın geri kalmışlığını reddeden Cumhuriyetçi kadronun karşısında, rövanşist bir tavırla kendi oryantalist anlayışını yaratmış, "İslamcı", "neo-liberal", "muhafazakarlar", kentin yeni imajını şekillendirirken, "pseudo / sahte Osmanlı", korumayı, muhafazayı öne çıkarmaktansa, "hayali Osmanlılık" ile "çağdaş tarihi yapılar" inşa etmeye yönelen bir yaklaşım ortaya koymuşlardır.

Yeni yüzyılın ilk on yılında İstanbul hızla kabuk değiştirerek, yeni bir çehreye bürünmüş;⁴²⁷ blok blok yükselen yeni lüks siteler, iş merkezleri kuleleri, dünyanın tüm markalarını sunan yeni alış veriş merkezleri, makyajlanan kent merkezleri ile küresel ağların hizmetine sunulmuştur. İstanbul küresel vitrindeki yerini alırken, diğer küresel şehirlerin izlediği yol izlenmiş; müzik, sanat, film festivalleri, yeni müzeler, prestijli sergiler, gece kulüpleri, her gün yenileri açılan restoranlar, kafeler ile İstanbul'un dünya kenti imajını parlatmıştır.

⁴²⁶ Deniz Göktürk, Levent Soysal ve İpek Türeli (Haz.), **İstanbul Nereye? Küresel Kent, Kültür, Avrupa**, İstanbul: Metis, 2010, içinde Çağlar Keyder, Yirmi Birinci Yüzyıla Girerken İstanbul, s.49-62, s. 52.

⁴²⁷ Deniz Göktürk, Levent Soysal ve İpek Türeli (Haz.), **İstanbul Nereye? Küresel Kent, Kültür, Avrupa**, İstanbul: Metis, 2010, içinde Çağlar Keyder, Yirmi Birinci Yüzyıla Girerken İstanbul, s.49-62, s. 49.

5. TÜRKİYE’DE KENTLEŞME VE KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI İLİŞKİSİNİ OLUŞTURAN YASAL ÇERÇEVE

Dünya-sistemi ile bütünleşme süreci, kültürel mirasın korunması alanında da devam ettirilmiştir. Dünya-sisteminin belirlediği koruma normları, dünya-sisteminin çevre ülkelerin güçlü merkezlerine verdiği *uyumlama görevini* yerine getirmek üzere benimsenmiş, ulusal mevzuat uluslararası koruma normlarına uygun hale getirilmiştir. Güçlü merkezin, devletin malı kabul edilmiş olan, kültürel miras varlıkları, yine merkezin belirlediği kriterler doğrultusunda, merkezden alınan kararlar, *korumanın* konusu olmuştur. Ancak, yine dünya-sisteminin kültürel miras alanlarının ekonomik değer yaratmak üzere yeniden *dönüştürülerek* ya da *yenilenerek* kullanılması önerisi ve uygulamaları da ekonomik krizleri aşmak üzere benimsenerek, Türkiye’nin sosyal, siyasal, ekonomik yapısına uygun yöntemler ile uygulamaya konulmuş, kültürel miras alanlarının hızla yok olmalarına neden olmuştur.

5.1 Koruma Kavramı ve Koruma-Planlama İlişkisi

Koruma, taşınmaz kültür varlıklarının taşıdığı, temsil ettiği değerlerin gelecek nesillere aktarılması için geliştirilen politikaların ve uygulamaların bütünü olarak tanımlanabilir. Kültür mirası yenilenemez bir kaynaktır; yok edilen ya da zarar gören parçalarını geri getirmek olanaksızdır. Kültür varlıkları, uygun koruma politikaları ile gelecek nesillere aktarılması gereken ve bu nedenle kamusal bir anlamı bulunan değerlerdir. Toplumsal hafızanın oluşturulması, sosyo-kültürel sürekliliğinin sağlanabilmesi, gelecek nesillere bırakılacak mirasın biriktirilebilmesi amacıyla, “koruma uygulamalarının kamusal yarar adına sürdürülebilmesi” aynı zamanda “kamusal değer üreten bir eylemdir.”⁴²⁸ Uluslararası koruma kuramı, koruma politikalarının oluşturulması sürecinde kamu yararı ilkesini bir adım daha öteye taşıyarak, çok daha geniş bir anlamda kullanmış, kültür varlıklarının korunmasının insanlığın ortak yararına, “evrensel fayda”⁴²⁹ içeren bir eylem olarak tanımlamıştır.

⁴²⁸ Yasemin Sarıkaya Levent, “Kültürel Mirasa İlişkin Koruma Politikaları ve Uygulamalarında Kamu Yararı İlkesi”, Toplum ve Demokrasi, Yıl 5, Sayı 11, Ocak-Haziran 2011, s. 115-132, s. 115, 117.

⁴²⁹ UNESCO Dünya Miras Sözleşmesi için bkn. <http://www.unesco.org.tr/Pages/161/177>

Cengiz Bektaş, kentlerimizin planlanmaları ve korunmaları arasındaki ilişkiyi incelerken, Türkiye’deki planlama anlayışının şu şekilde tanımlamaktadır: “İkinci Dünya Savaşı tanımları üzerine geliştirilmiş, ülkemizde de geçerli kılınmış yöntemler, bugün de yürürlüktedir” bu nedenle, “yürürlükteki yasa ve yönetmeliklere göre, İmar Planı, merkezi yönetimce yaptırılan statik bir ürün olmaya itilir.”⁴³⁰ Merkezin öncelikleri ile biçimlenmiş, statik plan, yöresel ve dinamik olgular ile ilişkilendirilememekte, bu genel yanlış üzerine kurumsallaşmış planlama anlayışı, aynı hatanın sürdürülmesine neden olmaktadır.

Geçmişten günümüze, imar planları kent gerçeklerinden kopuk üretilmiş, uygulama araçları yetersiz kalmıştır. Bu nedenle, “imar planı ile koruma arasında ilişki kurmak baştan zordur.” Tarihi dokuya saygılı, ancak tarihi dokuya “koruma kararları” getirmeyen planlar, tarihi dokuyu da diğer alanlar gibi “meskûn” alan olarak bölgelendirmiş bulunmaktadır. Anıt niteliğindeki binalar saptanmış, bina ölçeğinde koruma kararları verilmiştir. Bu durum, “eski eser mevzuatındaki kararların planlara yansımalarının bir sonucudur, imar planlarının katkısı değildir.”⁴³¹

Tarihi eserlerin çevrelerinin yeşil alanlar ile çevrenmesi hakim yaklaşım olmuştur. İmar mevzuatının, “eski eserlerin etrafında, asgari 10 metre mesafede ve binanın yüksekliğine eşit bir uzaklık içinde yeni bir inşaata izin verilmez” hükmüyle uyumlu uygulamaları, yeşil alanlar ile tamamlamaktadır. Tarihi dokular ile ilgili kapsamlı bir yaklaşım bulunmamaktadır. Olması gereken, “tarihi doku üzerindeki baskının kaldırılması için daha makro bir tutumun imar planları yoluyla üretilmesi ve yönetilmesidir.” Bir başka yaklaşım da, “kentlinin ve kentteki baskı gruplarının istekleri ve koruma arasındaki ilişki”⁴³² ile belirlenmektedir. Koruma kararlarının makro ölçekli planlara yansımaması ve kentte yaşayanlardan koruma talebinin gelmemesi, koruma uygulamalarının kentsel gelişimin ayrılmaz bir parçası olmasının önündeki en büyük engel olmuştur. Koruma yaklaşımı, belli bir hukuk dalının “konusu” olarak algılanıp, bu özel hukuk dalının tanımlamaları ve hükümleri çerçevesinde kentsel gelişim süreçlerinin konusu olmuştur.

⁴³⁰ Cengiz Bektaş, **Koruma, Onarım**, 2. Basım, İstanbul: Literatür Yayınları, 2001, s. 26-27.

⁴³¹ Cengiz Bektaş, **Koruma, Onarım**, 2. Basım, İstanbul: Literatür Yayınları, 2001, s. 37 ve s.40.

⁴³² Cengiz Bektaş, **Koruma, Onarım**, 2. Basım, İstanbul: Literatür Yayınları, 2001, s. 42-43.

5.2 Koruma Kavramının Hukuki Boyutu

“Eski Eser Hukuku” deyimi ile eski eser niteliğine haiz eşyaları kapsayan, diğer eşya ve malların tabi oldukları hukuk düzeninden farklı bir normlar sistemi kast edilmektedir. Amacı, konusunu oluşturan “malların özel bir himaye altına alınması” ve kişisel mülkiyet hakkının bu “varlıklardan bir ölçüde istisna edilmesi olan”, özel bir hukuk dalıdır.⁴³³ Bu nedenle, öncelikle hangi varlıkların bu hukuk kolunun konusu olacağını tespit edecek bir ölçüye gereksinim bulunmaktadır. Korunacak eski eser, “maddi, manevi bir değer ifade etmeli, bu da tarih, arkeoloji, sanat tarihi bilimlerinin koyduğu ölçü ile ortaya çıkarılmalıdır.”⁴³⁴ Hukukun bir alt dalı olan, “eski eser hukuku” yoluyla nelerin tarihi kültürel varlıklar olarak kabul edileceği “tanımlanır”; “koruma koşulları” sayılarak, hükme bağlanmış koşulların yerine getirilmemesi durumunda hangi “yaptırımların” uygulanacağı mevzuata dahil edilir.⁴³⁵

Dünyada eski eser hukukuna egemen olmuş üç farklı sistem⁴³⁶ mevcuttur. Bunlar; i) eski eserlerin mülkiyetinin şahıslara bırakılması, ii) mülkiyet hakkının kişilere bırakıldığı, ancak mülkiyet hakkı kullanımının sınırlandırılması ve iii) eski eser niteliğindeki tüm taşınır, taşınmaz kültürel varlıkların mülkiyetinin devlete ait olması prensibine dayanan sistemin uygulanması. Türkiye’de uygulanan eski eser hukuku sistemi, üçüncü yaklaşıma uygun olarak, bütün malların mülkiyetinin devlete ait olmasını temel almaktadır. Bu durum, özel mülkiyet hakkının özen ile korunmakta olduğu Türkiye gibi bir ülkede, önemli hukuki sorunlar yaratmaktadır.

Türkiye’de mevcut yasal sistem, kültür varlıklarını “devlet malı” niteliğinde kabul ederek, kültür varlıklarının korunmasının devletin sorumluluğu kabul etmiştir. Anayasa’nın 63. maddesi, “tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunması” ile ilgili olarak, “Devlet, tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını sağlar, bu amaçla destekleyici ve teşvik edici tedbirleri alır. Bu varlıklar ve değerlerden özel mülkiyet konusu olanlara getirilecek sınırlamalar ve bu nedenle hak sahiplerine

⁴³³ Ahmet Mumcu, “Eski Eser Hukuku ve Türkiye”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 28(1), 1971, s. 42.

⁴³⁴ Ahmet Mumcu, “Eski Eser Hukuku ve Türkiye”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 28(1), 1971, s. 76.

⁴³⁵ Ahmet Mumcu, “Eski Eser Hukuku ve Türkiye”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 28(1), 1971, s.47.

⁴³⁶ Ahmet Mumcu, “Eski Eser Hukuku ve Türkiye”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 28(1), 1971, s. 51.

yapılacak yardımlar ve tanınacak muafiyetler kanunla düzenlenir”⁴³⁷ hükmünü getirmiştir. Bu hüküm, “özel mülkiyete” konu her türlü “yetki ve mülkiyet hakkının,” kültür varlıklarının korunması amacıyla, kamu yararına kısıtlanması olarak yorumlanabilir. Özel mülkiyet hakkını elinde bulunduran kişiler, sahibi oldukları mülkü, devlet malı olarak, kamu yararına korumak ile yükümlüdürler. Yapılacak müdahaleler ve kullanım biçimi ile değişiklikler konusunda yetkili kuruluşlardan onay ve izin almaları zorunludur. Devlet, koruma kararlarının alınması ve mali destek ve vergi / harç muafiyetleri konusunda yasal ve kurumsal düzenlemeleri yapmak üzere görevlendirilmiştir.

Devlet, kendisine ait sorumlulukları yerine getirmek üzere en kapsamlı yasal düzenlemeleri ve değişiklikleri, 2004 yılında çıkarılan 5226 Sayılı Kanun⁴³⁸ ile değişik 2863 sayılı kanun kapsamında gerçekleştirmiştir. Kanun’un 6. maddesi ile düzenlenen maddi yardım ve muafiyetler ile ilgili hükümler, özel mülkiyete tabi kültür varlıklarının korunmasında devlet yardımının ve desteğinin ne şekilde sağlanacağı ile ilgili düzenlemeleri koruma mevzuatına dahil etmiştir. 2863 sayılı Kanun’un 12. maddesinin başlığı, “Taşınmaz Kültür Varlıklarının Onarımına Yardım Sağlanması ve Katkı Payı” olarak değiştirilmiş, birinci fıkrasındaki “ve kredi verilir” ibaresi ile dördüncü fıkrası yürürlükten kaldırılmış ve maddeye aşağıdaki fıkra eklenmiştir;

“Bakanlık bütçesine yeterli ödenek konulur. Bakanlıkça yapılacak yardımlara ilişkin usul ve esaslar yönetmelikle belirlenir. Belediyelerin görev alanlarında kalan kültür varlıklarının korunması ve değerlendirilmesi amacıyla kullanılmak üzere 1319 sayılı Emlak Vergisi Kanunun’un 8 inci ve 18 inci maddeleri uyarınca mükellef hakkında tahakkuk eden emlak vergisinin %10’u nispetinde, ‘Taşınmaz Kültür Varlıklarının Korunmasına Katkı Payı’ tahakkuk ettirilir ve ilgili belediyesince emlak vergisi ile birlikte tahsil edilir. Tahsil edilen miktar, İl Özel İdaresi tarafından açılacak özel hesapta toplanır. Bu miktar; Belediyelerce kültür varlıklarının korunması ve değerlendirilmesi amacıyla hazırlanan projeler kapsamında kamulaştırma, projelendirme, plânlama ve uygulama konularında kullanılmak üzere il sınırları içindeki Belediyelere, Vali tarafından aktarılır ve bu pay Vali’nin denetiminde kullanılır. Bu madde uyarınca tahakkuk eden katkı payları hakkında 1319 sayılı Kanun’un üçüncü kısmı hükümleri uygulanır. Katkı paylarına ilişkin usul ve esaslar İçişleri Bakanlığı ile Bakanlık tarafından belirlenir. 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu uyarınca verilecek kredilerin en az %10’u tescilli taşınmaz kültür varlıklarının bakımı, onarımı ve restorasyonu işlemlerine ilişkin başvurularda kullanılır. Bu kapsamdaki öncelikli projeler Bakanlık ile Toplu Konut İdaresi Başkanlığınca müştereken belirlenir.”

⁴³⁷ T.C. Anayasası’nın 63. maddesi metni için bkn. <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa82.htm>
http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_0997208001496825715.pdf

⁴³⁸ 5226 sayılı Kanun metni için bkn. <https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5226.html>.

Yeni düzenlemenin, 8. ve Ek 2. maddeleri ile mülk sahipleri belli harç ve vergilerden muaf tutulmuş, gerekli durumlarda mülkün kamulaştırılması ve takas edilmesi ile hükümler yürürlüğe girmiştir.

Mülk sahiplerinin görev ve sorumlulukları esas olarak, tespit ve tescil sonrasında, koruma mevzuatının, tescil durumuna göre belirlemiş olduğu yasal çerçeve ile şekillenmekte; koruma planları ile somut bir biçim kazanmaktadır.

5.3 Kentleşme ve Koruma İlişkisini Biçimlendiren Dinamikler

Dünya-sistemleri analizinin, Türkiye’yi de içine alan çevre ülkeler için yapmış olduğu genellemelerin,⁴³⁹ siyasal, toplumsal ve ekonomik yapı ile ilgili olarak, bazı varsayımlar üzerinden biçimlendiğini ifade etmiştik. Çevre ülkelerde, i) siyasal yapı güçlü merkez / devlet hegemonyası altında biçimlenmekte, ii) Dünya-sisteminin merkezi ile bütünleşmiş burjuvazi ve homojen toplum idealinin dayatılması ile kontrol altına alınmış toplumsal tabakalar ile sınıfsız bir toplumsal yapı ortaya çıkmakta ve iii) üretim ve ekonomik yapı, merkez ülkelerin hegemonyası altında, merkeze özgü üretimi desteklemek üzere- ya ham madde satılarak ya da işlenmiş merkez ülkelere özgü ürünler satın alınarak- biçimlenmektedir.

Çevreye özgü bu siyasal, toplumsal, ekonomik yapıları bir arada tutan tutkal ya da çimento söylemseldir. Avrupa-merkezcilik, evrenselcilik, oryantalizm olarak karşımıza çıkmakta ve kendisini söylemsel olarak; “sen çevresin” diyerek değil, “sen doğulusun” diyerek kurgulamaktadır. Geri kalmışlığın sebepleri doğuya özgü aşırılıklar ya da eksiklikler ile açıklanarak, geri kalmışlığın asıl nedenleri unutturulmaya çalışılmaktadır.

Kentleşme ve koruma ilişkisinin anlaşılabilmesinde kilit öneme sahip olan sorun, Türkiye’nin siyasi, toplumsal ve ekonomik yapısını biçimlendiren unsurlardaki süreklilik ya da farklılıkların / sapmaların tespit edilerek; bu yapı içerisinde ittifakları bir araya getiren döngüselliğin anlaşılabilmesidir.

⁴³⁹ Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011.

Osmanlı İmparatorluğu'nda çevreselleşmenin başladığı, 16. yüzyılda toprak düzeninde meydana gelen değişimler ile birlikte ortaya çıkan derebeyleşme, kapitalizme geçişi engellemiş; servet biriktirme yöntemi olarak, siyasi erk ile yapılan ittifaklar, son beş yüzyılın siyasal, toplumsal, ekonomik yapısını biçimlendirmiştir. Bu tarihsel olguların, nasıl süreklilik kazanarak, ya da değişime uğrayarak, dünya-sisteminin, merkez-çevre ilişkileri içinde, Türkiye'nin modernleşme sürecini ve kentleşme / koruma ilişkisini biçimlendirmiş olduğunu anlamaya çalışmak gerekmektedir.

Türkiye'nin modernleşme süreci çoğunlukla batılılaşma ile özdeşleştirilmiştir. 18. yüzyılda, Osmanlı'nın Batı'ya (dünya-sisteminin merkezine) karşı koyabilme mücadelesinin yolu olarak gündeme gelmiştir. Bu konuda ilk alanlar askeriye ve eğitim olmuştur. Sınıfsal konumlarının sürekliliğini, Osmanlı devletinin kurtarılmasında gören bürokrasinin biçimlendirdiği süreç, güçlü devlet / güçlü merkez konumunun, ne pahasına olursa olsun sürdürülmesi biçiminde karşımıza çıkmıştır. 1923 sonrasında, Batı'ya karşı hayatta kalma mücadelesi olmaktan çıkıp, Batı'ya rağmen, Batı'nın bir parçası olma biçimini almıştır. Bu yaklaşım, Cumhuriyet Dönemi'nin söylemsel ve kuramsal paradigması haline gelmiştir. Kısaca, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin yönetim anlayışını belirlemiştir. Bir başka deyişle, merkezi yönetimin ideolojik söyleminin içeriğini, dilini oluşturmuştur.

1923-1950 arasında, kentleşme koruma ilişkisini belirleyen temel dinamiklerin, dünya-sistemine çevreden eklemlenmenin, temel yapısal ve ideolojik gerekliliklerini yerine getirecek biçimde geliştiği söylenebilir. Yeni Cumhuriyet seçkini, bir yandan güçlü devlet geleneğini, idari yapıda sürdürmenin yollarını ararken, diğer yandan ekonomik programını hayata geçirmek üzere, gerekli yasal düzenlemeler ile birlikte, ideolojik söylemini kuvvetlendirmeye ve destek bulmaya çalışmıştır. Eski, yozlaşmış, emperyalist emellerin maşası olmuş yönetim merkezi, İstanbul ve hatırlattıkları, terk edilerek; Ankara'da, modern Türkiye'nin, modern görüntüsünü temsil eden yeni başkentte, “modern” dünyanın bir parçası olunduğu, mekân üzerinden yapılacak dönüşüm ile dünyaya ilan edilecektir.

İki dünya savaşı arasındaki dönemde, henüz dünyada da “koruma” kavramı bu gün anladığımız anlamı ile biçimlenmemiştir. Kültürel miras dar bir anlamda

tanımlanmakta, arkeolojik buluntular, anıtsal yapılar dışında kalan sivil mimarlık örnekleri, kültürel miras olarak korunması gereken kentsel morfolojiyi oluşturan, mekânın ruhunu biçimlendiren unsurlar olarak değerlendirilmemektedir. Dönemin koruma anlayışına uygun olarak biçimlenen Erken Cumhuriyet Dönemi koruma anlayışı, kıt kaynakları, “eski başkentin”, yeni gelişmekte olan, modern yüzünü temsil edecek olan “yeni mahallelerini” oluşturmaya, “yeni başkenti” modern Türkiye’nin vitrini olarak şekillendirirken kullanılmış, tarihi doku kaderine terk etmiştir. Ancak, “bu terk edilişi” bilinçli bir yok etmek girişimi olarak değerlendirmek, konjoktürel şartları tümüyle göz ardı etmek anlamına gelecektir. Dönem boyunca yürürlükte kalan- hatta 1973 yılına kadar koruma mevzuatının temel yasası olan “Asar-ı Atika Nizamnamesi” çerçevesinde temel koruma normları uygulanmıştır. Dönemin koruma anlayışı; Batılı oryantalist bir tavır ile Osmanlı mirası ile yüzleşilirken, tarihsel sürecin mekânsal yansımaları olan kültürel mirasın da aynı anlayış ile kaderine terk edilmesi, Cumhuriyet’in modern yüzünün inşasına ayrılan kıt kaynakların, yeni vitrini süslemek üzere kullanılması olmuştur. Bilinçli, “yok olmaya” terk edilmiş olmaktan daha çok, kaderine terk ederek, sonuçlarını düşünmeden “umursamamak” olmuştur.

1950-1980 arasında, çok partili sisteme geçiş ile başlayarak, İkinci Dünya Savaşı sonrasında dönemde, dünya-sistemi içinde Türkiye’nin tarafını belirlediği, dünya-sistemine eklemlenme biçiminin, bir kez daha toplumsal, ekonomik ve kültürel yapıları dönüştürdüğü dönemde, korumaya yaklaşımı da bir kez daha güçlü devletin, kentleşme politikaları çerçevesinde yeniden biçimlendirilmiştir. Türkiye, 1950-1960 arasında Adnan Menderes liderliğindeki Demokrat Parti döneminde, savaş sonrası çift kutuplu bir ayrışma ile yeni dünya-sistemi içinde Amerika’nın müttefiki olarak; Marshall Yardımı ile dünya-sistemine eklemlenmenin yeni konjoktüre uygun metotları ile tanışacaktır.

İthal ikameci sisteme geçiş ile birinci çevrimde palazlanmaya başlayan sanayicinin sermaye birikimi, devlet desteği ile sürdürülerek korunmuştur. Kente yeni gelenlere hızla iş imkanı sağlayan sanayiciler ve kent yönetimi; alt yapı, konut ve kentleşmenin modern normlara uygun olarak yapılabilmesi için yeterli kaynaklara sahip olunmaması nedeniyle, yeni gelenlerin kendi çözümlerini üretmeleri için teşvik

etmişlerdir. Kentlerin çeperlerinde kurulan sanayi bölgeleri etrafında bir “yağ lekesi”⁴⁴⁰ gibi büyümeye başlayan gecekondü mahalleri, Türk sanayisine en büyük desteği, ucuz, kendi barınma sorununu kendi yöntemleri ile çözmüş iş gücü sağlayarak vermiştir.

Benzer biçimde, Haliç ve Tarihi Yarımada etrafında yerleşmiş olan küçük atölyeler ve depolarda iş bulanlar, barınma sorununu yıpranan tarihi doku içinde, tarihi yapıların bölünmüş odaları ile çözmüşlerdir. İlk dönem boyunca kaderine terk edilerek, iyice yıpranmış, köhnemiş, tarihi dokunun içine yerleşen yeni gelenler; kendi barınma problemlerini çözerken, tarihi dokunun koruma normlarına uygun olarak korunamamasına neden olmuşlardır.

İthal ikameci ekonomik büyüme modelinin, yerli sanayiye güçlendirme baskısı ile hızla yeni gelenlerin sorunlarına çözüm üretme çabası yanında; dönem boyunca kentleşme koruma ilişkisini derinden etkileyen temel unsurlarından bir diğeri de, Amerika’nın dostu ve müttefiki olarak, Amerikan hayat tarzı vitrininde sunulanlar ile tek tek tanışılması olmuştur. Daha çok otomobilin rahat hareketine olanak verecek geniş bulvarlar ve sahil yolları bu dönemde açılmıştır. Özellikle, Tarihi Yarımada içinden ve Yenikapı yönünden, sahili takip eden bulvarlar, birçok sivil mimarlık örneği yapının yok olmasına neden olmuştur. Kültürel miras ve tarihi doku, İstanbul’a “geri dönen” yeni siyasi oluşumun, “umursadığı”, dert edindiği bir mesele olmamıştır. Bu dönemde de gelişme, müttefike layık olmak uğruna, koruma kentleşme ile bir arada düşünülmemiştir.

Bununla birlikte, uluslararası koruma normlarının korumayı yeniden tanımladığı bu dönemde, “Asar-ı Atika Nizamnamesi”nin yanında, anıt eserlerin korunması ile ilgili kararları almak üzere, 1951 yılında “Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu”, 5805 sayılı Kanun ile koruma ile ilgili ilkeler ve müdahale biçimlerini belirlemek üzere göreve başlamıştır.

İstanbul’a geri dönmüş, ancak yeni toplumsal, ekonomik düzen, kültürel mirasın korunması meselesini, gerçek anlamda yönetici kadroların öncelikli sorunu, kentleşmenin ayrılmaz parçası yapmaya yet(e)memiştir.

⁴⁴⁰ İlhan Tekeli, **Modernite Aşılırken Kent Planlaması**, 1. Basım, Ankara: İmge, 2001.

1980-2000 arasında kalan dönem, ülkenin, Turgut Özal liderliğinde neo-liberal politikalar ile tanıştığı, bir önceki dönemin ithal ikameci büyüme modelinin terk edildiği, IMF ve Dünya Bankası politikaları ile ithalatı serbest bırakarak, dışa açıldığı dönemdir. Borçlanma şartlarını belirleyen merkez ülkelerin, ekonomik model önerileri hayata geçirilmiştir. Dünya-sistemi içinde farklı bir konjonktürel yapıya uyum sağlamak üzere, “özellemeler” ile ekonomik dönüşüm başlatılmıştır. Bir önceki dönemin ekonomik politikaları ile sanayi sektöründe sermaye biriktiren yatırımcılarını, bacasız sanayi, inşaat sektörüne yönlendiren kentleşme politikaları ile kentsel alanda dönüşüm başlatılmıştır. 1983 yılında yürürlüğe giren “Kültür ve Tabiat Varlıkları Kanunu”, uluslararası koruma normlarıyla uyumlu bir yasal çerçeve tanımlamış olsa da, kültür ve tabiat varlıklarının korunması açısından çağdaş uygulamaların hayata geçirilebilmesi olanaklı olmamıştır.

2000’li yıllar, dünya-sistemine eklemlenmenin yeni bir döneminin başlangıcı olmuştur. “Yapısal Uyum Programı” ile birlikte ülkeye giren yabancı sermayenin, mali olanakları ile kentlerin yeniden imarına başlanmıştır. Baskın kent İstanbul, dönemin gözde yatırım merkezi olarak, bir kez daha sermayedarın önündeki tüm yasal engeller kaldırılarak, “dünya kenti” olma misyonu ile “yenile(n)me” sürecini başlatmıştır. 2863 sayılı “Kültür ve Tabiat Varlıkları Kanunu” ile yönetilen koruma süreci, yatırımcının önündeki tüm engelleri kaldırmak üzere, 2004’te ve 2011’de gerçekleştirilen düzenlemeler ile koruma ile ilgili kararların, doğrudan merkezi yönetim tarafından alınmasına olanak tanıyan değişiklikler ile yeniden biçimlendirilmiştir.

5.4 Uluslararası Koruma Kuramının Gelişim Süreci ve Ulusal Koruma Mevzuatına Yansımaları

Dünya-sistemi ile uyumlanma sürecini yöneten iktidarların, Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde itibaren, kentleşme dinamikleri ile sürekli olarak yeniden şekillenen koruma mevzuatını, 2012 yılında merkezileşme süreci tamamlanıncaya kadar nasıl biçimlendirdiklerini anlamak üzere hazırlanmış bir alt başlıktır.

5.4.1 19. Yüzyılın İkinci Yarısından Cumhuriyet'in İlanına Kadar, Kentleşme ve Koruma İlişkisini

Madran, Osmanlı İmparatorluğu dönemini, korumanın irdelenmesi açısından, klasik dönem ve son dönem olarak ikiye ayırmaktadır.⁴⁴¹ Klasik dönemde, Selçuklu ve öncesinde var olan vakıf sistemi devam ettirilerek; saraylar ve kaleler dışında tümüyle vakıf sistemine dahil olan yapıların kullanımlarını ve gelir kaynağı olarak sürekliliklerini sağlamak üzere, etkin bir koruma faaliyeti, sistem içinde kullanma-koruma dengesine dayalı olarak yürütülmüştür. “Korumanın modern dünyaya ait bir kavram olduğu kabulünden hareketle,”⁴⁴² onararak kullanımı sürdürdükleri söylenebilir.

Dünya-sistemleri analizi, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul gibi çevreden dünya-sistemine eklemlenen kentlerde,⁴⁴³ Batılı ticari işletmelerin ve bunların yerli-yabancı temsilcilerinin bulunduğu Batılı semtlerinin, dünya-sisteminin, Batılı normlar çerçevesinde liberal, evrensel değerlere ve standartlara uygun hale getirildiği; kentin geri kalanından farklı olarak, mevzi uygulamalar ile yeniden biçimlendirildiğini vurgulamaktadır.

Dünya-sistemi ile bütünleşmenin yeni bir boyut kazandığı 19. yüzyıldan itibaren, Osmanlı aydınları da Avrupa standartlarına uygun bir kent yaratma çabası içinde olmuşlardır. Dünya-sisteminin önemli bir liman kenti olan İstanbul, standartlara uygun olarak; uluslararası ticaret gemilerinin, tüccarların, şirketlerin beklentilerini karşılayabilecek şekilde yeniden düzenlenmiştir. Sadece altyapı, ulaşım ve sokak planları gibi teknik unsurlar ile bir kent imajı yaratılmamış, aynı zamanda kent hayatına ilişkin düşünceler de ithal edilmiştir.

Osmanlı'nın saray ve imparatorluk teşkilatının tamamlandığı dönemde kurulduğu tahmin edilen Hassa Mimarlar Ocağı, mevcut yapısıyla dönemin

⁴⁴¹ Emre Madran, **Tanzimattan Cumhuriyete Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin Tutumlar ve Düzenlemeler:1800-1950**, Ankara: ODTÜ Yayınları, 2002.

⁴⁴² Aykut Köksal, **Anlamın Sınırı, Mimarlık Kent ve Sanat Yazıları**, 1. Baskı, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009.

⁴⁴³ Çağlar Keyder, “Arka Plan”, Çağlar Keyder (Ed.), **İstanbul Küresel ile Yerel Arasında**, içinde (9-40), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2014.

gereksinimlerini karşılamadığı düşüncesi ile 1831 yılında kaldırılmış, yerine Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulmuştur.⁴⁴⁴

18. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra başlayan son dönemde, vakıfların kurumsal yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir.⁴⁴⁵ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından, Yeniçeri nezaretinde bulunan vakıf kurumu, önce Darphane-i Amire Nezaretine bağlanmış, daha sonra da Evkaf-ı Hümayun Nezareti (1826) adıyla yeniden örgütlenmiştir.

Mimar Kemalettin'in, Evkaf Nezareti İnşaat ve Tamirat Müdürlüğüne getirilmesinin ardından küçük ölçekli cami ve mescit onarımlarının yanı sıra, Sultanahmet, Fatih Külliyesi ve Ayasofya'nın onarımı yaptığı, dönemin bir diğer önemli mimari Vedat Bey'in de ser mimar olarak 30 yıldır kullanılmayan Dolmabahçe Sarayı'nı onarmış olduğu bilinmektedir.⁴⁴⁶

Tarihi çevrenin korunması ile ilgili düşüncelerin filizlenmesi aynı döneme denk gelmiştir. 1873 yılında çıkarılan “Asar-ı Atika Nizamnamesi - Eski Eser Yönetmeliği” sınırlı bir korumacılığı öngörmüştür. 1906 yılında yeniden gözden geçirilen Yönetmelik;⁴⁴⁷ ulusal üslup yaratılması, sultan türbeleri ve dini vakıf binalarının onarılması eğiliminin, tarihi yapıların korunması fikrinin, aydın çevrelerde yayılmasını kolaylaştırmıştır. Böylece, vakıf sisteminin bir parçası olarak korunan camiler, hanlar, külliye, imarethaneler dışında kalan ve hiçbir zaman korumanın konusu olamamış, konutlar ve sultan sarayları ilk kez korunması gerekli kültür varlığı olarak ele alınmıştır.

19. yüzyılda, kent planlaması Osmanlı İmparatorluğu'na bir modernite projesi olarak girmiştir. Bununla birlikte, İstanbul bir sanayi kenti olmadığı için planlama faaliyetleri, Batı'daki gibi sanayi kentlerinin gereksinimlerini karşılamak ve düzenlenmeler yapmak arayışları ile biçimlendirilmemiştir.⁴⁴⁸ İstanbul'da, ticaretin

⁴⁴⁴ Emre Madran, **Tanzimattan Cumhuriyete Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin Tutumlar ve Düzenlemeler:1800-1950**, Ankara: ODTÜ Yayınları, 2002.

⁴⁴⁵ Tuba Akar, *The Role of Vakıf Institution In the Conservation of Vakıf Based Cultural Heritage*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, ODTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Restorasyon Programı.

⁴⁴⁶ Afife Batur, “Beşiktaş Sarayları”, İstanbul 15, 1995, s. 60-73.

⁴⁴⁷ Doğan Kuban, **İstanbul, Bir Kent Tarihi**, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, s. 403.

⁴⁴⁸ İlhan Tekeli, **Modernite Aşılırken Kent Planlaması**, 1. Basım, Ankara: İmge, 2001.

gereksinimlerine yanıt verecek düzenlemeler ile yapısal değişimler yaşanmaya başlanmıştır. Bu dönemde, tüm kenti bir bütün olarak düzenleyen planlardan çok, kentin dönüşümünde en belirleyici rolü oynayan yangınlar sonrası, yangın yerlerine yapılacak yeni yerleşim alanlarını, yol güzergâhlarını gösteren mevzi planlar üretilmiştir. Planlama, haritalama faaliyeti olarak gerçekleştirilmiştir. “Sıkılgan Osmanlı modernleşmesi”, güçlü yerel yönetim ve yeterli kaynağa sahip olmadığı için modern kenti, kendi modernleşme projesi olarak sunamamıştır.

5.4.1.1 Tanzimat Dönemi Yasal Düzenlemeleri

Tanzimat Dönemi’nin en öne çıkan özelliği askeri ıslahatlar ile ilgili olan yönüdür, ancak kısa sürede ıslahına ihtiyaç duyulan tek kurumun ordu olmadığı anlaşılmış, idari, mali, hukuki değişim başlatılmıştır. Tanzimat Dönemi hukuki düzenlemeleri, Osmanlı’nın son birkaç yüzyıldır devam etmekte olan çöküşünü, özellikle, Avrupa karşısındaki gerileyişini durdurmak üzere girişilen yenilik hareketinin çerçevesini belirlemek üzere hayata geçirilmiştir. Hukuk alanında gerçekleştirilen ıslahatlar, Batılı kanun yapma yöntemlerinin benimsenmesi, yabancı ülke kanunlarının örnek alınması biçiminde kendisini göstermiştir.⁴⁴⁹ Bununla birlikte Tanzimat Dönemi ile ilgili olarak hatırlanması gereken bir diğer husus da, hukuki düzenlemelerin, hasıl olan ihtiyaçları karşılamak kadar, Batılı ülkelerin baskısı ile gerçekleştirilmiş olduğudur.

Batı bu sürecin iki nedenle takipçisi olmuştur; i) kendi etki alanları altına almaya çabaladıkları gayri Müslimlerin eşit vatandaşlık haklarına sahip olmalarının garanti altına alınması ve ii) giderek artan ticari ilişkilerin düzgün işleyebilmesi için Avrupa ile uyumlu bir yasal, idari düzenin oluşturulması, bir anlamda Osmanlı’nın Avrupa’ya uyumlanması. Dünya-sistemine uyumlu, tek tip yapının kalıplarına uygun bir tekrarın Osmanlı topraklarında da gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir.

Tanzimat Dönemi zihniyetinin biçimlendirdiği yeni kanun yapma biçimi, kadı kararlarında olduğu gibi hukuki bir sorunun giderilmesi için sadece ihtiyaç duyulan çözümün üretilmesi değil, bütün bir hukuksal alanı içine alacak düzenlemelerin hayata

⁴⁴⁹ Said Nuri Akgündüz, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku Kaynakları”, AİBÜ (İlahiyat Fakültesi Dergisi), Güz 2016, Cilt 4, Sayı 8.

geçirilmesi olmuştur. İstanbul gibi önemli bir ticaret kentinde, ticari, ekonomik, sosyal, siyasi hayatı düzenlemek üzere, kimi Avrupa ülkelerinde yürürlükte olan yasaların doğrudan çevirisi, kimi deneyim ile biçimlenmiş bir dizi düzenleme ardı ardına yürürlüğe girmiştir.

Örneğin, 1858 tarihli Ceza Kanunu’nun kaynaklarından ilki, 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu, ikincisi de sürekli artan rüşvet ve yolsuzluk suçlarını engellemek için hazırlanmış olan, 1855 tarihli Men’-i İrtikâb Kanunnâmesi’dir.⁴⁵⁰ Men’-i İrtikâb Kanunname’sinin mazbatasında Kanun hazırlanma gerekçesinin aşağıdaki gibi açıklanmıştır:

“Şimdiye kadar bir hayli şiddetli kanun yapıldığı hâlde bir çaresi bulunamayarak, dost ve düşmanların dilinde Türkistan’ın irtikâbı bir darb-ı mesel hâlini almış olduğu, milletimizin yabancıların gözünde hiçbir kıymeti kalmamak işaretleri görüldüğü, bunun sebebinin de suçluların her biri, bir şekilde tedip ve cezalandırmadan kurtulması, bu cihetle rüşvet ve diğer yolsuzlukların bir gelenek hâlini alması ve hükümet tedbirleriyle açıkça alay edilir olması”

Uluslararası ticaretin önemli liman kentlerinden birisi olarak işlev görmekte olan İstanbul’da, ticaretin uluslararası standartlara uygun yapılabilmesi; geleneksel olarak suç ve kabahat olarak kabul edilmemiş ya da kanun önünde eşitlik ilkesi gereğine uygun olarak cezalandırılmamış, yolsuzluk ve rüşvet gibi suçların ve konumuzla ilgili olarak da “yapılara zarar vermek”, “ağaçları kesmek” gibi suçların cezalandırılabilirliği olması ile sağlanabilmiştir.⁴⁵¹ Benzer biçimde, Turuk ve Ebniye Tüzüğü de kentin ulaşım ve yapılaşma ile ilgili sorunlarını çözebilmek üzere kural koyucu bir düzenleme ile kentsel gelişimi disiplin altına almayı hedeflemiştir. Sonuç olarak, koruma kavramını mevzuata dahil eden üç temel kanun; Ceza Kanunu, Turuk ve Ebniye Tüzüğü ile Asar-ı Atika Nizamnamesi, koruma anlayışının gelişmesine katkı sağlamış ve bu konudaki hukuki çerçeveyi belirlemiştir.

1858 tarihli Ceza Kanunu, daha önce Mimar Sinan döneminde olduğu gibi Sinan’ın söz ettiği onarım ilkeleri ya da dönemin kadı hükümlerinden farklı olarak; kamu yapılarına, dini vakıf binalarına ve konutlara zarar veren, yıkıp yok olmalarına

⁴⁵⁰ Ahmet Akgündüz, “1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnâmesinin Hukukî Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men’-i İrtikâb Kanunnâmesi”, Belleten, 1987, LI, sy. 199, 160-161. Aktaran, Said Nuri Akgündüz, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku Kaynakları”, AİBÜ (İlahiyat Fakültesi Dergisi), Güz 2016, Cilt 4, Sayı 8.

⁴⁵¹ Said Nuri Akgündüz, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku Kaynakları”, AİBÜ (İlahiyat Fakültesi Dergisi), Güz 2016, Cilt 4, Sayı 8.

neden olanlara ve cami avlulularındaki, gezinti, pazar yerlerindeki ağaçlara zarar verenlere uygulanacak cezaları belirtmiştir.

1864 tarihli Turuk ve Ebniye Tüzüğü ile imar kuralları saptanırken; 1869 tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesi ile antika arayıcılığı izine bağlanmış, eski paralar dışında buluntuların yurtdışına çıkarılması yasaklanmıştır.

1874 tarihli değişiklik ile Asar-ı Atika Nizamnamesi'nin ilk maddesinde “eski çağlardan kalma her türlü sanat eşyasının eski eser olduğu hükme bağlanmış”,⁴⁵² henüz kazı çalışmalarının başlamadığı alanlar dahil, kazılarda elde edilecek tüm buluntuların “devlet malı” niteliğine haiz olduğu hükmü ile birlikte, kazı işleri de izine bağlanmıştır.

1882 tarihli Turuk ve Ebniye Kanunu, cami avlularına, iskelelere ve genel seyir-gezi yerlerine bina yapmayı yasaklamıştır. 1884 tarihinde Müze Nizamname-i Dahilisi yürürlüğe girmiş ve 1906 tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesi ile sikkeler dahil hiçbir buluntunun yurt dışına çıkarılamayacağı hükmü getirilmiştir.

Son olarak, 1912 yılında, 1951 yılına kadar yürürlükte kalacak olan “Muhafaza-ı Abidat Hakkında Nizamnamesi” yürürlüğe girmiştir. Ayrıca, 1924 yılında çıkarılan “İstanbul’da Müşekkil Muhafaza-ı Asar-ı Atika Encümeni’nin Teşkilat ve Vazifelerine Dair Talimatnameler” gibi yalnızca asar-ı atika ile ilgili olan düzenlemeler yapılmış ya da asar-ı atika ile ilgili olarak başka yasaların ya da yönetmeliklerin içinde özel düzenlemeler yapılmıştır.⁴⁵³

5.4.2 1923-1950 Döneminde, Uluslararası Koruma Kuramının Gelişimi ve Ulusal Mevzuata Yansımaları

Batı’ya rağmen batılılaşma, Batı’dan bağımsız, Batı hegemonyasından kurtulmuş bir batılılaşma vizyonu ve yüksek modernizm anlayışının hakim olduğu, dünya-sisteminin kabullerine uygun bir kentleşme güzergahının izlendiği dönem boyunca, koruma yaklaşımının ve mevzuatının nasıl şekillendiğinin anlaşılması için hazırlanmış bir alt başlıktır.

⁴⁵² Cengiz Bektaş, **Koruma, Onarım**, 2. Basım, İstanbul: Literatür Yayınları, 2001, s. 100.

⁴⁵³ Cengiz Bektaş, **Koruma, Onarım**, 2. Basım, İstanbul: Literatür Yayınları, 2001, s. 101.

5.4.2.1 Atina Tüzüğü ve Atina Sözleşmesi

Çağdaş koruma olgusunun şekillenmesinde önemli bir yere sahip olan ve 1931’de Atina’da gerçekleştirilen, “I. Uluslararası Tarihi Anıtların Korunması ile İlgili Mimarlar ve Teknisyenler Konferansı”, kısaca “Atina Konferansı” olarak da bilinen toplantı, kültürel miras koruma kavramının bilimsel olarak ele alındığı ilk toplantıdır. Toplantı sonunda imzalanan, “Atina Tüzüğü”⁴⁵⁴ (Carta Del Restauro) koruma ve restorasyon tekniklerine ilişkin temel ilkeleri belirlemiş, anıtlar ile birlikte anıtların çevrelerinin de koruma altına alınmasını önermiştir.

Atina Konferansı’nın ardından, 1933 yılında, yine Atina’da düzenlenmiş olan “Uluslararası Modern Mimarlık Kongresi”nde ise kent planlaması ve koruma ilişkisi ilk kez açık bir biçimde ifade edilmiştir.⁴⁵⁵ Kentlerin mevcut durumlarını, sorunlarını ve çözüm önerilerini tartışmak üzere “barınma”, “dinlenme”, “çalışma”, “ulaşım” ve “tarihi miras” konularında yapılacak bölgesel çalışmaların uyumlarının dikkate alınacağı planların, kentsel yaşamın kalitesini artıracığı yönünde görüş birliğine varılmıştır.

Modern kent planlama ilkelerinin belirlendiği konferansın sonuç bildirgesi, 1941 yılında “Atina Sözleşmesi” (Şehir Planlama Sözleşmesi) adıyla yayınlanmış, Türkiye’nin de içinde bulunduğu birçok ülke tarafından imzalanarak kabul edilmiştir. Paris’in 1941 yılında Alman işgali altında bulunduğu sırada yapılan ilk yayınından on altı yıl sonra, 1957’de, Atina Anlaşması metninin yeniden basımını hazırlayan Le Corbusier, önsöz yazısında *makine medeniyeti* ve *yıkıntıları* bir araya getirme konusundaki umutlarını ileriye erteleyen bir ifadede bulunmuştur:

“...Atina adı parlak bir kalkan, Anlaşma sözcüğü ise doğru düşünmek için verilmiş kesin bir emir olarak gözüktü...Makine medeniyeti, düzensizliğin, beklenmedik şeylerin, yıkıntıların içine yerleşmektedir. Fakat bir yüzyıldan beri yepyeni bir çabaya rastlanmakta, ileriye görenler yeni fikirler ve kavramlar getirmekte, teklifler öne sürmektedirler. Kim bilir? Belki bir gün...”⁴⁵⁶

1933 yılında, kentleşmenin, nüfus artışının, sanayileşmenin ve savaşların tarihi miras üzerindeki yıkıcı etkilerini fark ederek çözüm önerileri sunmayı amaçlayan

⁴⁵⁴ Atina Tüzüğü için bkn. http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_0997208001496825715.pdf

⁴⁵⁵ Le Corbusier, *Atina Anlaşması*, Çev. Ayda Yörük, İstanbul: YKY, 2009, s. 21-22.

⁴⁵⁶ Le Corbusier, *Atina Anlaşması*, Çev. Ayda Yörük, İstanbul: YKY, 2009, s. 21-22.

uzmanların hazırladığı sözleşme metninde, “Şehrin Tarihsel Mirası” başlığı altında, tarihi miras ve korumanın tanımı şu şekilde yapılmıştır;

“Tek tek anıtlar ya da kentsel bütünlükler gibi mimari değerler korunmalıdır. Bir şehrin yaşamı, ona kendine özgü bir karakter kazandıran ve ‘şehrin ruhu’ dediğimiz şeyi meydana getiren yapıtlar ya da yapılar gibi maddi eserler aracılığıyla yüzyıllar boyunca görünür kılınan sürekli bir olgudur. Bu eserler, geçmişin değerli tanıklarındır. Öncelikle tarihsel ve duygusal değerlerinden, ikinci olarak da bazılarının en yüksek derecede insan dehasının eseri olan plastik bir değer taşımasından dolayı, saygıyı hak etmektedir. Bu eserler, insanlık mirasının parçasıdır. Onlara sahip olanlar veya onları korumakla görevli bulunanlar, bu yüce mirası, bozulmadan gelecek yüzyıllara iletmek için her türlü meşru yola başvurma sorumluluk ve yükümlülüğünü taşımaktadırlar.”⁴⁵⁷

Uluslararası Modern Mimarlık Kongresi, sonuç bildirisi olarak yayınlanan Atina Sözleşmesi, tarihi dokuyu korumak için benimsenmesi gereken bir yaklaşım ile ilgili olarak da bir öneri sunmuştur. Buna karşın, 1930’ların konjonktürüne uygun olarak, modernist bir yaklaşım ile hazırlanmış olan Sözleşme; katı, emredici, zorlayıcı ve mekanik bir anlayış ile “korunması gereken tarihi mirasın” modern kent için feda edilebilecek örneklerin nasıl tespit edilebileceğini göstermiştir. Ayrıca, kentlilerin gereksinimlerine yanıt verecek çözümler ile dünyanın ve bugünün bir arada yaşamasına olanak verecek çözümlerin üretilmesi için gerektiğinde tarih dokunun gözden çıkarılması için izlenmesi gereken yolları tanımlanmıştır. Sözleşme metninde yer alan ilgili maddeleri, bugünkü koruma anlayışının temel paradoksları ile ilgili oldukları (bugünkü koruma anlayışının temel paradokslarını yarattıkları) için yeniden hatırlamakta fayda görülmektedir.

Le Corbusier’in editöryel katkılarının, metni hazırlayan uzmanların katkılarının önüne geçmiş olduğu⁴⁵⁸ Sözleşme’nin, kültürel miras ile ilgili diğer maddeleri, modern şehirlerin kurulmaları önünde engel olarak görülen, “tarihi doku” ile ilgilidir. Kültürel mirasın hangi durumlarda korunması gerektiği ile ilgili öneri aşağıdaki gibi ifade edilmiştir:⁴⁵⁹

“Hiçbir canlıya aman vermeyen ölüm, insan elinden çıkma eserleri de tahrip etmektedir. Geçmişe tanıklık eden eserler arasında, hala canlılıklarını sürdürenleri ayırt etmeyi bilmek gerekmektedir. Gelip geçmiş olan her şey, sırf bu yüzden kalıcı olmaya hak kazanmış değildir; saygı gösterilmesi gereken şeyleri bilgelik ile seçmek uygun olacaktır. Eğer şehrin

⁴⁵⁷ Le Corbusier, **Atina Anlaşması**, Çev. Ayda Yörük, İstanbul: YKY, 2009, s. 79.

⁴⁵⁸ Le Corbusier, **Atina Anlaşması**, Çev. Ayda Yörük, İstanbul: YKY, 2009, s. 12. Kitabın Sunuş yazısında, Dr. Turhan Yörük, “Atina Anlaşması adıyla anılan bu rapor, pek çok ünlü kişinin katkılarıyla meydana gelmiş olmakla birlikte, esas olarak onu- Le Corbusier- fikirlerinin şekillendirdiği, onu tarafından düzenlenmiş bir metindir,” ifadesini kullanmaktadır.

⁴⁵⁹ Le Corbusier, **Atina Anlaşması**, Çev. Ayda Yörük, İstanbul: YKY, 2009, s. 79-80.

çıkarları, devrini tamamlamış bir çağdan kalan bazı önemli ve muhteşem eserlerin varlığı yüzünden zedeleniyorsa, çözüm, birbirinin karşısı olan bu iki bakış açısını uzlaştıracak nitelikte olmalıdır: Sayısız örneği bulunan birbirine benzer yapılar söz konusu olduğunda, bazıları belge olarak saklanmak üzere korunacak, diğerleri ise yıkılacaktır... İnsanların çıkarlarını düşünmekten çok, estetik kaygılar ile hareket eden bazı kimseler, bazı eski pitoresk mahallelerin olduğu gibi bırakılmasını savunmakta, bu mahallelerdeki sefaleti, üst üste yaşamı ve hastalıkları hesaba katmamaktadırlar. Bu büyük bir sorumluluk almak demektir. Sorun incelenmeli ve bazen ustaca bir çözüm yolu ile kesilip atılabilmelidir...”

Bir diğer öneri de anıtsal yapıların etrafındaki “sağlığa aykırı evlerin” ortadan kaldırılması ile ilgilidir. Bu durumdan “yeşil alanlar yaratmak için” faydalanılması önerilmektedir.⁴⁶⁰ Planlamanın kentsel gelişimdeki önemine odaklanan, teması “fonksiyonel kent” olan Uluslararası Modern Mimarlık Kongresi sonunda üretilmiş, 1933 tarihli “Şehir Plancıları Sözleşmesi”, tarihi mirasın manevi, kültürel, ekonomik yönüne vurgu yapıyor olsa da, bu alanlar tarihi miras alanı olarak özelliklerini yitirmeye başladıklarında, yeşil alan olarak değerlendirilmelerini önermektedir.

Tarihi kent merkezlerinde inşa edilecek yeni yapılar ile ilgili önerileri ise “geçmişin biçimine bağlı kalmanın zararlı” sonuçlar doğuracağı yönündedir. “... bu gibi yöntemler tarihten alınan büyük derse aykırıdır. Hiçbir zaman geriye dönüş olmamış, insan hiçbir zaman geriye gitmemiştir... Geçmiş köprü köprüne taklit etmek, kendini yalana dolana mahkûm etmek, prensip olarak, eskinin yerine ‘sahte’ olanı koymak demektir.”⁴⁶¹

Sözleşmeyi hazırlayan bir grup “avangart mimar”, geçmişten kesin bir kopuş ile kentlerin sorunlarına radikal çözümler bulmakla ilgilenmişlerdir.⁴⁶² Şehri kendi dönemsel rutinleri olan bütünsel bir sanayi merkezi olarak ele alan Sözleşme, bölgeleme yapılarak kontrol eksikliğinin giderilebileceğini, belirgin şekilde sınıflandırılmış ve ayrıştırılmış fonksiyonlar ile bütün kentin sorunlarının çözülebileceğine olan inancı ortaya koymuştur. 1930’ların ruhuna uygun olarak, otoriteye itaat edildiğinde, kent için hazırlanmış olan plan eksiksiz uygulandığında, tüm fonksiyonlar arasında eşsiz dengenin kurulacağı ve “güzel kente” kavuşulacağı varsayılmıştır.

Özetle, 1933 tarihli kongrenin modernist manifestosu, Le Corbusier tarafından kapsamlı bir biçimde düzenlenerek yeniden yayımlanmış ve savaş sonrasında, Avrupa

⁴⁶⁰ Le Corbusier, **Atina Anlaşması**, Çev. Ayda Yörükân, İstanbul: YKY, 2009, s. 81.

⁴⁶¹ Le Corbusier, **Atina Anlaşması**, Çev. Ayda Yörükân, İstanbul: YKY, 2009, s. 82.

⁴⁶² Simin Davoudi and Ali Madanipour, “Two Charters of Athens and Two Visions of Utopia: Functional and Connected”, <https://eprint.ncl.ac.uk/file.../485B69F0-D515-4A52-A5D0-4A42C883DCF8.docx>

mimarlık ve planlama uygulamalarını, etkileri bugün de izlenebilecek biçimde, derinden etkilemiştir.⁴⁶³ Ancak, aradan geçen altmış beş yıl, yeni bir dünya yaratmış, *dünün dünyasının* planlama anlayışının; küreselleşme, Avrupa Birliği'nin genişlemesi, teknolojik ve siyasi değişimlerin kentlerin gelişimini nasıl etkilediği gibi konularla ilgili olarak, yetersiz kaldığının düşünülmesi, Yeni Atina Sözleşmesi'nin⁴⁶⁴ hazırlanmasının önünü açmıştır.

1995 yılında Avrupa Birliği, ön dört Avrupa ülkesinden şehir plancılarının görev aldığı ECTP'yi görevlendirerek yeni yüzyıl için şehir planlama ilkelerini belirlemelerini istemiştir. 1998'de, yine Atina'da, Yeni Atina Sözleşmesi'nin ilk taslağı, Avrupa Konseyi Şehir Plancıları Konferansı'nda ele alınmış, son halini almış olduğu 2003'te gerçekleştirilmiş olan, Lizbon Toplantısına kadar da gözden geçirilmiştir.

⁴⁶³ Simin Davoudi and Ali Madanipour, "Two Charters of Athens and Two Visions of Utopia: Functional and Connected", <https://eprint.ncl.ac.uk/file.../485B69F0-D515-4A52-A5D0-4A42C883DCF8.docx>

⁴⁶⁴ Simin Davoudi and Ali Madanipour, "Two Charters of Athens and Two Visions of Utopia: Functional and Connected", <https://eprint.ncl.ac.uk/file.../485B69F0-D515-4A52-A5D0-4A42C883DCF8.docx>. Her iki Sözleşme de kendi zamanlarının ekonomik, politik, sosyal, teknolojik sorunlarına cevap vermeye çalışan, konjektürel dokümanlardır. 1933 tarihli Sözleşmeyi hazırlayan bir grup avangart mimar, geçmişten kesin bir kopuş ile kentlerin sorunlarına radikal çözümler bulmak ile ilgilenmişlerdir. Öte yandan, Yeni Sözleşme, farklı çıkar gruplarını, kültürleri, jenerasyonları uzlaştırmaya çalışan, Avrupa entegrasyonu için, aynı kurumsal ve entelektüel dili ve çerçeveyi kullanan, bir "ek doküman" olarak algılanmalı. Ancak unutulmaması gereken aralarında yetmiş yıl gibi bir zaman dilimi olsa da, farklı zamanların, farklı sorunlarına çözüm üretmeyi hedeflemiş olsalar da ortak yanları, "gelecek konusundaki ütopyist vizyonlarıdır." Şehri, kendi katı dönemsel rutinleri olan bütünsel bir sanayi merkezi olarak ele alan Eski Sözleşme, bölgeleme yapılarak, kontrol eksikliğini giderileceğini, belirgin şekilde sınıflandırılmış ve ayrıştırılmış fonksiyonlar ile tüm kentin sorunlarının çözüleceğini, otoriteye ittihat edildiğinde, plan uygulandığında, tüm fonksiyonları arasında eşsiz dengeyi sağlandığı güzel şehre kavuşulacağını varsaymıştır. Sanayisizleşme döneminin Yeni Sözleşmesi ise, şehri sürekli olarak birbirine farklı ağlar ile bağlanmak zorunda olan, sürekli bir akış içinde bulunan parçaların bir bütünü olarak algılanmaktadır. Geleceğin şehri bir ağlar şehridir, birden çok merkezli bu kentsel ağlar, ulusal sınırları aşmaktadır. Arık kenti tarif eden orada yaşayanlar için fonksiyonları değil, rekabet kapasitesi ve sürekli değişim potansiyelidir. Yeni Sözleşmenin şehrinin sorunu "zamansal ve fiziki olarak bağlantısallık eksikliğidir." Kentler, ülkeler arasındaki küreselleşme güçlerini kontrol edemez, merkez-çevre arasındaki gelişmişlik farkı, bağlantısallığın önündeki en büyük engeldir. Şehrin önündeki, sosyal ve siyasi (yoksulluk, göç, demokrasi açığı, köhneme, vb.), ekonomik ve teknolojik (küreselleşme kapasitesinin göstergesi olarak), çevresel (iklim değişikliği etkileri, nüfus artışı, atık yönetimi, yeşil alanın nüfusa oranı, vb.) ve kentsel (metropoliten alanın sürekli genişlemesi, lastik tekerli araçların sayısının artması, vb.) sorunlar, ağlar arasındaki "zamansal ve fiziki bağlantı eksikliğinin" nedenleri olarak çözüm bekleyen sorunlardır. Dolayısıyla, Yeni Sözleşme, kentler nasıl gelişmeli reçetesi sunmak yerine, hızla değişen dünyada kentlilerin, kenti kullananların ihtiyaçlarının nasıl hızlı bir şekilde cevap verilebilir sorusunun, cevabını bulmaya yoğunlaşmıştır. Ağlar arasındaki bağlantıyı sürdürülebilir kılmak üzere, evrensel planlama ilkelerini benimsediğini ve tüm kentlilerin karar alma sürecine dahil olmalarının sağlanmasının gerekliliğine dikkat çekmiştir.

Ayrıca, 2003 tarihli Yeni Sözleşme'nin kültürel miras koruma konusundaki yaklaşımı için bkn. <https://architexturez.net/doc/az-cf-172768>. Şehir planlamasının uluslararası normlarını belirlemek, 21. yüzyılda, Avrupa entegrasyonunun şehirleri yeniden biçimlendirme sürecine kılavuzluk etmesi hedeflenen 2003 revizyonunun, kültürel ve doğal alanların planlanması ile ilgili önerisi, şehir planlama pratiklerinin, kültürel ve doğal mirasa erişim hakkını saklı tutarak, kolaylaştıracak önemler alması yönündedir; "Şehirde yaşayan ve çalışan herkes için iyi korunmuş, önemli peyzaj alanlarına, arkeolojik sitlere, anıtlara, geleneksel mahallelere, parklara, meydanlara, diğer açık alanlara, sulak alanlara - göller, nehirler, kıyıları-, doğal rezervlere, kırsal alanlara, yakın ve ilişkili olma durumu en iyi şekilde korunacak ve kolaylaştırılacaktır. Şehir planlamanın kentsel doku ile ilişkili yeni yaşam alanları ve açık alanlar yaratmanın yanında, doğal ve kültürel mirasın korunması için etkin bir araç olarak kullanılmasına devam edilecektir".

Bununla birlikte, hala ilkinin yarattığı etkiyi yaratamamış, onun kadar tanınıp benimsenmemiş, hala üzerine yeterince tartışılmamıştır.⁴⁶⁵

Ülkemizdeki şehircilik ve koruma anlayışının şekillenmesinde de derin etkileri olduğu yadsınamayacak Atina Sözleşmesi, bir anlamda koruma alanında bu gün hala üstesinden gelinmeye çalışılan sorunların temellerini, 1950’lerden itibaren atmaya başlamıştır. Hangi gerekçeler ile neyin korunacağı, yeni yaşam alanları açmak için hangi gerekçeleri ile nelerden vazgeçilebileceği, eski doku ve mimari unsurları yeni yapılan binalarda kullanmanın yaratacağı *pitoresk* tarih algısının kabul edilip edilemeyeceği, üzerinde hala uzlaşmaya varılamamış hususlar olarak tartışılmaktadır. Ülkemizdeki koruma anlayışının, kuram ve kurumlarının gelişmesinde etkili olduğu varsayılan uluslararası koruma kuramının mihenk taşlarından olan Atina Sözleşmesi’nin modernist ve işlevselci yaklaşımının, temel olarak kentleşme-koruma ilişkisini nasıl etkilediği üzerinde yeniden düşünülmelidir.

5.4.2.2 Türkiye’de Koruma Yaklaşımı

Osmanlı’nın sentezci modernleşme yaklaşımının yerini, tam anlamı ile Batı’ya yönelişin aldığı ve “Batı’ya rağmen, Batılılaşma” anlayışı ile İstanbul’un temsil ettiği Batı’ya teslim olunmuşluktan kaçılarak, Ankara’da, Batı’nın etkilerinden uzakta yeni bir ulus devlet kurma çabasının radikalleştirdiği bir dönemdir.

Cumhuriyetin ilanından sonra henüz göç ve kentleşme tehdidi başlamamış, eski eserleri tehdit eden bakımsızlık ve yıpranma gibi *doğal nedenler* ile ilgili çözüm önerileri sunmak üzere bir danışma heyete oluşturulmuştur. 1924 yılında çalışmalarına başlayan Muhafaza-i Asar-ı Atika Komisyonu, Türk dönemi ve öncesine ait bir grup anıtın korunmasına yardımcı olmuştur. Dönemin en önemli koruma programı, Topkapı Sarayı ve Ayasofya’nın müzeye çevrilmesi ile başlatılmıştır. Şehrin planlama çalışmalarını yürütmekte olan isimler, Elgoetz ve Prost, Suriçi’nin temel yapısının ve silüetinin korunması gerekliliğinin bilincindedirler. Prost’un 40 rakım üzerinde en fazla üç kat ilkesi, Hipodrom çevresini, Büyük Saray, Topkapı Sarayı, Ayasofya, Sultanahmet çevresini içine alan arkeolojik alan ve kara surları boyunca, yeşil alan

⁴⁶⁵ Simin Davoudi and Ali Madanipour, “Two Charters of Athens and Two Visions of Utopia: Functional and Connected”, <https://eprint.ncl.ac.uk/file.../485B69F0-D515-4A52-A5D0-4A42C883DCF8.docx>

yaratma önerileri, kentin tarihsel mirasına duyarlı bir yaklaşım sunarak, tarihi merkezin korunmasına katkı sağlamıştır. Buna karşın, dönemin koruma anlayışı, henüz sokak dokularını, eski evleri korunması gerekli kültür mirası olarak değerlendirmemiştir. Sedat Hakkı Eldem'in 1933 yılında, Akademi'de gerçekleştirdiği, "Milli Mimari Semineri" bu konuda yeni bir bakış açısının geliştirilmesinde, geleneksel konutun değerinin anlaşılmasında önemli rol oynamıştır. Böylece, Türk konut tipinin tartışıldığı bu dönemde, geleneksel yapıların değeri anlaşılmaya başlanmıştır.⁴⁶⁶

1930'larda Osmanlı'dan kalan tüm kent yönetimi ve imar yasaları yeniden düzenlenmiştir.⁴⁶⁷ 1580 sayılı Belediye Kanunu, 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, 1933 sayılı Yapı Yol Kanunu, 2497 sayılı Belediye İstimlâk Kanunu, 2722 ve 3710 sayılı İstimlâk Kanunu ile şehremaneti kaldırılmış, Vilayet ve Belediye birleştirilmiştir. Kentsel altyapı üretimi belediyelere bırakılmıştır. Belediyelere geniş bir yetki alanı verilerek, kent parçalar halinde değil, bütün olarak planlamaya başlanmıştır. Harita mühendislerinin yerine, planları hazırlamak üzere mimarlar görevlendirilmiştir. Mali zorluklar nedeniyle planlar eski dokuyu kapsayan alanlar için değil, yeni imara açılacak alanlar için hazırlanmıştır. Daha ilk aşamada, kent planlaması, kültürel miras açısından yıkıcı yönünü, ihmal ederek göstermiştir.

Radikal modernleşme süreci boyunca, birçok alanda topyekûn değişiklik getiren yasal düzenlemeler ile siyasal, toplumsal ve ekonomik yapıyı dönüştürmek üzere bir program yürütülmüş olursa da, Asar-i Atika Nizamnamesi, koruma ile ilgili düzenlemeleri yapan tek yasal belge olarak, 1850'den 1973'e değin yürürlükte kalmıştır- bugün hala koruma mevzuatının çatısını oluşturan 2863 sayılı Kanun, 1983 yılında yürürlüğe girmiştir-.

Aynı radikal modernleşmeci tutumun bir başka yansıması olan, homojen ulus devlet anlayışı sonucunda benimsenmiş politikalar nedeniyle (Lozan Anlaşması sonrasında mübadele ve 1942 Varlık Vergisi), İstanbul'daki azınlıkların, şehrin eski mahallelerini terk etmeleri sonucu ortaya çıkan mülkiyet sorunları, kültürel mirasın sahihsiz, korumasız kalmasına neden olmuştur.

⁴⁶⁶ Doğan Kuban, **İstanbul, Bir Kent Tarihi**, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, s. 403-404.

⁴⁶⁷ İlhan Tekeli, **Modernite Aşılırken Kent Planlaması**, 1. Basım, Ankara: İmge, 2001.

Dönemin, Türk siyasi hayatını ve planlama-koruma ilişkisini biçimlendiren mihenk taşlarından bir başkası, 1945'te yasallaşmış olan Toprak Kanunu'nun uygulanamamasıdır. Paternalistik halkçılık dönemi, köylüyü yücelterek, kentleşmeme politikası izlemiş, köylüyü köyde tutmak üzere politikalar üretilmiştir. Sayıları 44 bin olan köylerde 20 adet Köy Enstitüsü ile sistemik bir değişimin sağlanabileceği düşünülmüştür.⁴⁶⁸ Kırsal alanda yapısal değişimi başlatacak politikaların izlenememesi, bir sonraki dönemin köylerden, şehirlere kitlesel göçün başlamasına neden olmuştur.

Dünya-sistemleri analizi, çevreden sisteme eklemlenen ülkelerde, üretim ve pazarın standart hale getirilerek, merkez ülkelere sermaye akışını sağlanmasının garanti altına alındığı, ham madde ticaretinin desteklendiği yeni bir ekonomik düzenin kurulduğu üzerinde durmaktadır. Kurtuluş Savaşı'nın emperyalizme karşı mücadele vermiş olan kadrolarının, İzmir İktisat Kongresi ile dünya-sisteminin bir parçası haline gelmek üzere, liberal düzenin işlemlerini sağlayacak bir mutabakata varmış olduklarının farkında olup olmadıkları bilemiyoruz. Ancak, "içselleştirilmiş oryantalizmin" Avrupa evrenselciliğini norm haline getirerek, tarımsal üretimden sağlanan sermaye birikimi ile sanayi yatırımlarının destekleneceği, merkez ülkelerin kalkınma seviyesine ulaşılacağı varsayımını, dünya-sisteminin gerçekliği olarak, başarılı bir biçimde sunmayı başarmış olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.

5.4.3 1950- 1980 Döneminde, Uluslararası Koruma Kuramının Gelişimi ve Ulusal Koruma Mevzuata Yansımaları

Dünya-sistemi ile bütünleşmenin yeni bir aşamasına geçilmiş olan bu dönemde, Amerika ile kurulan ilişkiler kentleşme açısından da yeni bir dönem başlatmıştır. Kırsalda yaşanan yapısal dönüşüm sonucu hızlanan göç yeni gelenler için yeni ihtiyaçlar tanımlarken, kültürel mirasın hızla yok olması sonucunu doğurmuştur. Bir yandan uluslararası koruma kuramı çerçevesinde şekillenen koruma mevzuatı gelişip yerleşirken, diğer yandan bu yasal çerçevenin dışında kalmanın yolları icat edilmiştir.

⁴⁶⁸ İlhan Tekeli, **Modernite Aşılırken Kent Planlaması**, 1. Basım, Ankara: İmge, 2001.

5.4.3.1 Venedik Tüzüğü

Uluslararası koruma kuramının gelişmesinde etkili olmuş bir diğer mihenk taşı da Cumhuriyet Dönemi'nin ilk Koruma Kanunu'nun, 1973 tarih ve 1710 sayılı "Eski Eserler Kanunu"nun çıkarılmasında, etkili olduğu düşünülen, 1964 tarihli Venedik Tüzüğü'dür. 1931 tarihli Atina Tüzüğü'nün yeniden gözden geçirilmesi gereksinimi ile Venedik'te toplanan, "II. Uluslararası Tarihi Anıtların Korunması ile İlgili Mimar ve Teknisyenler Konferansı" sonucunda, "Venedik Tüzüğü"⁴⁶⁹ adıyla anılan ilkeler, Atina Tüzüğü'nün yerini almış, hızla benimsenen yeni ilkeler doğrultusunda pek çok ülkede yeni yasal düzenlemeler hayata geçirilmiştir.

Kabul edildiği aynı yıl, Türkçeye çevirisini yapmış olan Cevat Erder, Venedik Tüzüğü'nün 1960'lara kadar sürdürülen hataları önlemek, eksikleri tamamlamak ve güncel sorunlara tepki göstermek üzere hayata geçirilmiş olduğu görüşünü dile getirmektedir.⁴⁷⁰ Tüzük, Atina Tüzüğü'nden sonra otuz üç yıl boyunca, "mimari eser" olarak tanımlanmış, "tarihi anıt" kavramını; "belli bir uygarlığın, önemli bir gelişmenin, tarihi bir olayın tanıklığını yapan kentsel ya da kırsal yerleşme" ve "yalnız büyük sanat eserlerini değil, ayrıca, zamanla kültürel anlam kazanmış daha basit eserleri de kapsayacak" biçimde genişletmiştir. Böylece, zaman içinde tarihi ve kültürel değer kazanmış, anıtsal olmayan, sıradan insanların kullandığı, mütevazı yapıları da bu tanım içine dahil etmiştir. Tanımlar bölümünün, Atina Tüzüğü'nü "tamamlar" nitelikteki ikinci maddesinde ilk kez tarihi anıtların korunması ile ilgili olarak, "bütün bilim ve teknolojiye yararlanılmalıdır" hükmü ile korumanın bilimsel ve teknik yönlerinin olabileceğini vurgulayarak, korumanın o güne kadar göz ardı edilmiş bir başka bir boyutunu daha gündeme getirmiştir.

Venedik Tüzüğü, "korumanın amacını" tarihi anıtların, sanatsal, estetik değerlerini göz önünde tutan bir koruma anlayışının yanına, bu eserlerin "tarihin belgeleri" olarak değerlendirilmeleri gerektiğini ve "korumanın", "tarihin belgelerini korumak" olarak anlaşılması konusunda ilk kez seslendirilen bir çağırımı dünyaya duyurmuş olması nedeniyle önemli bir belgedir.

⁴⁶⁹ Venedik Tüzüğü için bkn. http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_0612886001496825607.pdf.

⁴⁷⁰ Cevat Erder, "Venedik Tüzüğü Tarihi Bir Anıt Gibi Korunmalıdır", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı:2, 1977, 167-190, s. 170.

Belge, “anıt” ve “koruma” kavramlarını yeniden tanımlamanın yanında, korumanın kalıcı ve sürdürülebilir olması, kullanımın belli sınırlar içinde işlev değişikliği ile kolaylaştırılması ve onarım teknikleri ile ilgili önerileri de tartışmaya açarak, koruma alanında yeni bir dönemi başlatmıştır.

Atina Tüzüğü’nden daha büyük bir hızla ve yaygınlık ile benimsenmiş olmasına karşın, on yıl gibi kısa bir sürede, geçerliliğinin sorgulanır hale gelmiş olmasının nedeni de koruma kavramının başka bir düzlemde tartışılmasının önünü açan, erken çalışmalardan birisi olmasıdır.⁴⁷¹ Belgenin yayını izleyen ilk on yılda, Avrupa Konseyi’nin, “Avrupa Mimari Miras Yılı” için 1975’te hazırlanmış olduğu, “Avrupa Tüzüğü” ve sayıları hızla artan, uluslararası uzman toplantılarının çalışmalarının çeşitliliği, kısa sürede Venedik Tüzüğü’nün sınırlarını aşmıştır. Doğal şartlar, iklim, kültür, ekonomik ve toplumsal farklılıklar, sanayileşmenin giderek kontrol sınırlarını aşan gelişimi ile ilişkilendirilen sorunlarının çözümü için farklı detaylarda önerilere gereksinim duyulmaya başlanmıştır.

Ülkemizde de 1973 yılında, Tanzimat Dönemi kanunlarından sonra yürürlüğe girmiş olan ilk koruma kanunu olan 1710 sayılı “Eski Eserler Kanunu” Venedik Tüzüğü ile benzer özellikler sergileyerek tarihi eser kavramını yeniden tanımlamıştır. “Sıt” kavramını mevzuata dahil eden bu kanun, korumayı “parsel” ölçeğinden, “alan” ölçeğine taşımıştır.

5.4.3.2 Türkiye’de Kentleşme ve Koruma İlişkisi ve Koruma Mevzuatına Yansımaları

Dünya-sistemleri analizi açısından, dönemin incelenmesinde öne çıkan husus, İkinci Dünya Savaşı sonunda, liberal dünyadan yana saf tutmuş olan Türkiye’nin en merkezi şehri olan İstanbul’u merkezi temsil eden ülkelerin şehirlerine benzer biçimde geniş yollar, parklar ve benzeri fiziki tasarımlar ile donatmak üzere kapsamlı bir imar operasyonuna girişilmiş olmasıdır. Dönem, 19. yüzyıl sonunda, Haussmann’ın Paris’in de olduğu gibi, Avrupa’nın modern kentlerini yaratmak üzere girişilen imar faaliyetlerine benzer bir yıkma / yapma sürecine tanıklık etmiştir. Kentin, geniş

⁴⁷¹ Cevat Erder, “Venedik Tüzüğü Tarihi Bir Anıt Gibi Korunmalıdır”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı:2, 1977, 167-190, s. 168-169.

bulvarlar, sahil yolları ile modern kent imajına uygun olarak yeniden inşası, tarihi dokuyu yok ederek gerçekleştirilmiştir.

Dönemin çevreselleşme sürecinin kentleşmeye yansımaları, “hızlı” ve “kuralsız” kentleşme olmuştur. Bu dönemde, eşit yurttaşlık, dayanışmacılık ve paternalistik yaklaşım terk edilerek, “halkçılık” yeniden yorumlanmış, halkın kısa erimli isteklerine yönelik “popülizme” geçilmiştir. Patronaj ilişkileri içinde siyaset yapmayı kolaylaştıracak yeni bir ittifak kurulmuştur. Bürokratik aşkın devlet, ithal ikameci politikalar ile sanayicinin sermaye biriktirmesini desteklerken, ucuz iş gücünün barınma problemlerinin çözümü için de kent çeperlerindeki hazine arazilerinin, gecekondu alanları olarak gelişmesine izin vermiş, böylece tüm kesimlerin ödülleriyle ikna edilmelerini sağlamıştır.

1950 sonrasında, şehirlerin nüfus yükünün önlenemez biçimde artmış olmasının en önemli nedeni; DP tarafından, hazine arazilerinin dağıtımını yapacak bir biçimde uygulamaya konulan, “Toprak Kanunu” ile kırsal alanda yaşanan yapısal dönüşümdür. Aynı zamanda, Marshall Yardımı sonrasında, sayıları hızla artan traktörün, verimli işlenebilecek toprağın yüzölçümünü artırmış olmasıyla birlikte topraksız köylünün ya da ortakçının kırsal alanda yaşama imkanının kalmamış olmasıdır.⁴⁷² Hem gecekondu alanlarının oluşmasında, hem de azınlıklar tarafından terk edilmiş tarihi dokunun, yeni mukimlerinin, koruma-kullanım dengesini, nüfus yoğunluğu, mali olanaksızlıklar ile bozmaları nedeniyle oluşan yeni durum, korumayı günlük hayatın dışında bırakmıştır.

Kente yeni gelenler, henüz kent toprağı olarak sınıflandırılmamış olan alanlarda, ne “Belediye”, ne de “Belediye Yapı ve Yollar” Kanunu hükümleri uygulanmıyor olduğu için, hiçbir şehircilik kuralına tabi olmadan, imar alanları çevresinde kalan topraklar için Tapu İdarelerine başvurarak, arazileri parsellere böldürebilmişlerdir.⁴⁷³ 1953 yılında bu yolla İstanbul çevresinde 150 binparsel olduğu tahmin edilmektedir. 1961’de bu sayının 700 bin-1 milyon arası bir sayıya ulaştığı

⁴⁷² İlhan Tekeli, **Modernite Aşılırken Kent Planlaması**, 1. Basım, Ankara: İmge, 2001.

⁴⁷³ İlhan Tekeli, **İstanbul’un Planlaması ve Gelişmesinin Öyküsü**, 1. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2013, s. 163.

düşünülmektedir. Böylece, plan dışı, “emrivakiler” ile biçimlenen bir kentsel doku oluşmaya başlamıştır.

Dönem boyunca, İstanbul’un nüfus artışı, yıllık ortalama 80 bin iken, yıllık ortalama 20 bin olması gereken konut arzı, 10 bindir ve bu sayı 1957’de 4.236’ya kadar gerilemiştir.⁴⁷⁴ Dolayısıyla, bir önceki dönemde kendisini kabul ettirmeye başlamış olan gecekondular, temel konut arzı biçimini almıştır.

Döneme damgasını vuran “hızlı kentleşme” nedeniyle, Cumhuriyet’in ilk yıllarında meşru kabul edilmiş olan kentsel normlara uygun, altyapı ve konut standartları, yeni gelenlerin kaynaklarının yetersizliği nedeniyle bir kenara bırakılmıştır. 1930’larda Ankara’da ortaya çıkan gecekondular, çok partili dönemde, “Af Yasaları” ile yasallaştırılmıştır. Aflar, belli bir alan ve zamanla sınırlı tutulmuştur, böylece, ilk dönemin, düzenleyici modernist yaklaşımı, yasallar ile korunmaya çalışılmıştır.

1960’lar boyunca hızla artan göçün baskısı altında, hızla yıpranan tarihi dokuyu, birbiri ardına yıkılan, yok edilen tarihi binaları korumanın tek yolu, hızla tescil edilerek, koruma altına alınmalarını sağlamak olmuştur. İstanbul Nazım İmar Bürosu, ilk kez 1968 yılında koruma altına alınması gereken binaları tespit etmek üzere şehir genelinde bir çalışma başlatmış, Doğan Kuban ve ekibi tarafından gerçekleştirilen çalışma ile tarihi kent sokakları taranmış, tescil edilecek yapılar belirlenmiş, koruma alanlarının sınırları tespit edilmiş ve yapıların hangi yöntemler ile korunabileceklerine dair raporlar Büro’ya teslim edilmiştir.⁴⁷⁵ Ne var ki, Belediye’nin korumaya yaklaşımı bu raporlarda önerilen koruma alanlarında, koruma politikalarını hayata geçirmekten çok uzaktır, dolayısıyla öneriler hiçbir zaman uygulanamamıştır.

Daha geniş alanları -tarihi sitlerin- korunması ile ilgili araçlar, 1973 yılında çıkarılan “Eski Eserler Yasası” ile yürürlüğe konulmuştur. Anıtlar Kurulu’na tarihi sit alanlarında sınırsız yetkiler tanınmıştır ancak, etkin bir tarama ile envanter oluşturulmadığı ve tescilleme yapılmadığı için, etkin bir koruma pratiğinin hayata geçirilmesi mümkün ol(a)mamıştır. Ayrıca, koruma pratiğinin en önemli bileşeni, “Koruma Planı” çalışmaları, belediyeler tarafından yürütülmekte olduğundan; koruma

⁴⁷⁴ İlhan Tekeli, *İstanbul’un Planlaması ve Gelişmesinin Öyküsü*, 1. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2013, s. 163.

⁴⁷⁵ Doğan Kuban, *İstanbul, Bir Kent Tarihi*, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, s. 405.

önceliğinden taviz vermeyen, kararlı bir tutum ile plan hazırlıklarını, uygulama ve denetim aşamalarını, titizlikle takip eden, belediyelerin iş başında bulunmaları gerekmektedir. Dolayısıyla, mevzuatın Anıtlar Kurulu'na geniş yetkiler tanımış olması, koruma uygulamasının hayata geçirilebilmesi için gerekli yasal düzenlemelerin yapılmış olması, tek başına yeterli ol(a)mamış, İstanbul'da birçok yer koruma altına alınmış olsa da gerçek koruma anlayışı belediyeler tarafından hayata geçil(e)memiştir.

Bektaş'ın 1946-1968 dönemi için yaptığı değerlendirme durumu açıkça ortaya koymaktadır:

“...tarihi eserlerin çevresine ve kentin dokusuna plancıların sevgi ve dikkatle eğildiklerini, fakat açık ve seçik koruma kararları getirmediklerini, önerdikleri yollar ile eski dokuyu zedelediklerini, eski eserleri ise yeşil alanlarla çevrelediklerini söyleyebiliriz. Karayolları empoze ettikleri yol güzergahları özellikle bir tahrip kaynağı olmuştur. Kentin tüm bünyesi ile ilgili, korumaya dönük daha geniş kapsamlı planlama kararlarına ise hiç rastlanmamaktadır.”⁴⁷⁶

Bu süreçte, İstanbul, Vatan ve Millet caddelerinin, sahil yollarının açılması uğruna, değerli eski kent dokusunun büyük bir bölümü kaybetmiştir. Bektaş'ın 1970'lerin başına kadar eksikliğinden yakındığı bütüncül planlama yaklaşımı günümüzde bile hayata geçirilememiştir. Bundan sonra da Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik, politik şartlarda bütüncül bir koruma yaklaşımı ile hazırlanmış bir planın uygulama olanağı bulup bulamayacağı da üzerine düşünülmesi gereken bir konudur.

Dönemin planlama ve korumaya yaklaşımını yansıtan yasal çerçevesinin öne çıkan düzenlemelerinden 6785 Sayılı “İmar Yasası”, “Belediye Yapı ve Yollar Kanunu”nun, nizamname hükmü niteliğindeki düzenlemelerini, ortadan kaldırmış ve plancılara her kentin niteliğine uygun plan yapma esnekliği sağlamıştır. Ayrıca, imar yasalarının, belediye sınırları dışında da uygulanmasına olanak sağlamıştır. Ancak, merkezi yönetimin, yerel yönetim üzerindeki vesayeti “onay” yetkisi ile devam ettirilmiştir. 6830 sayılı “İstimlak Kanunu”, kendisinden önce yürürlükte olan 50'ye yakın İstimlak Kanunu yerine geçmiştir. Yol, park ve benzerleri için istimlaklerin belediyelerce yapılabilmesinin önünü açmıştır. İmar işlerinin Başbakan tarafından iktidarın temel görevi olarak görülmesi, 1958'de 7116 sayılı kanun ile İmar ve İskân Bakanlığı'nın kurulmasını sağlamıştır. İmar operasyonları için kaynak sağlayacak olan

⁴⁷⁶ Cengiz Bektaş, **Koruma, Onarım**, 2. Basım, İstanbul: Literatür Yayınları, 2001, s. 43.

Şehircilik Bankası kurulamamış ve sakıncalı yollara başvurulmuştur; Belediye ve hazine gayrimenkulleri satılmıştır. Uygulamalar, planlar kapsamında değil, kendiliğinden gelişmiştir.

Kısaca, dönemin planlama-koruma ilişkilerini biçimlendiren yasal düzenlemeleri, iki farklı güzergahta gerçekleştirilmiştir; i) merkez-yerel yönetimler ilişkilerini yeniden tanımlanması ile yerel yönetimlerin imar yetkilerinde yapılan değişiklikler ve ii) koruma ile ilgili olarak doğrudan yapılan yasal düzenlemeler çerçevesinde 1951’de Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu kurulmuş ve 1973’te, 1850’den beri yürürlükte olan, Asar-ı Atika Nizamnamesi yürürlükten kaldırılarak, yerine 1710 Sayılı “Eski Eserler Kanunu” yürürlüğe girmiştir.

Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu (GEEAYK); Gayri Menkul Eski Eserler Yüksek Kurulu Teşkilî Kanunu’nun çıkarıldığı 1951 yılı Tanzimat Dönemi yasal düzenlemelerinin köklü olarak değiştirildiği bir eşiği temsil etmektedir.⁴⁷⁷ Bu düzenleme, 1710 sayılı “Eski Eserler Kanunu’nun” çıkarıldığı 1973 yılına kadar koruma mevzuatının ana çerçevesini belirlemiştir.

Erken Cumhuriyet Dönemi’nde, Cumhuriyet Halk Partisi’nin altı ok ile temsil edilen siyasi programını gerçekleştirmek üzere, alfabeden, rakamlara, takvimden, ağırlıklı birimlerine, kıyafetten, şapkaya, pek çok alanda gerçekleştirmiş olduğu, devrim niteliğinde değişikliklere, kentsel alanda da Prost ve Jansen Planları, İmar Yasaları ile yeni bir şehircilik anlayışı eşlik etmiştir. Ancak, koruma alanında, Tanzimat Dönemi yasal düzenlemeleri, 1951 yılına kadar sınırlı bir “kültür varlığı” tarifi - Osmanlı Dönemi’nde, Osman Hamdi Bey öncülüğünde arkeolojik kazılarda elde edilen buluntuları, müzecilik çalışmaları ile korumak üzere hazırlanmış olan Asar-ı Atika Nizamnameleri, zaman içerisinde revize edilerek, korunacak varlıkların kapsamı genişletilerek- yürürlükte kalmıştır.

⁴⁷⁷ 1951 tarihli 5805 sayılı “Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Kuruluş Kanunu” ile 1957 tarihli ve 6785 sayılı “İmar Kanunu’nun” bazı hükümleri eski eserlerle ilgili hükümler içermekle birlikte, 1973 tarihli ve 1710 sayılı “Eski Eserler Kanunu”, Cumhuriyet döneminin ilk Koruma Yasası olarak anılmaktadır. Emre Madran, Nimet Özgönül, **Son Yasal Düzenlemelerde Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunması ve Yerel Yönetimler El Kitabı**, Ankara, 2005, s.11.

1710sayılıKanunmetniiçinbkn.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc056/kanuntbmmc056/kanuntbmmc05601710.pdf

Eski eserlerin korunması hususunda atılan en önemli adım 1951 yılında, “Gayrimenkul Anıtlar ve Eski Eserler Yüksek Kurulu”nun⁴⁷⁸ oluşturulması olmuştur. Her türlü tarihi anıtın envanterini çıkarmak, tescil etmek ve onarımını denetlemek bu kurulun görevi olarak tanımlanmıştır. Cumhuriyet tarihinde ilk kez, “koruma” fiilen devletin sorumluluğu olarak kabul edilmiş ve tanımlanmıştır. Anıtlar Kurulu, 1951-1983 (1710 sayılı Eski Eser Kanunu ile değişik 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kanunu yürürlüğe girinceye kadar) yılları arasında birçok anıt ve konutun korunmasında önemli rol oynamıştır.

Anıtlar Kurulu, Demokrat Parti’nin görevlendirmesi ile göreve başlamış olsa da, temsil ettiği koruma kavramı, ne Demokrat Parti hükümetinin, ne de Başbakan Adnan Menderes’in şehrin yeniden imarı politikalarının bir parçası değildir.⁴⁷⁹ Bu nedenle, Anıtlar Kurulu 1950’ler boyunca, temel olarak Adnan Menderes’in imar faaliyetlerine karşı yürütülen direnişin merkezinde yer almış olsa da, aldığı kararların tamamının uygulanması mümkün olmamıştır.

*1710 sayılı “Eski Eserler Kanunu;”*⁴⁸⁰ Tanzimat Dönemi’nde bir bölümünü devlet malı kabul edilmiş, taşınır arkeolojik buluntulardan pay almayı Asar-ı Atika Nizamnamesi ile yasallaştırmış olan aşkın devlet, yaklaşık yüz yıl sonra, 1973 yılında yürürlüğe girmiş olan Koruma Kanunu çerçevesinde tüm taşınır, taşınmaz eserleri devlet malı ilan etmiştir. 1710 sayılı Kanun’un 3. maddesi, “Devlete ait arazi ve emlak ile özel ve tüzel kişilerin mülkiyetinde bulunan emlak ve arazide, varlığı bilinen veyahut ilerde meydana çıkacak olan her çeşit anıtlar, bütün taşınır ve taşınmaz eski eserler Devletin malıdır” hükmünü getirmiştir. Ayrıca, Madde 12’de, “Kamu tüzel kişilerinin mülkiyetinde veya daimî intifaında bulunan taşınmaz eski eserlerden kaleler, şehir harabeleri ve her türlü tarihî harabelerle bunlara ait teferruat, tarihî ve tabii anıtlar ve bunların toplu olarak bulunduğu alanlardan Hazine adına kayıtlı bulunmayanları karşılığında bedel ödenmeksizin Hazine adına tescil ve Millî Eğitim Bakanlığının idaresine devredilirler” denilmektedir.

⁴⁷⁸ 5805 sayılı GEEAYK Kuruluş Kanunu için bkn. <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7853.pdf>

⁴⁷⁹ Doğan Kuban, **İstanbul, Bir Kent Tarihi**, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, s. 404.

⁴⁸⁰ 1710 sayılı Kanun için bkn.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc056/kanuntbmmc056/kanuntbmmc05601710.pdf

1710 sayılı Kanun ile 1951 yılında göreve başlamış olan GEEAYK'nun görev alanı genişletilmiştir (Madde 5):

“Bu kanunun tarif ve kapsamına giren eski eserleri, tarihî ve tabii anıtları bozmak ve değiştirmek, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun mütalâasına dayanmak kaydıyla, Millî Eğitim Bakanlığı'nın izni olmadan onarmak ve içlerinde veya emniyet sınırları dâhilinde inşaat, tesisat, sondaj ve kazı yapmak, kireç ocağı ve tuğla harmanı tesis etmek, hayvancılıkta, tarımda veya herhangi bir işte kullanmak, yıkılmalarına veya tahriplerinden meydana gelen maddeleri almak, bunları geçici veya devamlı olarak herhangi bir maksatla iskân veya işgal etmek, kısmen veya tamamen tahrip etmek, tahriplerine sebep olabilecek hizmetlerde kullanmak buralarda define aramak yasaktır”

Böylece, GEEAYK'a danışmadan işlem yapılmasının önüne geçilmek istenmiştir.

Ayrıca, GEEAYK'a, tescil ve ilanlar ile ilgili olarak da onama yetkisi verilmiştir. “Taşınmaz eski eserler Millî Eğitim Bakanlığı'nın, turizm alanında uzman kişilerin de içinde bulunduğu uzman tespit kurulları tarafından ayrılır ve tasnif ve Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu tarafından onandıktan sonra tapu kütüğündeki beyanlar hanesine (eski eserdir) kaydı yazılarak tescil ve ilân olunur” hükmü getirilmiştir. Takip eden madde ile tespit ve tescil edilen “eski eserlerin koruma sahalarının tayini ve bu sahalar içinde inşaat ve tesisat yapılıp yapılamayacağı konusunda karar alma yetkisi Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kuruluna aittir” hükmü getirilerek, “eski eserlerin koruma sahaları” ile ilgili olarak da GEEAYK yetkilendirilmiştir.

Yeni bir anlayışın koruma ve planlamaya hakim olacağının habercisi olan “sit” kavramı, 1956 tarihli “İmar Kanunu”⁴⁸¹ ile gündeme getirilen “planlama-koruma ilişkisini”, 1710 sayılı Koruma Kanunu'nun 13. maddesinde yer alan hüküm ile bir adım daha ileriye taşınmıştır. Korumanın gerektirmesi durumunda, imar planlarında belirtilen usullere uygun olarak, değişiklik yapılabilecektir; “Daha önce tanzim ve tasdik edilmiş imar plânlarının, eski eserler, tarihî ve tabii anıtlar bakımından değiştirilmesi gerekli görüldüğünde ve bu hususta Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulunun kararı alındığı takdirde, Millî Eğitim Bakanlığı gerekli değişiklik teklifinde bulunabilir.”

⁴⁸¹ 1956 yılında İmar Nizamnamesi'ne eklenen, tarihi binalara bitişik parsellerde inşaat yapabilmek için Anıtlar Kurulu'nun onayı gerektiğine dair hüküm ile Kurul'un yetki alanı genişletilerek, Türkiye'de “tarihi sit” düşüncesinin ilk adımı atılmıştır. Doğan Kuban, **İstanbul, Bir Kent Tarihi**, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, s. 404.

Planlama ve koruma ilişkisi yönünden önemli bir başka düzenleme de Hazineye, köylere, belediyelere, özel kanunlarla kurulmuş teşekküllere ait tescilli eski eser, tarihi ve tabii anıtlar ve bunlara ait koruma sınırlarında bulunan emlak ve araziler ile ilgili olarak, “GEEAYK mütalaası ve Milli Eğitim Bakanlığı’nın izni olmadan tüzel ve özel kişilere satılmaz, bu alanlarda yeniden imar ve ihya hakkı tanınamaz ve tapu verilemez”, hükmü ile mevzuata girmiştir.

1710 sayılı Koruma Kanunu, Venedik Tüzüğü’nün temel yaklaşımlarından uygun olarak uluslararası koruma anlayışının gelişmesinde önemli tartışma konularından birisi haline gelmiş olan “onarım” ile ilgili düzenlemeleri 19. madde ile düzenlemiştir. “Eski eserlerin ve anıtların bakım, onarım ve restorasyon işleri 1050 sayılı Muhasebe-i Umumiye ve 2490 sayılı Artırma ve Eksiltme ve ihale kanunları ile bu kanunların ek ve değişikliklerine bağlı kalmaksızın ehliyeti tespit edilenlere yaptırılabilir” biçiminde hükme bağlanmıştır.

1710 sayılı Koruma Kanunu, uluslararası koruma kuramının tartışmalar ile benimsenmiş normlarını ulusal mevzuata dahil etmek, koruma ve planlama ilişkisini kurmak üzere bir çok ilk yenilik içeren bir yasa olarak yürürlüğe girmiştir. Buna karşılık, 1973 yılı itibariyle yerel koruma bürokrasinin sahip olduğu kapasitenin çok üzerinde talepleri gündeme getiriyor olması nedeniyle uygulamasında sorunlarla karşılaşmıştır.

2863 sayılı Kanunu yürürlüğe gireceği 1983 yılına kadar yürürlükte kaldığı on yıl boyunca da uygulamanın önündeki engelleri kaldırmak, bürokratik işleyişi düzene sokmak üzere idari, bürokratik ve kurumsal yeni yapılanmalara gidilmiştir. 1973 yılında, tarihi değeri olan anıtları, mimari eserleri saptamak, koruma ile ilgili kararları almak, uygun işlevleri önermek, gerekli bütçe ile ilgili ödenek koydurmak üzere, Avrupa Konseyi Milli Komitesi Kurulmuştur. 1974 yılında Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi (ICOMOS- International Council on Monuments and Sites) Türkiye Milli Komitesi kurulmuştur. Avrupa Konseyi’nin, Avrupa Miras Yılı ilan etmiş olduğu 1975 yılında gerçekleştirilen toplantılar ve çalışmalar sonunda, korumada planlamanın rolü, kültür envanteri oluşturma ve koruma ile ilgili temel ilkeleri belirlemek üzere oluşturulan “Amsterdam Bildirgesi” Türkiye tarafından kabul edilmiştir.

1975 sonrasında Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü bünyesinde “Tespit ve Tescil” ile “Koruma ve Planlama” birimleri oluşturulması ile Türkiye’de ilk programlı, uluslararası koruma normlarına uygun envanter çalışmaları başlatılmıştır. GEEAYK mevzuat gereği tarihi mahallelerdeki yapıları tek tek tescil ederek, koruma altına alabilmiş, ancak mevcut yasal düzenlemeler tüm bir mahallenin koruma altına alınmasını sağlayamamıştır. Kırk iki yıl sonra, 2005 yılında yürürlüğe giren 5336 sayılı “Yıpranan Tarihi ve Kültürel Taşınmaz Varlıkların Yenilenerek Korunması ve Yaşatılarak Kullanılması Hakkında Kanun” bir mahallenin tümünü kapsayacak uygulamaların hayata geçirilmesini olanaklı kılmıştır. Bununla birlikte, “korumanın” öncelik olarak tespit edilmiş olmaması nedeniyle, önemli bir fırsat daha kaçırılmıştır.

5.4.4. 1980-2000 Döneminde, Uluslararası Koruma Kuramının Gelişimi ve Ulusal Koruma Mevzuatına Yansımaları

Dünya-sistemi ile bütünleşmenin yeni aşamasında Türkiye neo-liberal politikalar ile tanışırken kent topraklarının o ana kadar kullanıma açılmamış bölümleri de kapitalizmin krizlerini aşmak üzere metalaştırılmıştır. Dünya-sisteminin merkezinde de kentsel dönüşüm projeleri ekonomiyi canlandırmak üzere önerilen bir yöntem olarak kabul görmeye başlamıştır. Paralel bir süreçte uluslararası koruma kuramı koruma politikaları açısından yeni bir tanımlama ile “insanlığın ortak faydası” için korunacak “insanlığın ortak mirası” kavramını tartışırken, ulusal koruma mevzuatı da yeni koruma yaklaşımına uyumlu bir değişim geçirmiştir. Ne var ki, kısa sürede uluslararası koruma normlarına uyumlu yeni yasal düzenlemelerin, ülkenin siyasi, sosyal ve ekonomik yapısında uygulanabilir olmadığı anlaşılmış, yasal çerçeveyi ülke gerçeklerine uygun hale getirerek yasal ve yönetsel değişikliklerin yapılması gündeme gelmiştir.

6.3.4.1 UNESCO Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunması Sözleşmesi’nin (Dünya Mirası Sözleşmesi)

Yirminci yüzyılın nüfus artışı ve kentleşme dinamiklerinin değişmesi ile birlikte, kentsel korumanın bir disiplin olarak, planlamanın bir parçası haline gelmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Uluslararası düzeyde etkin kurumlar korumanın kuramsal

evrimine katkıda bulunmuş,⁴⁸² Venedik Tüzüğü'nün yürürlüğe girmiş olduğu 1965 yılından itibaren, ICOMOS, UNESCO, STK'lar, bilim insanları, “insanlığın ortak mirasının” korunması için evrensel normları belirlemişlerdir.

Zeynep Ahunbay, uluslararası koruma kuramının gelişimine katkı sağlayan süreci belli mihenk noktalarına dikkat çekerek incelemektedir.⁴⁸³ 1949 yılında kurulan “Avrupa Konseyi”, koruma alanında etkin bir uluslararası örgüt haline gelmiştir. Avrupa'nın kentsel, arkeolojik mirasının ve peyzajının korunması için devlet başkanları, bakanlar, belediye temsilcileri ve uzmanların katılımları ile düzenlenen toplantıların kararlarını yayınlayarak, koruma kuramı ve pratiğinin gelişimine katkı sağlamıştır. 1971 yılında Split'te düzenlenen “Avrupa Yerel Yönetimler Konferansı”, tarihi kentlerde belediyelerin üstlenmesi gereken rol, hükümet ve yerel yönetimler arasındaki işbirliği konularında yeni bir vizyon tanıtmıştır. Split Bildirisi, kentsel korumada, disiplinler arası çalışmanın zorunluluğuna, halkın, STK'ların koruma sürecine dahil edilmelerinin önemine vurgu yapmıştır. Konsey, 1975 yılını “Avrupa Mimari Miras Yılı” ilan etmiş; “mimari mirasın geçmiş ile çağdaş yaşam arasındaki ilişkiyi anlamamıza yardımcı” olan bir unsur olarak tanımlayan, “Avrupa Mimari Miras Tüzüğü”nü yayınlamıştır. 1976 yılında Berlin'de düzenlenen, “Büyük Avrupa Kentleri ve Değişim” adlı sempozyum, hızla yıpranmakta olan mimari mirasa odaklanarak, bütünleşik koruma ve yerel nüfusun yerinde kalarak, koruma uygulamalarının gerçekleştirilmesine öncelik verilmesini önermiştir. 1985'de Granada'da kabul edilen, “Avrupa Mimari Miras Koruma Sözleşmesi”, mimari mirasın korunmasında ortak politikalar belirlemeyi hedefleyen bir belgedir. 1989'da Türkiye tarafından kabul edilerek, iç hukukun bir parçası haline gelmiştir. Yıpranan tarihi alanların geliştirilerek ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan kalkınmanın destekleyicisi haline gelmeleri için politikalar geliştirme, eğitim, katılım, eşgüdüm konularında somut öneriler sunmuştur. Tarihi kentleri sadece binaları onararak korumayı değil, günümüz hayat koşulları ile bütünleştirerek canlı tutulmasında yerel yönetimlere önemli görevler düşmektedir. Avrupa Konseyi'nin de katkıları ile

⁴⁸² Zeynep Ahunbay, İclal Dinçer, Çiğdem Şahin (Der.), **Neo-liberal Kent Politikaları ve Fener-Balat-Ayvansaray**, 1. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, içinde, Zeynep Ahunbay, “Kentsel Koruma Temel İlkeler ve Fener-Balat”, 3-15, s. 3.

⁴⁸³ Zeynep Ahunbay, İclal Dinçer, Çiğdem Şahin (Der.), **Neo-liberal Kent Politikaları ve Fener-Balat-Ayvansaray**, 1. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, içinde, Zeynep Ahunbay, “Kentsel Koruma Temel İlkeler ve Fener-Balat”, 3-15, s. 4-7.

1970’lerden itibaren geliştirilen kuramsal yaklaşım, “bütünleşik koruma” anlayışı, bir çevreyi tarihin dondurulmuş vitrini olarak değil, günlük hayatın bir parçası, bölgede yaşayanların yaşam koşullarını iyileştirerek, kent-bölge-ülke kalkınmasına yardımcı olacak bir biçimde, “bütünleşik” bir yaklaşım ile ele alarak, geliştirmeyi önermektedir.

Tüm bu birikimin bir sonucu olarak, eş zamanlı olarak, 1972’de UNESCO Genel Konferansı’nda kabul edilen, “Dünya Mirası Sözleşmesi”⁴⁸⁴ “Dünya Mirası Alanları” kavramını, koruma kavramının tanımının genişletilmesinde yeni bir aşama olarak sunmuştur. Dünya Mirası Sözleşmesi, “... sosyal ve ekonomik şartların değişmesi ile kültürel ve doğal mirasın giderek artan bir hızla yok olma tehdidi altında olmasına vurgu yaparak ve bu durumun tüm dünya için bir yoksullaşma olduğu kabul edilerek”⁴⁸⁵ hazırlanmış ve onaylanmış bir metindir.

2017 yılı itibariyle 193 ülkenin taraf olduğu “Dünya Mirası Sözleşmesi” insanlığın ortak mirası olarak tanımlanmış olan doğal ve kültürel miras alanlarının korunması ile ilgili ilkeleri tanımlamaktadır. İcra organı olarak görev yapmakta olan, “Dünya Mirası Komitesi”, “Dünya Mirası Sözleşmesi Uygulama Rehberi”⁴⁸⁶ çerçevesinde üç temel görevi yerine getirmektedir:⁴⁸⁷ i) Teşhis Etmek; taraf devletlerce onaya sunulan, üstün evrensel değere sahip tarihi ve doğal kültür varlıkları adayları arasından, Dünya Mirası Listesi’ne alınmak üzere seçim yapmak; ii) Karar Vermek; Dünya Mirası Listesi’ndeki varlıklar uygun şekilde korunmuyorsa, Tehlikede Olan Dünya Mirası Listesi’ne alınmalarına karar vermek ve iii) Dünya Miras Fonu’nun ne şekilde kullanılacağını belirlemek.

1990’da, Dünya Mirası Komitesi tarafından hazırlanan “Global Study”, Dünya Kültür Mirası ile ilgili bir çerçeve düzenlemiş ve gelecekteki adaylar ile ilgili referansları belirleyerek yeni bir çalışma başlatmıştır. Bu temel belgede belirlenen koruma hedefleri “Dünya Mirası Alanı”nın korunması için taraf devletten talep edilmekte olan koşulları içermektedir.⁴⁸⁸ Bir alan, bir kez “Dünya Mirası Listesi”

⁴⁸⁴ UNESCO Dünya Mirası Sözleşmesi için bkn. <http://www.unesco.org.tr/Pages/161/177>

⁴⁸⁵ Bernard Fielden, Jukka Jokhileto, **Management Guidelines for World Cultural Sites**, Roma: ICCROM, 1983, s. 2.

⁴⁸⁶ UNESCO Dünya Miras Sözleşmesi Uygulama Rehberi için bkn. <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>

⁴⁸⁷ Bernard Fielden, Jukka Jokhileto, **Management Guidelines for World Cultural Sites**, Roma: ICCROM, 1983.

⁴⁸⁸ Bernard Fielden, Jukka Jokhileto, **Management Guidelines for World Cultural Sites**, Roma: ICCROM, 1983,

standartlarına sahip olarak sınıflandırıldığında, bu alanın, alana bu özelliği veren değerlerinin ve durumunun kalıcı olarak korunması beklenmektedir.

Bir alanın Dünya Mirası Listesi'ne alınabilmesi ve Dünya Mirası'nın bir parçası olarak sürdürülebilir bir biçimde korunabilmesi, başvuru tarihinde tanımlanan özgünlük kriterinin sürdürülebilir bir şekilde korunmasına bağlıdır. Kültür varlığının koruma koşullarının, zamanın baskısına direnerek, Dünya Mirası Komitesi'ni tatmin edecek şekilde, Dünya Mirası Sözleşmesi'nde tanımlanan normlara uygun olarak, bütüncül bir "Yönetim Planı" çerçevesinde, sağlanması gerekmektedir.

Dünya Mirası Komitesi'nin kararlarının dayanağı ve Dünya Mirası Sözleşmesi'nin Uygulama Rehberi olarak hazırlanmış olan doküman, uzman toplantıları ve uzun süren müzakereler sonucu biçimlenmiş bir başvuru kaynağıdır. Bu dokümanın tanımlamış olduğu ve kullanmakta olduğumuz, "özgünlük" tanımının ortaya çıkmasını sağlayan, iki önemli tarihten söz etmek mümkündür önce Varşova (1976) ve daha sonra Mostar'ın (2005) Dünya Miras Listesi için adaylık başvurularıdır.⁴⁸⁹ Her iki örneğin, savaş sonrasının yıkıntılarında, güçlü bir envanter ve bilimsel belgeleme çalışması sonunda çıkmasına karşın, rekonstrüksiyon alanlar olmaları, Dünya Mirası Listesi'ne alınıp alınmamlarının uzun süre tartışılmasına neden olmuştur. Bu tartışmaların sonunda, Dünya Mirası Listesi özgünlük kriterinin, sadece fiziki bütünlük ile ilgili bir kavram olarak değil, Dünya Mirası Alanı'nı oluşturan fiziki değerleri bir arada tutan somut olmayan değerleri de kapsayan bir kavram olarak, genişletilmesi uygun görülmüştür.

Benzer bir biçimde, 1985 yılında Dünya Mirası Listesi'ne alınmış olan Süleymaniye ve Zeyrek bölgeleri sahip oldukları özgün ahşap doku nedeniyle listeye dahil edilmişlerdir. Tartışmalı da olsa (koruma şartları yerine getirilmediği için), günümüze değin listedeki yerlerini koruyabilmişlerdir. Buna karşılık, yeniden tanımlanmış olan özgünlük kriterine göre; İstanbul'un Dünya Mirası Alanlarının, Liste'deki varlıklarının sürekliliği, özgün ahşap dokunun "fiziki" olarak korunmasına ve bu fiziki değerleri bir arada tutan "somut olmayan" değerlerin de korunabilmesine

s. 3.

⁴⁸⁹ Christian Cameron, "From Warsaw to Mostar: The World Heritage Committee and Authenticity - Varşova'dan Mostar'a: Dünya Miras Komitesi ve Özgünlük", **APT Bulletin**, Vol.39, No:2/3, 2008, s. 19-24.

bağlıdır. Ne var ki, neo-liberal kentsel rejime geçiş sonrasında, koruma alanları ile ilgili olarak yürürlüğe konulmuş yasal düzenlemeler, dünya miras alanlarının özgünlük kriterine uygun olarak korunabilmeleri olasılığını ortadan kaldırmıştır.

1972 yılında hazırlanan Dünya Miras Sözleşmesi, Türkiye tarafından, 1982’de kabul edilerek, 2658 sayılı Kanun⁴⁹⁰ ile yürürlüğe girmiştir. Dünya Miras Listesi’ne adaylık için, 1985 yılında hazırlanan öneri belgesi aşağıdaki tespiti yapmıştır:

“...bir taraftan İstanbul’un tarihi ve coğrafi potansiyellerine vurgu yaparak, bu kentin içinde yer almadığı bir Dünya Miras Listesi’nin hayal bile edilemeyeceğini belirtirken, aynı zamanda da kentin, 2.5 milyona yaklaşan nüfusu ile büyük bir metropol olduğuna dikkat çekerek, son yirmi yıldır (1965’ten bu yana) hızlı bir nüfus baskısına maruz kaldığını ve koruma koşullarının derinden etkilendiğini saptamaktadır... bu önerinin temel dayanağını oluşturan bu görüşler, UNESCO’nun Dünya Miras Sözleşmesi ve Dünya Miras Listesi ile ilgili genel gerekçeler ile uyusmaktadır”⁴⁹¹

1985 yılında İstanbul’un dört tarihi alanı (Süleymaniye, Zeyrek, Karasurları, Sultanahmet Arkeolojik Parkı), Dünya Miras Listesi’ne alınmıştır. Ancak, geçen süre içerisinde, bu alanlar, Dünya Miras Listesi’nde bulunma şartları yerine getirilmediğinden bugün, farklı tarihi katmanların yüzyıllardır üst üste gelmesi ile oluşmuş özgün yapısını ve kimliğini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıyadır. Dolayısıyla, Tehlikede Olan Dünya Miras Listesi’ne alınmaları söz konusudur.

Büyüyen ve gelişen “kentlerin çağında”, “marka kent” olma yarışında olan yerel yönetimlerin ve merkezi otoritenin şehrin bir zamanlar terk edilmiş olan tarihi merkezleri, “pazarlanabilir” bir alan haline dönüştürülmektedir. “İnsanlığın ortak mirası” olarak tanımlanmış olan bu alanların, artmakta olan nüfus baskısından korumak üzere benimsenen Dünya Miras Sözleşmesi bu alanlarda etkili olamamaktadır. Yenileme Alanlarına dönüştürülen mahallelerde, yıkma / yapma paradoksunun yeni tezahürleri olarak karşımıza çıkan “yenileme projeleri” alanların özgün dokularını tamamen yok ederek, yeni kent imgeleri yaratmaktadırlar.

⁴⁹⁰ 2658 sayılı Kanun metni için bkn. <http://teftis.kulturturizm.gov.tr/TR-14269/dunya-kulturel-ve-dogal-mirasin-korunmasi-sozlesmesi.html>

⁴⁹¹ İclal Dinçer, “İstanbul’un Tarihi Alanları: Bir Dünya Miras Varlığının Dünya Adına Korunma Problematikliği”, **Yeni Mimar**, No:76, Ağustos 2009, s. 12.

5.4.4.2 Türkiye’de Kentleşme ve Koruma İlişkisi ve Koruma Mevzuatına Yansımaları

Washington Uzlaşması ile ithal ikameci sanayileşme anlayışı ve modernleşme projesinin uygulama aracı olarak sahneye çıkmış planlama anlayışı terk edilmiş, ülke nüfusunun yarısının yaşadığı kentler, emrivaki oluşumlar ile görünüm değiştirmeye başlamıştır. Merkez ve yerel yönetimler arasındaki ilişki yeniden düzenlenmiş, plan yapma yetkisi belediyelere terk edilmiştir.

Dönemle ilgili kentleşme-koruma ilişkisinin yasal çerçevesi; i) İmar Kanunlarındaki değişiklikler, ii) Koruma Kanunu’ndaki değişiklikler- 1983 tarih ve 2863 sayılı “Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kanunu,” iii) Boğaziçi için çıkarılan 5760 ve 2960 sayılı özel yasalar ile belirlenmiştir.

1983 yılında yürürlüğe girmiş olan 2960 sayılı “Boğaziçi Kanunu”⁴⁹² iki önemli değişikliği gündeme getirmiştir; i) Boğaziçi’de konut inşaatı yasaklanmış ve ii) Boğaziçi, Sahil Şeridi, Öngörünüm Bölgesi, Geri Görünüm Bölgesi ve Etkileşim Alanı olarak 4 ayrı alan olarak tarif edilmiş, bu alanların niteliklerine uygun farklı yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bunu yanı sıra, yeni bir idari yapılanma ile planlama ve imar faaliyetlerini yürütmek üzere “Boğaziçi İmar Müdürlüğü” ve “Boğaziçi Koordinasyon Yüksek Kurulu” oluşturulmuştur.

Ancak, “Boğaziçi İmar Müdürlüğü” 2960 sayılı yasa gereği, 1983 yılında yürürlüğe girmiş olan, “Uygulama İmar Planı”nda, konut alanı olarak görülen yerlerde inşaatlara izin vermediğinde, 2960 sayılı Kanun ile inşaat izinleri iptal edilmiş alanların, yeniden imara açılmaları için yeni bir yasal düzenleme yapılması gereksinimi doğmuş ve 3 Mayıs 1985’te yürürlüğe girmiş olan, 3030 sayılı “Belediye Kanunu” paralelinde yürürlüğe girmiş olan, 3194 sayılı “İmar Kanunu”, yeni 4 madde (46, 47, 48 ve geçici 7 maddeler) ile “Boğaziçi Kanunu”nun ilgili maddelerini yok hükmünde ilan ederek, Boğaziçi Kanunu’nu ihlal etmiştir.”⁴⁹³ İmar Kanunu’nun 46. maddesinde getirilen hüküm ile “Boğaziçi Yüksek Koordinasyon Kuruluna” “doğrudan bağımlılık”

⁴⁹² Boğaziçi Kanun’u metni için bkn. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2960.pdf>

⁴⁹³ Sema Karagüler, “Boğaziçi Sahil Şeridi ve Öngörünüm Bölgesinde Günümüze Kadar Gelen Mevzuatın Mevcut Plan ve Uygulama ile Etkileşimi”, TMH-438, 2014/4, s.47-55, s. 50-51. http://www.imo.org.tr/resimler/ekutuphane/pdf/17044_18_35.pdf

sonlandırılmış ve “Boğaziçi İmar İdare Heyeti” ortadan kaldırılmıştır. “İstanbul Büyükşehir Belediyesi” ve dört ilçe belediyesi, yetkili idare olarak tanımlanmıştır. Ayrıca, 47. madde ile 2960 sayılı Kanun’un, “Boğaziçi alanında nüfus ve yapı yoğunluğu artırıcı plan değişikliği yapılamaz” hükmü, “Boğaziçi alanında mevcut plandaki nüfus ve yapı yoğunluğu göz önüne alınarak plan değişikliği yapılabilir” şeklinde değiştirilmiştir. Benzer bir biçimde, aynı maddenin 3g fıkrası ile “Boğaziçi Sahil Şeridi ve Öngörünüm Bölgesinde konut yapılamaz, tevhit, ifraz işlemlerine izin verilmez” hükmü kaldırılarak, Boğaziçi’ndeki orman, koru ve yeşil alanlar dahil, her 5000 metrekaarelik alana, %6 yapılaşma hakkı verilmiştir. Son olarak, 48. madde ile “Boğaziçi İmar Müdürlüğü”nün tüzel kişiliğine son verilmiş, “İstanbul Büyükşehir Belediyesi”, “Sahil Şeridi” ve “Öngörünüm Alanları” ile ilgili olarak yetkilendirilmiştir. “Boğaziçi Yüksek Koordinasyon Kurulu” ise en üst birim olarak görevine devam etmiştir. Aynı madde kapsamında, “Geri Görünüm” ve “Etkileşim Alanında”, %15 ve 4.5 kat inşaat izni verilmiştir. Geçici 7. madde ise yeni bir hüküm getirerek, çekme katları tam kata dönüştürmüştür.

Bir buçuk yıl sonra, 11 Aralık 1986’da, Anayasa’ya aykırılık gerekçesi ile Anayasa Mahkemesi tarafından, 46., 47., 48. ve geçici 7. maddeler iptal edilmiş olsa da, bir yıllık zaman diliminde, imar affı niteliğinde ve yapılaşmaya izin veren hükümler nedeniyle, 1000 üzerinde konuta ruhsat verilmiştir.⁴⁹⁴ Beraberinden birçok hukuku sorunu getiren bu süreç sonunda oluşan yasal boşluğun, günümüzde etkileri halen devam etmekte, bölgede farklı hukuki statüsü bulunan arazi ve yapıların- 1983 imar koşullarına göre ruhsatlandırılmış yapılar, 1983 sonrasında 47. madde ile ruhsat almış yapılar, 1957 öncesi kaydı bulunan yapılar, İmar Affına girmiş yapılar ve mevcut sanayi yapılar ve askeri araziler üzerinde bulunan yapılar- hangi yasal çerçevede değerlendirileceği, halen çözümü güç yasal soru(n)lar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Benzerine tam 20 yıl sonra yeniden tanık olunan bir başka uygulama ile korunması gereken alanlarda, koruma kararlarını kaldırarak, imar izinlerinin verilebilmesi için yeni yasal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Boğaziçi Kanunu ile aynı yıl (21 Temmuz 1983’te yürürlüğe girmiş olan 2863 sayılı “Kültür ve Tabiat Varlıklarını

⁴⁹⁴ Sema Karagüler, “Boğaziçi Sahil Şeridi ve Öngörünüm Bölgesinde Günümüze Kadar Gelen Mevzuatın Mevcut Plan ve Uygulama ile Etkileşimi”, http://www.imo.org.tr/resimler/ekutuphane/pdf/17044_18_35.pdf

Koruma Kanunu”⁴⁹⁵ da Boğaziçi Kanunu’nun uygulanması sırasında ortaya çıkan idari, yönetsel ve hukuki sorunların çözümünde başvuru yöntem ile günün gereksinimlerine göre yeniden düzenlenmiştir. İlhan Tekeli’nin deyişi ile “adeta devrevi bir düzen içinde”⁴⁹⁶ yap / bozun konusu haline gelen kentleşme meselesinde, bir kez daha hukukun koyduğu koruma kurallarını aşmanın yolu ve yöntemi bulunmuştur.

Nüfus ve yapı yoğunluğunu tarihi sit alanlarında kontrol altında tutmak, korunması gerekli kültür ve tabiat varlıkları ile ilgili koruma normlarını belirlemek üzere yürürlüğe girmiş olan, 2863 sayılı Koruma Kanunu, 16 Haziran 2005 tarihinde, 5366 sayılı “Yıpranan Tarihi ve Kültürel taşınmaz Varlıkların Yenilenerek Korunması ve Yaşatılarak Kullanılması Hakkında Kanun”⁴⁹⁷ yürürlüğe girmesi ile bir anlamda buharlaş(tırıl)mıştır.

Korumanın anayasası olarak kabul edilen 2863 sayılı Kanun’un sözü ve ruhuyla taban tabana zıt bir anlayışın ürünü olan yeni yasal düzenleme ile 20 yıl önce olduğu gibi koruma alanlarında, koruma normlarını dikkate almak yerine, imar faaliyetlerini önünü açacak yasal bir çerçeve kullanıma sokulmuştur. İlk uygulama alanları olan, Sulukule ve Tarlabası’nda kısa sürede tamamlanan projeler ile koruma, koruma-kullanım dengesini gözeterek korumak yerine, kent merkezlerinde bulunan, “değerli” tarihi mahallelerin hızla pazarlanabilir alanlara dönüştürülmesinin yolu bulunmuştur.

2863 sayılı “Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kanunu” (KTVKK)

2863 sayılı KTVKK’nun yürürlüğe girmiş olduğu 1983 yılında, yeniden basımı yapılmış olan, Büyük Türkçe Sözlük’te, Türk Dil Kurumu, “koruma” kelimesini, “himaye, vikaye (esirgeme, koruma, gözetme, kayırma), siyanet (koruma), muhafaza ve müdafaa”⁴⁹⁸ olarak tanımlamıştır. Koruma ile eş anlamlı olarak seçilmiş bu kavramlar, Türkçede “korumanın” nasıl anlaşıldığı ile ilgili bir fikir vermektedir.⁴⁹⁹ Koruma; saklama, sakınma, muhafaza etme ve himaye etme olarak anlaşılmış, günlük hayatın

⁴⁹⁵ 2863 sayılı Kanun metni için bkn. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2863.pdf>

⁴⁹⁶ İlhan Tekeli, **Modernite Aşılırken Kent Planlaması**, 1. Basım, Ankara: İmge, 2001.

⁴⁹⁷ 5366 sayılı Kanun metni için bkn. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5366.pdf>

⁴⁹⁸ **Büyük Türkçe Sözlük**, 7. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.

⁴⁹⁹ Raci Bademli, **Kentsel Planlama ve Tasarım Öğrencilerine Notlar**, Ankara: TMMOB Şehir Plancıları Odası, 2005.

akışı içinde, koruma-kullanma arasında dengeli bir ilişki kurulmalıyken tersine bir algı ile kültür mirasına yaklaşılmıştır.

Kamacı, korumayı, eski ile yeni arasında bir sentez, “içinde hem eski, hem de yeni parçalar/yapılar/ifadeler taşıyan üçüncü bir hal”⁵⁰⁰ olarak tanımlamaktadır.; Yansımaları mekansal, sosyal ve kültürel boyutta gözlemlenebilecek yeni bir ifade biçimi olarak ele alındığında, içinde gerçekleştiği coğrafyanın siyasal, ekonomik ve toplumsal gerçekliğini yansıtan bir olgu olarak karşımıza çıktığını hatırlatmaktadır.

Ancak, koruma alanı, sadece içinde gerçekleştiği coğrafyanın sınırları ile sınırlanmış bir alan değil, çalışmanın ulusal mevzuatın gelişim bölümü içinde incelendiği gibi, ulusal deneyimler ve dinamiklerden etkilendiği kadar uluslararası tartışmalar, deneyimlerle de biçimlenen ve evrilmekte olan bir alandır. Bu evrimi biçimlendiren en önemli yapısal bileşen ise kent toprağının, tarihsel alanların, değer yaratan bir meta olarak, “yeniden kullanıma” açılması olmuştur. Özellikle, 2000 sonrasında, Türkiye’nin kendine özgü ekonomik ve toplumsal gerçekliği ile yeniden biçimlenen kentsel rejime geçiş ile revize edilen “koruma mevzuatı” tarihi alanların korunması önceliğini, değer yaratması olarak değiştirerek, yeniden tanımlamıştır.

1980’lerde dünya-sistemiyle bütünleşmenin bir başka aşamasına girmiş olan ülkemizde, neo-liberal politikalar, eski ile yeni arasındaki ilişkiyi, koruma olgusunun niteliğini değiştirerek yeniden tanımlamıştır. 1980 sonrasındaki döneme küreselleşme ve koruma olgusu arasındaki zıtlıklar damgasını vurmuş olsa da, uzun süredir eksiklikleri tartışılan, “Eski Eserler Kanunu” yürürlükten kaldırılarak, yerine 2863 sayılı “Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kanunu” yürürlüğe girmiştir. Çeşitli eklemeler ile hala yürürlükte olan bu kanun ile Türkiye’nin taraf olduğu uluslararası anlaşmalar ile çerçevesi çizilmiş olan koruma normlarını ulusal mevzuatın bir parçası haline gelmesini hedeflemiş; korumanın kapsam, yöntem ve uygulama boyutuna ilişkin birçok yeni kavram hukuk sistemine dahil edilmiştir.

Bütünleşik koruma yaklaşımı, koruma-turizm ilişkisi, koruma-kalkınma ilişkisi, evrensel değer / Dünya Miras Alanları, alan yönetimi, yönetim planı, katkı payı

⁵⁰⁰ Ebru Kamacı, “2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kanununun Uluslararası Yasal Düzenlemeler Bağlamında Değerlendirilmesi”, **METU-JFA**, 2014/2, (31:2), 1-23, s. 1.

ve hak transferi gibi kavramlar ilk kez, 2863 sayılı KTVKK ve Yönetmelikleri ile (günümüze kadar üç farklı aşamada gerçekleştirilen değişiklikler) yürürlüğe girmiştir. Bu yeni yasal düzenleme, uluslararası koruma normlarına uyumu hedefleyen, uluslararası anlaşmalardan kaynaklanan ödev ve sorumlulukların yerine getirilebilmesini amaçlayan bir süreci başlatmış, ancak 2000 sonrası neo-liberal kent rejimine geçiş sonrasında değişime uğramıştır.

2863 sayılı Koruma Kanunu, temel olarak üç farklı dönemde gerçekleştirilen değişiklikler ile bu günkü biçimini almıştır.⁵⁰¹ Öncelikle, 1983-2004 arasındaki ilk dönemde, 1987 tarihli 3386 sayılı “2863 Sayılı Tabiat ve Kültür Varlıkları Koruma Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna Bazı Maddeler Eklenmesi Hakkında Kanun”un⁵⁰² yürürlüğe girmesi ile yeni bir düzen başlatılmış ve 2004’e değin sürdürülmüştür. İkinci olarak, 2004-2011 arasında, 5226 sayılı “Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kanunu ve Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”⁵⁰³ ve 5366 sayılı “Yıpranan Tarihi ve Kültürel Taşınmaz Kültürel Varlıkların Yenilenerek Korunması ve Yaşatılarak Kullanılması Hakkında Kanun” ile koruma alanında farklı bir yaklaşım hakim olmuştur. Son olarak, 2011 sonrasında 648 sayılı, “Çevre ve Şehircilik Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Hükmünde Kararname”⁵⁰⁴ ile koruma uygulamalarını yeniden biçimlendiren bir dönem başlamıştır.

Her bir değişiklik ile bütünleşik, uluslararası normlara uygun, evrensel koruma yaklaşımından uzaklaşarak, “merkezin yetkilerini” artırarak, bir önceki dönemde, koruma alanında yerele bırakılmış yetkileri merkezde toplamıştır.

Tüm bu süreç boyunca mevzuatın işlerliğini kolaylaştırmak üzere yürürlüğe girmiş olan yönetmelikler aşağıdaki gibi sıralanabilir:

⁵⁰¹ Ebru Kamacı, “2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kanununun Uluslararası Yasal Düzenlemeler Bağlamında Değerlendirilmesi”, **METU-JFA**, 2014/2, (31:2), 1-23, s. 11.

⁵⁰² 3386 sayılı Kanun metni için bkn. <https://www.lexpera.com.tr/resmi-gazete/metin/rg801y1987n19497k3386>

⁵⁰³ 5226 sayılı Kanun metni için bkn. <https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5226.html>

⁵⁰⁴ 648 sayılı KHK metni için bkn. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/08/20110817-1-1.htm>

1.Korunması Gerekli Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Tespit ve Tescili Hakkında Yönetmelik (Yürürlük tarihi: 10.12.1987).

2.Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu ve Koruma Bölge Çalışmaları ile Koruma Yüksek Kurulu'na Yapılacak İtirazlara Dair Yönetmelik (Yürürlük tarihi 12.01.2005).

3.Taşınmaz Kültür Varlıklarının Korunmasına Ait Katkı Payına Dair Yönetmelik (Yürürlük tarihi: 13.04.2005).

4.Korunması Gerekli Taşınmaz Kültür Varlıklarının Yapı Esasları ve Denetimine Dair Yönetmelik (Yürürlük tarihi: 11.06.2005).

5.Koruma, Uygulama ve Denetim Büroları, Proje Büroları ile Eğitim Birimi Kuruluş, İzin; Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik (Yürürlük tarihi: 11.06.2005).

6.Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu Kapsamında, Kültür Varlıklarının Rölöve, Restorasyon ve Restitüsyon Projeleri, Sokak Sağıklaştırma, Çevre Düzenleme Projeleri ve Bunların Uygulamaları ile Değerlendirme, Muhafaza, Nakil İşleri ve Kazı Çalışmalarına İlişkin Mal ve Hizmet Alımına Dair Yönetmelik (Yürürlük tarihi: 18.06.2005).

7.Kesin İnşaat Yasağı Getiren Korunması Gereken taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıklarının Bulunduğu Sit Alanlarındaki Taşınmaz Malların, Hazineye Ait Taşınmaz Mallar ile Değiştirilmesine Dair Yönetmelik (Yürürlük tarihi: 08.02.1990).

8.Taşınmaz Kültür Varlıklarının Onarımına Yardım Sağlanmasına Dair Yönetmelik (Yürürlük tarihi: 15.07.2005).

9. Alan Yönetimi ile Anıt Eser Kurulunun Kuruluş ve Görevleri ile Yönetim Alanlarının Belirlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik (Yürürlük tarihi: 27.11.2005).

*Birinci Dönem, 2863 sayılı “Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kanunu”*⁵⁰⁵

1983 yılında yürürlüğe girmiş olan 2863 sayılı Koruma Kanunu, koruma ilkelerini belirleyen temel doküman olarak, 1987’de 3386 sayılı “2863 Sayılı Tabiat ve Kültür Varlıkları Koruma Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna Bazı Maddeler Eklenmesi Hakkında Kanun”⁵⁰⁶ ile yapılan değişikliklerle birlikte; 2004’e kadar uluslararası koruma ilkelerinin belirlemiş olduğu çerçeveye uygun ilkelerin uygulanabilmesi için yürürlükte kalmıştır. 3386 sayılı Kanun’un yürürlüğe girmesi fiilen yeni bir dönem başlatmış, 2004 yılında 5226 sayılı Kanun yürürlüğe girinceye kadar da devam etmiştir.

Kültür ve tabiat varlıklarının korunması geniş kapsamlı bir faaliyet alanıdır. Dolayısıyla, geniş kapsamlı bir katılım gerektirmektedir. “Kanun koyucu bu geniş kapsam içinde yer alan tüm faaliyetleri dikkate alarak, merkez-yerel ayrımı yapmadan, görevli idareleri iki gruba ayırmıştır; karar alan ve bu kararları uygulayan idareler.”⁵⁰⁷ 2863 sayılı Kanun’un uygulamasının ilk döneminde, uygulayıcı merkezi idare olarak karşımıza çıkabildiği gibi, yerel yönetimlerin farklı birimleri olarak da karşımıza çıkabilmektedir. Kültür varlıklarının korunması ile ilgili uygulama yapma sorumluluğu bulunan kurumlar, temel kuruluş görevleri dışında kültür varlıklarının korunması ile ilgili görevleri de yerine getirmek ile yükümlüdürler. Karar alıcı idareler ise temel kuruluş görevi kültür varlıklarının korunması olan kuruluşlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Koruma Yüksek Kurulu ve Koruma Bölge Kurulları: 1951 yılında göreve başlamış olan GEEAYK geleneğinin devamı olarak, 1973 tarihli 1710 sayılı yasa ve 1983 tarih 2863 sayılı yasada da Koruma Yüksek Kurulu ve Koruma Bölge Kurulu olmak üzere iki farklı kuruma kurulu görevlendirilmiştir.

Kültür varlıklarının korunmasına yönelik karar alma ve uygulamayı denetleme işlevini üstlenmiş olan “Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Yüksek Kurulu” ulusal düzeyde, ilke kararları çerçevesinde uygulamada birlik sağlama, sit alanı kararları ve “Koruma Amaçlı İmar Planı”na ilişkin yapılacak itirazları değerlendirmek üzere

⁵⁰⁵ 2863 sayılı Kanun metni için bkn. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2863.pdf>

⁵⁰⁶ 3386 sayılı Kanun metni için bkn. <https://www.lexpera.com.tr/resmi-gazete/metin/rg801y1987n19497k3386>

⁵⁰⁷ Nusret İlker Çolak, “Kültür ve tabiat Varlığı Olarak Tescil Kararı, Hukuki Niteliği ve Sonuçları”, <http://www.ilkercolak.com.tr/kultur-ve-tabiat-varligi-olarak-tescil-karari-hukuki-niteligi-ve-sonuclari/>

görevlendirmiştir. “Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Bölge Kurulu”, kültür varlıklarının korunması ile ilgili karar almak, bölgesel düzeyde uygulamayı belirlemek ve denetlemek üzere görevlendirilmiştir.

2863 sayılı KTVKK ile Koruma Yüksek Kurulu üyelerinin sahip olması gereken özellikler kanunun 54. Maddesinde sayılmıştır: “Koruma Yüksek Kurulunun temsilci üyelerinin, yükseköğretim görmüş olmaları ve 53 üncü maddede belirlenen bilim dallarından biri veya birkaçında tanınmış ve bu alanlarda çalışmalar yapmış, tercihan yurt içinde veya yurt dışında yayımlanmış eserler vermiş olmaları şartı aranır.”

Ancak, 1987 tarihli 3386 sayılı kanunun 12. Maddesi ile değişik 53. madde ile Koruma Yüksek Kurulu Üyelerinin belirlenme biçimini aşağıdaki gibi değiştirilmiştir;

“Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu aşağıda belirtilen üyelerden oluşur. Üyeler; Bakanlık Müsteşarı, Başbakanlık Müsteşar Yardımcısı, Bakanlığın ilgili Müsteşar Yardımcısı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü, Turizm Genel Müdürü, Bayındırlık ve İskân Bakanlığının İlgili Genel Müdürü veya Yardımcısı, Orman Genel Müdürü veya Yardımcısı, Vakıflar Genel Müdürü veya Yardımcısı, koruma kuruluşları başkanlarından Bakanlıkça seçilecek altı üye. Koruma Yüksek Kurulunun başkanı, Bakanlık Müsteşarıdır. Müsteşar bulunmadığı zaman yardımcısı Kurula başkanlık eder.”⁵⁰⁸

2863 sayılı Koruma Kanunu ile ortadan kaldırılan GEEAYK, Koruma Yüksek Kurulu’na dönüştürülmüş, 3386 sayılı Kanun ile Koruma Yüksek Kurulu üyeleri bürokratlardan oluşan Kültür ve Turizm Bakanlığı’na bağlı bir kurul haline getirilmiştir. Bu değişiklik ile Koruma Yüksek Kurulu’nun akademik, uzmanlıklar ile oluşturulmuş yapısının, merkezi, bürokratik bir yapı ile değiştirilmiş olduğu düşünmek yanlış olmayacaktır.

Koruma Bölge Kurulları: Koruma Bölge Kurulu görev ve sorumlulukları 2863 sayılı Kanun’un 57. Maddesinde düzenlenmiştir. Koruma Bölge Kurulları, Koruma Yüksek Kurulu ilke kararları doğrultusunda; kültür ve tabiat varlıklarını; tespit ve tescil etmek, gruplandırma yapmak, koruma alanlarını tespit etmek, özelliğini kaybetmiş yapıların tescil kararlarını kaldırmak ile görevlendirilmişleridir. Ayrıca, Koruma Amaçlı İmar Planı (KAİP) ve değişikliklerini inceleyerek karara bağlamak, KAİP bulunmayan sit alanlarında tüm parsellere ilişkin kararlar almak, ören yerleri ve çevre düzenleme projeleri ile ilgili görüş bildirmek, kültür varlığının parseli ile ilgili intifa ve birleştirme kararları almak, uygulama projesini inceleyerek karara bağlamakla görevlendirilmiştir.

⁵⁰⁸ 3386 sayılı Kanun metni için bkn. <https://www.lexpera.com.tr/resmi-gazete/metin/rg801y1987n19497k3386>

Bölge Kurullarının üye yapıları 3386 sayılı Kanunun 14. Maddesi ile değiştirilmiş; beş üyeden üçünün Bakanlık, ikisinin Yüksek Öğretim Kurumu tarafından atanması hükmü eklenmiştir. Bu yeni düzenleme ile Bölge Kurullarının da bağımsız, bilimsel ve akademik yapısının ortadan kalktığını düşünmek yanlış olmayacaktır.

2863 sayılı Kanun'un 58. Maddesi ile Koruma Bölge Kurulu Üyelerinin, arkeoloji, sanat tarihi, mimari, şehir planlama dallarından uzmanlardan, Bakanlıkça seçilecek 5 kişi ve Yüksek Öğretim Kurumu'nun farklı dallardan atayacağı 2 üyeden oluşması hükmü getirilmiştir.⁵⁰⁹ Görüşülecek konu belediyenin yetki alanı içindeyse, büyükşehirlerde Büyükşehir Belediye Başkanı veya teknik temsilcisi; ilçe belediyelerini ilgilendiren bir konu ise Belediye Başkanı veya teknik temsilcisi; Bayındırlık ve İskan Bakanlığı ile ilgili ise bakanlıktan bir teknik temsilci; Çevre ve Orman Bakanlığı ile ilgili ise bakanlıktan bir teknik temsilci; müze ile ilgili bir konunun görüşülmesinde ilgili müzenin müdürü toplantıya katılacaktır. Ayrıca, ilgili Meslek Odaları Koruma Bölge Kurulu toplantılarına gözlemci olarak katılabilirler, gerekli görüldüğü takdirde oy hakkı olmamak koşulu ile danışman uzman olarak Koruma Bölge Kurulu toplantılarına katılabilirler, hükmü getirilmiştir.

Koruma Bölge Kurulu'nun ilk görevi kültür varlığının korumaya değer olup olmadığını tespitidir. Koruma Bölge Kurulu tarafından tespit sonrasında tescil edilen kültür varlığının hukuki statüsü tamamen değişerek, kültür varlıkları koruma mevzuatına tabii hale gelecektir.

Bir varlığın koruma hukukunun konusu olabilmesinin ilk adımı olan “tespit” görevi 2863 sayılı Kanun 7. maddesi ile Bölge Kurullarına verilmiştir. Ancak, 1987 yılında yürürlüğe girmiş olan 3386 sayılı Kanun temel olarak, kültür ve tabiat varlıklarının korumanın öznesi, koruma hukukunun konusu haline gelmelerinin ilk adımı olan tespit ve tescil şartları ile ilgili bir değişiklik yaparak, 2863 sayılı Koruma Kanunun 7. maddesinde, “...korunması gerekli taşınmaz kültür ve tabiat varlıklarının tespitlerinin Bakanlık veya diğer kurum ve kuruluşların uzmanlarınca yapılır, Koruma Kurulu Kararı ile tescil olunur” ifadesiyle değiştirilerek, bu alanda tek yetki sahibi olan

⁵⁰⁹ Emre Madran, Nimet Özgönül, Son Yasal Düzenlemelerde Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunması ve Yerel Yönetimler El Kitabı, Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 2005, s. 32.

Koruma Kurulu'nun yetkisini "tescil" ile sınırlamıştır ve "tespit" yetkisini merkezi otoriteye devretmiştir.

Tescil edilen kültür ve tabiat varlıkları, "*devlet malı*" niteliğine sahip ve kamu mallarının korunması ile ilgili genel hüküm çerçevesinde koruma altına alınmış olurlar. 2863 sayılı Kanun'un 5. Maddesine göre, "Devlete, kamu kurum ve kuruluşlarına ait taşınmazlar ile özel hukuk hükümlerine tabi gerçek ve tüzelkişilerin mülkiyetinde bulunan taşınmazlarda, varlığı bilinen veya ileride meydana çıkacak olan korunması gerekli taşınır ve taşınmaz kültür ve tabiat varlıkları", devlet malı kabul edilir. Buna karşılık, özel nitelikleri dolayısıyla ayrı statüye tabi tutulan mazbut ve mülhak vakıf malları bu hükmün dışındadır.

Tescil edilen varlığın "devlet malı" niteliğine sahip bir varlığa dönüşmesi ile her türlü kullanım ve uygulama ile ilgili değişiklik izne tabi hale gelecektir, (2863 sayılı Kanun Madde 9), Koruma Bölge Kurulu izni olmadan yapılacak her türlü müdahale bir yaptırım sonucu doğuracaktır. Taşınmaz kültür varlıkları, "Koruma Yüksek Kurulu Kararları" ile 1. ve 2. grup olarak sınıflandırılmıştır; Birinci grup yapılarda her türlü müdahale ve kullanım değişikliği, "Koruma Bölge Kurulu Kararları" ile gerçekleştirilecektir. İkinci grup yapılarda, basit bakım onarım ile ilgili kararlar, Koruma, Uygulama, Denetim, Büroları (KUDEB, 2863 sayılı Kanun'un uygulamasında ikinci dönem olan, 11 Mayıs 2005 tarihinde, Koruma, Uygulama ve Denetim Büroları, Proje Büroları ile Eğitim Birimi Kurulu, İzin; Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik ile kurulmuş olan yetkili idareler), kullanım değişikliği ile ilgili kararlar ise "Koruma Bölge Kurulu" tarafından alınabilecektir.

Tescil altına alınan taşınmazların mülk sahipleri, tescil kararı nedeniyle uğrayacakları maddi zararların telafisi için *muafiyet* ve *istisnalardan* faydalanabileceklerdir. Tescil altına alınmış olan taşınmazın kazanmış olduğu yeni hukuki statü, yapının kamu yararına korunmasını gerektiren yeni bir hukuki statüdür. Bu yeni statüde mülk sahibinin mülkiyet hakkı, yeni hukuki statü ile getirilen kısıtlamalara uymak kaydıyla sürmektedir. Özel mülkiyet hakkının koruma altında olduğu hukuk sistemimizde, tescil ile ortaya çıkacak mağduriyetleri gidermek devletin görevidir. 2863 sayılı Kanun'un 21. Maddesi ile tescil altına alınmış olan parsel resim,

harç ve vergilerden, Belediye Gelirleri Kanunu gereğince toplanacak, vergi, harç ve katkı paylarından muaf tutulmuştur.

Tescilli yapılara yapılacak kamusal yardımlar; devlet tarafında verilmiş olan, “tescilli parselleri” koruma görevi gereği ortaya çıkacak, mağduriyetleri azaltmaya yönelik olarak, 2863 sayılı Kanun’un 12. Maddesi ile tescilli yapının korunması amacıyla, Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın ayni, nakdi ve teknik yardımları ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Devlet malı olarak tescil edilmiş, kültür varlıklarının korunması ile ilgili devlet tarafından yapılacak nakdi yardımlar ile ilgili düzenleme, 13 Nisan 2005 tarihinde yürürlüğe giren, “Taşınmaz Kültür Varlıklarının Korunmasına Ait Katkı Payına Dair Yönetmelik” ile yapılmıştır.

İdari ve cezai yaptırımlar ile ilgili düzenlemeler başlıca iki yönden incelenebilir. İlk, 2863 sayılı Kanun’un 18. Maddesi ile düzenlenmiş olan idari yaptırımlar ile koruma ile ilgili görev alan uzmanların koruma mevzuatına uygun hareket etmemeleri durumunda karşılaşılabilecekleri idari cezalar düzenlenmiştir. İkinci olarak, 2863 sayılı Kanun’un 9. Maddesine göre, “Koruma Yüksek Kurulunun ilke kararları çerçevesinde koruma kurullarınca alınan kararlara aykırı olarak, korunması gerekli taşınmaz kültür ve tabiat varlıklarında, her çeşit inşai ve fiziki müdahalede bulunmak, bunları yeniden kullanıma açmak veya kullanımlarını değiştirmek yasaktır. Onarım, inşaat, tesisat, sondaj, kısmen veya tamamen yıkmak, kazı veya benzeri işler inşai ve fiziki müdahale, olarak sayılmaktadır. Ayrıca, aynı kanunun 65. maddesi ile yasaklara aykırı davranışların sonucunda sorumlular hakkında uygulanacak cezai yaptırımlar aşağıda sayılmaktadır:

“Bu Kanunun 9 uncu maddesine aykırı hareket edenler: a) Korunması gerekli taşınmaz kültür ve tabiat varlıklarının yıkılmasına, bozulmasına, tahribine, yok olmasına veya her ne suretle olursa olsun zarara uğramalarına kasten sebebiyet verenler iki yıldan beş yıla kadar ağır hapis ve elli bin liradan iki yüz bin liraya kadar ağır para cezasıyla cezalandırılırlar. Bu fiiller korunması gerekli kültür ve tabiat varlığını yurt dışına kaçırmak maksadıyla işlenmiş ise yukarıda belirtilen cezalar bir kat artırılır. b) Sit şartlarına ve korunma planlarında, Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurullarınca belirlenen alanlarda öngörülen şartlara aykırı izinsiz inşaat yapan veya yaptıranlar bir yıldan üç yıla kadar ağır hapis ve elli bin liradan iki yüz bin liraya kadar ağır para cezası ile cezalandırılırlar. c) Bu Kanunda belirli usuller dışında usulsüz yıkmak veya imar izni verenler iki yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezası, ayrıca elli bin liradan iki yüz bin liraya kadar ağır para cezası ile cezalandırılırlar.”

Koruma hukukunun konusu olmuş, 2863 sayılı kanun kapsamında koruma altına alınmış olan tescilli yapıların *kamulaştırılma koşulları*, 2863 sayılı kanunun 15.

maddesinde yapılan değişiklik ile yeniden düzenlenmiştir. Belediyelere, Bakanlık onayı almak şartı ile 2942 sayılı “Kamulaştırma Kanunu” hükümlerine uygun olarak, KAİP’da kültürel amaçla ayrılan yapıların, bu amaçla onarılıp, değerlendirilmeleri kaydıyla kamulaştırma yapma yetkisi verilmiştir. Aynı madde kapsamında yapılan bir başka değişiklik ile “sit alanı olması nedeniyle kesin inşaat yasağı getirilen araziler için malikin başvurusu ile Hazine’ye ait başka araziler ile değiştirilir, arazi üzerindeki bina ve tesislerin, kamulaştırılmak üzere rayiç bedelleri 2942 sayılı Kamulaştırma Kanunun 11. maddesine göre belirlenir”, hükümleri getirilmiştir.

3386 sayılı Kanun ile 2004 yılına kadar maliklere bırakılmış olan taşınmaz kültür varlığı bakım, onarım ile ilgili sorumluluklar, kamulaştırma, hak transferi gibi hukuki düzenlemeler ile yerel yönetimler ile paylaşt(ı)lmıştır. 2005 ve 2011 yıllarında yapılan düzenlemeler ile tarihi alanların korunabilmelerinin ve mülk sahiplerinin mülkiyet haklarını koruyabilmelerinin önünde en büyük engeli oluşturacak bir biçimde yeni düzenlemeler yürürlüğe girmiş, rant alanlarına dönüştürülen sit alanları yatırımcıya terk edilmiştir.

Koruma Amaçlı İmar Planı (KAİP) ile ilgili düzenlemeler

KAİP, kültür ve tabiat varlıklarının bulunduğu bölgelerde yaşayan kişilerce korunabilmesini sağlamak üzere, alanın tüm öğeler ve dinamikler ile birlikte korunması hedefini gerçekleştirmek üzere, istihdam ve katma değer yaratarak, bölgede yaşayanları sosyo-ekonomik bakımdan iyileştirecek şekilde, uygulama etap ve programları ile birlikte, yoğunluk ve parsel tasarımları, koruma esasları ve şartları, sağlıklaştırma, yenileme alanı projeleri, açık alan, yaya ve araç dolaşım sistemi ile altyapı tesislerinin tasarımları, uygulamanın finansmanı ve katılım ile ilgili hususlarda, yol göstermek üzere hazırlanan planlardır.

2863 sayılı Kanun kapsamında, kültür ve tabiat varlıklarının sürdürülebilirlik ilkesi doğrultusunda korunması amacıyla, uluslararası koruma kuramının güncel tartışmalarına uygun olarak KAİP ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Alan araştırması, arkeolojik, doğal, tarihi, mimari, kültürel, sosyo-ekonomik veriler ile mülkiyet ve

yapılaşmaya dair verilere dayanılarak hazırlanacak olan KAİP ile bütünleşik koruma anlayışının uygulanabilir bir şekilde yaygınlaştırılması amaçlanmıştır.

Gerek 1973 tarihli 1710 sayılı kanunda, gerekse 1983 tarihli 2863 sayılı kanunda “Koruma Amaçlı İmar Planı” tanımının yer alması, bu tanımın gereklerinin yerine getirilmesi beklentisini yaratmış olsa da Koruma Amaçlı İmar Planı yapımına ilişkin ilk şartname Kültür Bakanlığı tarafından 1990 yılında hazırlanmıştır.

21 Temmuz 1983 tarihinde, 2863 sayılı yasa ile Koruma Amaçlı İmar Planı kavramı mevzuata girmiştir. Buna karşılık, “koruma planı” kavramının uygulamada kopukluklara neden olacağını, henüz yeni bir adım olduğu dönemde tespit etmiş olan Bektaş, Koruma Planlamasının, korumaya yardımcı olabilecek bir yöntem önermediğini görüşünü aşağıda ifade etmektedir:

“Koruma planlaması gibi bir ayırımın anlaşılır olamayacağı bana göre açıktır. Planlama olgusu, başarılması için tüm uzmanlıkların katkılarının eksik olamayacağı, koruma kavramını da elbette içeren bir bütündür. Ayrıca öyle sanıyorum ki Koruma Planlaması sözü, yasayı düzenleyenler için bile bir geçici dönem adlandırmadır. Koruma kavramını, disiplini edinmiş bir kişinin, yalnızca bu bilgiler ile bir imar planının üstesinden gelmesi beklenemez... Planlamaya katkısı olması gereken bütün disiplinlerin... her biri katkılarını bir denge içinde gerçekleştirmelidirler.”⁵¹⁰

2863 sayılı Kanun’un 3386 sayılı Kanunun 6. maddesi ile değişik 17. Maddesi; Koruma Kurullarına, sit alanı ilan edilen yerlerde imar uygulamalarını durdurma ve bir ay içinde “geçiş dönemi yapı şartlarını” belirleme yetkisi vermiştir. Aynı madde “ilgili valilik ve belediyeler anılan KAİP’i en geç bir yıl içinde Koruma Kurulu’na değerlendirilmek üzere vermek zorundadır” hükmü getirmiş olsa da, bu düzenleme ile KAİP olmadan, “geçiş dönemi yapı şartları” ile uzun yıllar sit alanlarında uygulamaların yürütülmesine neden olunmuştur.⁵¹¹ İstanbul KAİP çalışmaları 1995’te başlamış ve on yıl sonra 2005’te tamamlanmıştır.

5.4.5 2000 Sonrasında Uluslararası Koruma Kuramının Gelişiminin Ulusal Koruma Mevzuatına Yansımaları

Dünya-sistemi ile bütünleşmenin yeni bir aşamasına geçilmiş olan bu dönem AKP tarafından yönetilmiştir. Dünya-sisteminin, çevre ülkelerde hayata geçirilmesini

⁵¹⁰ Cengiz Bektaş, **Koruma, Onarım**, 2. Basım, İstanbul: Literatür Yayınları, 2001, s. 49-50.

⁵¹¹ http://www.mimarist.org/calisma_raporlari/42_donem/9_05_TarihiYarimada.pdf

önerdiği; neo-liberal kentsel düzenin kurallarına uygun olarak, kent toprağının kırsal arazileri yutarak ve koruma alanlarını ham arazi haline dönüştürerek büyütüldüğü, kentsel dönüşüm ve kentsel yenileme projelerinin planları işlevsiz hale getirdiği, inşaat sektörünün ekonominin motoru haline getirildiği ekonomik kalkınma modeli aynen benimsenmiştir.

Devrevi bir biçimde, bir önceki dönem de olduğu gibi uluslararası koruma normlarına uygun olarak mevzuata girmiş olan düzenlemeleri buharlaştırmak üzere, yürürlük tarihlerini izleyen bir yıl içinde koruma kararı getiren yasal düzenlemeler, yeni çıkarılan yasalar ile yok hükmünde ilan edilmiştir. Kentleşme ile ilgili kararların merkezden alınması ile ilgili yasal düzenlemeler de eş zamanlı olarak mevzuata eklenerek, korumanın tamamen dışarıda bırakıldığı bir kentsel düzene geçilmiştir.

5.4.5.1 2000 Sonrasında Uluslararası Koruma Kuramının Gelişimi

2000’de imzalanan, “Avrupa Peyzaj Sözleşmesi”⁵¹² daha önce ilgili metinlerde⁵¹³ - “kırsal ve kentsel alanda insanın yaşam kalitesini artıran bir bileşen... toplumun sosyo-ekonomik ve demografik yapısındaki dönüşümden doğrudan etkilenen canlı bir varlık” olarak tanımlanan “peyzaj” kavramının yeni bir yaklaşım ile ele almıştır. Peyzaj kavramı, “bireysel ve sosyal refahın anahtar ögesi” olarak tanımlanmış, korumanın, koruma yönetimi ve planlanmasının “herkese haklar, ödevler ve sorumluluklar getirdiği” öngörüsü ile ele alınması gerektiği vurgulanmıştır.

2003’te yapılan, UNESCO Dünya Miras Komitesi 32. Genel Kurulu’nda, “Somut Olmayan Kültür Mirası Sözleşmesi”⁵¹⁴ kabul edilmiş, “Somut Olmayan Kültürel Miras” toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekânlar biçiminde tanımlanmıştır. İlk kez, “kuşaktan kuşağa aktarılan”, “sürekli biçimde yeniden üretilen

⁵¹² Ebru Kamacı, “2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kanununun Uluslararası Yasal Düzenlemeler Bağlamında Değerlendirilmesi”, **METU-JFA**, 2014/2, (31:2), 1-23, s. 7.

⁵¹³ Dünya Doğal ve Kültürel Mirasının Korunması Sözleşmesi (1972), Avrupa Yaban Hayatı ve Yaşam Ortamlarının Korunması Sözleşmesi (1975), Avrupa Mimari Mirasın Korunması Sözleşmesi (1985), Avrupa Arkeolojik Mirasın Korunması Sözleşmesi (1992).

⁵¹⁴ UNESCO Somut Olmayan Kültür Mirası Sözleşmesi için bkn. <http://teftis.kulturturizm.gov.tr/TR-14281/somut-olmayan-kulturen-mirasin-korunmasi-sozlesmesi.html>

ve toplumlara kimlik ve devamlılık duygusu veren” somut olmayan kültürel miras öğeleri, korunması gereken kültürel mirasın bir parçası, “kültürel çeşitliliğe” ve “insan yaratıcılığına katkıda bulunan bir değer” olarak kabul edilmiştir.

Türkiye, 2006 tarihli ve 5448 sayılı “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinin Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”⁵¹⁵ ile Somut Olmayan Kültürel Miras Sözleşmesine taraf olmuştur. 4848 Sayılı “Kültür ve Turizm Bakanlığı Teşkilat ve Görevlerine Dair Kanun”⁵¹⁶ 13. Maddesi ile “Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü” tarafından yürütülen çalışmalar sonucunda, Türkiye’den Somut Olmayan Kültür Mirası Listesi’ne⁵¹⁷; Meddahlık Geleneği (2008), Mevlevi Sema Törenleri (2008), Âşıklık Geleneği (2009), Karagöz (2009), Nevruz (2009), Geleneksel Sohbet Toplantıları (2010), Alevi-Bektaşî Ritüeli Semah (2010), Kırkpınar Yağlı Güreş Festivali (2010), Geleneksel Tören Keşkeği (2011), Mesir Macunu Festivali (2012), Türk Kahvesi ve Geleneği (2013), Ebru: Türk Kâğıt Süsleme Sanatı (2014), İnce Ekmek Yapımı ve Paylaşımı Geleneği: Lavaş, Katırma, Jupka, Yufka (Azerbaycan, İran, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye ile ortak dosya) (2016), Geleneksel Çini Sanatı (2016), Bahar Bayramı Hıdırellez (2017) eklenmiştir.

2000’ler endüstriyel yapıların kültürel mirasın bir parçası olarak kabul edildiği ve bu yapılara ilginin arttığı bir dönüm noktası olmuştur. ICOMOS’un endüstriyel miras konusunda danışma organı olarak çalışan TICCIH tarafından hazırlanan ve UNESCO onayından sonra 2003 tarihinde uygulamaya konulan “Nizhny Tagil Tüzüğü”⁵¹⁸ ve 2011 yılı ICOMOS tavsiye kararlarını bir araya getiren “Endüstriyel Miras Alanları, Yapıları ve Peyzajları İçin Koruma Ortak İlkeleri - Dublin İlkeleri”⁵¹⁹ bu alandaki temel düzenlemeler olarak kabul görmüştür. Aynı dönemde, ülkemizdeki endüstri mirasının önemli örneklerini barındıran İstanbul’daki birçok endüstri mirası yapı, kaderine terk edilip, geri dönüşü olanaksız bir biçimde zarar görüp, yok olurken; çok az sayıda örnek restore edilerek, yeniden işlevlendirilmiş ve farklı amaçlarla yeniden kent hayatının bir parçası haline gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde kentsel ölçekte hizmet

⁵¹⁵ 5448 sayılı Kanun metni için bkn. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/01/20060121-1.htm>

⁵¹⁶ 4848 sayılı Kanun metni için bkn. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4848.pdf>

⁵¹⁷ Somut Olmayan Kültür Mirası Listesi için bkn. <http://aregem.kulturturizm.gov.tr/TR-50838/unesco-somut-olmayan-kulturel-miras-listesi.html>

⁵¹⁸ Nizhny Tagil Tüzüğü için bkn. www.icomos.org/18thapril/2006/nizhny-tagil-charter-e.pdf

⁵¹⁹ Dublin İlkeleri için bkn. <http://ticcih.org/about/about-ticcih/dublin-principles/>

vermiş, Cumhuriyet döneminde de 1983'e değin elektrik santrali olarak kullanılmış olan Silahtarağa Elektrik Santrali, Bilgi Üniversitesi'nin Silahtarağa Kampüsü'nde "Santralistanbul" olarak hizmet vermektedir.

Neo-liberal politikaların kent mekanı üzerindeki yıkıcı etkilerinin hızla arttığı, kentsel dokunun dönüşümünün günden güne izlenebilmeye başladığı 2000'li yıllar, 1972 yılında insanlığın ortak mirasını korumak üzere hazırlanmış "Dünya Doğal ve Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi"nde de güncellemeleri zorunlu kılmıştır. 1977 yılında ilk kez Dünya Miras Sözleşmesi içinde yer alan "Alan Yönetimi Planı" tanımı, 2000'lerde uygulama ve sürdürülebilirlik açısından yeniden ele alınmış ve Dünya Miras Listesi'ne başvuru şartları arasında "öneri alan" için hazırlanmış Alan Yönetimi Planı'nın da bulunması zorunlu hale getirilmiştir. 2008 yılında yayınlanan, "Dünya Miras Konvansiyonunun Uygulamasına Yönelik İşlevsel İlkeler Rehberi"nde⁵²⁰ Alan Yönetimi Planlarının kapsam, uygulama ve sürdürülebilirliğine dair ayrıntılı öneriler sunulmuştur.

1985 yılından beri sağlanamayan koruma şartları nedeniyle ilk kez, 2003'te yapılan 27. Dönem Dünya Miras Komitesi Toplantısı'nda⁵²¹ (Paris), İstanbul'un Tarihi Alanlarının, Tehlikede Olan Dünya Miras Listesi'ne alınması gündeme gelmiştir. Koruma ilkelerinin tanımlanması, 1995 yılında beri yürürlükte olmayan, Koruma Amaçlı İmar Planı ile ilgili revizyon çalışmalarının bir an önce tamamlanması gerektiği; ayrıca, Metro'nun yaratacağı etki ile ilgili raporlama çalışmasının yapılması ve özellikle Zeyrek bölgesinde bulunan, Osmanlı Dönemi ahşap yapılarının maruz kaldığı tahribata dikkat çekilerek, tarihi dokunun korunması için acilen teknik ve mali kaynaklar ile ilgili bilgi sunulması, istenmiştir.⁵²²

2009 yılında gerçekleştirilen, 33. Dönem Dünya Miras Komitesi Toplantısı'nda⁵²³ (Sevilla), 5366 sayılı Kanun'un uygulanması ile ilgili endişeler dile getirilmiş, yeni inşaat ve rekonstrüksiyonlar yerine, mevcut yapıların özgün değerlere

⁵²⁰Dünya Miras Konvansiyonunun Uygulamasına Yönelik İşlevsel İlkeler Rehberi için bkn. <https://docplayer.biz.tr/257753-Dunya-mirasi-konvansiyonunun-uygulanmasina-yonelik-islevsel-ilkeler.html>

⁵²¹ 27. Dönem Dünya Miras Komitesi Toplantısı Raporu için bkn. <http://whc.unesco.org/archive/2003/whc03-27com-24e.pdf#decision.7B.79>

⁵²² İclal Dinçer, İstanbul'un Tarihi Alanları: Bir Dünya Miras Varlığının Dünya Adına Korunma Problematikliği, Yeni Mimar, Ağustos 2009, No:76, s. 12.

⁵²³ 33. Dönem Dünya Miras Komitesi Toplantısı Raporu için bkn. <http://whc.unesco.org/en/sessions/33COM/>

saygılı bir biçimde yerinde korunması gerektiğine vurgu yapılmıştır. İstanbul'un Tarihi Alanlarının, Tehlikede Olan Dünya Miras Listesi'ne alınması kararı yeniden değerlendirilmek üzere 2010 yılı toplantısına ertelenmiştir.⁵²⁴

34. Dönem Dünya Miras Komitesi Toplantısı'nın (Brezilya) yapıldığı 2010'da Avrupa Kültür Başkenti seçilen İstanbul'un aynı dönemde, Dünya Miras Listesi'nden çıkarılmaması için diplomatik bir atak başlatılmıştır. İstanbul'un Tarihi Alanları'nın, Tehlikede Olan Dünya Miras Listesi'ne alınma kararı; Yönetim Planı'nın, 1 Şubat 2010'a değin hazırlanması, Haliç Metro Geçiş Köprüsü Çevre Etki Değerlendirme Raporu'nun en geç 15 Ekim 2010'da Dünya Miras Komitesi'ne sunulması ve daha önceki toplantılarda dile getirilen koşulların karşılanması ile ilgili olumlu bir ilerleme kaydedilmesi koşulu ile bir yıl daha ertelenmiştir.⁵²⁵ Kararın bu yönde alınmasının en önemli nedenlerinden birisi olarak, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Tarihi Çevre Koruma Müdürlüğü'nün, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı desteği ile "İstanbul Tarihi Alanları Yönetim Planı" hazırlık çalışmalarını 2009 yılı itibariyle başlatmış olmasıdır.

2011'de 35. Dönem Dünya Miras Komitesi Toplantısı'nda⁵²⁶ (Paris), Haliç Metro Geçiş Köprüsü tasarımı ile ilgili olarak, köprünün yüksekliğinin azaltılması gibi değişiklikleri, "ufak" değişiklikler olarak yorumlamış ve mevcut tasarımın, varlığın, üstün evrensel değerini, geri dönüşü olmayacak biçimde etkileyeceğinin altını bir kez daha çizilmiştir. Köprü Projesi'nin, 2005 yılında, Dünya Miras Sözleşmesi'nin 172. maddesi gereği, Dünya Miras Merkezi ile iletişime geçilerek onaylanması gerekirken, bu görüşmeler gerçekleştirilmeden onaylanmış olmasından ve her iki yöndeki tünel girişi inşaatlarının tamamlanmış olmasından, duyulan "hayal kırıklığı" dile getirilmiştir. Ayrıca, tamamlanmış olan Taslak Yönetim Planı'nın, alanın gereksinimlerini karşılamakta yetersiz kalacağı endişesi dile getirilerek, daha kapsayıcı ve katılımcı bir şekilde yeniden ele alınması tavsiye edilmiştir. 1 Ocak 2011 tarihine değin, İstanbul Tarihi Alanları Yönetim Planı Taslağı'nın, Nihai Yönetim Planı haline getirilmesi için ek süre verilmiştir.

⁵²⁴ İclal Dinçer, İstanbul'un Tarihi Alanları: Bir Dünya Miras Varlığının Dünya Adına Korunma Problematigi, Yeni Mimar, Ağustos 2009, No:76.

⁵²⁵ 34. Dönem Dünya Miras Komitesi Toplantısı Raporu için bkn <http://whc.unesco.org/en/sessions/34COM/>

⁵²⁶ 35. Dönem Dünya Miras Komitesi Toplantısı Raporu için bkn <http://whc.unesco.org/en/sessions/35COM/>

2012’de yapılan, 36. Dönem Dünya Miras Komitesi Toplantısı’nda⁵²⁷ (St. Petersburg); Dünya Miras Merkezi uzmanlarının, İstanbul ile ilgili gelişmeleri takip etmekte yaşadıkları zorluklar dile getirilmiş; ICOMOS / UNESCO Ortak Heyeti’nin incelemeler yapmak üzere davet edilmesi tavsiye edilmiştir. Haliç Metro Geçiş Köprüsü inşaatının sürmesinden duyulan endişe bir kez daha dile getirilmiştir. Nihai Yönetim Planı’nın, ICOMOS tarafından öngörülen öneriler doğrultusunda, uygulamanın birinci yılı için öngörülen revizyonunun yapılması talep edilmiştir.

ICOMOS / UNESCO Ortak Heyeti, Aralık 2012’de, İstanbul’a gelerek, acil durumlarda gerçekleştirilen, “Tepkisel İnceleme Ziyaretini” gerçekleştirmiş ve Haliç Metro Geçiş Köprüsü’nün silüete etkisini yerinde gözlemlene olanağı bulmuştur. UNESCO Dünya Miras Merkezi Temsilcisi, Junaid Sorosh Wali, bağımsız uzmanların görüşleri doğrultusunda hazırlanmış olan raporun, 2011 tarihinde açıklandığını ve konunun uluslararası bir sempozyumda ele alınmasının gerekli olduğunu vurgulamıştır. ICOMOS temsilcisi Paul Drury ise, projelendirme aşamasından önce planların hazırlanması, daha sonra bu planlara uygun projelerin hayata geçirilmesi gerektiğini, İstanbul’da ise bunun tam tersinin yapıldığını belirtmiştir. ICOMOS Türkiye temsilcisi akademisyenler ise, İstanbul Büyükşehir Belediyesi’nin önerdiği biçimde, gelinen aşamada, sorunun ışık ve renk tasarımlarıyla “çözülemez” kadar vahim olduğunu, dile getirmişlerdir.⁵²⁸

Türkiye ile Dünya Miras Merkezi arasındaki ilişkiye kısa bir göz attığımızda, özellikle, ilişkilerin uzun bir sessizlik dönemi ardından (1985-2003), İstanbul Tarihi Alanları ile ilgili koruma ilkelerinin belirlenmemiş olması, Alan Yönetim Planı’nın mevcut olmaması (daha sonrasında da yeterli bulunmayışı), kentsel yenileme projelerinin gündeme gelmesi, tarihi dokunun hızla yok olmakta olması, büyük ölçekli ulaşım projelerinin gündeme gelmesi nedeniyle, on yıldan uzun bir zamandır, Dünya Miras Sözleşmesi’nin gerekleri olarak, sürekli yeniden gündeme getirilen, aynı temalar üzerinde sürdüğü sonucuna varabiliriz. Dünya Miras Merkezi, İstanbul’un Tarihi Alanlarının korunmadığı görüşündedir. Alt yapı projelerinin, ulaşım projelerinin,

⁵²⁷ 36. Dönem Dünya Miras Komitesi Toplantısı Raporu için bkn <http://whc.unesco.org/en/sessions/36COM/>

⁵²⁸ <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/22034909.asp>

<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1108510&CategoryID=77>

kentsel yenileme projelerinin, önceden hazırlanmış olan planlar çerçevesinde değil, hazırlanan projelere uydurulan / uyumlandırılan planlar ve projeler ile yürütülüyor olmasından, bütüncül bir koruma yaklaşımının benimsenmemesinde, çerçeve sağlayacak olan Yönetim Planı'nın alanların gereksinimlere yanıt verebilecek bir biçimde ve katılımcı yöntemler ile hazırlanmamış ve uygulamaya konulmamış olmasından, Haliç Metro Geçiş Köprüsü'nün yaratacağı geri dönüşü olanaksız zararlardan kaçınılması ile ilgili uyarılar sürekli olarak yinelenmiştir.

5.4.5.2 Türkiye’de Kentleşme ve Koruma İlişkisi ve Koruma Mevzuatına Yansımaları

2000 sonrasında, neo-liberal yeniden yapılanmanın, en açık gözlemlenebildiği alanın kentleşme, imar mevzuatı kapsamında çıkarılan yasalar ile yapılan değişiklikler olduğunu söylemek mümkündür. Bu yeni yasal çerçevenin, özü ve sözünü anlayabilmek ise, “Post Washington Uzlaşması” sürecinde, dünya-sistemine yeniden eklemelenmekte olan, bu sürecin “dünya kenti” olarak tanımlandığı “İstanbul” için siyasal ve toplumsal süreçlerin, yasaları yeniden nasıl biçimlendiriyor olduğunun anlaşılması gerekmektedir.

Dünya-sistemleri analizi, bu yeni tavrın sadece Türkiye’ye özgü olmadığını, evrensel bir nitelik taşıdığını, dışlayıcı ya da kapsayıcı bir yaklaşım ile bazı çevreleri sistemin kazananları yaparken, bazı çevreleri sistemin kaybedenleri haline getirdiğini hatırlatmaktadır. Dünya-sistemleri analizine göre, bu yasalar dünya ölçeğinde ortak bir dil konuşmakta, ortak bir evren yaratmaktadır. Bu evrenselci yaklaşımın ulusal ölçeğe nasıl entegre edildiğini anlamak üzere 2000 sonrası, “Post Washington Uzlaşması” süreci kapsamında gerçekleştirilen, yasal düzenlemeler ile ilgili olarak bazı temel sınıflandırmalar yaparak mümkün olabilir,

i) Kentsel Dönüşüm ile İlgili Yasal Düzenlemeler;

Kentsel Ölçekte (koruma alanları dışında kalan kentsel alanlarda) uzun bir süreç sonunda, var olan yasalara yapılan ekler ile mevzuata eklemelenmeye çalışılmıştır. Böylece, “Kuzey Ankara Girişi Kentsel Projesi Kanunu”, 5393 Sayılı “Belediye Kanununun” 73. Maddesi ve 5958 Sayılı “Belediye Kanunu’nda” yapılan değişiklik ile

kentsel dönüşümün, koruma alanları dışında kalan alanlarda geçerli olacak yasal çerçevesi oluşturulmuştur.

ii) Turizm ve Kıyı Alanları ile İlgili Yasal Düzenlemeler;

Haliç Tersanesi, Haydarpaşa, Galataport ve benzeri projelerin gerçekleştirilebilmesinin önünü açan yasal düzenlemelerdir. 4957 Turizm Teşvik Kanunu'nda yapılan değişiklikler ile eğlence, konut, ticaret ve benzeri amaçlarla kullanım değişikliklerine izin veren yeni düzenlemeler yürürlüğe girmiştir. 3621 Sayılı Kıyı Kanunda yapılan değişiklikler ile Galataport gibi projelerin önü açılmıştır.

iii) Kültür Varlıkları ile İlgili Yasal Düzenlemeler;

Koruma alanındaki mevzuatta yapılan değişiklikler ve yeni yasal düzenlemeler temel olarak, Kültür ve Turizm Bakanlığı Teşkilat Kanunu ile Koruma Kanunu'nda yapılan değişiklikler ile mevzuata girmiştir. Bunlar, 4848 sayılı “Kültür ve Turizm Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun”, 2863 sayılı “Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kanunu,” bu Kanun ile değişik, 5226 sayılı “Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kanun ve Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun,” 5225 sayılı “Kültür Yatırımları ve Girişimlerini Teşvik Kanunu” ve 5366 sayılı “Yıpranan Tarihi ve Kültürel taşınmaz Varlıkların Yenilenerek Korunması ve Yaşatılarak Kullanılması Hakkında Kanun.”

Kurumsal yapılanmayı etkileyen değişiklikler ise, 5216 sayılı “Büyükşehir Belediye Kanunu”, 5393 sayılı “Belediye Kanunu”, 5391 sayılı “İl Özel İdaresi Kanunu” ve 5449 sayılı “Kalkınma Ajanslarının Kuruluş Kanunu” ile yürürlüğe girmiştir.

iv) Koruma Alanlarını Etkileyen Yasal Düzenlemeler;

2003 sonrasında hızlanan kanun değişiklikleri ile ilgili en çok öne çıkan düzenlemelerden birisi, 5793 sayılı “Bazı Kanunlardan Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” ile mevzuatta yapılan değişikliklerdir. 1739 sayılı “Milli Eğitim Bakanlığı Kanunu” ile ilgili yapılan değişiklik ile Bakanlığa ait yapıların özelleştirilmesinin önünün açılmıştır. 2985 sayılı “Toplu Konut Kanunu”nda yapılan değişiklik ile

TOKİ'nin yetki alanı genişletilmiştir. 3194 sayılı “İmar Kanunu”nda ve 4706 sayılı “Hazineye Ait Malların Değerlendirilmesine Dair Kanunu”nda değişiklikler yapılmıştır. 5335 sayılı “Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” ile TCDD’ye ait Sirkeci ve Haydarpaşa Projeleri ile ilgili olarak yapıların satışı ve özelleştirilmeleri ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır .

Koruma alanlarında kentsel dönüşüm projelerinin gerçekleştirilmesini sağlamak üzere, 2005’te 5366 sayılı “Yıpranan Tarihi ve Kültürel Taşınmaz Kültürel Varlıkların Yenilenerek Korunması ve Yaşatılarak Kullanılması Hakkında Kanun” yürürlüğe girmiştir. Koruma alanlarında çalışan uzmanlardan, sivil toplum örgütlerinden, meslek odalarından yükselen, toplumsal desteğini koruma alanlarında yaşamakta olan küçük bir çerçeveden alan güçsüz bir karşı koyuş nedeniyle, hızla uygulamaya koyulabilmektedir. Sulukule ve Tarlabası gibi projeler bu kanunun ilk uygulama alanları olmuştur.

v) Dünya Miras Alanlarını ve Sit Alanları ile İlgili Yasal Düzenlemeler

İstanbul’un tarihi alanları, 1985 yılında UNESCO Dünya Miras Listesi’ne alınmıştır. İlk olarak, 1993 yılında da kültür varlıkları ile ilgili sorumluluk yüklenmiş kurumlar arasındaki eş güdüm eksikliğine dikkat çekilerek, kültür varlıklarının korunması ile ilgili endişeler dile getirilmeye başlanmış, sit alanlarına yönelik önemli tehditlerin ortaya çıktığına dikkat çekilmiştir.⁵²⁹

Dünya Miras Listesi’nde bulunan alanlar, sit alanı olarak kabul edilmiş koruma alanlarıdır, dolayısıyla ulusal mevzuata tabii alanlardır. Koruma mevzuatının temel çerçevesini oluşturan yasal düzenlemeler ile korunmaktadır. Bunlar, 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kanunu, Alan Yönetimi ile Anıt Eser Kurulunun Kuruluş ve Görevleri ile Yönetim Alanlarının Belirlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik, 3386 sayılı “Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunması Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna Bazı Maddeler Eklenmesi Hakkında Kanun”, 5226 sayılı “Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kanun ve Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”, 2872 sayılı “Çevre Kanunu”, 2873 sayılı

⁵²⁹ TMMOB Mimarlar Odası Büyükşehir Şubesi, İstanbul Dünya Mirası Sit Alanı, ICOMOS/UNESCO Ortak Uzman Heyeti İnceleme Raporu, 6-11 Nisan 2006, TMMOB Mimarlar Odası Büyükşehir Şubesi, Aralık 2006, s. 13.

“Milli Parklar Kanunu”, 2960 sayılı “Boğaziçi Kanunu”, 3621 sayılı “Kıyı Kanunu”, 383 sayılı “Özel Çevre Koruma Kurumu Başkanlığının Kurulmasına Dair Kanun Hükmünde Kararname”, 2762 sayılı “Vakıflar Kanunu”, 5225 sayılı “Kültür Yatırımları ve Girişimleri Teşvik Kanunu”dur. Türkiye’de bulunan “Dünya Miras Alanları” ile ilgili özel bir kanun mevcut değildir.

2863 Sayılı Kanun’un uygulanmasında ikinci dönem; 5226 sayılı Kanun ve 5366 sayılı Kanun

Bölüm kapsamında incelemeye çalıştığımız gibi uluslararası koruma kuramının gelişmesine paralel bir gelişim çizgisi izlemiş olan koruma mevzuatının yeniden biçimlenmesinde, 2000’li yıllarda ülkemizde yaşanan siyasi ve ekonomik dönüşüm yeni bir süreci başlatmıştır.

1983 yılında yürürlüğe girmiş olan 2863 sayılı Koruma Kanunu (1987 yılında 3386 sayılı Kanun ile yapılan değişiklikler ile), koruma ilkelerini belirleyen temel belge olarak 2004 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Ancak neo-liberal ekonomik politikaların çevreden merkeze eklemlenme sıkıntılarını, 2000’li yıllarda inşaat ekonomisine bel bağlayarak aşmaya çalışan yeni yönetimin elinde, yeniden biçimlendirilmesi gerekmiştir.

2004 ve 2005 yıllarında Türkiye Avrupa Birliği’ne katılım sürecinin bir parçası olarak birçok alanda yasal ve idari düzenlemeler gerçekleştirerek, yerinden yönetim ilkesine uygun olarak, merkezden yerele yetki devri öngören yasal düzenlemeleri hayata geçirmiştir. Koruma mevzuatı çerçevesinde Kültür ve Turizm Bakanlığı üzerinde bulunan yetkiler, yerel yönetimlere devredilmiştir.

Bu kapsamda, 14 Temmuz 2004 tarihinde yürürlüğe girmiş olan 5226 sayılı “Kültür Varlıkları Koruma Kanun ve Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”⁵³⁰ ile kültürel miras koruma konusunda yerel yönetimlere geniş yetkiler devredilerek yeni bir rejime geçilirken, Dünya Mirası Alanlarının korunmasını sağlamak üzere, yerelde Alan Başkanlıklarının oluşturulmaları ile ilgili düzenlemeler

⁵³⁰ 5226 sayılı Kanun metni için bkn. <https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5226.html>

yapılmıştır. Ancak bir yıl sonra 2005 yılında yürürlüğe girmiş olan 5366 sayılı “Yıpranan Tarihi ve Kültürel Taşınmaz Varlıkların Yenilenerek Korunması, Yaşatılarak Kullanılması Hakkında Kanun” ile koruma alanlarında bütüncül yönetim ihtiyacına cevap verecek tutarlı bir mevzuat oluşturmaktan uzaklaşarak, hem 2863, hem de 5226 sayılı kanunun çerçevesine aykırı yeni bir yaklaşım benimsenmiştir. Özel bir kanun ile yeniden merkez karar merci olarak öne çıkarılmış, hem özel projeleri ilgilendiren alanları (Galataport, Haydarpaşa ve benzerleri) hem de “yıpranan alanlar” olarak isimlendirilmiş koruma alanlarını (Sulukule, Tarlabası, Fener-Balat ve benzerleri), koruma mevzuatı ve koruma planları dışına çıkararak, yerel yönetimlere- merkezi yönetimin onayını almak koşulu ile- bu alanlar ile ilgili köklü imar değişiklikleri yapma yetkisi verilmiştir.

5226 sayılı Kanunu, uluslararası koruma normlarının ulusal mevzuatın bir parçası haline getirme konusunda yeni bir dönüm noktası olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır. Koruma kuramının son elli yıldır sürdürülen tartışmaları ile biçimlendirilmiş olan sit alanları, sürdürülebilirlik, katılım, korumanın sosyal ve ekonomik boyutu ve planlama (*Alan Yönetim Planları*) ile ilgili hükümleri ilk kez 5226 sayılı Kanunda yer almıştır. Avrupa Birliği uyum sürecinde öngörüldüğü biçimde yerel yönetimlerin güçlendirilmesi ve yetkilerinin artırılması ile ilgili olarak, yerel yönetimlerin koruma alanında sadece merkezden alınan kararları uygulamak üzere değil, kendi teknik kadroları, kendi bütçeleri ile “koruma bölge kurulları” kararlarına uygun olarak çalışmalarına olanak tanıyacak düzenlemeler yürürlüğe girmiştir.

2863 sayılı Kanun’un 10. maddesi, 5226 sayılı Kanun çerçevesinde, *Koruma, Uygulama, Denetim Büroları’nı* (KUDEB), koruma mevzuatının önemli bir parçası haline getirmiştir. Yerel yönetimlere, imar müdürlükleri bünyesinde görev yapmak üzere, koruma alanında özel bir birim olarak işlev görecektir, KUDEB kurma yetkisi, 2863 sayılı Kanun’un 10. Maddesi ile Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın iznine bağlanarak verilmiştir. Bu çerçevede, 2005’te “Koruma, Uygulama ve Denetim Büroları, Proje

Büroları ile Eğitim Birimi Kuruluş, İzin; Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik”⁵³¹ yürürlüğe girmiştir.

Uluslararası koruma mevzuatının yerel otoriteleri görevlendirmek, güçlendirmek, teknik ve finansal destek sağlamak konusunda geliştirdiği düzenlemelere ve Avrupa Birliği uyum sürecinin yerinde yönetim anlayışı ile uyum sağlamak amacıyla gerçekleştirilmiş olan bu düzenleme, Bölge Koruma Kurullarının iş yükünü azaltarak, uygulamaların denetim altında yürütülebilmesi için önemli bir olanak sağlamıştır. Bu bağlamda 5226 sayılı Kanun’un 4. Maddesi aşağıdaki hükmü getirmiştir:

“...büyükşehir belediyeleri, valilikler, bakanlıkça izin verilen belediyeler bünyesinde kültür varlıkları ile ilgili işlemleri ve uygulamaları yürütmek üzere sanat tarihi, mimarlık, şehir plânlama, mühendislik, arkeoloji gibi meslek alanlarından uzmanların görev alacağı koruma, uygulama ve denetim büroları kurulur. Ayrıca, il özel idareleri bünyesinde, kültür varlıklarının korunmasına yönelik rölöve, restitüsyon, restorasyon projelerini hazırlayacak ve uygulayacak proje büroları ve sertifikalı yapı ustalarını yetiştirecek eğitim birimleri kurulur”

KUDEB görevleri aşağıdaki gibi tanımlanmıştır;⁵³²

1.Tamirat, tadilat öncesinde yapıyı incelemek, onarıma ilişkin koşulların belirtildiği onarım ön izin belgesini düzenlemek;

2.Kültür ve tabiat varlıkları ve bunların koruma alanlarında, sit alanlarında, tamirat ve tadilatların uygun malzeme, özgünlük kriterine uygun olarak gerçekleşmesini denetlemek;

3.Gerekli görüldüğü durumlarda onarımı durdurup, esaslı onarıma geçiş için Koruma Bölge Kurulu’ndan görüş talep etmek;

4.Kültür ve tabiat varlıklarına bitişik parsellerde bulunan tescilsiz tadilat için varsa KAİP’ni dikkate alarak izin vermek;

5.KAİP hükümlerine uygunluğu denetlemek;

⁵³¹ KUDEB Uygulama Yönetmeliği metni için bkn.<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/06/20050611-7.htm>

⁵³² Emre Madran, Nimet Özgönül, **Son Yasal Düzenlemelerde Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunması ve Yerel Yönetimler El Kitabı**, Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 2005, s. 23-24.

6.Koruma Bölge Kurulları tarafından onaylanmış projelerin uygulamalarını denetlemek ve uygulamaları Koruma Bölge Kurulu kararlarına uygun tamamlananlara kullanma izin belgesi düzenlemek;

7. Kültür ve tabiat varlıkları ile bunların koruma alanlarında Koruma Yüksek Kurulu ilke kararlarına, Koruma Bölge Kurulu kararlarına aykırı olarak yapılan inşaatlar ile KAİP ile getirilen sit şartlarına aykırı olarak yapılan inşaatlar ile ilgili olarak imar mevzuatında belirtilmiş olan işlemleri yapmak, uygulamaları durdurarak, konuyu Koruma Bölge Kurullarına iletmek;

8.Çökme tehlikesi bulunan taşınmaz kültür varlıkları ile ilgili olarak can ve mal güvenliğinin temini için gerekli önlemleri alarak, konuyu Koruma Bölge Kurullarına iletmek;

9.Maliki bulunduğu taşınmaz kültür varlığının onarımı için yeterli finansal kaynağı bulunmayan mülk sahiplerine yetkili idarelerce verilecek mali destek için gerekli düzenlemeleri yapmak;

10.Mali olarak kültür varlığının bakım onarımını yaptırabilecek olan mülk sahiplerine ilgili idarelerce verilecek teknik eleman yardımında görev almak ya da bu görevi yerine getirenleri denetlemek;

11. Kent tarihi açısından önemli mekanların işlevlerinin korunmasını sağlayacak projeler hazırlamak, işlemleri yürütmek ve

12. 2863 sayılı KTVKK'na ve 3194 sayılı İmar Kanunu'na aykırı uygulamaları ilgili idareye ve Cumhuriyet Savcılığı'na bildirmek.

Katkı Payları ile ilgili düzenlemeler, 5226 sayılı Kanun'un 6. Maddesinde “katkı payları” ve “krediler” biçiminde tanımlanmıştır. Buna göre, emlak vergilerinin %10'u taşınmaz kültür varlıklarının korunması katkı payı olarak tahakkuk ettirilir, İl Özel İdarelerinin özel hesaplarında toplanan katkı payları, belediyelerin plan, proje, uygulama, kamulaştırma işlerinde, Vali denetiminde kullanılır, hükmü eklenmiştir. Ayrıca, Kanun'un 7. Maddesinde yapılan değişiklik ile özel mülkiyete tabi tescilli kültür varlıklarının korunmasında kamu himayesini olanaklı kılan bir düzenleme yürürlüğe

girmiştir. Kamu kurum ve kuruluşlarına, belediyelere, il özel idarelerine, mahalli idare birliklerine, tescilli taşınmaz kültür varlıklarını, Koruma Bölge Kurullarının belirlediği fonksiyonlar ile kullanmak koşulu ile kamulaştırma yetkisi verilmiştir. Malikin mali yetersizlik nedeniyle bakım - onarım, restorasyon ile korunmasına katkıda bulunamadığı yapıların, kamulaştırılarak korunması hedeflenmiştir.

Kültür ve tabiat varlıklarının korunması konusunda en büyük sıkıntılardan birisi olan kaynak sorunu da 2863 sayılı Koruma Kanununun 12. Maddesine göre oluşturulacak olan “katkı payı” fonlarından yetkili idarelerin hesaplarına kaynak aktarılması ile çözülmüştür. Ancak özel hukuka tabi gerçek ve tüzel kişilerin kamusal kaynaklardan faydalanmaları için yapılmış olan düzenleme ile proje ve uygulamaları yürütmekte olan yetkili idarelerin faydalanmalarının önü açılmış, mali güçlükler nedeniyle kültür ve tabiat varlıklarının korunmasını sağlayamayan mülk sahiplerine yapılması planlanmış olan yardımların asli kullanıcı yerine, yeni projelerin yürütücülerine aktarılmıştır.⁵³³ Yaşam alanları olarak, terk edilmiş tarihi merkezleri yoğun olarak kullanmakta olan alt ve orta gelir grubuna ait kentlilerin mülkiyetinde bulunan korunması gerekli kültür varlıklarının, korunmasına katkı payı sağlamak üzere ayrılmış kamusal kaynaklar, amaçlandığı gibi mülk sahiplerine doğrudan aktarılamamış; bu alanlarda, proje geliştirmekte olan kamu idarelerine ya da yüklenicilerin faydalanabileceği bir biçimde “yenileme projelerine” aktarılmıştır. Mülkiyet haklarında vazgeçmeyen, yenileme projesi kapsamında yenilenen mülkünde yaşamını sürdürmeyi isteyen hak sahipleri de kendi mülkiyetlerinde bulunan yapılarda, mülkiyet haklarını sürdürebilmek amacıyla, mülkün proje uygulaması sonunda kazanacağı tespit edilen yeni değer üzerinden borçlandırılarak mülkiyet hakkını koruyabilmektedir.

5226 sayılı Kanun’un 8. Maddesinde KAİP ile ilgili yeni düzenlemeler yürürlüğe girmiştir. Buna göre, i) Koruma Bölge Kurulları, üç ay içinde *geçiş dönemi koruma esasları ve kullanım şartlarını* belirler; ii) ilgili belediyelerin bölgede yaşayanlar, meslek odaları, sivil toplum kuruluşlarının katılımı ile hazırlayacakları KAİP’ni, 2 yıl içinde Koruma Bölge Kurullarına iletir; iii) bu süre içinde KAİP

⁵³³ 2004 yılından günümüze, 5226 sayılı Kanun’un 6. maddesi kapsamında yürürlüğe girmiş olan ve mülk sahiplerini belli harç ve vergilerden muaf tutarak, emlak vergilerinin %10’nu ile oluşturulmuş, koruma fonuna aktarılmış olan kaynaklarının ne kadarının bu amaçla kullanılmış olduğuna dair bir istatistiki bilgiye ulaşılamamıştır.

hazırlanamazsa geçiş dönemi koruma esasları ve kullanım şartları uygulamasının durdurulur ve iv) KAİP'nin tamamlanması için Koruma Bölge Kurulu kararı ile en fazla bir yıl daha ek süre verilir. Ek 2. madde ile *Alan Yönetim Planları*, Alan Başkanlıkları ile düzenlemeler, kurumsal, kuramsal, idari birçok belirsizlik ile birlikte yürürlüğe girmiştir.

5226 sayılı Kanun ile koruma alanında sağlanan kazanımlar, 5366 Kanun ve 648 sayılı KHK ile kaybedilmiştir. Planlama sürecinde merkez güçlendirilmiş, yerel yönetimlerin etkisi azaltılmış, halkın, STK'ların, meslek kuruluşlarının, akademisyenlerin planlama sürecine katılma imkanları ortadan kaldırılmış, bütünsel planlama anlayışından uzaklaşarak, parçalı proje uygulamalarına meşru zemin hazırlayan yasal düzenlemeler yapılmıştır.

5226 sayılı Kanunun yayın tarihinden yaklaşık on bir ay sonra, 16 Haziran 2005'te yürürlüğe girmiş olan, 5366 sayılı “Yıpranan Tarihi ve Kültürel Taşınmaz Varlıkların Yenilenerek Korunması ve Yaşatılarak Korunması Hakkında Kanun”, Koruma Kanunun tüm güçlü yönlerini zayıflatacak uygulamalar ile ilgili düzenlemeleri yürürlüğe sokmuştur. Sit alanlarında, KAİP kararları dışında, ilgili yerel yönetimin hazırladığı avan proje ile uygulamaların gerçekleşmesinin önünü açan bu yeni düzenleme, koruma alanında 2005 tarihine kadar geçerli olan tüm normları değiştiren, yeni bir vizyonu hayata geçirmiştir.

5366 sayılı “Yıpranan Tarihi ve Kültürel Varlıkların Yenilenerek Kullanılması ve Yaşatılarak Kullanılması Hakkında Kanun”⁵³⁴ evrensel bütünsel koruma yaklaşımından uzaklaşarak, koruma-kullanma arasındaki dengeyi bozarak ve yenileme alanlarında yaşayanları yok sayarak, tepki çekmiştir. Koruma Kanunu ile devlete verilmiş “koruma” görevi; proje geliştirmek, finansman sağlamak ve uygulamayı yürütme koşullarını yerine getirme yükümlülüğü ile inşaat şirketlerine devredilmiştir.

⁵³⁴ 5366 sayılı Kanun metni için bkn. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5366.pdf>

5366 sayılı yasa ile “devletin özelleştirilmesi kabul edilemez kolluk faaliyeti” olan plan yapma görevi özelleştirilmiştir.⁵³⁵ Kentin tarihi alanları özel şirketlerin tasarrufuna bırakılmıştır. Sit alanları içinde- il özel idarelerinde, İl Genel Meclisi, büyükşehir belediyelerinde, Büyükşehir Belediye Meclisi onayından sonra, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından Bakanlar Kurulu’na sunulurak- ilan edilen yenileme alanları, “Bakanlar Kurulu Kararı ile tesis edilen bir idari işlem niteliğindedir”. Bölgede yaşayan mülk sahibi ve kiracılar bu aşamadan sonra ihaleyi kazanacak olan firmanın hazırlayacağı avan projede belirlenmiş olan şartlara uygun olarak hareket etmek zorundadırlar. Avan proje sırasıyla, Yenileme Kurulu onayı sonrasında, büyükşehirlerde Büyükşehir Belediye Meclisi onayı, ilçe belediyelerinde İlçe Belediye Meclisi onayı ile yürürlüğe girmektedir. Avan proje, adının da çağrıştırmakta olduğu gibi, güvenilir, kullanışlı bir proje hazırlamak üzere, hazırlık aşamasında, “... işlev şemasının, arsa, altyapı, iklim, kadastro, imar durumu, doğal yapı, çevre düzeni, işveren isteklerinin ve mimarın verdiği kararların kesinleştirildiği aşamadır.” Bu alanlar için uygun olan projeler ise 2863 sayılı Koruma Kanunun 3. maddesi ile tanımlanmış, KAİP’na uygun, “uygulama projesine esas teşkil edecek her türlü çevresel, yapısal, fiziksel ve sosyal kararı” içeren projelerdir.

2863 sayılı Kanun kapsamında, “sit alanı” ilan edilmiş ve koruma altına alınmış alanların, Koruma Kanunu’nun sit alanları için belirlemiş olduğu koruma koşullarına uygun olarak, Koruma Bölge Kurulları kararları kapsamında korunması yerine, avan projeler ile “tarihi dokuya saygılı”, ancak yeni belirlenecek olan imar koşullarına uygun olarak yeniden inşasını olanaklı kılmak üzere, 2005 yılında yürürlüğe girmiş olan Yenileme Kanunu, Türkiye’de koruma-planlama ilişkisini kökünden değiştiren bir hukuki düzenleme olmuştur. Özellikle kentsel ranttan en büyük payı almakta olan İstanbul’da tarihi kent dokusunu önemli ölçüde değiştirme kapasitesine sahip bulunan bu yeni düzenleme, Sulukule, Tarlabası’nda gerçekleştirilmiş olan yenileme projeleri ile değişimi yönlendirme kapasitesini ispat etmiştir.

⁵³⁵ Zeynep Ahunbay, İclal Dinçer, Çiğdem Şahin (Der.), **Neo-liberal Kent Politikaları ve Fener-Balat-Ayvansaray**, 1. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, içinde, Can Atalay, “Kentsel Dönüşüm mü?”, s.205-221 ve s. 207-209.

Cevat Erder, 1975 yılında kaleme aldığı çalışmasında aşağıdaki tespiti yapmaktadır ;

“Anıt ve çevre korumasında varılan kararların ve bunların uygulaması için oluşturulan idari ve hukuki tedbirlerin koruma anlayışında halkla bir ilişkisi kurulmamış ise yeterliliklerinden şüphe etme lazımdır ... onarımda alınacak kararlarda teknik yönden olduğu kadar, insana dönüklüğü yönünden de ilgili bilimsel çalışmalara yer verilmesinin önemi büyüktür. Ekonomik gelişmeye dönük, maddi çıkarların öncelik kazandığı ortamın yıkıcılığından yakınlık, yalın tarihi değer yaklaşımıyla, teknik yönün çözülmesi ile yetinmek, toplumsal oluşu dikkate almadıkça etkili olmayacaktır”⁵³⁶

Erder’in, koruma alanındaki en önemli başvuru kaynaklarından birisi olan bu çalışmasında; batılı ülkelerin, yol gösterici olacağına inanılan, anıt ve çevre koruma ile ilgili tutumlarının incelenmiş, ancak toplumsal ve siyasal geçmişimizle oluşan kimliğimizi ve ekonomik olanaklarımızı dikkate alan bir yaklaşım aramanın gerekliliğini vurgulanmıştır.

Ne var ki, Türkiye’nin kendisine özgü koşullarının şekillendirdiği kentleşme pratikleri, 1975 yılından beri geçen sürede, Erder’in önerdiği gibi korumaya, fiziki müdahale olarak değil, sosyo-ekonomik ve kültürel boyutu da ele alan bütüncül bir planlama anlayışı ile yaklaşmayı başaramamıştır. Aradan geçen sürede, toplumsal gerçeklere uygun bir koruma yaklaşımının benimsenememiş olması endişe verici ve düşündürücüdür.

5366 sayılı Kanun, 2863 sayılı Koruma Kanunu’nu devre dışı bırakarak, “tarihi sitlerin yok edilmesinin kapısını açmıştır.”⁵³⁷ Çeçener’e göre, tarihi sitlerin planlar ile değil projeler üzerinden yenilenmesinin yolunu açmış olan bu yasa, bilim insanlarını da yasanın uygulanması önünde engel oluşturmamaları için, “uygun atamalar” ile görevlendirmiş, bu nedenle bağımsızlıkları ilk andan itibaren sorgulanabilir, yeni bir Koruma Kurulu, “Yenileme Alanları Koruma Kurulu” oluşturulmasının önünü açmıştır. 14 Aralık 2005 tarihinde yürürlüğe konulmuş olan Yönetmelik, yasanın ve yönetimin bu alandaki amacını açıkça göstermektedir; Yönetmelik ile tanımlanan sistem, “aklın ve

⁵³⁶ Cevat Erder, **Tarihi Çevre Bilinci**, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, No:24, 1975, s. 274.

⁵³⁷ Besim Çeçener, “5366 Sayılı Yasada Koruma Kavramı”, Doğan Kuban (Ed.), **İstanbul Müze-Kent Projesi Bağlamında Gözlemler**, Yapı, No:292, Mart 2006, s. 28.

bilimin öngördüğü geniş kapsamlı fiziki planlama disiplini uygulamadan kaldırılmakta, yerine özel kişilerin istek ve çıkarlarını ön plana çıkarmaktadır.”⁵³⁸

5366 sayılı Kanun, yürürlük maddesinde, “Bu Kanun kapsamında yer alan Yenileme Alanlarında, uluslararası hukuktan doğan yükümlülükler saklı kalmak kaydı ile diğer kanunların bu kanuna aykırı hükümleri uygulanmaz” denilerek, eski yasanın tanımladığı koruma süreçleri de ortadan kaldırılmıştır.

Doğan Kuban, Yenileme Kanunu ile ilgili endişelerini, “Bir kentin tarihsel kimliği çirkinlik ve güzellikleri birlikte içerir. Kentler eskirler ve ev ev dökülürler, kent yaşadığı sürece eskiler onarılır” diyerek tanımladıktan sonra aşağıdaki açıklamayı yapmaktadır:

“1973 yılında çıkarılan 1710 sayılı Kanunun uluslararası gelişmelerden haberi olan bir bürokrasi ve TBMM’nin varlığının kanıtıdır, 2005 tarihli Yasa ise İstanbul’un sadece 1/500’nu oluşturan tarihsel dokunun, koruma maskesi altında, kentsel yenileme denilen, çağdaş ölçütlerin dışında ve spekülasyona açık bir ihale yasasına tabi tutulduğunu göstermektedir.”

Kuban, restorasyon kuramının temel ilkesinin, “özgün karakterin” korunması olduğunu hatırlatmakta ve “2005 tarihli özgün bir Osmanlı yapısı olabilir mi” diye sormaktadır.⁵³⁹

Yeni yasanın, uygulanmaya başlandığı alanlarda (Sulukule ve benzerleri) eski doku tamamen ortadan kaldırarak, ham arazi haline getirilen kentsel sit alanları, özgün dokularının tamamen kaybetmişlerdir. Kentsel belediye oluşturan mahalle dokuları hafızalardan silinerek, tip projeler ile devam ettirilen inşaatlar ile sürekli artmakta olan yenileme alanları sayıları dikkate alındığında durum endişe verici bir hal almıştır.

Özellikliğini kaybetmiş, afet ve deprem riski taşıyan sit alanlarının yenilenerek korunmasını, kullanarak yaşatılmasını amaçlayan Yenileme Kanunu ile görevlendirilmiş yetkili idare büyükşehir belediyeleri, ilçe ve ilk kademe belediyeleri, belediyelerin yetki alanları dışında İl Özel İdareleri olarak tespit edilmiştir.

⁵³⁸ Besim Çeçener, “5366 Sayılı Yasada Koruma Kavramı”, Doğan Kuban (Ed.), **İstanbul Müze-Kent Projesi Bağlamında Gözlemler**, Yapı, No:292, Mart 2006, s. 29.

⁵³⁹ Doğan Kuban, “En Kötü Tarih Yorumu İdeolojik Amaçlarla Tahrif Edilendir”, Doğan Kuban (Ed.), **İstanbul Müze-Kent Projesi Bağlamında Gözlemler**, Yapı, No: 292, Mart 2006, s. 6-8.

Yenileme alanları sınırları, yetkili idarelerin Meclisleri (İl Genel Meclisi, Belediye Meclisi, Büyükşehir Belediyesi Meclisi) tarafından salt çoğunluk ile onaylandıktan sonra Bakanlar Kurulu Kararı ile kesinleşmektedir. 5366 sayılı Kanunun, 2. maddesine göre, tüm alan içindeki taşınmazlar, yetkili idarelerce hazırlanan yenileme projeleri, Yenileme Alanı Koruma Kurulu- 2005 tarihinde yürürlüğe girmiş olan, 5366 sayılı Kanunu Uygulama Yönetmeliği⁵⁴⁰ 12. Maddesine göre, yetki ve sorumluluğu yenileme alanı ile sınırlı olmak ve yenileme projelerini karara bağlamak amacıyla, 2863 sayılı Kanunun 51. maddesine göre oluşturulmuş olan Koruma Kurulu- Kararı ile onaylandıktan sonra, yenileme projesinin hükümlerine tabi olmaktadır.

5366 sayılı Kanun'un, 3. Maddesine göre, uygulamalar, yetkili idareler (il özel idaresi veya belediyeler) tarafından gerçekleştirilebileceği gibi, kamu kurum ve kuruluşları veya gerçek ve özel hukuk tüzel kişiliklerine yaptırılır hükmünü getirmiştir. Ayrıca, aynı madde kapsamında yapılan düzenlemeler ile yetkili idareler, uygulamaları, TOKİ ile ortak yapabileceği gibi TOKİ'ye yaptırma yetkisine de sahip olmuşlardır.

5366 sayılı Kanununun, kamulaştırma ile ilgili hükümleri, 4. madde ile düzenlenmiştir, “anlaşma esastır” ilkesi çerçevesinde yürürlüğe girmiş olan düzenlemeler, “anlaşma”nın gerçekleşmemesi durumunda, 2942 sayılı Kamulaştırma Kanununun 3. maddesine göre iskan projeleri gerçekleştirme amaçlı kamulaştırma yapılabilir hükmü getirilmiştir. Yetkili idareler kamulaştırma işlemlerini yürütülmesinde; veraset ilamı çıkarttırma, kayyım tayin etme veya tapuda kayıtlı son malike göre işlem yapmakla görevlendirilmiştir. Aynı madde kapsamında, Hazineye ait taşınmazların başka bir işleme gerek kalmadan yetkili idarelere bedelsiz devredilmesi ve satışlar ile gelir elde edilmeye başlandığında, proje/uygulama giderleri çıkarıldıktan sonra, gelirin %25'nin Hazine devredilmesi hükmüne bağlanmıştır. Ayrıca, 4734 sayılı İhale Kanunu tabi olan 5366 sayılı yasa uygulamaları aynı zamanda her türlü vergi ve harçtan muaftır.

⁵⁴⁰ 5366 Sayılı Kanun'un Uygulama Yönetmeliği için bkn. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/12/20051214-6.htm>

5366 sayılı Yenileme Kanunu ile ilgili tartışılan konular aşağıda sayılmaktadır:⁵⁴¹

1. Alanın, sit alanı statüsünden çıkarılarak, KTVKK ile belirlenmiş koruma statüsünü kaybetmesi;

2. 5366 sayılı Kanun kapsamında sadece ilgili idarenin yapacağı görevler sıralanmış; yenileme alanı tespiti, ilanı, avan ve uygulama projeleri tanımları ile örgütlenme, yönetim, denetim, katılıma ilişkin tanımlar yapılmamıştır. Yenileme alanı içinde bulunan taşınmaz kültür varlıkları ile ilgili alınacak kararlar, KTVKK'nun konusu olmaktan çıkarılmıştır;

3. 5366 sayılı Kanunun 4. maddesi ile yapılmış olan düzenlemede, “yapıların, boşaltılması, yıkılması ve kamulaştırılmasında anlaşma yolu esastır” hükmü yer almaktadır ancak, anlaşmanın sağlanamadığı durumlarda, ilgili idareye Kamulaştırma Kanunun, 3. maddesine uygun olarak, “iskan amaçlı” kamulaştırma yetkisi verilmiştir. Böylece, proje tamamlandıktan sonra, yenileme alanı içersinde bulunana özel mülkiyete tabi yapıların, üçüncü şahıslara satışı önündeki yasal bir engel kaldırılmıştır. Kentin en yoksullarının yaşam alanları olan tarihi sit alanlarında, taşınmaz kültür varlıklarını koruma göreve devlet adına, mülk sahibine bırakılmış olduğu halde, devlet bu görevi yerine getirirken, asıl mülk sahibini koruyan önlemler almak yerine, mülkü yeni bedeli ödeyebilecek bir başka hak sahibine devretmekte, devlet eliyle *soylulaştırılan* bir alan yaratmaktadır. Bu alanlarda yaşam mücadelesi vermekte olan, kiracılara ise hiçbir hak tanınmamaktadır;

4. Katılıma ilişkin düzenlemenin yapıldığı 7. maddede yer alan “... uygulama konusunda bilgilendirilmek üzere ...” ifadesi katılımın “bilgilendirme” ile sınırlı olduğu, “... yetkili idare, ihtiyaç halinde... danışma toplantıları düzenleyebilir” ifadesi de, katılımın yetkili idarenin inisiyatifinde olduğunu göstermektedir. Yenileme alanının belirlenmesinde, proje hazırlanması ve finans modelinin belirlenmesinde yetkili

⁵⁴¹ Zeynep Ahunbay, İclal Dinçer, Çiğdem Şahin (Der.), **Neo-liberal Kent Politikaları ve Fener-Balat-Ayvansaray**, 1. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, içinde, İclal Dinçer, “Tarihi Kent Mekanlarının Yenileme Yasası ve Yenileme Projeleri ile İmtihamı”, s. 183-204, s. 187-188.

idarenin tek karar merci olarak belirlenmiş olması ise bölgenin mevcut sosyo-ekonomik dengelerini kaçınılmaz olarak değiştirecektir ve

5. Yenileme Kanunu, parçacıl bir yaklaşım ile KAİP'dan bağımsız olarak, uygulamayı mimari bir proje olarak değerlendirmektedir. Oysa, 2004 yılında yapılan değişiklik ile Koruma Kanununa girmiş olan genişletilmiş KAİP tanımı; arkeolojik, tarihi, doğal, mimari, demografik verilerin yanı sıra sosyo-ekonomik, kültürel verileri içeren araştırmaların verilerine dayanarak, bölgede yaşayan ve çalışanların hayat standartlarını iyileştirecek, hem bölge hem de malikler için katma değer yaratarak, yerleşik halkın bölge ile birlikte kalkınmasını ve bölgenin korunmasına katkı sağlayacak şekilde yaşamlarını devam ettirebilmelerine imkan tanıyacak plan ve projelerin geliştirilmesini ön görmüştür.

2863 sayılı Kanun'un Uygulanmasında Üçüncü Dönem: 648 sayılı KHK

Koruma mevzuatında yapılan bir diğer köklü değişiklik 2011 tarihinde yürürlüğe girmiş olan 648 sayılı Kanun Hükmünde Kararname⁵⁴² ile gündeme gelmiştir. Bu KHK'nın 51. maddesi ile tabiat ve kültür varlıkları iki ayrı kategoride değerlendirilerek, birbirlerinden ayrılmış; koruma mevzuatının bu tarihe kadar bir arada değerlendirdiği tabiat ve kültür varlıkları ile ilgili farklı birimler görevlendirilmiştir. Taşınır tabiat varlıkları dışında kalan, doğal sit alanları ve bunların koruma alanları ile yetkili ve görevli bakanlık, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı olarak tanımlanmıştır. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'na bağlı, "Koruma Genel Müdürlüğü" ve tabiat varlıkları ile karar almak üzere "Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu"nın görevini üstlenmek üzere "Tabiat Varlıkları Koruma Merkez Komisyonu" oluşturulmuş; "Tabiat ve Kültür Varlıkları Bölge Kurullarının" yetki ve sorumlulukları da Çevre ve Şehircilik Bakanlığı temsilcileri başkanlığında yeterli sayıda uzamanın katılımı ile oluşturulacak "Tabiat Varlıkları Bölge Komisyonuna" verilmiştir. Her iki Komisyonun iş, işlem ve kararlarının Çevre ve Şehircilik Bakanlığı İlke Kararları doğrultusunda kıyasen uygulanacağı ve Çevre ve Şehircilik Bakanlığının onayı ile yürürlüğe konulacağı, hükme bağlanmıştır. Tabiat varlıkları ile ilgili alınacak tüm kararlar merkezi yönetime bağlanmıştır. 2863 sayılı Koruma Kanunun 17, 55 ve 58. maddelerinde yapılan

⁵⁴² 648 Sayılı KHK metni için bkn. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/08/20110817-1-1.htm>

değişiklikler ile koruma planlamasına katılım, denetim-saydamlık ilişkisi zayıflatılmıştır. Ayrıca, 41. madde ile getirilen sokak sağlıklılaştırma projeleri ve uygulamaları ile ilgili düzenlemeler bütüncül planlama anlayışından uzaklaşarak, parçacıl yaklaşımı yeniden gündeme getirmiştir. 49. madde ile 5226 sayılı Kanun ile plan yapma sürecini katılıma açmayı hedefleyen düzenlemeler değiştirilmiştir. Koruma Kurullarının yapılanma süreçleri bir kez daha değiştirilerek, 648 sayılı KHK ile YÖK kontenjanı tamamen kaldırılmıştır, tüm üyelerin Bakanlık tarafından atanan Kurulların oluşturulmasının önü açılmıştır.

6. SONUÇ

Türkiye'nin kendisine özgü modernleşme süreci Türkiye'ye özgü bir kentleşme-koruma ilişkisi ortaya çıkarmıştır. Bu ilişki de korumanın kentleşme sürecinin bir parçası ol(a)maması ve kültürel mirasın hızla yok olması sonucunu doğurmuştur. Araştırma sorusunun “Türkiye’de koruma neden, kentleşme sürecinin bir parçası olamamıştır” olarak tespit edilmesi, bu sorunun yanıtının, Türkiye’nin kendisine özgü toplumsal, siyasal ve ekonomik yapısında aranması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu özgün yapının ortaya çıkardığı kentleşme dinamiklerinin ve koruma yaklaşımının anlaşılmasına yönelik bir araştırma güzergahı biçimlendirilmiştir.

“Türkiye’ye özgü siyasî, toplumsal ve ekonomik yapı nasıl ortaya çıkmıştır?” sorusu da kuramsal çerçevenin belirlenmesine yardımcı olmuştur. Türkiye’nin bir yandan içinde bulunduğu sistem ile nasıl bütünleştiği, öte yandan bu bütünleşmenin Türkiye’de yapısal değişiklikleri nasıl zorladığının anlaşılmasına yardımcı olan *Dünya-Sistemleri Analizi* ve *Oryantalizm Analizi* kuramsal çerçeveyi oluşturmuştur.

Dünya-sistemleri analizinin, çalışmamızı ilgilendiren bölümleri seçilmiştir. Wallerstein’in, Edward Said’in Oryantalizm analizini bir adım öteye taşıyan ve oryantalist dünya görüşünün, kapitalist dünya-ekonominin jeo-kültürünü yaratmak üzere nasıl araçsallaştırıldığı açıklaması üzerinden bir kuramsal çerçeve oluşturulmuştur.

Dünya-sistemleri analizinin, bilgi kutularının sınırlarından kurtulma önerisi, modernleşme, kentleşme, koruma ilişkisinin bütünün parçaları olarak değil, birbiriyle ilişkili bir bütün olarak incelenebilmesi için farklı disiplinlere ait bilgilerin bir arada kullanılmasına imkan sağlamıştır.

Olguları uzun erimde inceleme, tarihsel süreklilikleri göz önünde bulundurma önerisi de Osmanlı İmparatorluğu döneminde başlamış olan çevreselleşme süreci boyunca toprak düzeninde meydana gelmiş olan değişimlerin, toplumsal, siyasal ve ekonomik yapı ile birlikte, kentleşme ve koruma ilişkisinin nasıl biçimlendiğinin anlaşılabilmesi amacıyla, tarihsel bir izlek oluşturulmasına olanak sağlamıştır.

Çevreselleşme sürecini yöneten güçlü merkeze yapılan vurgu ise, Osmanlı döneminden itibaren *aşkın devletin* farklı tezahürlerinin; Türkiye’yi dünya-sistemi içinde, sistemin sabitlerinin (pazar, devlet, sınıf, evrenselcilik, jeo-kültür ve benzeri) belirlediği kurallara uyumlu bir katılımcı olarak tutmak üzere nasıl çalıştığının anlaşılması için yol gösterici olmuştur.

Bu kuramsal çerçevenin yardımıyla “çift katmanlı” bir analizin yürütülmesi mümkün olmuştur; i) Türkiye’nin 16. yüzyıldan itibaren yeniden biçimlenmekte olan modern dünya-sistemi içinde nasıl var olduğu, sisteme eklemelenme süreçlerinin *güçlü devlet* tarafından nasıl yönetildiği, ii) bu var oluş mücadelesinin modernleşme sürecini nasıl biçimlendirdiği ve kentleşme-koruma ilişkisini nasıl yönettiği açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışma kapsamında, *tarihsel analiz*, 16. yüzyıldan itibaren dünya-sistemi ile bütünleşmenin izini sürmek üzere yapılmıştır. *Farklı merkezileşme süreçlerinin* ortaya çıkaran tarihsel koşullar ve bu farklı tarihsel koşulların modernleşme, kentleşme açısından ortaya çıkarttığı sonuçlar incelenmiştir.

16. yüzyıldan itibaren, dünya-sisteminin merkezinde meydana gelen değişimler, Osmanlı İmparatorluğu’nda da yapısal değişimlerin meydana gelmesine neden olmuştur. İmparatorluğun eski dengesinin tüm unsurlarını altüst ederek, merkezileşme sürecini batıninkinden *farklı* bir güzergaha sokmuştur. Hem devlet hem de birey için tek gelir kaynağı olan toprak düzenin zorunlu olarak değiştirilmesi ile siyasal, sosyal ve ekonomik düzen yeniden biçimlenmiştir. Daha önce, asker-memura bırakılmış olan tarımsal gelirin, hazinenin gereksinimlerini karşılamak üzere, iltizam usulü ile mültezime bırakılması, feodalitenin geç ortaya çıkmış, az gelişmiş bir varyantına geçilmesi sonucunu doğurmuştur. 1550 yılında başlayan Celali İsyanları Anadolu’da düzeni yeniden belirleyecek bir biçimde etkili olmuştur. Şehirler “büyük kaçgun”ın sonuçlarına hazır değilken, köylerden kentlere kitleler halinde göç akının başlamıştır. Osmanlı merkezileşme süreci de bu ekonomik ve toplumsal dönüşüme eşlik eden, siyasi bir yeniden yapılanma sonucunda ortaya çıkmıştır. Merkezin isyanları bastırmak üzere, eşkıyaları ve bu vurucu gücü kullanan muhalefeti, kendisine bağlamak üzere *görevler ve memurluklar* vererek yaptığı *pazarlık* Osmanlı merkezileşmesinin yönünü belirlemiştir.

Avrupa’da merkezileşme süreci, feodal düzenin güç odaklarının ortadan kaldırılması ile tamamlanmıştır, ancak bu güç odaklarının tasfiyesi, beraberinde muhalefetin ve demokratik gelişim için gerekli müzakere araçlarını ortaya çıkmasını getirmiştir. Avrupa’daki gibi muhalif güçleri tasfiye ederek değil, pazarlık yöntemiyle kendisine bağlayıp, *ehlileştiren* Osmanlı merkezileşmesinin sonuçları da farklı olmuştur. Demokratikleşme için gerekli olan müzakere araçlarını elinde bulunduran toplumsal ve siyasal yapı yerine; pazarlık yöntemi ile merkez ile bütünleşmeye ve ittifak kurmaya, ikna edilmeye hazır bir yapı 20. yüzyıla miras bırakılmıştır.

Cumhuriyet dönemi sonrasında analiz, dört ana başlık altında, Osmanlı İmparatorluğu’ndan miras kalan güçlü merkezi yapının; dünya-sistemine eklemlenme sürecini, modernleşme, kentleşme ve koruma ilişkisini nasıl yönettiğine odaklanarak yapılmıştır. Türkiye’de kentleşmenin laboratuvarı olarak ele alınan *baskın kent* İstanbul özelinde; İstanbul’un Terk Edilmesi (1923-1950), İstanbul’a Dönüş (1950-1980), İstanbul’un Yeniden Fethi (1980-2000) ve İstanbul’un Dönüşümü (2000-2012) başlıkları ile yapılmıştır.

Dönemselleştirme yapılırken, analitik çerçeveye bir başka katman daha eklenmiştir. Modernleşme sürecinin, “*ideoloji-koruma*”, “*batılılaşma-koruma*”, “*milli kimlik-koruma*” çelişkilerini de kentleşme sürecine dahil ettiği varsayımı üzerinden hareket edilmiştir. İlk olarak, tüm iktidarlar, kendi altın çağ algıları ile uyumlu olarak *ideolojik* bir tercih yapmış; neyin koru(n)maya değer ve neyin gözden çıkarılabilir olduğunu “*ideoloji-koruma çelişkisi*” ile belirlemişlerdir. İkinci olarak, tüm iktidarlar, kendi Batı ve batılılaşma tanımlamaları ile uyumlu, yeni bir kimlik tahayyül etmiş, neyin bu yeni kimlik tanımlaması ile uyumlu ve neyin uyumsuz olduğunu, “*batılılaşma-koruma çelişkisi*” etrafında tanımlamışlardır. Son olarak, ulus devlet yaratma süreci öncesinde ve sonrasında, tüm iktidarlar kendi milli (ulusal) kimlik algıları ile uyumlu bir toplumsal kimlik tanımlayarak, neyin bu milli kimliği yansıtmak / taşımak üzere koru(n)maya değer olacağını “*milli kimlik-koruma çelişkisi*” ile belirlenmiştir.

1923-1950 arasında ılımlı aşkın devlet tarafından yönetilen dünya-sistemi ile bütünleşme sürecinde, dünya-ekonominin kapitalist düzenine uyum sağlayabilmek amacıyla, gerekli kaynakları yaratmak üzere, belli gruplar desteklenmiştir. Ulusal

kalkınma modeli sınıf çatışmasına yer bırakmadan, toplumsal bütünleşmeyi dayanışmacı toplum ideali etrafında biçimlendirmiştir. Kalkınmanın itici gücünü oluşturacak tarımsal üretimi yapmak üzere, köylüyü köyünde tutacak stratejiler geliştirilmiştir.

Batıya rağmen batılılaşma anlayışı ile Batılı, ancak Batı hegemonyasından kurtulmuş, tam bağımsız bir modernleşme süreci hedeflenmiştir. Avrupa-merkezci yaklaşımın Doğulu olarak tanımladığı unsurlardan kurtulurken, dünya-sisteminin siyasal, toplumsal ve ekonomik yapısını kuşanmak üzere *jakoben* bir modernleşme hareketi, efsanevi anavatan olarak tarif edilen Anadolu'nun kalbinden Ankara'dan başlatılmıştır.

Kısıtlı imkanlarını Ankara'da, modern Türkiye'nin yeni yüzünü yaratmaya ayıran yeni Cumhuriyet, İstanbul'u terk ederken, İstanbul'un kültürel mirasını da bir anlamda kaderine terk etmiştir. Dünya-sisteminin modernleşmeci bütünleşme politikalarına uygun olarak, planlı kentleşme vizyonu hayata geçirilmiş ancak "planların" yeni yerleşime açılacak olan alanlar için hazırlanabilmiş olmaları nedeniyle, "planlama" kültürel miras alanlarında yıkıcı yüzünü ilk adımda, bu alanları "kaderlerine terk ederek" göstermiştir.

1930'larda dünyayı etkisi altına almış olan *yüksek modernizm* akımının, hayatın her alanında hissedilen etkilerine karşın, koruma konusunda da duyarlılık gelişmeye başlamıştır. Uluslararası koruma kuramının gelişiminde mihenk taşları olarak kabul edilen; 1931 yılında hazırlanan Atina Tüzüğü (Carte Del Restauro), anıtların, çevreleri ile birlikte korunmasını önermiş, 1933 yılında hazırlanan Atina Anlaşması (Şehir Planlaması Sözleşmesi) dönemin modernist yaklaşımına uygun olarak, modern kentin gereksinimlerine yanıt vermek üzere, yapılacak planlama aşamasında "feda edilebilecek" kültür varlıklarının nasıl tespit edilebileceğini tanımlamıştır. Dünya-sistemin merkezinde koruma politikaları ile ilgili iç tutarlılığı olan bir yaklaşım henüz şekillenmemiş, eski ile yeni nasıl bir arada var olabilir sorunun yanıtları bulunmaya çalışılmıştır.

Genç Cumhuriyet yönetimi de dönemin ruhuna uygun olarak, *modernist* bir yaklaşım ile hayatın her alanını ilgilendiren konular ile ilgili yasal düzenlemeler ile

siyasal, toplumsal ve ekonomik yapıyı dönüştürmek üzere bir yeniden doğuş hareketi başlatmıştır. Buna karşın, 1873 tarihli “Asar-ı Atika Nizamnamesi”, 1973 yılına kadar eski eserlerin korunması ile ilgili temel yasal düzenleme olarak yürürlükte kalmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, dünya-sisteminin yeni bir aşamasına geçildiği 1950-1980 döneminde, hegemon güç olarak ortaya çıkan Amerika’dan yana saf belirlemiş olmak da dünya-sistemi ile bütünleşmenin yeni bir aşamasını başlatmıştır. IMF ve Dünya Bankası’nın devlet müdahaleciliğini kurumsallaştırmalarının Türkiye’deki karşılığı *ithal ikameci* üretime geçiş olmuş, daha demokratik bir siyasi yapıya geçiş şartı da DP’nin tek parti yönetimine son vermesi ile yerine getirilmiştir.

Bu yeni düzen, kırsalda Osmanlı İmparatorluğu döneminden beri sürdürülen “çiftthane” sistemini sonlandırırken, kooperatif türü işletmeler Türk tarımına hakim olmaya başlamıştır. Marshall Yardımı sonrasında artan makineleşme ile kırsaldaki yapısal dönüşüm hızlanmıştır. Bilgi teknolojisi, yedek parçası ve ham maddesi dışarıdan gelen, iç piyasa için tüketime dönük, düşük kaliteli ve uluslararası pazarda rekabet gücü olmayan imalat sanayinin merkezi durumuna gelmekte olan İstanbul’a doğru hızlı bir göç dalgası başlatmıştır.

Dünya-sistemi ile bütünleşme sürecini yöneten bürokratik aşkinci merkez, parti tarafından dile getirilen *popülist* talepler etrafında birleşmeyi sağlamak üzere, ittifakı doğrudan halk ile kurmuştur. İkna yöntemi olarak kent toprağı *spekülasyon* aracına dönüştürülmüştür. Sanayiye ucuz iş gücü, emekçiye barınak sağlamak üzere planlı dönemde yerleşime açılmamış araziler ve kentin çeperleri yerleşime açılmıştır. Belediye ve Yapı Yollar Kanunu’nun geçerli olmadığı bu araziler, Tapu İdarelerine başvurularak parsellere bölünmüştür. 1961 yılına kadar bu yolla 1 milyon adet parsel oluşturulmuş olduğu düşünülmektedir. Düşük gelir grupları için yasal olmayan ikinci bir arsa piyasası kent çeperlerinde oluşurken, 1955 yılında çıkarılan bir yasa ile zorunlu hale gelen kat mülkiyeti, bir önceki dönemin artık sürdürülmesi mümkün olmayan tek parsel, tek yapı ve bölünmemiş mülkiyet anlayışına son vermiştir. Yap-satçılara sağlanan kredi imkanları ile kentler bina bina yeniden inşa edilmeye başlanmıştır. Kat mülkiyeti hakkından faydalanmak isteyenler emsal artışı talep ederek, eski kentsel dokunun hızla

ortadan kalkmasına katkıda bulunmuşlardır. Mülk sahibi olmakla ilgili duyarlılık hızla artarken, *koruma* ile ilgili duyarlılık ortadan kalkmıştır.

Eş zamanlı olarak, uluslararası koruma kuramının gelişiminde önemli bir aşama olarak kabul edilebilecek 1963 tarihli Venedik Tüzüğü, 1931 tarihli Atina Tüzüğü'nün eksiklerini tamamlamak üzere hazırlanmıştır. Tarihi anıt kavramının tanımını, mütevazı yapıları da içerecek bir biçimde genişletmiş, korumayı bilimsel ve teknik yönleri olan bir kavram olarak yeniden tanımlamıştır. 1973 tarihli 1710 sayılı Eski Eserler Kanunu'nun hazırlanmasında etkili olmuştur. Ne var ki, yasal çerçevenin dünya-sisteminin merkezi ile uyumlu hale getirilmiş olması, uluslararası koruma normlarına uygun bir koruma yaklaşımı benimsenmesi anlamına gelmemiştir. Toplumun siyasi, sosyal ve ekonomik dinamikleri, dönem boyunca tarihi alanları da içine alan imar faaliyetlerinin büyük bir hız ve yıkıcılıkla devam ettirilmelerini mümkün kılmıştır.

1980-2000 döneminin en önemli vurgusu, 1980 sonrasında kendisini yeniden yaratan, neo-liberal dünya-sistemi ile bütünleşmenin yeni bir aşamasına geçilmesidir. IMF ve Dünya Bankası, kalkınma ekonomisinin tüm yerleşik araçlarının terk edildiğini duyurmuş; çevre ülkelerden beklenenin, uyum politikaları ile belirlenen hedeflere ulaşmak olduğunu açıklamıştır. İlk örnek ülke olarak da Türkiye seçilmiş ve 24 Ocak 1980 Kararları yürürlüğe konulmuştur.

İçe dönük büyüme modeli terk edilerek, dışa açık bir büyüme modeline geçilmiştir. Enflasyonu düşürmek, istikrar sağlamak ve uzun vadede ihracata dönük bir ekonomi yaratmak üzere; sendikal faaliyetler askıya alınmış, işçi ücretlerinin belirlenmesinde pazarlık usulüne son verilmiş, devlet üretimden çekilmiş ve hızla özelleştirmeler başlatılmıştır. Özel sektör ve yabancı yatırımcı ekonominin asıl aktörleri haline getirilmiş, hizmet sektörü ve turizm desteklenmiş ve sanayisizleşme politikaları hayata geçirilmiştir. Bacasız fabrika olarak adlandırılan inşaat sektörü hem kamu hem de özel sektör için uygun yatırım aracı haline dönüştürülmüştür.

1950-1980 arasında yap-satçıya bırakılmış olan alanlar, daha geniş bir kesimi mutlu etmek üzere, yeniden değer yaratacak bir biçimde kullanıma açılmıştır 1985 tarihli 3194 sayılı İmar Kanunu ile kent çeperlerindeki boş ve ucuz araziler kentsel arsaya dönüştürülerek imara açılmıştır. 1982-1988 arasında çıkarılan gecekondu afları

ile gecekonduların hızla dönüştürülmeye başlanmış; imar afları yoluyla büyüme dönemi başlatılmıştır. Toplu Konut İdaresi ve Toplu Konut Fonu aynı dönemde devreye girmiş ve konut üretimi teşvik edilmiştir. Bunlara ek olarak, İmar Islah Planları, af olunan gecekonduların kat karşılığında müteahhide verilmesinin önünü açmıştır. 1980 sonrasında, yeniden aşkın devlet olarak yapılan merkezi otorite, hegemonik gücünü, kentleri rant yaratan, yasa dışı bir mekana dönüştürmek üzere kullanmıştır. Hem doğrudan yatırımlar hem de yasal / yönetsel düzenlemeler ile kentleşmeyi önceleyen bir yaklaşım yaygınlaştırılmıştır.

Uluslararası koruma kuramının gelişimi göz önünde bulundurulduğunda; dönemin en çok öne çıkan düzenlemesi, “dünya mirası” kavramını, insanlığın ortak ve tüm insanlığın ortak faydasına korunması gereken mirası olarak tanımlayan, 1972 tarihli UNESCO Dünya Mirası Sözleşmesidir. 1983 yılında Sözleşmeye taraf olan Türkiye, 1985 yılında İstanbul’un (Süleymaniye, Zeyrek, Sultanahmet Arkeolojik Parkı ve Kara Surlarının) Dünya Miras Listesi’ne dahil edilmesi ile bu özel öneme sahip alanların korunması ile ilgili olarak tüm insanlık adına da bir sorumluluk üstlenmiştir.

1983 yılında, hem Boğaziçi ile ilgili olarak yürürlüğe girmiş olan özel bir kanun hem de 2863 sayılı Koruma Kanunu’nun yürürlüğe girmesi ile koruma mevzuatının gelişimi açısından yeni bir dönem başlamıştır. Buna karşın, bir kez daha sosyal, siyasi ve ekonomik gerçeklerin biçimlendirdiği kentleşme dinamikleri, koruma yaklaşımını dışarıda bırakarak, kentsel sit alanları ile birlikte Dünya Miras Alanı olarak listelenmiş alanların da koruma normlarına, uluslararası anlaşmalardan doğan yükümlülöklere uygun bir yaklaşım ile korunamaması sonucunu doğurmuştur.

2000 sonrasında aşkın devlet bir kez daha milli irade meşrulaştırması ile göreve gelmiş, bürokratik kadrolar parti politikalarını uygulamak üzere görevlendirilmiştir. Dünya-sistemi ile uyumlanmanın yeni aşamasına IMF’nin yeni Yapısal Uyum Programı ile geçilmiş, programı yürütme görevini, 2002 genel seçimlerinden sonra AKP üstlenmiştir. Yapısal Uyum Programı uygulamaları reel ücretlerin düşürerek, alt-üst gelir grupları arasındaki uçurumun derinleşmesine neden olmuştur. Gerilimi aşmak üzere bir kez daha kentsel rant çözüm olarak görölmüştür. Hem kente yeni gelenlere iş

imkanı sağlanacak hem de adaletsiz gelir dağılımı kentsel ranttan alınan pay ile dengelenebilecektir.

Bu dönemde İstanbul'un kaderini iki önemli unsur belirlemiştir. 1994'ten başlayarak, kentin aynı kadrolar tarafından yönetiliyor olması ve 2001 ve 2008 krizleri sonrasında eşi benzeri görülmemiş bir yabancı yatırım ve finansman akışının *kentleşme* sürecine yönlendirilmesi. Bu iki önemli değişken bir anlamda *kentsel rejime* geçiş sağlanmış; bu süreci yönetmek üzere 4 alanda kapsamlı yasal düzenlemeler yürürlüğe girmiştir; i) gecekondur yapımı suç kapsamına alınmış, ii) daha önce gecekondulara bırakılmış olan alanlar TOKİ'ye devredilmiştir, iii) 5366 sayılı Kanun ile kentsel sit alanlarının kentsel yenileme projeleri ile imara açılması sağlanmış, iv) yabancı yatırımcılar ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır.

1980 döneminde ilk kez özelleştirilen gecekondur alanları, 2000 sonrasında kentsel dönüşüm projeleri ile ikinci defa özelleştirilmiş, kamu eliyle yaratılan rant, özel sektöre devredilmiştir. Devlet kent toprağında değer yaratmak, mülkiyeti yeniden dağıtmak üzere görev üstlenmiştir.

2000 sonrasında uluslararası koruma kuramının, ulusal mevzuata yansması 2003 tarihli 5226 sayılı Kanun ile "Dünya Miras Alanları"nın yönetimi ile ilgili düzenlemelerin, koruma mevzuatının bir parçası haline gelmesi ile olmuştur. Ancak bu olumlu gelişme bir yıl sonra 2004 yılında yürürlüğe giren 5366 sayılı Yenileme Kanunu ile *buharlaştırılmıştır*. Koruma alanlarında, koruma mevzuatı çerçevesinde uygulamalar gerçekleştirme zorunluluğu ortadan kaldırılmıştır. Kent toprağının en değerli, en merkezi arazileri olan tarihi kent merkezlerinde, avan projeler ile kentsel yenileme projeleri gerçekleştirme imkanı yaratılmıştır. Sulukule yenileme projesi, tüm olumsuz sonuçları, yarattığı mağduriyetler, geri dönüşü olmayan zararlar ile ders alınması gereken bir örnek olarak karşımızda dururken, bu yaklaşımın virüs gibi başka mahallelere sıçraması engellenememiştir.

Sonuç olarak;

1. Dünya-sistemleri analizi, analizin birimini ülkeden, sisteme kaydırmıştır, tartışmanın odağına sınıf çatışması yerine, merkez-çevre ilişkilerini yerleştirmiştir.

Sistemin hâkim gücünün, merkez ve çevreyi bir arada tutan kapitalizmin kuralları ve talepleri olduğu sonucuna varmıştır.

Sistemin itici gücü, kapitalist ekonomiyi ayakta tutan şey; Batı Aydınlanması'nın ürünü olarak, dünyanın geri kalanına, ilerleme vaadi ile ithal edilen *modernite* projesidir. Modernleşme vaadi, çevreyi dünya-sisteminin siyasal, sosyal ve kültürel yapısına uyumlu hale getirecek, böylece kapitalist dünya-ekonominin devamlılığı garanti altına alınacaktır.

2. Dünya-sistemin hâkim gücü kapitalizm, sonsuz bir değişim kapasitesiyle girdiği tüm krizlerden dönüşüm ve yeniden örgütlenme (belli sabit kalıpları değiştirmeden) ile çıkmıştır. Bu dönüşüm ve yeniden örgütlenme her zaman mekân ile doğrudan ilişkili olmuştur. Kapitalizm krizlerini, mekânı nesneleştirerek, kapitalizmin krizlerine cevap verecek bir biçimde dönüştürerek / biçimlendirerek aşmış, mekânın yeniden üretimi sayesinde ayakta kalmıştır.

Modernist yaklaşım, Avrupa-merkezci ve evrenselci doktrinasyon ile belli türde bir mekân üretimini yücelterek; sanayi zenginliği ve tarımsal yoksulluğu birleştiren dünya-sisteminin peyzajını, belli bir estetik anlayış ile birlikte dünyanın her yerine yaymıştır.

1980 sonrasında küreselleşme dinamikleri ve ağ tipi ilişkilerin yaygınlaşması kentlerin öne çıktığı bir rekabet ortamı yaratmıştır. 2000 sonrasında ise sermayenin biçimlendirdiği bir coğrafi mekân yaratılmıştır. Sanayisizleşme, uluslararası yeni iş bölümü dünya-sisteminin geri kalmış bölgeleri için en önemli sorun olarak karşımıza kentleşme ve gecekondü sorununu çıkarmıştır. Dünyanın geri kalmış çevre ülkelerinde yaşayanlar için barınma sorununu çözebilmek ve gelir eşitsizliğinin yol açtığı kırılganlığı azaltmak üzere kentsel ranttan pay alabilmek en öncelikli ihtiyaç haline gelirken, koruma gitgide uzaklaşan bir hedef haline gelmiştir.

3. Türkiye'nin kentleşme dinamikleri de merkez ülkelerin izlediği yolu izlemek üzere yol gösterecek olan siyasi seçkinlerin biçimlendirdiği bir süreçtir. Dünya-ekonominin işleyişine uyum sağlayacak bir biçimde kentlerin yeniden düzenlenmesi anlamına gelmiştir.

Bu nedenle Türkiye’de Batılı anlamda kentleşmenin başladığı tarih, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu’nun dünya-sisteminin sanayileşen merkez ülkelerine ham madde satışına başladığı 19. yüzyılın ikinci yarısıdır. Dönemin öne çıkan liman kentleri Avrupalı tüccarların talep ve ihtiyaçlarına göre hızla sıhhi hale getirilmiş, düzen ve ulaşım imkanlarına kavuşturulmuş, Avrupalı kentleri yöneten belediyeçilik anlayışı ile tanıştırılmıştır.

Cumhuriyet döneminin köktenci modernleşme anlayışı, mekânsal boyutu da olan bir modernleşme projesidir. Ankara’dan başlanarak, modern ve planlı kentler Cumhuriyet Türkiye’sinin görünür yüzü olacaktır. 1950-1980 dönemine damgasını vuran hızlı kentleşme *modernist* seçkinlerin meşru zemin olarak yaygınlaştırmaya çalıştığı planlama anlayışının terk edilmesi sonucunu ortaya çıkarmış ve “*planlama yalnızlaştırılmıştır*”. 1980 sonrası kentleşmeyi yöneten aktörler değişmiş, kentsel rant toplumsal eşitsizliğin giderilmesi için yeni bir kaynak olarak kullanılmaya başlanmıştır. 2000 sonrası dönemde, bu döneme kadar kullanıma açılmamış olan koruma alanları da rant yaratmak üzere *ham arazi* olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Yasal düzenlemeler ile merkezde toplanan planlama ve uygulama yetkileri ile geleneksel koruma kurallarının dışına çıkılarak, “*koruma yalnızlaştırılmıştır*”.

4. Türkiye’de koruma alanında yüz yılı aşkın bir süredir belli bir sistem oluşturulmuş, ancak uygulamada karşılaşılan sorunlar hala çözülememiştir. Bunun nedenini anlamak üzere, Türkiye’de koruma kavramının gelişimini anlamaya çalışmak kadar, Türkiye’nin dünya-sistemi ile bütünleşme serüvenine başlarken yanına aldığı toplumsal, demografik, kültürel, ekonomik mirasına ve Cumhuriyet dönemi dinamikleri ile biçimlenen gerçekliği de anlamaya çalışmak gerekmektedir.

Dünya-sistemi ile çevreye özgü koşullarda bütünleşmenin dayattığı ekonomik güçlükler, kent toprağını hem devlet hem de bireyler için tek zenginlik kaynağı haline getirmiştir. Koruma alanlarını, etkileşim sahalarını, kültür ve tabiat varlıklarının koruma koşullarını tanımlayan koruma mevzuatının dışında kalma çabası da bu gerçeklik nedeniyle kaçınılmaz bir son olarak karşımıza çıkmıştır.

5. İstanbul ülke zenginliğini üreten *baskın kent* olarak, Türkiye’nin vitrini, görünen yüzü olma görevini günümüzde de devam ettirmektedir. Dünya-sisteminin

aktörlerine hizmet verme üzere, 19. yüzyılda geçirdiği dönüşümün benzerini tekrar deneyimlemektedir. Uluslararası firmaların taleplerini karşılayacak imkanlara sahip olmanın yanı sıra, bu firmalar için cazip olanaklar sunabilmek konusunda da diğer dünya kentlerle yarışmaktadır.

Bu yarışta öne çıkma arzusu da görünür olma hevesiyle girilen yeniden imar faaliyetlerini eşi benzeri görülmemiş biçimde yoğunlaştırmıştır. Kenti azmanlaştıran bir yayılmacılıkla, orman alanları, su havzaları, bostanlar, korular imara açılırken, kent merkezindeki tarihi kent dokular da aynı yaklaşımın kurbanı olmaktadır.

Dünya-sistemi ile bütünleşme sürecini yöneten aşkın devlet açısından, imar faaliyetleri, ne pahasına olursa olsun sürdürülmesi gereken, çok yönlü kazanç sağlayan en öncelikli ekonomik faaliyet halini almıştır, i) dünya-sistemi ile bütünleşmenin gereği olarak, uniform yapıya uyum sağlamak üzere, sistemin gözde merkezlerinden olma yarışında geriye düşmeden, rekabetin sağlandığı düşünülmektedir, ii) ülke ekonomisinin bel kemiği haline gelmiş olan inşaat sektörünü sürekli olarak canlı tutmak, istihdam yaratmak, elde edilen rantı farklı toplumsal kesimler arasında dağıtmak da siyasi rantı dönüştürülebilmektedir.

Merkezileşme sürecini yasal ve yönetsel açıdan tamamlamış olan aşkın devlet yapısı, kıskançlıkla koruduğu merkezi yetkilerini, kentleşme politikalarını koruma normlarının tamamen dışında bırakacak şekilde yeniden tarif etmiştir. *5366 sayılı Kanun* ile kentsel sit alanları, avan projeler ile yeniden inşa edilebilen yenileme alanlarına dönüştürülmüştür.

Gelinen noktada, *koruma normları, bireysel çıkarlar, siyasi otoritenin siyasi ve ekonomik kaygıları*, açıkça birbirleriyle örtüşmemektedir. Mekanın kapitalizmin krizlerini aşmak üzere metalaştırılması, bir zamanlar sit / koruma alanı olarak tespit ve tescil edilmiş alanların da ekonomik değer üretmek üzere kentsel rant sahası olarak değerlendirilmeleri sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Kent merkezlerindeki sit / koruma alanları, yeni yatırım alanları olarak sermayeye sunulmakta ve değerleri “kültürel mirasın” parçaları olmaları ile değil yaratacakları rant ile ölçülmektedir.

Ülkelerin yerine, kentlerin dünya-sisteminin *pazarında* yarıştığı bu yeni dönemde, kültürel mirası korumak için yeni dönemin saldırgan, siyasal, toplumsal ve ekonomik araçları ile nasıl baş edilebileceği, sorulması gereken temel soru olmalıdır. Mevcut siyasi, sosyal ve ekonomik koşullar değişmeden daha fazla koruma planı üretmek, alan yönetimi planı hazırlamak ya da bu planların hayata geçirilmesi için modeller üretmek, boş hayaller üretmenin ötesine geç(e)meyecektir.

KAYNAKÇA

- Ahmad Aijaz, “Orientalizm and After”, Public Culture, Vol.6, No.1, Fall 1993.
- Ahmad Feroz, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, 2. Basım, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Ahmad Feroz, **Demokrasi Sürecinde Türkiye**, 4. Basım, İstanbul: Hil Yayınları, 2010.
- Ahmad Feroz, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, 11. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011.
- Ahunbay Zeynep, Dinçer İclal, Şahin Çiğdem (Der.), **Neo-liberal Kent Politikaları ve Fener-Balat- Ayvansaray**, 1. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Akar Tuba, The Role of Vakıf Institution In the Conservation of Vakıf Based Cultural Heritage, Yayınlanmamış Doktora Tezi, ODTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Restorasyon Programı.
- Akgündüz Said Nuri, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku Kaynakları”, AİBÜ (İlahiyat Fakültesi Dergisi), Güz 2016, Cilt 4, Sayı 8.
- Avcıoğlu Doğan, **Türkiye’nin Düzeni**, 1. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968.
- Bademli Raci, **Kentsel Planlama ve Tasarım Öğrencilerine Notlar**, Ankara: TMMOB Şehir Plancıları Odası, 2005.
- Barkey Karen, **Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi**, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2011.
- Barkey Karen, **Farklılıklar İmparatorluğu**, 2. Basım, İstanbul: Versus, 2011.
- Batur Afife, “Beşiktaş Sarayları”, İstanbul 15, 1995.
- Beck Ulrich, **Siyasallığın İcadı**, Nihat Ülner (çev.), 2. Basım, İstanbul: İletişim, 2005.
- Beck Ulrich, **Risk Toplumu, Bir Başka Modernliğe Doğru**, Bülent Doğan (çev.) 2. Basım, İstanbul: İthaki Yayınları, 2011.

Bektaş Cengiz, **Koruma, Onarım**, 2. Basım, İstanbul: Literatür Yayınları, 2001.

Berkes Niyazi, **200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?** Yön Yayınları, No:1.

Berkes Niyazi, **Batıcılık, Ulusculuk ve Toplumsal Devrimler**, İstanbul: Yön Yayınları.

Berkes Niyazi, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, 1. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.

Binan Can, **Mimari Koruma Alanında Günümüze Düşünsel Gelişmenin Uluslararası Evrim Süreci**, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 1999.

Bora Tanıl, “Türk Muhafazakarlığı ve İnşaat Şehveti: Büyük Olsun Bizim Olsun”, Birikim, Sayı:270, Ekim 2011.

Bora Tanıl, Gültekingil Murat (Ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- Cilt 3, Modernleşme ve Batıcılık**, 2. Basım, İstanbul: İletişim, 2002.

Bozdoğan Sibel, **Modernizm ve Ulusun İnşası**, 3. Basım, İstanbul: Metis, 2012.

Bozdoğan Sibel ve Kasaba Reşat (Ed.), **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, 3. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 1999.

Braudel Fernand, **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), İstanbul: Eren, 1990.

Büyük Türkçe Sözlük, 7. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.

Cameron Christian, “From Warsow to Mostar: The World Heritage Committee and Authenticity - Varşova’dan Mostar’a: Dünya Miras Komitesi ve Özgünlük”, **APT Bulletin**, Vol.39, No:2/3, 2008.

Carr Edward Hallett, **Tarih Nedir?** Misket Gizem Gürtürk (çev.), 16. Baskı, İstanbul: İletişim, 2012.

Cem İsmail, **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1973.

Çavdar Ayşe, Tan Pelin (Der.), **İstanbul: Müstesna Şehrin, İstisna Halleri**, 1. Basım, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013.

Çavuşoğlu Erbatur, **Türkiye’de Kentleşmenin Toplumsal Arkeolojisi**, 1. Basım. İstanbul: Ayrıntı, 2014.

Çelik Zeynep, **19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul**, 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998.

Deutsch Karl, “Social Mobilization and Political Development”, **American Political Science Review**, LV, 1961.

Dinçer İclal, “İstanbul’un Tarihi Alanları: Bir Dünya Miras Varlığının Dünya Adına Korunma Problematikliği”, *Yeni Mimar*, No:76, Ağustos 2009.

Ekzen Nazif, **Türkiye Kısa İktisat Tarihi 1946’dan 2008’e**, 3. Basım, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2016.

El-Haj Rıfa’at Ali Abou, **Modern Devletin Doğası, 16. yüzyıldan 18. yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, 1. Basım, İstanbul: İmge, 2000.

Erder Cevat, **Tarihi Çevre Bilinci**, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, No:24, 1975.

Erder Cevat, “Venedik Tüzüğü Tarihi Bir Anıt Gibi Korunmalıdır”, **ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi**, Cilt 3, Sayı:2, 1977.

Ersoy Melih (Ed.), **Kentsel Planlama Kuramları**, 3. Basım, Ankara: İmge, 2007.

Fielden Bernard, Jokhileto Jukka (Ed.), **Management Guidelines for World Cultural Sites**, Roma: ICCROM, 1983.

Foucault Michel, **Kelimeler ve Şeyler, İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi**, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), 3. Basım, Ankara: İmge, 2006.

Göker Emrah, “Hemderdimiz Edward Said”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 99, Kış 2003/2004.

Göktürk Deniz, Levent Soysal ve İpek Türeli (Haz.), **İstanbul Nereye? Küresel Kent, Kültür, Avrupa**, İstanbul: Metis, 2010.

Gulbenkian Komisyonu, **Sosyal Bilimleri Açın, Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor**, Şirin Tekeli (çev.), 8. Basım, İstanbul: Metis, 2011.

Gülersoy Nuran Zeren (Ed.), **İstanbul Project, İstanbul Historic Peninsula Conserveation Study**, Vol 1, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Şehir Bölge Araştırma Merkezi, 2004.

Gürek Harun, **AKP’nin Müteahhitleri**, 2. Baskı, İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2008.

Hanioğlu Şükrü, **Bir Siyasi Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler**, Cilt 1, 2. Baskı, İstanbul: İletişim, 1989.

Harvey David, **The Limits of Capital**, London: Verso, 1999.

Heper Metin, **Türkiye’de Devlet Geleneği**, Nalan Soyarak (çev.), İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 2006.

Iggers Georg G., **Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme, Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı**, Gül Çağalı Güven (çev.), 5. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

İnalcık Halil, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Ruşen Sezen (çev.), 16. Basım, İstanbul: YKY, 2016.

Kahraman Hasan Bülent, **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi II, 1920-1960**, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2010.

Kamacı Ebru, “2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kanununun Uluslararası Yasal Düzenlemeler Bağlamında Değerlendirilmesi”, **METU-JFA**, 2014/2, (31:2).

Kandinsky Wassily, **Essays  ber Kunst und Künstler**, 1955, Zürih.

Karal Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi VI. Cilt, Islahat Fermanı Devri 1856-1861**, 5. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.

Karpat Kemal, **Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus**, 2. Basım, Ankara: İmge, 2008.

Keyder  ağlar, Tabak Faruk (Ed.), **Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, İstanbul: Tarih Vakfı, 1998.

Keyder  ağlar (Ed.), **İstanbul, Küresel ile Yerel Arasında**, 4. Basım, İstanbul: Metis, 2014.

Kuban Doğan, “Menderes ve İstanbul”, İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994.

Kuban Doğan, **İstanbul, Bir Kent Tarihi**, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2000.

Kuban Doğan (Ed.), **İstanbul Müze-Kent Projesi Bağlamında Gözlemler**, Yapı, No:292, Mart 2006.

Kuban Doğan, **Kent ve Mimarlık  zerine İstanbul Yazıları**, 2. Baskı, İstanbul: Yem Yayınları, 2010.

Kuhn Thomas S., **Bilimsel Devrimlerin Yapısı**, Nilüfer Kuyaş ( ev.), 9. Basım, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2014.

Köksal Aykut, **Anlamın Sınırı, Mimarlık Kent ve Sanat Yazıları**, 1. Baskı, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009.

Le Corbusier, **Atina Anlaşması**,  ev. Ayda Yörükan, İstanbul: YKY, 2009.

Lefebvre Henri, **Survival of Capitalizm**, London: Alison and Busby, 1976.

Levent Yasemin Sarıkaya, “Kültürel Mirasa İlişkin Koruma Politikaları ve Uygulamalarında Kamu Yararı İlkesi”, **Toplum ve Demokrasi**, Yıl 5, Sayı 11, Ocak-Haziran 2011.

Lewis Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, 8. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.

Madran Emre, **Tanzimattan Cumhuriyete Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin Tutumlar ve Düzenlemeler: 1800-1950**, Ankara: ODTÜ Yayınları, 2002.

Madran Emre, Özgönül Nimet, **Son Yasal Düzenlemelerde Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunması ve Yerel Yönetimler El Kitabı**, Ankara, 2005.

Mantran Robert, **17. yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Cilt 1**, Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.

Mardin Şerif, **Türk Modernleşmesi**, 4. Basım, İstanbul: İletişim, 1995.

Mardin Şerif, **Makaleler 1, Türkiye’de Toplum ve Siyaset**, 6. Basım, İstanbul: İletişim, 1997.

Mardin Şerif, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 4. Basım, İstanbul, İletişim, 2003.

Mardin Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)**, 10. Basım, İstanbul: İletişim, 2003.

Mardin Şerif, “19. Yüzyıl Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 2.

Malek Anwer Abdel, “Orientalism in Crisis”, **Diogenes**, 44, 1963.

Makdisi Ussame, “Edward Said ve Tarihyazımı”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 99, Kış 2003/2004.

Mumcu Ahmet, “Eski Eser Hukuku ve Türkiye”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 28(1), 1971.

Mutman Mahmut, “Şarkiyatçılık: Kuramsal Bir Not”, **Doğu-Batı**, Sayı 20 (Oryantalizm II), 2002.

Moore Barrington, **Diktatörlük ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri**, Alaeddin Şenel, Şirin Tekeli (çev.), 4. Basım, İstanbul: İmge, 2016.

OECD Policy Brief, “OECD Territorial Reviews: İstanbul, Turkey”, Mart 2008.

Özden Pelin Pınar, **Kentsel Yenileme, Yasal-Yönetmel Boyut, Planlama ve Uygulama**, 2. Basım, Ankara: İmge, 2016.

Pamuk Şevket, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme**, 3. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2005.

Pamuk Şevket, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, 11. Basım, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2009.

Pamuk Şevket, **Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi: 1300-1914**, 7. Basım, İstanbul: İletişim, 2011.

Pamuk Şevket, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisat Tarihi**, 1. Basım, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014.

Parla Taha, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm**, 6. Basım, İstanbul: Deniz Yayınları, 2009.

Said Edward, **Culture and Imperialism**, London: Chatto and Windus, 1993.

Said Edward, **Orientalism**, Penguin, 1995.

Said Edward, **Şarkiyatçılık**, Berna Ülner (çev.), 1. Basım, İstanbul: Metis, 1999.

Said Edward, **Out of Place**, First Edition, New York: Alfred A. Knopf, 1999.

Schick İrvin Cemil ve Tonak Ertuğrul Ahmet (Ed.), **Geçiş Sürecinde Türkiye**, 3. Basım, İstanbul: Belge Yayınları, 1998.

Shayegan Daryush, **Yaralı Bilinç**, Haldun Bayrı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Metis, 1997.

Soner Turgut, **19. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Oryantalizm**, 1. Baskı, İstanbul: Pera Turizm ve Tic.Aş, 1998.

Şengül Tarık, **Kentsel Çelişki ve Siyaset**, 2. Basım, Ankara: İmge, 2009.

Tanyeli Uğur, **Rüya, İnşaa, İtiraz**, 2. Basım, İstanbul: Boyut, 2013.

Tekeli İlhan, **Türkiye’de Kentleşme Yazıları**, Ankara: Turhan Kitapevi, 1982.

Tekeli İlhan, “Kentsel Korumada Değişik Yaklaşımlar Üzerine Denemeler”, Şehir, Sayı 11, Ocak 1988.

İlhan Tekeli, **Kent Planlaması Konuşmaları**, Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Yayınları, 1991.

Tekeli İlhan, **Modernite Aşılırken Kent Planlaması**, 1. Basım, Ankara: İmge, 2001.

Tekeli İlhan, **Modernite ve Türkiye’de Kent Planlama Tarihi**, 1. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.

Tekeli İlhan, **Modernizm, Modernite ve Türkiye’nin Kent Planlama Tarihi**, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2011.

Tekeli İlhan, **Türkiye’nin Kent Planlama ve Kent Araştırmaları Tarihi Yazıları**, 1. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2011.

TMMOB Mimarlar Odası Büyükkent Şubesi, **İstanbul Dünya Mirası Sit Alanı, ICOMOS/UNESCO Ortak Uzman Heyeti İnceleme Raporu, 6-11 Nisan 2006**, TMMOB Mimarlar Odası Büyükkent Şubesi, Aralık 2006.

Tutal Nilgün, “*Edward Said’in Oryantalizmi Nasıl Okunuyor?*”, **Doğu-Batı**, Sayı 20 (Oryantalizm II), 2002.

Wallerstein Immanuel, **Sosyal Bilimleri Düşünmemek**, Taylan Doğan (çev.), 1. Basım, İstanbul: Avesta, 1999.

Wallerstein Immanuel (Ed.), **Modern Küresel Sistem**, Kürşad Atalar (çev.), 1. Basım, İstanbul: Pınar Yayınları, 2005.

Wallerstein Immanuel, **Liberalizmin Sonu**, Erol Öz (çev.), 3. Basım, İstanbul: Metis, 2009.

Wallerstein Immanuel, **Tarihsel Kapitalizm**, Necmiye Alpay (çev.), 5. Basım, İstanbul: Metis, 2009.

Wallerstein Immanuel, **Avrupa Evrenselciliği**, Aziz Ufuk Kılıç (çev.), 1. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2010.

Wallerstein Immanuel, **Modern Dünya Sistemi, Cilt 1**, Latif Boyacı (çev.), 3. Basım, İstanbul: Yarın, 2010.

Wallerstein Immanuel, **Dünya Sistemleri Analizi**, Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy (çev.), 2. Basım, İstanbul: bgst Yayınları, 2011.

Wallerstein Immanuel, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu**, Tuncay Birkan (çev.), 4. Basım, İstanbul: Metis, 2012.

Yıldız Aytaç (Ed.), **Oryantalizm Tartışma Metinleri**, Ankara: Doğu-Batı, 2007.

Yırtıcı Hakkı, **Çağdaş Kapitalizmin Mekansal Örgütlenmesi**, 2. Baskı, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınlar, 2009.

Zürcher Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 7. Basım, İstanbul: İletişim, 2000.

İnternet Kaynakları

Çolak Nusret İlker, “Kültür ve tabiat Varlığı Olarak Tescil Kararı, Hukuki Niteliği ve Sonuçları”, <http://www.ilkercolak.com.tr/kultur-ve-tabiat-varligi-olarak-tescil-karari-hukuki-niteligi-ve-sonuclari/>

Karagüler Sema, “Boğaziçi Sahil Şeridi ve Öngörünüm Bölgesinde Günümüze Kadar Gelen Mevzuatın Mevcut Plan ve Uygulama ile Etkileşimi”, http://www.imo.org.tr/resimler/ekutuphane/pdf/17044_18_35.pdf

Davoudi Simin and Madanipour Ali, “Two Charters of Athens and Two Visions of Utopia: Functional and Connected”, <https://eprint.ncl.ac.uk/file.../485B69F0-D515-4A52-A5D0-4A42C883DCF8.docx>

<https://architexturez.net/doc/az-cf-172768>

<http://aregem.kulturturizm.gov.tr/TR-50838/unesco-somut-olmayan-kulturel-miras-listesi.html>

<http://documents.worldbank.org/curated/en/275211468118439661/Turkey-Industrialization-and-trade-strategy>.

<https://docplayer.biz.tr/257753-Dunya-mirasi-konvansiyonunun-uygulanmasina-yonelik-islevsel-ilkeler.html>

http://www.emo.org.tr/ekler/22ed7eafe03b631_ek.pdf?tipi=36&turu=X&sube=0

www.etymology.com/index.php?term=paradox

<http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/22034909.asp>

http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_0612886001496825607.pdf

http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_0997208001496825715.pdf

www.icomos.org/18thapril/2006/nizhny-tagil-charter-e.pdf

<http://whc.unesco.org/archive/2003/whc03-27com-24e.pdf#decision.7B.79>

<http://whc.unesco.org/en/sessions/33COM/>

<http://whc.unesco.org/en/sessions/34COM/>

<http://whc.unesco.org/en/sessions/35COM/>

<http://whc.unesco.org/en/sessions/36COM/>

<https://whc.unesco.org/en/guidelines/>

<http://www.unesco.org.tr/Pages/161/177>

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5366.pdf>

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2863.pdf>

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2960.pdf>

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4848.pdf>

[http://www.mimarist.org/calisma_raporlari/42_donem/9_05_TarihiYarimada.p
df](http://www.mimarist.org/calisma_raporlari/42_donem/9_05_TarihiYarimada.pdf)

[http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1
108510&CategoryID=77](http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1108510&CategoryID=77)

<https://www.lexpera.com.tr/resmi-gazete/metin/rg801y1987n19497k3386>

<http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/9359.pdf>

<http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7853.pdf>

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/06/20050611-7.htm>

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/12/20051214-6.htm>

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/01/20060121-1.htm>

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/08/20110817-1-1.htm>

<https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa82.htm>

<http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5162.html>

<https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5226.html>

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc056/kanuntbmmc056/kanuntbmmc05601710.pdf

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc056/kanuntbmmc056/kanuntbmmc05601741.pdf

<http://teftis.kulturturizm.gov.tr/TR-14281/somut-olmayan-kulturen-mirasin-korunmasi-sozlesmesi.html>

<http://teftis.kulturturizm.gov.tr/TR-14269/dunya-kulturel-ve-dogal-mirasin-korunmasi-sozlesmesi.html>

<http://ticcih.org/about/about-ticcih/dublin-principles/>

https://www.youtube.com/watch?v=5qlhYSDn_no

http://www.youtube.com/watch?v=fVC8EYd_Z_g